

महाभारतसार-परिचय

महाभारत ग्रंथाची योग्यता वर्णन करणे म्हणजे अमृताची गोडी वर्णन करीत बसण्यासारखेच अनवश्यक आहे. आर्यावर्तातच नव्हे तर आता महाभारताची महती त्रिपटात सर्वमान्य झाली आहे. रशियांतील पंडित अलीकडे महाभारताचे भाषांतर करण्याच्या कामाला अहमहमिकेने लागले आहेत एवढे सांगितले म्हणजे त्यात आधुनिक विद्वानांचे मत प्रतिबिंबित होईल,

महाभारत ग्रंथ हा प्राचीन पद्धतीचा ज्ञानकोश आहे. ज्या काळात हा ग्रंथ तयार झाला त्या काळातील ज्ञान-विज्ञानाची न्याति लक्षात घेता या ग्रंथाच्या कक्षेत आला नाही असा ज्ञानाचा विषय क्वचितच आढळेल. आधुनिक काळात विज्ञानाची वाढ कल्पनातीत झाली असल्याने त्यांतला तपशील महाभारतात शोधू पहाणे हे श्रुतिक ठरणार नाही. तथापि आधुनिक शास्त्राच्या बुडार्शी असलेल्या तत्वांचे बीज महाभारतात आढळते. आधुनिक काळात भौतिक शास्त्रांची वाढ कितीही झाली असली तरी सृष्टीची उत्पत्ति कशी झाली याविषयी त्या शास्त्रज्ञांची मति कुठितच झालेली आहे. विकासवादाने हे कोडे उत्तगडते असे काही काळपर्यंत मानले गेले; पण विकासवादाचा अपुरेपणा पुढे लक्षात येऊ लागून त्या विकासाच्या मुळार्शी काही गूढ प्रेरणा आहे, असे मत आता प्रचलित होऊ लागले आहे. आश्चर्याची व अभिमानाची गोष्ट ही की, या विकासवादाच्या बुडार्शी असलेल्या तत्वांचाहि विचार महाभारतात साख्य प्रक्रियेत येऊन गेला आहे. सृष्टीतील गूढशक्तींचा शोध करण्याकडे आधुनिक गूढ शास्त्रज्ञांचे लक्ष वेधले आहे. महाभारतातील योगशास्त्राच्या प्रक्रियेने या गूढ शक्तींचा उाव पूर्वीच घेतला आहे.

धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष हे चार पुरुषार्थ म्हणजे मनुष्यप्राण्याचे संपूर्ण जीवन होय. या चारहि पुरुषार्थांचा विचार महाभारतात जितका सूक्ष्मपणे केला आहे, तितका सूक्ष्म विचार कोठल्याहि एका आधुनिक ग्रंथात सापडू शकत नाही.

अर्यशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् ॥
 कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥
 इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः ॥
 पञ्चम्य इव भूतेभ्यो लोकसविधयस्त्रयः ॥
 अनाश्रित्येदमाख्यानं कथां भुवि न वर्तते ॥
 आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥
 सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति ॥
 पञ्चम्य इव भूतानामक्षयो भारतद्रुमः ॥
 यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महागिरिः ॥
 उभौ ख्यातौ रत्ननिधौ तथा भारतमुच्यते ॥
 धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ॥
 यदिहास्ति तदन्यत्र यत्रेहास्ति न तत्रचित् ॥

अशा प्रकारे ज्या महाप्रभाची थोरवी प्रतिशापूर्वक गाइली गेली,
 त्याची बाळागणी आधुनिक लेखकांनी कितीहि केली तरी ती अपुरीच
 ठरेल, हें निश्चित आहे.

असा हा ज्ञानाचा अपूर्व ठेवा आपल्या देशात आपणास गीर्वाण भाषे-
 तून लाभला आहे. संस्कृतभाषानभित्तासहि त्या ज्ञानाचा आस्वाद घेता
 यावा म्हणून कित्येक देशी भाषातून या ग्रंथाची रूपांतरे झाली आहेत.
 इंग्रजी भाषेत याचे भाषांतर कित्येक वर्षांपूर्वीच झाले असून आधुनिक
 युरोपीय भाषातून याच्या भाषांतराचे प्रयत्न होत आहेत.

अशा प्रकारे भाषांतरित महाभारत आपल्या हातीं आले तरी त्यात
 मूळ महाभारताची मधुरता जशाची तशी उतरत नाही. हरिद्वारच्या गंगेचे
 पाणी आणि काशीतल्या गंगेचे पाणी यात जसे महदतर असते तसेच
 महदतर मूळ महाभारत आणि त्याची देशी भाषातून हातीं येणारी प्रति-
 कृति यात असते. यास्तव महाभारताची अबीट गोडी मूळातूनच चालावी
 अशी हुरहुर मनाला लागून राहणें स्वाभाविक आहे. परंतु संप्रतच्या
 विमानवेगाने भरारी मारणाऱ्या जीवनरमांत एक लक्ष मूळ ग्रंथ वाचण्या-
 इतकी फुरसत ज्यांना लाभेल ते महाभाग्यवान गणले गेले पाहिजेत. हें
 भाग्य ज्यांच्या भाळीं लिहिलें नसेल त्याची सर्वतोपरी निराशा होऊ नये

म्हणून महाभारताचा मुख्य धागा तुटून न देता त्याचा संक्षिप्त सारांश मूळ संस्कृतांतूनच वाचकांच्या हाती देण्याची कल्पना मनांत उद्भवून कै. भारताचार्य चिंतामणराव वैद्य यांनी ५२ वर्षांपूर्वीच असा प्रयत्न केला आणि 'संक्षिप्तमहाभारतम्' हा ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केला. तो इतका लोकप्रिय झाला की, सात वर्षांनी त्याची दुसरी आवृत्ति निघाली आणि पुढे तीनच वर्षांच्या अवधीत त्याची तिसरी आवृत्ति निघाली.

त्याच सुमारास चिपळूणकर आणि मंडळींनी महाभारताचे समग्र भाषांतर मराठीत छापून काढण्याला प्रारंभ केला आणि हे भाषांतराचे भाग संपूर्ण छापून होताच कै. भारताचार्य नानासाहेब वैद्य यांच्याकडून 'महाभारताचा उपसंहार' मराठीत लिहून घेऊन प्रसिद्ध केला. हा उपसंहार इतका विद्वत्ताप्रचुर आणि सर्वार्थबोधक झाला आहे की, त्या उपसंहारानेच काही काळपर्यंत महाभारतालाच मार्ग सारलें. तथापि फोटो जवळ भाळल्याने जशी त्या व्यक्तीच्या समागमाची सहान भागत नाही, उलट त्या व्यक्तीच्या प्रत्यक्ष सगतीची उत्सुकता बुद्धिंगत होते, त्याप्रमाणे या 'महाभारताच्या उपसंहाराने' महाभारत मूळांतूनच वाचण्याची उत्सुकता वाढीला लागली. वाचकांची ही अपेक्षा लक्षात घेऊन येथील चित्रशाला प्रेसच्या चालकांनी समग्र महाभारत, मुसतें मूलमात्र नव्हे, तर नीलकंठी टीका व संपादक पं. किंजयदेशास्त्री यांची मार्मिक व मार्गदर्शक छवि, यांच्यासह छापून प्रसिद्ध केलें.

हरिवंशासह हा प्रचंड ग्रंथ एक लक्ष श्लोकांहूनहि थोडा अधिकच विस्ताराचा आहे, आणि त्याची किंमतहि किमानपक्ष ६० रुपये आहे. एवढें मूल्य देऊन ग्रंथ रारंदी करणारे ग्राहक कितीसे असणार आणि या समग्र ग्रंथाचे आलोढन करण्याइतके मनःस्वास्थ्य किती जणांना लाभणार ? ज्या कीर्तनकारांचा व प्रवचनकारांचा व्यवसाय या महाभारतावर अवलंबून आहे त्यांतलेहि सर्वजण या प्रचंड ग्रंथाचे आमूलाग्र अवलोकन न करिता, आपल्या जरूरीपुरत्या मधल्या मधल्या कथा चाळून पाहून तेवढ्यावरच आपले काम भागवितात. मग इतरांच्याविषयी सांगावयासच नको.

अशा परिस्थितीत वाचकांची ही अडचण दूर करून त्यांची शान-
 पिपासा अशात तरी भागविण्याच्या दृष्टीने पुसदचे धर्मप्रेमी श्रीयुत शकर-
 राव सरनार्डक यांच्या मनांत 'महाभारतसार' हा ग्रंथ प्रसिद्ध करावा
 अशी कल्पना उद्भवली आणि त्यांना त्या कार्याला सत्पात्र असे सहाय्य
 क्वहि मिळाले, असा हा निवेणी सगम जमल्यामुळे 'महाभारतसार' रूपां
 प्रयागात अवगाहन करण्याचे माग्य वाचकाना लाभत आहे. कं, चिंता-
 मणराव वैद्यांचे 'संक्षिप्त महाभारतम्' दुर्मिळ झाल्याने तर या 'महा-
 भारतसाराची' आवश्यकता होतीच होती, पण त्यापेक्षाहि या 'महा-
 भारतसारा'त कित्येक सुधारणा समाविष्ट केल्याने हा ग्रंथ वाचकांच्या
 विशेष आदरास प्राप्त होईल. वैद्यांच्या 'संक्षिप्त महाभारत' पेक्षा 'महा-
 भारतसारा'तील श्लोकसंख्या जवळजवळ दीडपट आहे. सक्षिप्त महा-
 भारतातली एकदर श्लोकसंख्या सुमारे आठ हजार भरली तर या महा-
 भारतसारात सडेबारा हजार श्लोक घेण्यात येत आहेत. प्रस्तुतच्या भागात
 उद्योगपर्वअखेर पानच पर्व समाविष्ट झाला आहे. या पानच पर्वीचीच
 दोन्ही सधेपाची तुलना कर्यास हें विधान अधिक स्पष्ट होईल. आदि-
 पर्वात ७६८ च्या ऐवजी १३६९, समापर्वात ४६७ च्या जागी ५९२,
 वनपर्वात १३६२ च्या जागी १७४२, विराटपर्वात ३६९ च्या ऐवजी
 ४१४ आणि उद्योगपर्वात तर ६१५ च्या जागी ८७८ इतके श्लोक या
 भारतसारात घेतले आहेत या पहिल्या भागातली एकूण श्लोकसंख्या
 ४९९५ आहे यावरून वाचकाना महाभारताचा अधिक विस्तृत सारांश
 प्रस्तुतच्या ग्रंथाने मिळत आहे, हें उघड आहे. पण यापेक्षा दुसरी मह
 च्वाची सोय म्हणजे प्रकरणवार मथळे देणे आणि सारांश घेताना तो
 कोणत्या अध्यायातून घेतला हें नमूद करणे ही होय. वैद्यांच्या सक्षिप्त
 महाभारतात, काणता सक्षिप्त भाग मूळ महाभारतातल्या कोणत्या अध्या-
 यातून घेतला ते समजण्याला साधन नाही, आणि कोणताहि सक्षिप्त भाग
 काढून वाचू लागल्यास हा वृत्तान्त कोणत्या प्रकरणातला आहे हे समज-
 ण्यालाहि सुलभ साधन नाही.

प्रस्तुतच्या 'महाभारतसारात' या दोन्ही उणीवा भरून काढल्या
 आहेत. प्रत्येक प्रकरणाला कथादर्शक मथळा दिला आहे, आणि सक्षिप्त

भागाच्या बाजूला मूळ भारतातील कोणत्या अध्यायाचा तो संक्षेप आहे, ते नमूद करून ठेवलेले आहे. यामुळे हा संक्षेप वाचीत असताना जर कोठे सदर्थ नीट लक्षांत न आला, तर मुळातील तो तो अध्याय काढून पाहता येतो. त्याशिवाय जेथे संवादाचा संक्षेप दिला असेल तेथे ते ते भाषण कोणा व्यक्तीचे आहे, ते समजण्याकरिता त्या व्यक्तीची नावेहि श्लोकाच्या प्रारंभी एका बाजूला दिली आहेत. यामुळे कोणत्या विषयावर कोणाकोणामध्ये संवाद चालला आहे ते चटकन ध्यानांत येते.

आदिपर्वांत प्रास्ताविक भारतीयोपक्रमानंतर आस्तीकजन्मापासून कथेला प्रारंभ केला आहे. पुढे अध्याय ६३ मधील उपरिचर राजाच्या कथेपासून 'वैशंपायनकथित भारताला' सुरुवात होते. सौतीने कोणकोणत्या क्रमांचा विस्तार करून अथवा नवीनच उपकथा घालून वैशंपायनाच्या भारताला महभारताचे स्वरूप दिले, हे जाणण्याला साधन नाही. केवळ तर्कशाल्याच्या जोरावर कै. नानासाहेब वैद्य यांनी सौतीने कोणती मर टाकली, याविषयी विवेचन केले आहे. तथापि, किती शाले तरी ते अनुनामच होय. त्याला निधित प्रमाण नामता येत नाही. मूळचा जय प्रयाग ८ हजार श्लोकांचा होता, त्याचा तिप्पट विस्तार करून वैशंपायनाने २४ हजार श्लोकांचे भारत तयार केले आणि सौतीने त्याचे शतसहस्रसंहितात्मक महाभारत केले, अशी प्रचलित समजूत आहे. आतां वाढीचा क्रम संपून संक्षेप करण्याचा उपक्रम चालू झाला आहे ! या उपक्रमांत आपण नेमके वैशंपायनाचे २४ हजार श्लोक शोधून काढू, किंवा व्यास महर्षीच्या मूळच्या जयप्रयागाचा भाग वेगळा करू, अशी महत्वाकांक्षा मनात धरल्यास ते प्येय साध्य झाले अशी खात्री कोण देऊ शकेल ?

प्रस्तुतच्या 'सारग्रंथांत' सुमारे १२ ते १३ हजार श्लोकांचा समावेश होईल, म्हणजे यांत वैशंपायनाच्या संहितेचा अर्धा भागच येऊ शकेल. तरी पण वस्तुस्थिति अशी आहे की, या संक्षेपातहि कित्येक उपकथांचा समावेश झाला आहे व त्या उपकथा सौतीच्या हातच्या आहेत याविषयी संशय नाही. एतावता या भारतसारातहि व्यासमहर्षि, वैशंपायन व सौति या तिघांच्याहि कृतींची थोड्याबहुत प्रमाणात सरमिसळ असणारच. आवे- मोहर तादूळ, तामसाळ व रणूनचे तादूळ एकत्र झालेल्या एका मणाच्या

पोत्यातून, दोन पायली आवमोहर तांदूळ वेगळे काढून त्याचा भात करून बाढा, असें जर एखाद्या अत्यंत कुशल गृहिणीला सांगितलें, तर तें जसें तिलाहि अशक्य होईल, तसाच प्रकार महाभारतातील श्लोकांची निवड करण्यातहि होणार केवळ व्यासाचे, किंवा केवळ वैशंपायनाचे श्लोक निवडून काढण्याची प्रतिज्ञा करून जरी एखादा पंडित या वामास लागला, तरी त्यालाहि शेवटी हात टेकावेच लागतील. हें इतकें स्पष्ट करण्यातला हेतु एवढाच की, हा 'महाभारतसार' मध्य म्हणजे केवळ जयमयाचा, किंवा वैशंपायनाच्या भारताचाहि संक्षेप नसून तो सौतीच्या महाभारताचा संक्षेप आहे असें मान्य करण्यात सौतीच्या कृतीचा अधिक्षेप नसून उलट गौरवच आहे कारण सौतीनें अनेक ठिकाणीं जी भर घातली आहे, ती सहेतुक असून ती आवश्यकच होती आणि ती भर त्यानें इतक्या कुशलतेनें घातली आहे की, मायेच्या किंवा सदमाच्या दृष्टीनें तीत वैगुण्य न दिसता, उलट कित्येक ठिकाणीं मूल ग्रंथाचा तिच्यामुळे शोभा वाढलीच आहे.

आदिपर्वत शाततन्त्र्या जन्मापासून पांडवदाहापर्यंतच्या मुख्य कथा कथन केल्यानंतर पुढें परिशिष्ट रूपानें उपकथा जोडल्या आहेत. त्यात १ शिष्यपरीक्षा, २ शकुन्तलोपाख्यान, ३ कचदेवयानी उपाख्यान, ४ ययात्युपाख्यान, ५ अर्णीमाण्डव्य उपाख्यान, ६ विश्वामित्रकृत धेनु हरण, ७ मुन्दोपमुन्दोपाख्यान अशीं सप्त उपख्यानें आहेत.

सभापर्वत मयसभेच्या वर्णनापासून तो पांडवाच्या वनवासाभिगमनापर्यंतचा मुख्य कथामाग असून परिशिष्टात १ जरासन्धजन्म, २ शिशुपालजन्म अशा अवघ्या दोनच उपकथा आहेत.

वनपर्वत पांडवाच्या काम्यक वनगमनापासून तो यक्षप्रभ अखेरपर्यंत तच्चा मुख्य कथामाग असून तेथून पुढें १ उर्वशीशाप, २ अगस्त्योपाख्यान, ३ गगावतरणम्, ४ पतिव्रतामाहात्म्य, ५ द्रौपदी सत्यमामा सवाद, ६ मुद्गलोपाख्यान इतकी उपख्यानें आहेत.

विराटपर्वत धौम्यमहर्षीच्या उपदेशापासून तो कीचकवध, गोमहर्षण, अभिमन्युविवाह इत्यादि कथा असून या पर्वत उपख्यानें मुळीच नाहींत.

उद्योगपर्वीत अभिमन्यूच्या विवाहोत्तर भरलेल्या राजकारणाच्या चर्चेच्या समेपासून सुरुवात होऊन, रणांगणावर सैन्यांच्या व्यूहरचनेपर्यंतच्या तयारीचे वर्णन आहे. हे पर्व सगळ्या महामारतांत अत्यंत महत्त्वाचे आहे. यांत शत्रूची वागावयाच्या साम, दाम, भेद, दंड अशा चतुर्विध घोरणाचा अति मार्मिक विचार केलेला असून शिष्टार्हतील मुत्सद्देगिरीचा उत्कृष्ट नमुना यांत चित्रित केला आहे. या राजकारणाच्या बरोबरीनेच बिदुराने उपदेशिलेली व कसल्याहि प्रसंगांत उपयोगी पडणारी अशी सामान्य व्यावहारिक नीति विस्ताराने वर्णिली असून तिलाच सनत्सुजातीच्या तोंडच्या वेदांतपर उपदेशाची जोड दिली आहे. अशा रीतीने धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष अशा चारहि पुरुषार्थांचा विचार या पर्वीत एकत्र आला असल्याने हे पर्व सर्वांत श्रेष्ठ ठरते.

या पर्वीतून १ प्रल्हादाची सत्यनिष्ठा आणि २ वैदालव्रत अशा दोन उपकथा 'महामारतसारांत' दिल्या आहेत. 'अंबोपाख्यान' हे भारतकारांनीच उपाख्यान म्हणून संवोधिले आहे. तथापि त्या उपाख्यानाचा मूलकथेच्या सदमोर्शी अति निकटचा संबंध आहे. असे असूनहि त्याचा समावेश मूळांतहि नाही आणि उपाख्यानांतहि नाही. त्यामुळे भीष्मवधाची कथा अर्धात्री राहते.

'महामारतसार' या ग्रंथाचे हे त्रोटकरूपाने दिग्दर्शन झाले. मूलग्रंथाचा संदर्भ न मुटता आणि महत्त्वाचा भाग न गाळतां सारांश सांगावयाचा म्हणजे मोठी ताराबळ उडते. कोणते घेऊं व कोणते गाळूं, हे ठरविणे मोठे मुश्किलीचे काम असते. महामारतांत त्याज्य असा भाग क्वचित्च असल्याने कोणताहि भाग गाळावयाचा म्हणजे अगदीं जिवावर येते. पण योद्धे तरी मन घट्ट केल्याशिवाय संक्षेप साधणार कसा ? अर्थात्च अगदीं आवश्यक वाटणारा असा भागहि बाजूला सारावा लागतो. अशी निवडानिवड करतांना सर्वांचे मत सारलेच पडेल असे नाही. तथापि 'महामारतसार' हे 'संक्षिप्तभारत' पेक्षां दीडपटीने मोठे असल्याकारणाने त्यांत बरेच ठिकाणी अधिक तपशील आला आहे. उदाहरणार्थ, विराटपर्वीत 'संक्षिप्तभारता'ने 'जीमूत मल्लवधा'चा उल्लेख देखील गाळला हे युक्त वाटत नाही. महामारतसारांत ती लढत वर्णिली आहे.

पोत्यातून, दोन पायली आवेमोहर तांदूळ वेगळे काढून त्याचा भात करून घाढा, असें जर एखाद्या अन्यत कुशल गृहिणीला सांगितलें, तर तें जसें तिलाहि अशक्य होईल, तसाच प्रकार महामारतातील श्लोकांची निवड करण्यातहि होणार. केवळ व्यासाचे, किंवा केवळ वैशंपायनाचे श्लोक निवडून काढण्याची प्रतिशा करून जरी एखादा पंडित या वामास लागला, तरी त्यालाहि शेवटीं हात टेकावेच लागतील. हें इतकें स्पष्ट करण्यातलां हेतु एवढाच कीं, हा 'महामारतसार' ग्रंथ म्हणजे केवळ जयप्रंथाचा, किंवा वंशंपायनाच्या भारताचाहि सक्षेप नसून तो सौतीच्या महामारताचा सक्षेप आहे. असें मान्य करण्यात सौतीच्या कृतीचा अधिक्षेप नसून उलट गौरवच आहे. कारण सौतीनें अनेक ठिकाणीं जीं भर घातलीं आहे, तीं सहेतुक असून तीं आवश्यकच होती आणि तीं भर त्यानें इतक्या कुशलतेनें घातलीं आहे कीं, भाषेच्या किंवा सदभाष्या दृष्टीनें तीं वैगुण्य न दिसतां, उलट कित्येक ठिकाणीं मूळ ग्रंथाची तिच्यामुळे शोभा वाढलीच आहे.

आदिपर्वांत शांतनूच्या जन्मापासून खाडवदाहापर्यंतच्या मुख्य कथा कथन केल्यानंतर पुढें परिशिष्ट रूपानें उपकथा जोडल्या आहेत. त्यांत १ शिष्यपरीक्षा, २ शकुन्तलोपाख्यान, ३ कचदेवयानीं उपाख्यान, ४ ययातुपाख्यान, ५ अणीमाण्डव्य उपाख्यान, ६ विश्वामित्रकृत धेनुहरण, ७ सुन्दोपसुन्दोपाख्यान अशीं सात उपाख्यानें आहेत.

सभापर्वांत मयसमेच्या वर्णनापासून तो पांडवांच्या वनवासाभिरामनापर्यंतचा मुख्य कथाभाग असून परिशिष्टांत १ जरासन्धजन्म, २ शिशुपालजन्म अशा अवघ्या दोनच उपकथा आहेत.

वनपर्वांत पांडवांच्या काम्यक वनगमनापासून तो यक्षप्रश्न अखेरपर्यंतचा मुख्य कथाभाग असून तेथून पुढें १ उर्वशीशाप, २ अरास्त्योपाख्यान, ३ गगावतरणम्, ४ पतिव्रतामाहात्म्य, ५ द्रौपदी सत्यमामा सवाद, ६ मुद्गलोपाख्यान इतकीं उपाख्यानें आहेत.

विराटपर्वांत धौम्यमहर्षीच्या उपदेशापासून तो कीचकवध, गोमहर्षण, अभिमन्युविवाह इत्यादि कथा असून या पर्वांत उपाख्यानें मुळींच नाहींत.

उद्योगपर्वांत अभिमन्यूच्या विवाहोत्तर भरलेल्या राजकारणाच्या चर्चेच्या सभेपासून सुरुवात होऊन, रणांगणावर सैन्यांच्या व्यूहरचनेपर्यंतच्या तयारीचे वर्णन आहे. हे पर्व सगळ्या महाभारतांत अत्यंत महत्त्वाचे आहे. यांत शत्रूंची वागावयाच्या साम, दाम, भेद, दंड अशा 'चतुर्विध धोरणाचा अति मार्मिक विचार केलेला असून शिष्टाईतील मुत्सद्देगिरीचा उत्कृष्ट नमुना यांत चित्रित केला आहे. या राजकारणाच्या बरोबरीनेच बिदुराने उपदेशिलेली व कसल्याहि प्रसंगांत उपयोगी पडणारी अशी सामान्य व्यावहारिक नीति विस्ताराने वर्णिली असून तिलाच सनत्सु-जातीच्या तोंडच्या वेदांतपर उपदेशाची जोड दिली आहे. अशा रीतीने धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष अशा चारहि पुरुषार्थांचा विचार या पर्वांत एकत्र आला असल्याने हे पर्व सर्वांत श्रेष्ठ ठरते.

या पर्वातून १ प्रह्लादाची सत्यनिष्ठा आणि २ वैडालव्रत अशा दोन उपकथा 'महाभारतसारांत' दिल्या आहेत. 'अंबोपाख्यान' हे भारतकारानींच उपाख्यान म्हणून संबोधिले आहे. तथापि त्या उपाख्यानाचा मूळकथेच्या सदभांशी अति निकटचा संबंध आहे. असे असूनहि त्याचा समावेश मूळातहि नाही आणि उपाख्यानातहि नाही. त्यामुळे भीष्मवधाची कथा अधात्री राहते.

'महाभारतसार' या ग्रंथाचे हे त्रोटकरूपाने दिग्दर्शन झाले. मूळ-ग्रंथाचा संदर्भ न सुटता आणि महत्त्वाचा भाग न गाळतां सारांश सांगावयाचा म्हणजे मोठी तारांबळ उडते. कोणतें घेऊं व कोणतें गाळू, हे ठरविणे मोठे मुष्किलीचे काम असते. महाभारतांत त्याज्य असा भाग क्वचित्च असल्याने कोणताहि भाग गाळावयाचा म्हणजे अगदीं जिवावर येते. पण थोडे तरी मन घट्ट केल्याशिवाय संक्षेप साधणार कसा ? अर्थात्च अगदीं आवश्यक वाटणारा असा भागहि वाजला सारावा लागतो. अशी निवडानिवड करतांना सर्वांचे मत सारखेच पडेल असे नाही. तथापि 'महाभारतसार' हे 'संक्षिप्तभारत' पेक्षां दीडपटीने मोठे असल्याकारणाने त्यांत बरेच ठिकाणी अधिक तपशील आला आहे. उदाहरणार्थ, विराटपर्वांत 'संक्षिप्तभारता'ने 'जीमूत मल्लवधा'चा उल्लेख देखील गाळला हे युक्त वाटत नाही. महाभारतसारांत ती लढत वर्णिली आहे.

पोत्यातून, दोन पायली आवेमोहर तांदुळ वेगळे काढून त्याचा भात करून वाढा, असें जर एखाद्या अत्यंत कुशल गृहिणीला सांगितले, तर तें जसें तिलाहि अशक्य होईल, तसाच प्रकार महाभारतातील श्लोकाची निवड करण्यातहि होणार केवळ व्यासाचे, किंवा केवळ वैशंपायनाचे श्लोक निवडून काढण्याची प्रतिज्ञा करून जरी एखादा पंडित या कामास लागला, तरी त्यालाहि शेवटीं हात टेकावेच लागतील. हें इतकें स्पष्ट करण्यांतला हेतु एथळाचें कीं, हा 'महाभारतसार' ग्रंथ गृहणजे केवळ जयप्रयाचा, विवहूना वैशंपायनाच्या भारताचाहि संक्षेप नसून तो सौतीच्या महामार-ताचा संक्षेप आहे. असें मान्य करण्यात सौतीच्या कृतीचा अधिक्षेप नसून उलट गौरवच आहे कारण सौतीनें अनेक ठिकाणीं जीं भर घातलीं आहे, तीं सहेतुक असून तीं आवश्यकच होती आणि तीं भर त्यानें इतक्या कुशलतेनें घातलीं आहे कीं, भाषेच्या किंवा सदर्भाच्या दृष्टीनें तीं वैगुण्य न दिसता, उलट कित्येक ठिकाणीं मूळ ग्रंथाची तिच्यामुळे शोभा वाढ-लीच आहे.

आदिपर्वांत शान्तनूच्या जन्मापासून खाडबदाहापर्यंतच्या मुख्य कथा कथन केल्यानंतर पुढें परिशिष्ट रूपाने उपकथा जोडल्या आहेत. त्यांत १ शिष्यपरीक्षा, २ शकुन्तलोपाख्यान, ३ कचदेव्यानी उपाख्यान, ४ ययात्युपाख्यान, ५ धृष्णिमाण्डव्य उपाख्यान, ६ विश्वामित्रकृत धेनु हरण, ७ मुन्दोपमुन्दोपाख्यान अशीं सात उपाख्यानें आहेत.

समापर्वांत मयसभेच्या वर्णनापासून तो पांडवांच्या वनवासाभिगमना-पर्यंतचा मुख्य कथाभाग असून परिशिष्टात १ जरासन्धजन्म, २ शिशुपाल-जन्म अशा अवघ्या दोनच उपकथा आहेत.

वनपर्वांत पांडवांच्या काम्यक वनगमनापासून तो यक्षप्रभ अखेरपर्यंतचा मुख्य कथाभाग असून तेथून पुढें १ उर्वशीशप, २ अगस्त्योपाख्यान, ३ गगावतरणम्, ४ पतिव्रतामाहात्म्य, ५ द्रौपदी सत्यभामा सबाद, ६ मुद्गलोपाख्यान इतकीं उपापख्यानें आहेत.

विराटपर्वांत धौम्यमहर्षींच्या उपदेशापासून तो कौचकवध, गोमहण, अभिमन्युविवाह इत्यादि कथा असून या पर्वांत उपाख्यानें मुळींच नाहींत.

उद्योगपर्वीत अभिमन्यूच्या विवाहोत्तर मरलेल्या राजकारणाच्या चर्चेच्या समेपासून सुरुवात होऊन, रणांगणावर सैन्याच्या व्यूहरचनेपर्यंतच्या तयारीचे वर्णन आहे. हे पर्व सगळ्या महामारतात अत्यंत महत्वाचे आहे. यांत शत्रूंची वागावयाच्या साम, दाम, भेद, दड अशा चतुर्विध घोरणाचा अति मार्मिक विचार केलेला असून शिष्टार्हतील सुसद्देगिरीचा उत्कृष्ट नमुना यांत चिनिता केला आहे. या राजकारणाच्या बरोबरीनेच बिदुराने उपदेशिलेली व कसल्याही प्रसंगांत उपयोगी पडणारी अशी सामान्य व्यावहारिक नीति विस्ताराने वर्णिली असून तिलाच सनत्सु-जातीच्या तोंडच्या वेदातपर उपदेशाची जोड दिली आहे. अशा रीतीने धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष अशा चारही पुढ्यार्थांचा विचार या पर्वात एकत्र आला असल्याने हे पर्व सर्वांत थोड ठरते.

या पर्वातून १ प्रह्लादाची सत्यनिष्ठा आणि २ बैदालव्रत अशा दोन उपकथा 'महाभारतसारात' दिल्या आहेत. 'अंबोपाख्यान' हे भारतकारांनीच उपाख्यान म्हणून संबोधिले आहे तथापि त्या उपाख्यानाचा मूळकथेच्या सदर्माशी अति निकटचा संबंध आहे. असे असूनहि त्याचा समावेश मूळातहि नाही आणि उपाख्यानातहि नाही. त्यामुळे भीष्मवधाची कथा अधोऽप्री राहते.

'महाभारतसार' या ग्रंथाचे हे थोटकल्पाने दिग्दर्शन झाले. मूळग्रंथाचा सदर्म न सुटता आणि महत्त्वाचा भाग न गाळता साराच सांगावयाचा म्हणजे मोठी ताराबळ उडते. कोणते घेऊ व कोणते गाळू, हे ठरविणे मोठे मुश्किलीचे काम असते. महामारतात त्याच असा भाग क्वचित्च असल्याने कोणताहि भाग गाळावयाचा म्हणजे अगदी जिवावर येते. पण योडे तरी मन घट्ट केल्याशिवाय संक्षेप साधणार कसा ? अर्थात् अगदी आवश्यक वाटणारा असा भागहि बाजूला साराचा लागतो. अशी निवडानिवड करताना सर्वांचे मत सारखेच पडेल असे नाही. तथापि 'महाभारतसार' हे 'संक्षिप्तभारत' पेक्षा दोडपटीने मोठे असल्याकारणाने त्यांत बरेच ठिकाणी अधिक तपशील आला आहे. उदाहरणार्थ, विराटपर्वीत 'संक्षिप्तभारता'ने 'जीमूत मल्लवधा'चा उल्लेख देखील गाळला हे युक्त वाटत नाही. महामारतसारांत ती लढत वर्णिली आहे.

उलट पर्थी 'महाभारतसारात' धौम्याच्या उपदेशाचा भाग वणिताना दोन महत्त्वाचे श्लोक गाळले आहेत राजाच्या आश्रितांनीं कसें वागावे हें सागत असता त्यातले सगळे महत्त्वाचे मुद्दे न गाळता घेणें अवश्यक होतें तदाहरणार्थ—

अयमिं प्रेष्यमाणं तु पुरस्ताद्य समुपेतम् ॥

अहं किं करवाणाति स राजवसतिं वसेत् ॥

मानं वस्त्रमलंकारं यच्चान्यत्सप्रयच्छात् ॥

तदेव धारयेन्नित्यं एव प्रियतरा भवेत् ॥

यातील महत्त्वाचें तरच सावकासिक उपयोगाचें आहे, म्हणून मुझांम चाचा आबर्जून उल्लेख करीत आहे नुसत्या राजसेवकांनींच नव्हे तर चरचीं मुलें, विद्यार्थी, स्वयंसेवक या सर्वांनींच हे नियम पाळले तरच ते चरिष्ठाच्या कृपेला पात्र होतात अगात इतर गुण असूनहि हें सत्र न सामाळल्यानें त्या व्यक्ति मर्जीतून उतरतात, असें न व्हावें या करितां धौम्य महर्षींचा समग्रबोध, त्यातून एकहि श्लोक न गाळता, वाचकाच्या मनात ठसविणें आवश्यक आहे हाच याच समापर्वातील 'कण्विनीति' आणि आदिपर्वातील 'कणिक नीति' यांना लागू आहे 'सक्षिप्तभारतात' काण्विनीति बरीच विस्तृत दिली आहे, पण 'महाभारतसारात' तिचा बराच सकोच झालेला दिसतो उलटपर्थी 'सक्षिप्तभारतात' कणिक नीतितीतला—

आशां कालवर्तीं कुर्यात्कालं विभेन योजयेत् ॥

विभ्रं निमित्ततो ब्रूयान्निमित्तं चापि हेतुत ॥

हा महत्त्वाचा श्लोक कसा गाळला गेला कळत नाही असो, अशा प्रकारें अगदीं सूक्ष्म दृष्टि लावून या सधपाकडे पाहून चाचवयाचें नाही महाभारतातले महत्त्वाचे प्रसंग आणि त्या प्रसंगानुरोधानें केलेला महत्त्वाचा बोध हा न गाळता, महाभारताचें सगळें सार या सधपात आल्यानें, ज्यांना समग्र भारत वाचण्याला कालानुकूलता नसेल त्यांना महाभारत वाचल्याचें श्रवण या 'महाभारतसारा'च्या वाचनानें स्वीकारांनें प्राप्त होईल.

महाभारतातील कथा जुयापुराण्या असल्या तर त्यात प्रायतः केलेले

तत्त्वज्ञान जुने पुराणे, टाकाऊ असे मुर्ळाच होण्यासारखे नाही. कालिदासाने उत्कृष्ट सौंदर्याची कल्पना दत्ताना 'प्रतिक्षणयन्नवतामुपैति' असे त्याचे वर्णन केले आहे. तत्त्वज्ञानालाहि हीच कसोटी लावल्यास महाभारतातील तत्त्वज्ञान या कसोटीला उतरू शकेल. हे तत्त्वज्ञान जुने, धुरसटलेले तर होत नाहीच, पण नव्या नव्या कल्पना आपल्या दृष्टीपुढे आल्यास, महाभारतांत हीच कल्पना पूर्वी सांगितली आहे, अशी प्रचीति त्या नव्या कल्पनेच्या दृष्टीने नीट अर्थ लावल्यास आल्याबिना रहात नाही. महाभारतांत वनस्पतींना ज्ञानभावना आहे, ही कल्पना पूर्वी—'तस्मात्पश्यन्ति पादपा ।' 'तस्माच्छृण्वन्ति पादपा' इत्यादि शब्दांचे वाचूनहि मनांत पडत नव्हती. सर जगदीशचंद्र बोस यांनी आपले प्रयोग करून दाखविल्यापासून त्या श्लोकाचा अर्थ कळून, हे तत्त्व व्यासमहर्षींनी पूर्वीच जाणले होते, याची प्रतीति आल्याने कौतुक वाटते.

नवीन भाषणारे ज्ञान, महाभारताच्या वाचनाने, जुने व आपलेच असल्याचे मनांत मिळून जसे कौतुक वाटते, तसाच उलट याजूनहि एक फायदा होतो. समानस्यास्याच्या आणि सोम्यवादाच्या म्हणून ज्या कित्येक नव्या कल्पना आपल्याला आकर्षक वाटून मोह पाडतात, त्या कल्पना पूर्वी अनुभव घेऊनच त्याज्य ठरविल्या गेल्या आहेत, असे प्रत्ययास आल्याने सावधगिरीचा इपारा मिळतो समाज एकवर्णी, वर्णविहीन करण्याचा अट्टाहास आज कित्येकांनी चालविला आहे. पण वर्णव्यवस्था लावण्याच्या पूर्वी समाज वर्णविहीनच होता त्या समाजाचा उत्कर्ष होईना, अर्थात्च तसा कटु अनुभव आल्यावरच समाज'त वर्णव्यवस्था निर्माण करण्यांत आली तेव्हा जो मार्ग चुकीचा व श्रेयोविरोधी ठरला, त्याच मार्गाने जाण्याचा पुनश्च दृष्ट घेऊन पूर्वी पडलेल्या राड्ढ्यातच पुनश्च पडण्याचा दृष्ट कां घरावा, असा विचार महाभारतातील बोधापासून मनाला पटेल.

हे तात्त्विक त्रिवेचन सोडून राजनीतिशास्त्रांतील व्यवहारासवर्षी विचार केला तरी तोच प्रत्यय येतो लोकशाही पद्धतीचा कितीहि 'उदो उदो' केला गेला तरी, तशांच्या सल्लामसलतीने चालणारी नियंत्रित राज्यपद्धतीच एरो-एर मुगावद्द व चिरस्थायी होते, हा महाभारताचा अनुभवच आपणांला

माय करावा लागेल राज्याच्या व समाजाच्या आर्थिक सुस्थितीसाठी अनेक उपाय हल्लीं सुचविले जात आहेत त्यात भाडवळशाहीच्या उप-
युक्ततेची मर्यादा कोणती, राज्यसंस्थेने कर कोणते, किती प्रमाणात
केव्हा वसूल करावेत, आयातनिर्यात व्यापारावर काणती बंधने घातलीं
असतां तीं हितकारक होतात, व कोणतीं बंधने उलट अपायकारक
होतात, काळाबाजार बंद करण्याला उपाय कोणते योजावे, किंमतीवर
नियमन कसे ठेवावे, अनाथ व अपंग यांचे धारणपोषण कोणी व कसे
करावे इत्यादि अनेक गोष्टींसंबाधे अनुभवसिद्ध घेते त्यात मिळतील.
त्याचबरोबर समाजाच्या चालीरीतीत आणि व्यक्तिमात्राला समार्गाचे
बळण लावण्यात राजाने कायद्याच्या रूपाने किती दबळादघळ करावी
आणि समाजाला समार्गाला लावण्याचे प्रभावी साधन कायदा का धर्म,
याचा विचारहि महाभारतांत उत्तम रीतीने करून त्या दोहोंचा परस्परार्थी
मेळ कसा घालावा, हेहि सांगितले आहे एकट्या कायद्याने काम
भागत नाही आणि एकट्या धर्मानेहि कार्य सफल होत नाही, यास्तव त्या
दोहोंचा यथाप्रमाण सम वय व्हावा, कोणताहि कायदा धर्मविरोधी
नसावा आणि काणताहि धर्म व्यवहारविरोधी नसावा असाच निष्कर्ष
महामारताच्या वाचनापासून मनावर ठसतो त्याचा बोध हल्लींचे राज्य-
कर्ते घेतील तर त्याच्या निधर्मी कायद्याची अशी दुर्दशा होणार नाही.

शास्त्रीय शोध करून करून हैद्रोजन बॉब तयार केले, आता त्याच्या-
वर बर्बा कशी घालावा याच्या विचाराने मुत्सद्दी आपलें मेंदू शिणवीत
आहेत धर्माच्या मानसिक बंधनाबिना हे कार्य कसे साधणार ? महाभारत-
काळीं असेच सर्वसहारी नारायणाख अवगत होते अर्जुनाच्या ते स्वाधीन
असूनहि, त्याने धर्मभावना पाळून त्याचा प्रयोग केला नाही तामसी-
घृतीच्या अश्वत्थाम्याने त्याचा प्रयोग केल्याने महा अनर्थ ओढवला पण
अखेरीस त्याचा दुष्परिणाम त्याला स्वतःलाच भोगावा लागला यापासून
किती तरा बोध घेण्यासारखा आहे राष्ट्राराष्ट्रांनी एकमेकावर हेरगिरी करून
हायड्रोजन बॉबला आळा बसणार नाही मानवी प्राण्यावर त्याचा प्रयोग
करणे हा अधर्म आहे, त्यात राष्ट्राचाच घात आहे, ही गोष्ट मनाला पटली
पाहिजे, तरच मानवी स्पर्धा निर्भय राहील

असो. महाभारत हा उपदेशपर रत्नानीं भरलेला महासागर आहे. त्यातून प्यावीं तितकीं रत्नें थोडींच वाटणार. तरांपण पाणबुड्याला आपला आवाका सामावून कितीतरी रत्नें काढून घेता येतील, अशी सोय काहीं खाड्यातून व समुद्रधुन्यांतून असते. सखित महाभारत म्हणजे महाभारत रूपी महासागराची एक सोयीस्कर खाडीच आहे. ज्याना अगाध महासागरात बुडी मारून रत्नें हस्तगत करून घेण्याचें सामर्थ्य नसेल, त्याच्या सोयीसाठीं 'महाभारतसार' रूपी हें एक निर्मय स्थान निर्माण करण्यात आलें आहे. ज्याना अल्पस्वल्प कालावधीच अशा वाचनाकडे देता येतो, ज्याचें संस्कृत मापेचें अध्ययन वेतावाताचेंच आहे, ज्याना आर्थिक मर्यादेमुळें समग्र महाभारत ग्रंथ विकत घेण्याची सोय नाहीं, अशा विविध वर्गांतील वाचकाना हा 'महाभारतसार' ग्रंथ मानसिक समाधानाबरोबरच ज्ञानविज्ञान प्राप्त करून देईल.

श्लोकार्थेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रंथकोटिभिः ॥

असें म्हणून सगळ्या महाभारताचें सार—

‘परोपकारं पुण्याय पापाय परपीडनम्’

एवढ्या अर्घ्या श्लोकातहि सांगण्यात येतें. पण ही अतिशयोक्तीची परि-
सीमा झाली. केवळ एवढा अर्धा श्लोक वाचून व पाठ करून सर्वांच्या मना-
वर मुपरिणाम होत असतां तर विस्तृत ग्रंथ लिहिण्याची जरूरीच नव्हती.
व्यास महर्षींनीहि तीन वर्षे सतत जागरण करून ‘जय’ ग्रंथ तयार केला
नसता आणि वंशपायन व सौति यांनीहि मूळ ग्रंथात एकापुढें एक अशी
भर घातली नसती. एवढे परिश्रम त्यांना त्या काळीं आवश्यक वाटले तरी,
सध्याच्या परिस्थितीला अनुसरून आणि ‘शास्त्रे फलर अपार जीवित तुझे
अत्यल्पकी मानवा’ ही उक्ति लक्षांत ठेवून प्रस्तुतच्या ग्रंथाच्या संपादकांनीं
योग्य मर्यादा ठरवून हा संक्षेप केला आहे. त्याचा पहिल्या पाच पर्वांचा
हा पहिला भाग सध्या प्रसिद्ध होत आहे. वाचकाना हें कार्य पसत पड-
लेसें दिसतांच दुसराहि भाग प्रसिद्ध होईल.

तो दुसरा भाग प्रसिद्ध करण्यापूर्वी एक सूचना मात्र करावीशी वाटते,
ती ही कीं, मुख्य कथेंतून उपाख्यानें वेगळीं न काढता, तीं मुळांत जेथे

असतील तेथेच त्याचाहि साराश द्यावा म्हणजे सदर्म तुटत नाही आणि कथाभाग अधिक स्पष्ट होतो उपाख्याने शेवटी दिल्याने ती कोणत्या सदर्मात सांगितली गेली हे तेथे न समजल्याने त्या उपाख्यानाचे महत्त्व नीट मनात ठसत नाही आणि उपाख्यान मूळच्या सदर्मात गाळल्याने तेथल्या भागातील विचाराचा धागाहि तुटल्याने सगति लागत नाही.

आदिपर्वातील शकुंतलाख्यान आणि ययाति शर्मिष्ठाख्यान ही तर उपपर्वे नसून मुख्य वृक्षवर्णनातलाच तो एक आवश्यक कथाभाग आहे. समापर्वातील जरासव व शिशुपाल यांच्या जन्मकथाचा व त्यांच्या वधाचा मुख्य कथाभागार्शी न तोडता येणारा असा निकट संबंध आहे यास्तव त्या उपकथा त्या ठिकाणी दिल्या असत्या तर ठीक झाले असते.

वनपर्वातल्या बहुतेक कथा उपाख्यानांच्या स्वरूपाच्याच आहेत असे असूनहि नलोपाख्यान, सावित्री आख्यान इत्यादि कथा मुख्य कथाभागात समाविष्ट केल्या आहेत आणि उर्वशीच्या शापाचा मुख्य कथानकाशी दृढ संबंध असून ती कथा उपकथेत लोटली आहे ! यावरून हे दिसून येईल की, मुख्य कथा आणि उपाख्याने याची निवड करणे कठीण आहे. त्या संबंधात सर्वांचे एकमत होण्याचा संभव कमी. पण इतकी भानगड करण्यापेक्षा, जो उपकथा द्यावयाची असेल ती जेथल्या तेथेच दिलेली काय वाईट ? उपकथा वेगळी, शेवटी, दिल्याने कांहीं पानाची व जागेची बचत होते, असे नाही जागेचा व्याप सारखाच व छपाईचे परिश्रम सारखेच मग ही निवडानिवड करण्यात मेंदू व्यर्थ कशासाठी शिणवावा ? त्यापेक्षा जी उपकथा द्यावयाचीच असेल ती जागच्या जागीच देणे बरे नव्हे काय ?

असो या 'महाभारतसार' ग्रंथाचे आणखी एक वैशिष्ट्य सांगणे आवश्यक आहे महाभारताची एकदर कथा थोडक्यात समजून येईल असा गद्यमय साराश मराठीत व हिंदीत अशा दोन भाषातून यात दिलेला आहे त्यामुळे हे पुस्तक या देशातील सर्वच प्रांतातील वाचकाना समजणीय असे झाले आहे. मूळ सारांश संस्कृतात असून ती भाषा तर सर्व हिंदुस्थानभर मान्यता पावलेलीच आहे पण त्याचबरोबर महाभारतीय कथेचा त्रोटक वृत्तान्त

मराठी व हिंदी या दोन भाषांतून दिल्याने, आणि हिंदी ही आतां राष्ट्रभाषा झाली असल्याने, हें पुस्तक वाचून महाभारताच्या कथेचा परिचय सर्वांना आपल्या परिचयाच्या भाषेंतून करून घेता येईल. असा परिचय झाल्यावर संस्कृत भाषेंतून मूळ कथा समजून घ्यावी अशी जिज्ञासा उत्पन्न होईल व त्यायोगानें संस्कृत भाषेच्या अध्ययनाची प्रथा वाढत जाईल.

संस्कृत भाषेंतल्या या महान् राष्ट्रीय ग्रंथाची थोरवी आता पाश्चात्य राष्ट्रांतल्या विद्वानांनाहि पटू लागली आहे. रशियासारख्या आधुनिक विचारांच्या राष्ट्रांतहि आता महाभारताचें भाषांतर करण्याचा उद्योग चालू आहे. अशा बेंर्ली भारतातीलच बहुसंख्य पदवीधरांना महाभारत ग्रंथाचा परिचय नसावा ही गोष्ट लाजिरवाणी आहे. यास्तव भरत-खंडातील सर्व विद्यापीठांनीं संस्कृत भाषेच्या अध्ययनाची सोय आप-आपल्या क्षेत्रात करावी आणि संस्कृत भाषेच्या अध्ययनात 'महाभारत-सारा' सारखा प्रथम अवश्य अभ्यसनीय ग्रंथांत समाविष्ट करावा. राजकारणात, विशेषतः परराष्ट्रीय राजकारणात, वागणाऱ्या अधिकाऱ्यांना तर या ग्रंथाच्या अध्ययनाची अटच आवश्यक म्हणून ठेवण्यास हरकत नाही.

अशा रीतीने हा 'महाभारतसारग्रंथ' सर्वोपयुक्त आहे. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या चतुर्विध पुरुषार्थांपैकी कोणत्याहि पुरुषार्थाच्या लोभासाठीं या ग्रंथाचें अध्ययन अगदीं अवश्यक आहे. कै. चिंतामणराव वैद्य (भारताचार्य) यांनीं सक्षिप्त भारत ग्रंथ प्रसिद्ध करून वाचकांची अशी चांगली सोय करून ठेवली होती. त्या ग्रंथाच्या सर्व आवृत्त्या संपून जाऊन सध्यां त्या ग्रंथाची प्रत दुर्मिळ झाली आहे. यावरूनच वाचकाना तो ग्रंथ किती आदरणीय वाटला याचें अनुमान करितां येतें. ही दुर्मिळता या प्रस्तुतच्या ग्रंथानें दूर होऊन नव्या पिढीतील वाचकांची चांगली सोय करून दिल्याबद्दल या कल्पनेचे मूळ प्रेरक थीयुत शंकरराव सरनाईक यांचे आभार मानावे तेवढेच थोडेच आहेत. त्याचबरोबर महाभारत ग्रंथाचें मथन करून त्यातून हें 'सार' काढून तें वाचकांच्या हातीं देण्याचें मोठ्या परिश्रमाचें काम उत्तमरीतीनें पार पाडल्याबद्दल संपादकांचेहि वाचकांवर

मोठ उपकार आहेत अशा या परिश्रमाचें योग्य चीज वाचकांकडून होईल अशी अपेक्षा आहे अशा कार्मी सस्कृताचें अध्ययन अध्यापन जेथे जेथे चालतें अशी विद्यापाठें व पाठशाळा यांनी या ग्रंथाची सस्कृत पाठ्य-पुस्तकांत नियुक्ति करून, या अभ्यासाला चांगना दिली पाहिजे आम-हिताचें श्रेयस्कर असें कतव्य देखील प्रेरकशक्तीच्या टोंचणीपेरीज आपण होऊन आगेकारावायचें नाहीं, असेंच जणू काय, संप्रतच्या युगाचें लक्षण होऊ पाहत आहे याकरितांच महामारत सारामृताचें सेवन करा, असें सांगण्याचा खटाटोप करावा लागत आहे तो सरळ होऊन प्रस्तुत प्रयास्या सपादकाच्या परिश्रमाचें चीज होवो एवढीच प्रार्थना आहे

पुणें, मिति आषाढ ३॥ ११ }
 शके १८७६

ज स करदीकर

प्रस्तावनायाः संस्कृतसारांशः

श्री. विद्वद्रयं ज. स. करन्दीकरमहाशयैः महाराष्ट्रभाषया लिखितायाः
महाभारतसारपरिचयार्थप्रस्तावनायाः संस्कृतभाषानिवद्धः सारांशः—

‘महाभारतस्य महत्त्ववर्णनममृतस्य माधुर्यवर्णनमिवानावश्यकमेव । न
केवलमार्यावर्ते किन्तु त्रिषण्डपृथिवीतले सर्वत्र महाभारतस्य महत्त्वं
साम्प्रतं सर्वसम्मतं विद्यते । रशियन् पण्डिताः सम्प्रति महाभारतस्य भाषा-
न्तरकरणेऽहमहमिकया संलग्नाः सन्तीत्येतावदेवाधुनिकविद्वज्जनानां महा-
भारतविषयकं मतं ज्ञातुं शक्यते ।

अयं महाभारतग्रन्थः प्राचीनपद्धत्या लिखितो ज्ञानकोश एवास्ति ।
यस्मिन्काले एतद्ग्रन्थनिबन्धनं सञ्जातं तत्कालीनज्ञानविज्ञानव्याप्तिं निरीक्ष्य,
अनेन ग्रन्थेनारष्ट्रे नैकोऽपि ज्ञानविषयोऽस्तीति सुस्पष्टमेव विदुषाम् । साम्प्र-
तिके समये सञ्जाताया विज्ञानवृद्धेरङ्गोपाङ्गानां महाभारते अन्वेषणं न
युक्तिसह स्यात् । तथापि आधुनिकशास्त्राणां मूलभूततत्त्वानां बीजं महा-
भारते दृश्यते एव । साम्प्रतं भौतिकशास्त्राणां कल्पनातीतवृद्धौ सत्यामपि
‘इयं विदुषिः कुत आयभूव’ इत्येतस्मिन्विषये भौतिकशास्त्रज्ञानां मतिः
कुण्ठितैव विद्यते । ‘विकासवादेन अयं विषयः सुस्पष्टः स्यात्’ इति
किञ्चित्कालपर्यन्तं विद्वन्मतमासीत् । परं विकासवादस्य अपूर्णता लक्षयित्वा
विकासस्य मूलभूता काचिद् गूढप्रेरणा वर्तते इति मतं सम्प्रति प्रच-
लितं विद्यते ।

अयमाश्चर्यस्य अभिमानस्य च विषयो यदस्य विकासवादस्य मूल-
भूततत्त्वानां विमर्शः साहस्यप्रक्रियावर्णनावसरे महाभारतग्रन्थे सुस्पष्टतया
कृतो दृश्यते । सृष्टिस्थगूढशक्तीनामन्वेषणे साम्प्रतिका गूढशास्त्रज्ञा दत्त-
चित्ता दृश्यन्ते । किन्तु महाभारते योगशास्त्रप्रक्रियायां तासां गूढशक्तीनां
वर्णनं पूर्वमेव कृतं विद्यते ।

धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थसम्पादनेन मानवस्य जीवनं संपूर्णं
भवति । तेषां पुरुषार्थानां विचारः सद्मतया महाभारते यादृशः कृतोऽस्ति,
तादृशः कस्मिन्नस्याधुनिके ग्रन्थे न दृष्टिगोचरतामापद्यते ।

अयंशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् ॥
 कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥
 इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः ॥
 पञ्चम्य इव भूतेभ्यो लोकसविधयस्तथा ॥
 अनाश्रित्येदमाख्यानं कथा भुवि न वर्तते ॥
 आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥
 सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति ॥
 पर्जन्य इव भूतानामक्षयो भारतद्रुमः ॥
 यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महागिरिः ॥
 उभौ ख्यातो रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥
 धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ॥
 यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ॥

एवप्रकारेण यस्य महाग्रन्थस्य गौरवं प्रतिष्ठापूर्वकं गीतमस्ति, तस्य प्रशंसा आधुनिकलेखकेरनेकप्रकारैः कृतापि सा अपूर्णैव स्यादिति निश्चितमेव ।

अस्मद्देशे गीर्वाणवाण्या उपनिषद्ः ईदृशोऽयमपूर्वज्ञाननिधिरस्माभिः परम्परया प्राप्तोऽस्ति । संस्कृतभाषानभिज्ञानां तज्ज्ञानरसास्वादनार्थं देशभाषासु तस्य ग्रन्थस्य रूपान्तराणि समभूवन् । आङ्ग्लभाषया अस्य भाषान्तरं कतिचिद्वर्षेभ्यः प्राक् समभवत् । आधुनिकयुरोपीयभाषासु अस्य भाषान्तरस्य प्रयत्नाः सम्प्रति भवन्त्येव ।

एवप्रकारेण भाषान्तरितं महाभारतं यद्यपि अस्मद्वस्तुप्राप्य सज्जातं तथापि मूलमहाभारतस्य माधुर्यं तेनैव रूपेण भाषान्तरे नाचतरति । हरिद्वारक्षेत्रस्ये चाराणसीक्षेत्रस्ये च गङ्गोदके यादृशं महदन्तरं विद्यते तादृशमेव महदन्तरं मूलमहाभारते भाषान्तरिततत्प्रतिकृतौ च विद्यते । अतः महाभारतस्य नित्यनव माधुर्यं मूलतः एव आस्वादनीयमित्युत्सुकता रक्षिकमनासि स्वभाषत एव प्रादुर्भवति । परं साम्प्रतिके विमानवेगेन उड्डीयमाने जीवनक्रमे एकलक्षश्लोकसंमितमूलग्रन्थवाचनपर्याप्तावसरः कैश्चिन्महाभाग्यवद्भिरेव लभ्यते । तद्भाग्यं येषां निटिले लिखितं न विद्यते, तेषां सर्वतः निराशा न भवतु इत्येतदर्थं महाभारतस्य अत्रुटितं कथासूत्रं सङ्क्षिप्तरूपेण मूलश्लोकैरेव

वाचकहस्ते समर्पणीयमिति मनीषया द्विपञ्चाशत्संवत्सरेभ्यः पूर्वमेव कै.
भारताचार्यचिन्तामणिर्वैद्यमहाशयैरीदृशः प्रयत्नः कृतः, सङ्क्षिप्तमहाभार-
ताख्यग्रन्थः मुद्रयित्वा प्रसिद्धिं नीतश्च । स ग्रन्थः इयाल्लोकप्रियः
सञ्ज्ञातः यत् सप्तवर्षेस्तस्य द्वितीयावृत्तिस्तदनन्तरं वर्षनयेणैव तृतीयावृत्तिः
प्रसिद्धा अभवत् ।

अस्मिन्नेव समये चिपळूणकरमण्डलेन महाभारतस्य समग्र भाषान्तरं
महाराष्ट्रभाषया समारब्धम् । तस्य सम्पूर्णप्रकाशनानन्तरमेव कै. भारताचार्य-
वैद्यमहाशयैर्लिखितः महाभारतस्य उपसंहारः महाराष्ट्रभाषायामेव प्रसिद्धिं
नीतः । अयमुपसंहारः एव विद्वत्ताप्रचुरः सर्वार्थयोधकश्च सञ्ज्ञातोऽस्ति, यत्ते-
नोपसंहारेण कञ्चित्कालं यावन्मूलमहाभारतमपि अपसारितमिव कृतम् ।
तथापि यथा छायाचित्रलाभेऽपि यस्य छायाचित्रं तत्समागमेच्छा न निव-
र्तते, प्रत्युत वर्धते एव एवमेव अनेन महाभारतोपसंहारेण मूलमहाभारत-
वाचनोत्कण्ठा वृद्धिमेव गता । वाचकानामिमांशुत्कण्ठा लक्षयित्वा पुण्यपत्त-
नस्यचित्रशालामुद्रणालयसञ्चालकैः समग्र महाभारतं न मूलमात्रमेव
किन्तु नीलकण्ठीटीकया, सम्पादकपण्डितकिञ्चवडेकरशास्त्रिमहाशयानां मार्ग-
दर्शकसूच्या च समेत मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

हरिवंशेन सह अयं ग्रन्थः एकलक्षाधिकश्लोकैः समन्वितः अतीव विस्तृ-
तोऽस्ति । तस्य मूल्यमपि न्यूनातिन्यूनं दृष्टिर्हृष्यकमितं विद्यते । एतावता
महता मूल्येन ग्रन्थप्रेतारः कियन्तः स्युः । तस्य समग्रग्रन्थस्य अध्ययनार्थं
मनःस्वास्थ्यं च कियन्तो लभेरन् । येषां कीर्तनकाराणां प्रवचनकाराणां
च ध्येयसायः महाभारतोपजीवी विद्यते तेऽपि सर्वे समग्र महाभारतमनव-
लोक्यावश्यकभागमेव निरीक्ष्य तावतैव स्वकार्यं साधयन्ति । इतरेषां कथा तु
न वक्तव्यैव ।

एतादृश्यां परिस्थित्या वाचकानामन्तरायस्य दूरीकरणार्थं तेषां शान-
पिपासायाः अशतं प्रशमनार्थं च पुष्पपुरी (पुसद) निवासिना धर्मप्रेमिणा
श्रीयुतशकररावसरनार्कमहोदयानां मनसि महाभारतसारग्रन्थस्य प्रका-
शनेच्छा समुत्पन्ना तस्मिन्कार्ये सत्सहायकाश्च तैर्लब्धाः । अस्माद्रङ्गायमुना-
समागमयोगात् इदानीं महाभारतसारप्रयोगे अवगाहनमाग्यं वाचकै-
र्लभ्यते ।

कै. चिन्तामणिरावमहाशयाना सङ्क्षिप्तमहाभारतस्य दुर्लभत्वादस्य महाभारतसारस्य आवश्यकता आसीदेव । किन्तु सङ्क्षिप्तमहाभारतपेक्षया अस्मिन्महाभारतसारे कतिपयसुधारणाना समावेशात् अयं ग्रन्थो वाचकानामादराहो भविष्यति । वैद्यमहाशयाना सङ्क्षिप्तभारतापेक्षया महाभारतसारस्य श्लोकसङ्ख्या सार्धोपेक्षा वर्तते । प्रथमस्य श्लोकसङ्ख्या यदि ८००० भवेत्तर्हि द्वितीयस्य १२५०० भविष्यति ।

प्रस्तुतेऽस्मिन्महाभारतसारस्य प्रथमे भागे उद्योगपर्कान्तानि पञ्च पर्वाणि सङ्ग्रहीतानि सन्ति । एतत्पर्वपञ्चकस्य द्वयोः सङ्क्षेपयोस्तुलनया अयं विषयो विशदीभविष्यति ।

	सङ्क्षिप्तमहाभारतम् श्लोकसङ्ख्या	महाभारतसारः श्लोकसङ्ख्या
आदिपर्व—	७६८	१३६९
समापर्व—	४६७	५९२
वनपर्व—	१३६२	१७४२
विराटपर्व—	३६९	४१४
उद्योगपर्व—	६१५	८७८
	<hr/>	<hr/>
	३,५८१	४,९९५

अनया तुलनया स्पष्ट प्रतीयते यत् सङ्क्षिप्तभारतापेक्षया प्रस्तुतग्रन्थेन महाभारतस्य विस्तृतसारांशो वाचकैरुपलभ्यते । अपिच प्रतिप्रकरण तत्तत्प्रकरणस्य नामनिर्देशः, यस्मादध्यायाच्छ्लोकाः सङ्ग्रहीतास्तदध्यायाङ्क-निर्देशश्च अस्य महाभारतसारस्य अपर विशेषद्वयं वर्तते । वैद्यमहाशयाना सङ्क्षिप्तमहाभारते कतमो भागः कस्मादध्यायादङ्ग्रहीतः कतमो वृत्तान्तः कस्मात्प्रकरणात्सङ्ग्रहीतश्च इति ज्ञानस्य साधनं नास्ति । परं प्रस्तुते महाभारतसारे इदं न्यूनताद्वयं समीकृतं विद्यते ।

अस्मिन्ग्रन्थे प्रतिप्रकरणं कथादर्शकं शीर्षकं, श्लोकवामभागे मूलमहाभारतस्य अध्यायाङ्कश्च निर्दिष्टोऽस्ति । अपिच सवादस्थले सवादकर्तृनाम-

निर्देशः तत्र तत्र श्लोकवामभागे कृतोऽस्ति । अनया व्यवस्थया करिमान्विषये
केषां संवादः प्रस्तुतोऽस्तीति श्रुतिरिति शायते ।

आदिपर्वणि प्रास्ताविकभारतोपक्रमानन्तरमास्तीकजन्मप्रभृति कथा
समारब्धा । अतः पर ६३ अध्याये उपरिचरराजकथातः वैशम्पायन-
कथितभारतस्य प्रारम्भः सञ्जातः । वैशम्पायनकथितस्य भारतस्य महाभार-
तीकरणार्थं सौतिना काठा कथाना विस्तरः कृतः, का वा नूतनाः कथाः
प्राक्षिताः, तत् निश्चितसाधनाभावात् ज्ञातुं न शक्यते । श्री. वैद्यमहा-
शयैः केवलतर्काधयेण यत्सौतिवृत्तप्रक्षेपस्य विवेचनं कृतं तत्प्रमाण-
पदवीमारोढुं नार्हति ।

व्यासमहर्षेर्मूलजयग्रन्थः अष्टसहस्रश्लोकसंमितः असीत् । तस्य
त्रिगुणं विस्तरं कृत्वा वैशम्पायनेन चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकपरिमितो
भारतग्रन्थः विरचितः । सौतिना च भारतस्य एकलक्षश्लोकात्मकं महा-
भारतं कृतमिति साम्प्रतं विद्वज्जनानां धारणास्ति ।

सोऽयं धृष्टिक्वमः समाप्तिं गतवान् । अधुना सङ्क्षेपस्य उपक्रमः प्रार-
ब्धोऽस्ति । अस्मिन्नुपक्रमे वैशम्पायनस्य २४ सहस्रश्लोकानामन्वेषणं करि-
ष्यामि व्यासमहर्षेर्वा मूलजयग्रन्थभागं पृथक्करिष्यामीति महत्वाकाङ्क्षा
सिद्धिं गतेति वक्तुं कः शक्नुयात् ? ।

अस्मिन्सारग्रन्थे १२।१३ सहस्रश्लोकानां सङ्ग्रहो भविष्यति । सः
वैशम्पायनकृतभारतस्य अर्धांश एव भवेत् । वस्तुतस्तु अस्मिन्सङ्क्षेपे
उपकथानां समावेशात्, उपकथानां सौतिप्रक्षिप्तत्वे विद्वज्जनानां संशया-
भावात्, व्यासमहर्षेः वैशम्पायनस्य सौतेश्च कृतीना न्यूनाधिकप्रमाणेन
मिश्रणमस्मिन्ग्रन्थे निश्चितमेवास्ति ।

उत्तममध्यमाधमतण्डुलानां मिश्रराशितः उत्तमतण्डुलानामेव पृथक्करणं
यथा मुकुशलेनापि जनेन कर्तुमशक्यं तद्वदेव महाभारतश्लोकानामपि प्रका-
रोऽस्ति । केवलं व्यासमहर्षेः केवलं वैशम्पायनस्य वा श्लोकानां पृथक्करणं
करिष्यामीति प्रतिज्ञाय यदि कश्चित्पण्डितस्तत्कार्ये सङ्ग्रहः स्यात्तर्हि तस्य
तूष्णीमवनमेव परिणामो भवेत् । अस्य स्पष्टीकरणस्य इदमेव तात्पर्यं
यदस्मिन्महाभारतसारे न केवलं जयग्रन्थस्य नापि केवलं वैशम्पायनीय-
भारतस्य किन्तु सौतिकृत महाभारतस्यैव सङ्क्षेपोऽस्ति ।

अनेन कथनेन न सौतिकृतेरधिष्ठेपोऽभिप्रेतः किन्तु तद्वैरवमेवाभिप्रेत-
मस्ति । यतः सौतिना कृतः प्रक्षेपः सहेतुकः आवश्यकधासीत् । अपिच
स प्रक्षेपः इयता कौशल्येन कृतोऽस्ति यद् भाषादृष्ट्या प्रकरणदृष्ट्या च न
तत्र वैगुण्यमापतति प्रत्युत अनेकेषु स्थलेषु मूलग्रन्थस्य शोभा प्रक्षेपेण वृद्धिं
गतास्ति ।

आदिपर्वणि शान्तनुजन्मारभ्य खाण्डवदाहपर्यन्त मुख्यकथाकथना-
नन्तर परिशिष्टरूपेण उपकथाः सङ्गृहीताः सन्ति । ताश्च १ शिष्यपरीक्षा,
२ शकुन्तलोपाख्यानम्, ३ कचदेयान्युपाख्यानम्, ४ ययार्युपाख्यानम्,
५ अणीमाण्डव्योपाख्यानम्, ६ विश्वामित्रकृत धेनुहरणम्, ७ सुन्दोपसुन्दो-
पाख्यानं चेति सप्तसङ्ख्याकाः सन्ति ।

समापर्वणि मयसभावर्णनमारभ्य पाण्डवाना वनवासाभिगमनपर्यन्तो
मुख्यकथाभागः, परिशिष्टे च १ जरासन्धजन्म, २ शिशुपालजन्म चेति
उपकथाद्वयमेवास्ति ।

वनपर्वणि पाण्डवाना काम्यकगमनात्प्रभृति यक्षप्रभपर्यन्तो मुख्यकथा-
भागः, अन्ते १ उर्वशीशपः, २ अगस्त्योपाख्यानम्, ३ गङ्गावतरणम्,
४ पतिव्रतामाहात्म्यम्, ५ द्रौपदीसत्यभामासवादः, ६ सुदृगलोपाख्यान-
चेति षडुपाख्यानानि सङ्गृहीतानि सन्ति ।

विराटपर्वणि धौम्यमहर्षिकृतमुपदेशमारभ्य कीचकवधः, गोमहणम्,
अभिमन्युविवाहान्ता मुख्यकथा एव विद्यते । नास्मिन्पर्वणि उपाख्यानानि
सन्ति ।

उद्योगपर्वणि अभिमन्युविवाहोत्तरं सन्धिविग्रहविचारार्थं सभामारभ्य
रणभूमौ सेनानिवेशपर्यन्तायाः कथाया वर्णनमास्ति । इदमुद्योगपर्वं समग्र-
महाभारते सारभूतं विद्यते । रिपुणा सह कथं वर्तितव्यम्, साम दान-भेद-
दण्डानां प्रयोगः कथं कुत्र च कर्तव्यः इत्येतत्सूक्ष्मतयात्र वर्णितमस्ति ।
श्रीकृष्णस्य दौत्यप्रसङ्गेन मन्त्रकौशल्यमुत्कृष्टतया चित्रितम् । अनेन सहैव
व्यवहारे सर्वोपर्योपयोगिनी विदुरनीतिः, सन्तुष्टातमुखेन वेदान्तोपदेशश्च
अस्मिन्नेव पर्वणि विद्यते । एवञ्च धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थानां
विवरणमास्मिन्पर्वणि एकत्र उपलभ्यते । अतः इदं पर्वं सर्वपर्वसु श्रेष्ठमस्ति ।

अस्मिन्पर्वणि १ प्रह्लादस्य सत्यनिष्ठा, २ वैडालव्रत चेति उपकथाद्वयं सङ्गृहीतमस्ति । अम्बोपाख्यान भारते उपाख्यानमेव वर्तते । परं मुख्यकथया नेदिष्ठसम्बन्धात्तस्य अवश्यसङ्ग्राह्यत्वेऽपि अस्मिन्ग्रन्थे असङ्गृहीतत्वात् भीष्मपञ्चप्रसङ्गः निर्हेतुक इव भवति ।

महाभारतसारग्रन्थस्य इदं विद्वद्भूमदर्शनं कृतम् । कथासूत्रमपरित्यज्य सारवद्भागं चापरिहृत्य विस्तृतग्रन्थस्य सारांशसङ्ग्रहः कठिनतर एव । महाभारते त्याज्यभागस्य अल्पीयस्त्वार्त्तिकं ग्राह्यं किं त्याज्यमिति संशयाकुलं भवति चेत्तः । मनःकाठिन्यं विना सङ्क्षेपो न सम्भवति । अतः क्वचिदावश्यकभागोऽपि परिहर्तव्यो भवति । एतादृशसङ्क्षेपे सर्वेषां मतैक्यमशक्यमेव । तथापि महाभारतसारे सङ्क्षिप्तभारतापेक्षया बहुषु स्थलेषु कथाधिक्यं दृश्यते । यथा विराट्पर्वणि सङ्क्षिप्तभारते जीमूतमल्लवधस्य अनुल्लेखः एव । महाभारतसारग्रन्थे सा कथा सङ्गृहीतास्ति । तथापि सर्वकालोपयुक्तमुपदेशं कुर्वता धौम्यकृपिणा राजसेवकवर्तनोपदेशे यच्छ्लोकद्वयं कथितं तदस्मिन्महाभारतसारे न गृहीतम् । उदाहरणम्—

अन्यस्मिन्प्रेष्यमाणे तु पुरस्तादः समुत्पतेत् ॥

अहं किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥

मानं बलमलङ्कारं यच्चान्यत्सम्प्रयच्छति ॥

तदेव धारयेन्नित्यमेव प्रियतरो भवेत् ॥

एतच्छ्लोकद्वयोक्तनियमाः न केवलं राजसेवकैरेव किन्तु गृहे बालकैः, पाठशालासु छात्रैः, समाजे स्वयंसेवकैश्च अवश्यं परिपालनीयाः । तेन ते सर्वेष्वाकृपापात्राणि भवेयुः । अन्यथा इतरगुणसत्त्वेऽपि एतद्गुणामावे ते बालकादयः अप्रिया भवन्ति । अतः धौम्यकृतोपदेशः एकमपि श्लोकमपरित्यज्य समग्रं एव वाचकज्ञानार्थमवश्यं सङ्गृहीतव्यं । अयमेव न्यायः समापर्वस्थकच्चिन्नीति आदिपर्वस्थकणिकनीति च बोद्धव्यः ।

सङ्क्षिप्तमहाभारते कच्चिन्नीतिः विस्तृतास्ति महाभारतसारे तु तस्याः सङ्कोचो दृश्यते । सङ्क्षिप्तमहाभारते च कणिकनीतिस्यः—

आशां कालवर्तीं कुर्यात्कालं विज्ञेन योजयेत् ॥

विभ्रं निमित्ततो भूयान्निमित्तं चापि हेतुतः ॥

इत्ययं महत्त्वयुक्तं श्लोकं कथं न गृहीतस्तत्र ज्ञायते । अस्तु ।

अनेन प्रकारेण अतिवृद्धमेवमथ सङ्क्षेपं न परीक्ष्य । महाभारतीयं महत्त्वयुक्तप्रसङ्गास्तत्प्रसङ्गानुरोधेन कृतं महत्त्वयुक्तं रोधं च न परित्यज्य महाभारतसारसर्वस्वस्य अस्मिन्सङ्क्षेपे सत्त्वात्, येषां समग्रमहाभारत-वाचनाय समयानुकूल्यं न विद्यते, ते अस्य महाभारतसारस्य वाचनेन समग्रमहाभारतवाचनफलं लभेरमेव ।

महाभारतीयकथानां पुरातनत्वोऽपि तामु वर्णितं तत्प्रज्ञानं पुराणमित्येव न स्याज्यं भवितुमर्हति । 'प्रतिक्षणं यत्रवतानुपैति' इति कालिदासोक्तलक्षणं यथा सौन्दर्यस्य तथा महाभारतीयतत्त्वज्ञानस्यापि भवेत् । महाभारतीयतत्त्वज्ञानं जीर्णं पर्युपितं च नास्त्येव, प्रयुतं नवनवाविकारदृष्ट्या यदि तत्परीक्ष्येत तर्हि नव्यतरमिव सम्पद्येत । " तस्मात्प्रवृत्तिं पादपा ", " तस्मात्प्रवृत्तिं पादपा " इत्यादिमहाभारतीयवाक्यानामर्थं पूर्वमसम्भवनीय इव प्रतिभाति स्म । परं सरं जगदीशचन्द्ररोसमहाशयानां प्रयोगे यदा स एवार्थं प्रत्यक्षसिद्धं तदा अहो न्यासमहर्षिणा अयमर्थं पूर्वमेव ज्ञातं भासीत् इति प्रत्ययेन तद्वाक्यार्थं सशयरहितं चेत् सविस्मयमभवत् ।

नवीनमिव भासमानं ज्ञानं महाभारतवाचनेन पुरातनमस्मदीयं चेति यथा प्रतीयते तथैव तद्वाचनेन अन्योऽपि लाभो भवति । समाजस्थास्यस्य साम्यवादस्य च आपातरमर्णायां कल्पना मनोमोहमुत्पादयन्ति तासां अनुभवेनैव त्याज्यत्वं निश्चितमिति महाभारतवाचनेन सूच्यते । मानवं समाजं एकवर्णं वर्णविहानां वा कर्तव्यं इति प्रतिपादनं केचित्साम्प्रतं निर्वर्धनेन कुर्वन्ति । परं वर्णव्यवस्थायां प्राक् समाजो वर्णविहीन एवासीत् । तस्यामवस्थायां समाजात्कर्षं अशक्यं सञ्जातं । तेन दुरनुभवेन वर्णव्यवस्थानिर्माणमावश्यकमभूत् । तस्मात् यं पञ्चां प्रामादिकं धेयो विरोधी च अनुभवेन निश्चितं तदालम्बनानर्बधं भूतपूर्वपाते गते पुनःपतननिर्वर्धनं समान एवेति महाभारतवाचनं प्रतीयते ।

इदं तात्त्विकविबेचनं त्यक्त्वा राजनातिशास्त्रनियमविचारे कृते तदवप्रतीयते । साम्प्रतं लोकतन्त्रराज्यस्य सबन्धं प्रशसां धूयते । परं विचारानन्तरमिदं सम्मतं स्यात् यत् तज्जकृतनियमानुसारिणीं राज्यपद्धतिरेव अन्ते

सुखावहा चिरस्थायिनी च भवेत् । राज्यस्य समाजस्य च आर्थिकसुस्थिति-
लभार्थं साम्प्रतं नानाविधा उपायाः सूच्यन्ते । तेषूपायेषु धनिकवादस्य
उपयुक्ततायाः का मर्यादा, राज्यशासनेन के कराः किंप्रमाणेन कदा प्राह्याः,
यातायातव्यापारे कानि बन्धनानि उपकारकाणि कानि च अपकारकाणि,
मूल्यनियंत्रणं कथं कर्तव्यम्, अनायासाद्गानां धारणपोषणं केन कथं च कर्त-
व्यमित्याद्यनेकप्रश्नानामनुभवसिद्धानि उत्तराणि महाभारते प्राप्यन्ते ।

एवमेव समाजजीवने व्याक्तिमानस्य सन्मार्गाश्रयणे च शासनेन विधानतः
परिवर्तनं कियत्पर्यन्तं करणीयं, समाजस्य सन्मार्गावलम्बनार्थं फलदायि
साधनं विधानं वा धर्मो वा विद्यते, इत्यस्य सूक्ष्मविचारानन्तरं द्वयोः समन्वयः
कथं कर्तव्यः तदपि महाभारते वर्णितमस्ति । केवलेन विधानेनैव केवलेन
धर्मेणापि न व्यवहारसिद्धिर्भवति । अतः द्वयोर्यथाप्रमाणं समन्वयः कर्तव्यः ।
न केनापि विधानेन धर्मविरोधिना भाव्यं, न केनापि धर्मेण च व्यवहार-
विरोधिना भाव्यमित्ययमेव निष्कर्षः महाभारतवाचनेन मनसि सुस्थिरो
भवति । इमं निष्कर्षं हृदयङ्गमं कृत्वा यदि भारतस्य आधुनिकशासका
वर्तिष्यन्ते तर्हि तेषां धर्महीनविधानानामीदृशी दुरवस्था न भविष्यति ।

वैज्ञानिकैरनुसंधोधनेन ईड्रोजनाखं सिद्धं कृतम् । परमिदानीं सर्वे
महामन्त्रिणः तन्नियन्त्रणं कथं कर्तव्यमिति विचारेण स्वमस्तिष्कमाया-
सयन्ति । धर्मबन्धनं विना इदं कार्यं कथं सिद्धयेत् । महाभारतसमये ईदृश-
मेव सर्वसंहारकं नारायणाखमवगतमासीत् । तज्ज्ञानवतापि अर्जुनेन धर्म-
भावनामनुसृत्य तत्प्रयोगो न कृतः । तामसन्तुतिमता अश्वत्थाम्ना कृतेन
तत्प्रयोगेण महाननर्थः सञ्जातः तस्य दुष्परिणामश्च तेनैव अनुभूतः ।
अनेन प्रसङ्गेन महानुपदेशः सर्वेग्राह्यः । प्रतिराष्ट्रं चारप्रचारेण ईड्रोजनाख-
नियन्त्रणं न भविष्यति । मानवेषु तत्प्रयोगः अधार्मिक इति बुद्धिर्यदि
स्यात्, यदि च स्वराष्ट्रस्यापि तेन नाशो भवेदिति निश्चयः स्यात्तर्हि
मानवसमानो निर्भयो भविष्यति । अस्तु ।

महाभारतनामकः सदुपदेशरत्नपूरितो महासागरोऽस्ति । तस्य सर्व-
रत्नानि ग्रहीतुं न कोऽपि शक्नोति । तथापि जलावगाहकानां यथाशक्ति
रत्नलभार्थं केषुचिदुपसागरेषु व्यवस्था क्रियते । महाभारतमहासागरस्य

महाभारतसारः उपसागरो विद्यते । ये अगाधे महासागरे निमज्ज्य रत्नग्रहणे असमर्थाः, तेषां कृते इदं महाभारतसाराख्यं निर्मयस्थानं निर्मितमस्ति । येषां सकाशे वाचनार्थं स्वल्प एव समयोऽस्ति, येषां संस्कृतभाषाध्ययनमपूर्णं विद्यते, येषां च समग्रमहाभारतग्रन्थत्रयणे आर्थिकसामर्थ्यं नास्ति तेषां वाचकानामयं महाभारतसारग्रन्थः मनःसमाधानाय कल्पेत ।

॥ श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ॥ इत्युक्त्वा

॥ परापकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

इति श्लोकार्धेन सम्पूर्णमहाभारतसारो वर्ण्यते यद्यपि तथापि सा अति-शयोक्तेः परा काष्ठा अभूत् । यदि तस्य श्लोकार्धस्य वाचनेन पठनेन च सर्वेषां मनांसि सुसंस्कृतानि अभविष्यन् तर्हि विस्तृतग्रन्थप्रणयनमना-वश्यकमभविष्यत् । तथा सति व्यासमहर्षिणा वर्णनपर्यन्तं जागरूकतया जयग्रन्थनिर्मितिः न कृता स्यात् । वैशम्पायनेन सौतिना च स्वकृतप्रक्षेपेण मूलग्रन्थस्य इयतीं वृद्धिरपि न कृता स्यात् ।

तस्मिन्समये अयं ग्रन्थवर्णनाद्योगः आवश्यको भवेत् । परं सद्यः परि-स्थितिं इष्ट्वा, “अनन्तपारं किल शास्त्रबृन्दं स्वरूपं तथायुर्वहं च विद्मः” इति वचनमनुसृत्य अस्य ग्रन्थस्य सम्पादकैः समुचितमयीदां निश्चित्य संक्षेपं कृतोऽस्ति । तस्यायं प्राथमिकपर्वपञ्चकसंक्षेपात्मकः प्रथमो भागः साम्प्रतं प्रकाश्यते । इदं कार्यं यदि वाचकानां सम्मतं स्यात्तर्हि द्वितीयभागोऽपि सत्वरं प्रकाशितो भविष्यति ।

तस्य द्वितीयभागस्य प्रकाशनापूर्वमेव एका सूचना अवश्यं करणी-येति माति । इयमेव सा यत् मुख्यकथायां उपकथाः न पृथक्करणीयाः । ता यत्रस्थास्तत्रैव देयाः । तेन प्रकरणमङ्गो न भवति मुख्यकथा च सुस्पष्टा भवति । परिशिष्टे उपकथादानेन कस्मिन्प्रकरणे सा कथितेति न ज्ञायते । तेन तस्या महत्त्वमपि न चित्तारूढं भवति । उपकथानां पृथक्करणेन मुख्य-कथायां विचारधारा खण्डिता भवति विसर्गतिश्च जायते ।

आदिपर्वणि शकुन्तलाख्यानं ययात्युपाख्यानं च न उपकथास्वरूपं भूतं किन्तु वंशवर्णनात्मकमुख्यकथायाः आवश्यकभाग एव सः । सभापर्वणि जरासन्धस्य शिशुपालस्य च जन्मवधवधयोरच्छेदः सम्यग्दर्श्यते । तस्मात्ता उपकथाः तत्तत्स्थले एव दत्ताश्चेत्तत्समीचीनमभविष्यत् ।

धनपर्वणि नलोपाख्यानसावित्र्युपाख्यानादयः उपकथा अपि मुख्य-
कथायां समावेशिताः, उर्वशीशापश्च मुख्यकथान्तर्गतोऽपि उपकथासु दत्तः ।
तात्पर्यम्, मुख्यकथोपकथानां पृथक्करणं न सुकरं तद्विषये च सर्वेषां
मतैक्यं कचिदेव स्यात् । अतः पृथक्करणस्य परिश्रमापेक्षया स्वस्थाने एव
उपकथादाने का धृतिः ? । परिशिष्टे उपकथादानेन पृष्ठसङ्ख्यायाः स्थलस्य
च न न्यूनता भवति । स्थलव्याप्तिः समाना मुद्रणश्रमश्च समान एव । एक
सति उपकथानां पृथक्करणेन व्यर्थं मस्तिष्कायासः किमिति कर्तव्यः ? । तद-
पेक्षया उपकथा अवश्य देया चेत्स्वस्थले दत्ता समीचीना भवेत् । अस्तु ।
अस्य महाभारतसारस्य अपर वैशिष्ट्यमवश्यं कथनीयम् । अस्य गद्य-

मयः सारांशः महाराष्ट्रभाषायां हिन्दीभाषायां च सङ्क्षिप्तरूपेण अस्मि-
न्पुस्तके सन्निहितोऽस्ति । यद्यपि मूलश्लोकानां संस्कृतभाषा भारतवर्षे
सर्वत्र प्राप्तादरा वर्तते, तथापि सम्प्रति हिन्दीभाषा राष्ट्रभाषापदमा-
रूढास्ति । अतः हिन्दीभाषामयसारांशवाचनेन महाभारतीयकथायाः
सामान्यपरिचयः सर्वेषां परिचितभाषया स्यात् । ततः मूलसंस्कृतश्लोका-
र्थस्य जिज्ञासा समुत्पद्येत । ततश्च संस्कृतभाषाध्ययनमपि वृद्धिं गमिष्यति ।

संस्कृतभाषानिबन्धस्य अस्य विस्तृतराष्ट्रीयग्रन्थस्य गौरव पाश्चात्य-
विदुषामपि सम्मतमस्ति । साम्यवादिनिष्ठरूसदेशेऽपि इदानीं 'महाभारतस्य
भाषान्तरोद्योगः समारम्भोऽस्ति । एतादृशे समये भारतवर्षाणां प्राध्यापकानां
प्राचार्याणां च महाभारतग्रन्थस्य परिचयाभावः लज्जावह एव । अतः
सर्वभारतीयविद्यापीठैः स्वस्वक्षेत्रे संस्कृताध्ययनस्य व्यवस्था कर्तव्या,
तदध्ययनार्थं पाठ्यपुस्तकेषु अस्य महाभारतसारग्रन्थस्य समावेशश्च कर्तव्यः ।
शासनाधिकारिणां विशेषतः परराष्ट्रीयमन्त्रिणां नियुक्तिः एतद्ग्रन्थाध्ययना-
बलम्बिनी भवेन्चेत् तत्समीचीनतरं स्यात् ।

अनेन प्रकारेण अयं महाभारतसारग्रन्थः सर्वोपयुक्तो विद्यते । धर्मार्थ-
काममोक्षेषु अन्यतमपुरुषार्थलाभार्थमेतदध्ययनमावश्यकमस्ति । भारताचार्य-
'चिन्तामणिराववैद्यमहाशयैः सङ्क्षिप्तभारतस्य प्रकाशनेन इयं व्यवस्था
वाचकानां कृते पूर्वं कृता आसीत् । परं स ग्रन्थः सम्प्रति दुर्लभः सञ्जातः ।
सा दुर्लभता अनेन महाभारतसारग्रन्थेन दूरीकृता भवति । तस्मादस्य
ग्रन्थस्य प्रकाशकेभ्यो धर्मप्रेमिभिराशङ्करराव सरनाईकमहोदयेभ्यो चारंवार

घन्यवादाः समर्पणीयाः । तद्वदेव महाभारतसागरमन्यनं कृत्वा इमं सारं निष्कास्य वाचकहस्ते समर्पणोद्योगः यैः समीचीनतया समापितः तस्य सम्पादकमण्डलस्य वाचकेषु महानुपकारोऽस्ति । अस्योद्योगस्य समुचितादरो वाचकैः क्रियतामित्यपेक्षे । एतदर्थं यत्र संस्कृतभाषाध्ययनाध्यापन निरन्तर प्रवर्तते तत्र विद्यापीठेषु पाठशालासु च संस्कृतपाठ्यपुस्तकेषु अस्य महाभारतसारग्रन्थस्य समावेशः कर्तव्यः ।

आत्मधेयस्करमपि कर्म न आत्मस्फूर्त्या किन्तु परप्रेरणयैव कर्तव्यमिति आधुनिकयुगस्य लक्षणमिषं सञ्जातं दृश्यते । अतः इदं महाभारतसारांशं सेव्यतामित्युपदेशः पुनः पुनः क्रियते । तस्योपदेशस्य प्रस्तुतग्रन्थसम्पादकपरिश्रमस्य च समुचितादर सर्वे कुर्वन्तु इति प्रार्थये ।

THE MAHABHARATA IN SANSKRIT

(*Abridged Edition*)

PART I

It is only too true to say that Man is eternally engaged in building up the Future of the world on the foundations of the Past with the materials of the Present. He inherits the irrevocable Past, acts in the living Present and visualises the impalpable Future. The Past abides in the Present and both herald the Future. In the Past are embedded the inestimable treasures of a nation's experiences and achievements, in the Present lie its struggles and sufferings, in the Future lie its hopes and ambitions. The Past has produced the nation's heroes and martyrs, the Present yields its warriors and statesmen, the Future determines its Prophets and Saints. In a word the Past, Present and Future are but the relays in a country's march to Eternity. While Geology estimates the duration of life in millions of years, history recounts its eras of progress in lack of years and yugas of time.

Prabandhas. The Vedas and Upanishads narrate the earliest experience of our forbears and the rules of conduct laid down by them. Every Religion has its scriptures often known as the revealed word. In India they are appropriately called the *Sruti*,—that which was heard, and represent the spoken,—not written word. They were revealed in India through our ancient Rishis. The Christian had it through a Messiah, Christ Jesus, the only son of God, and one of the Trinity—Father, Son and Holy Ghost. To the Muslims, the pygam of the Allah came through a galaxy of Valis, Rasuls and Paigambars,—the last of whom was the Prophet Mohomed, who was illiterate, but whom the angel Gabriel embraced, so enabling him to read the *Thaharir* (writing). Likewise the Parsis have their Zend and Avesta and their prophet Zarathushtra. To the Buddhist the knowledge came through Buddha and to the Jains through Mahavir. It was thus that each Faith built up its own Philosophy through its own Prophets and Poets, its Martyrs and Saints, Messiahs and Mediators. Each Religion, each System of Philosophy evolved its own doctrines and brought into being its own Sacred Literature. Nay more, these Founders of Faiths evolved further a Code of Economics, a Scheme of Social Organization and a System of Polity which are elevated to the status of Religion and enforced on the adherents thereof under religious sanctions. That was how Hindu Law, Muslim Law and Christian Law came into being, so bracketing secular and sacred laws together.

The great Indian Epics or Itihasas,—the *Mahabharata* and *Ramayana* are two great works dealing with events traceable to the *Dwapara* Yug certainly, but even to *Tretha* Yug according to certain Savants. The former of these is a standard work on the strategy of

Kingship, the sports of Royalty and the wagering of Queens, the inexorable enforcement of wagers, the penalties of banishment from home for twelve years, filial obedience and the integrity of the Royal word in promises made to Queens. In between, the Royal wanderers come across Saints and Sages, Priests and Prophets, Princes and Kings, Demons and Hunters, Deva Kanyakas and Celestial Beings and besides conversations with these strangers the five brothers of the Pandava clan and their Patriarchs and Preceptors hold discourses on Ethics and Economics, Social Laws and Civic Institutions so that the Epic called *Mahabharata* is a standard work dealing with the World's affairs in their 'mundane bearings and extra-mundane aspirations. The Sabha Parva and the Udyoga Parva are monumental chapters in this great work dealing with Political Science and Political strategy. But this great work narrates the experiences of a family of five brothers with their common wife—herself a saintly personality who teaches wisdom to her husbands by her farsightedness and brings comfort to them through her feminine graces in life. Naturally, therefore, the work abounds in anecdotes and episodes on a variety of subjects, contexts and conditions; and at times the student is apt to lose the thread of the plot which is being illustrated by these.

The *Mahabharata* is neither a biography nor a history of battles fought and victories won. It deals with such widely varying themes as the origin of the World, the stories of the Gods and Goddesses in the Indian Pantheon, the events in celestial gatherings, the pilgrimages of heroes and saints from Earth to Heaven, the Science and Art of Espionage, the thousand and one riddles of Life and the antiquity of the World.

Now that our country is once again free, free to pursue its own researches into its past history untrammelled by the myopic vision of our British rulers, it behoves our scholars first to revive interest in the Sanskrit language, then extend patronage to existing Sanskrit scholarship and finally to carry on research into ancient works which treat sixty four Sciences and Arts including Pure Science like Higher Mathematics and Applied Sciences like the construction of the Aeroplane. Much of our heritage in the Atharvaveda may be antiquated, something may be inapplicable and unsuited to the modern day, but when we recognize that Kautilya's *Artha-Shasthra* (translated into German in 1870 and into English by Shama Sastri in Mysore in 1910) written 2300 years ago contains prescriptions (which the Germans, in the last war have obviously utilized in November 1944),

- (1) to prepare collyriums by which a person is enabled to see in the dark (German pilots used a collyrium in November 1944 to see in the dark), and
- (2) to make unguents (*Lepanams*) which when applied make a person invisible in the day,

we are bound to conceive that more superstitions have been perpetrated and perpetuated in the name of modern Sciences and by the modern Scientists than they have

imputed to our ancient Shasthras and Savants. Thanks to our Freedom, let us hope that it will be utilized to sift Truth from falsehood and real Science from real superstition. The condensed edition of the *Mahabharata* in Sanskrit should pave the way to the popularization of Scientific and Mathematical Literature embedded in Sanskrit manuscripts which have been neglected in the past and left to moulder in our shelves or on the attic.

PART II

1. Perhaps it is a little out of the way that where a scholar should have introduced the work and its Editor to the public, I should be writing the foreword. Verily the adage is true that where angels fear to tread rush in. The fact of the matter is that on the evening of the 5th December 1953, Prof. S. B. Varnekar of Nagpur and Shri S. S. Sarnaik of Pusad, brought to me a manuscript abridgment of the first five Parvas of *Mahabharata* compiled by one veteran old learned Shastri named Vasudeo Gangadhar Joshi of Mahur, (Deccan Hyderabad). I was told that friends at Pusad desired that the same be printed and published. I have read it and concurred with this idea and for that fault of mine, have been booked to write a foreword to this compendium.

2. This abridgment contains nearly 5100 slokas i.e. about one-seventh of the original text of the 5 Parvas (32,159 slokas). Such a compendium, it seems to me, is fairly comprehensive and proportionate. The intelligence behind the preparation makes the thread of the story run smooth and uninterrupted.

3. Such important works require patience, application, time, and also money. The least that others can do for them is to patronize such enterprises liberally. The

Mahabharata is not a mere story of a fight between two rival aspirants of the same clan to the common kingdom left to them by their illustrious ancestors of the race of the Kurus. Bhagwan Vyas has skilfully led the readers while narrating the story of their fight, into the history of man's evolution from the first phase of Krita Yuga to the beginning of Kali Yuga. It is full of dialogues between the wise men and the seekers of truth wherein the principles of Religion, Morality, Philosophy, Politics, Sociology etc. have been expounded and elaborated. In the variety of high-souled characters, there is no literary work in existence in any language, from the time of Homer to that of Milton, that can be compared to Mahabharata. In Mahabharata, Vyas tells the story of Vedic culture with his interpretation and elaboration of Vedic teachings. In Mahabharata you feel respect for all the characters in that great epic, after you finish its reading. It is the story of heroes, losing or winning without a villain. Vyas's magic wand has rendered all the characters in the epic, men and women, great and grand, for one reason or another. He was singing the song of victory of Nara Narayana in telling in all its details the history of Kurus from the days of Yayati to the heavenly ascent of the Pandavas. Every one of the kings of this famous line retires from the kingly office in old age, and goes to the forest in the Himalayas in the North to live the life of an anchorite like Nara Narayana, and to seek union with Him in the end. Even Dhritarashtra, the father of the Kauravas ends his life as an anchorite in penance and meditation. So goes Vidur. Gandhari and Kunti leave the Royal Palaces and put an end to their existence in the manner of Satis. In his ascent to heaven, Dharma finds that his companions on the goal, i.e. heaven were none of his brothers whom

he loved so deeply, not even Draupadi whom he worshipped as an ideal of womanhood, fidelity and chastity. It was a quadruped, a dog, that was constantly with him—Dharma, the Divine Law—that ran with him and kept his company to the end. What a grand moral it conveys !

That quadruped dog who was with Yudhishtira throughout his life can be had as one's companion if one keeps in his pocket, the abridged edition of Mahabharata by Pandit Dasambhatji and Vasudeo Shastri.

We want in free India young boys and girls to make Mahabharata their constant companion in the form of this abridged edition. The message of Dwaipayana Vyas, Pitamaha Bhishmacharya and Bhagwan Shri Krishna can be taken to every home and hamlet. The authors have given their best in compiling this abridged edition. It is for the well-to-do class to help them in printing and giving a wide publicity to it.

Such an undertaking deserves to be duly patronised by the State. I am informed that Shri Shankararao Sarnaik has applied to the Government for a liberal donation. I am glad to see that my old and learned friend Dr. Pattabhi Sitaramayya, the popular Governor of Madhya Pradesh, has written a scholarly and thought-provoking foreword to this work.

One word about the author Shri Dasambhatji Ayachit. He is a Vaidic, i.e.—reciter of Rigveda and a Shastri who has studied the Shastras. His knowledge of Dharma Shastra and Jyotish Shastra—Astronomy is well known. He is an eminent student of the Vedas and its Angas. He has recently published a work on Charan Vyuha with Bhashya with Marathi translation. He lives the ideal life of a Brahmin. He is not only that but a Patriot who

in obedience to the call of the nation joined the ranks of Satyagrahi fighters and courted imprisonment along with me in the forest Satyagraha campaign. He is a Brahmin of whom it can appropriately be said :

अप्रतश्चतुरो वेदाः पृथक् सत्तरं धनुः

इदं ग्राह्यं इदं क्षात्रं शापादपि शरादपि ॥

I hope the Government will find it possible to encourage the authors of Sankshipta Bharata by patronising the work and by sanctioning it for use as a book for reading in schools and colleges.

Poona 2,

15th July, 1954.

M. S. Aney.

॥ श्रीः ॥

॥ सम्पादकमण्डलस्य हृद्गतम् ॥

॥ ज्ञानाञ्जनेन लोकस्य दृष्टिदोषनिवारणम् ॥

॥ वन्द्यवन्द्यतमं ज्ञानं व्याप्तं वन्दामहे वयम्

अनादिकालादारम्य ऐतिहासिककालपर्यन्तं प्रातःस्मरणीयार्थजनजुष्टस्य
एतस्य भारतवर्षस्य श्रेष्ठत्वं विवादातिक्रान्तमासीत् । अतएव धर्माचार्याः
एतमधिकृत्य भणन्ति स्म— ॥ एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादप्रजन्मनः ॥

॥ स्व स्वं चरित्रं शिखरेन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ (इति मनुः) ॥

परं हन्त ! अद्य भारतीयसमाजस्य स्थितिः अतीव बिचित्रा दृश्यते ।
स्वग्रहे, परग्रहे, गुह्यग्रहे, सार्वजनिकस्थाने वा कुत्रापि सनातनसंस्कृतेर्द-
र्शनमपि न भवति शिक्षणस्य वार्ता तु दूरापेता एव । समाजघटकानां
शरीरे मनसि च आजीवनं केचिदपि उपकारकाः संस्काराः न नियन्ते ।
भगवत्कथाकीर्तनपुराणप्रवचनादिप्रसङ्गाः ये सुसंस्कारजनकाः विद्यन्ते ते
साम्प्रतं लुप्तप्राया एव सञ्जाताः सन्ति । पौढशसंस्कारेषु द्वित्रसंस्काराणां केवलं
ज्ञात्यमनुभूयते । अनेन कारणेन समाजस्य बुद्धिः संस्कारविहीने स्वस्ववाता-
वरणे अनापशिष्टोर्षि केवलं निसर्गाश्रया जायते । निसर्गस्य अधोगामि-
त्वादाधुनिकसमाजस्य तत्तत्त्वज्ञानं दुर्लभं समभवत्, येन तत्त्वज्ञानेन जन्म-
मरणयोः, संसारबुद्धस्य, इहपरलोकयोश्च रहस्यं करतलामलकवत् स्फुटतरं
भवति । तेन दृश्यशरीरात्परं द्रष्टुं तस्य दृष्टिः न प्रभवति । सः केवलं कर्कश-
तर्काश्रयेण भौतिकमन्यः सञ्जातः अस्ति । अस्या दुरवस्थायाः परिवर्तनस्य
पुनः सुस्थितिस्थापनस्य च पूर्वाचार्यनिर्मितवाक्याभ्यास एव मूलकारणं
विद्यते । महाभारतस्य वाचनमननान्म्यासः समाजमनसि इष्टपरिवर्तनमवश्यं
करिष्यतीति दृढं श्रद्धाः । अनेनैव विचारेण प्रकाशकस्य सूचनामनुसृत्य
महाभारतस्य विस्तर परिहृत्य तस्य उत्तमांशः अस्मिन्क्षेपे सद्गृहीतोऽस्ति ।

अस्मिन्क्षेपे कौरवपाण्डवकथासूत्रमनुवृत्तं सद्गृहीतम् । काचित्
विशिष्टा उपकथाश्च गृहीताः । कयोपकथाप्रसङ्गेन कुत्रचित्सामान्यनीतिः,
क्वचित् प्रशोत्तराणि, क्वचिच्च अन्येऽपि उपयुक्तदिपयाः सद्गृहीताः सन्ति ।

तथा च विस्तरपरिहारार्थं कथासूत्रसौष्टवार्थं च कुत्रचित् केषाञ्चित्
श्लोकानां पौर्वापर्यक्रममङ्गः कृतोऽस्ति । क्वचिच्च श्लोकस्य पूर्वार्थपरा-

ध्वयो क्रमेण कानिचित्पदानि गृहीत्वा एकमर्थं साधितमस्ति । परमेतत्सर्वं मूलसहितापदैरेव कृतमस्ति । अस्मदीय एकोऽपि शब्द तत्र न प्रक्षिप्तः । सङ्क्षेपकरणार्थं पुण्यपत्तनस्थचित्रशालामुद्रणालये मुद्रित नीलकण्ठीटीकासमेत महाभारतपुस्तक रवीकृतम् । अतः तन्मुद्रणालयाध्यक्षाणामुपकार सादर स्मराम । अस्य सङ्क्षेपस्य हस्तलिखितानि, गुरुवर्यपरिव्राजकाचार्य-स्वामिश्रीकेवलानन्दसरस्वती-पुरुषार्थसम्पादकपण्डित सातवलेकर-महोपाध्याय पण्डित मिराशी-डॉ. श. दा पेण्डसेप्रभृतिविद्वद्द्वयसकाशे प्रेषितानि आसन् । तेषामनुकूलाभिप्रायै सज्जातात्मप्रत्यया वयम् आनन्दातिशयमनुभवाम । तान्सर्वान्सादर प्रणम्य, अस्मिन्सङ्क्षेपे यन्न्यूनातिरिक्त स्यात् तत् प्रकाशकाय अवश्य निबदनीयम् इति वाचकमहाशयान् सम्प्राप्यै विरमाम । ॐ तत्सत् ॥

अग्रेदमवधेयम्

महाभारतसाराख्येऽस्मिन्ग्रन्थे त्रिविधा अङ्का दृश्यन्ते । पृष्ठाङ्का, श्लोकाङ्का, अध्यायाङ्कावेति ।

तत्र पृष्ठाङ्कविषये—आदिपर्वारम्भपृष्ठ विहाय अन्यपर्वारम्भपृष्ठे अष्टात् मध्यभागे पृष्ठाङ्को मुद्रितः ।

श्लोकाङ्कविषये—अत्र श्लोकाङ्का केवल ग्रन्थालङ्कारार्थं मुद्रिताः । अतः कुत्रचित् श्लोकस्य प्रथमापङ्क्तिः पूर्वाध्याये द्वितीया च उत्तराध्याये गता दृश्यते । न श्लोकानुसारेण वाक्यसमाप्तिरपि वर्तते । क्वचित् एकस्यामेव पङ्क्तौ वाक्य पूर्णं भवेत् क्वचित् पङ्क्तिद्वये कुत्रचित् पङ्क्तित्रयादिकेऽपि ।

अध्यायाङ्कविषये—श्लोकादौ वामभागे मुद्रिता अङ्का महाभारतसहिताध्यायसूचका सन्ति । तस्मादध्यायात्ते श्लोका सङ्गृहीता इति शेषम् । क्वचित् पङ्क्तिपूर्वार्धं पूर्वाध्याये उत्तरार्धं च उत्तराध्याये विद्यते । यत्र उवाच वाक्यस्य अध्यायाङ्कस्य च युगपत्प्राप्तिस्तत्र कुत्रचित् उवाचवाक्यसूचकं मुपरि अध्यायाङ्कस्य तदधोमुद्रितः । क्वचित् अध्यायाङ्क उपरि उवाच-वाक्यसूचकं च तदधो मुद्रितम् । अपि चात्र ग्रन्थे क्वचित् परसर्वं कृतं क्वचित्च न कृतं इति शेषम् । यथा १७९ पृष्ठे १५० श्लोके संपूजयिष्यति, सम्पूजयिष्यति इत्यादि । मुद्रणदोषात् बहुषु स्थलेषु अनुस्वाररेफादि गलितं तद्विद्वद्भिः संशोधनीयम् ।

॥ श्री. ॥

॥ प्रकाशकनिवेदनम् ॥

महामारतविषयिणी रामायणविषयिणी च अद्या वात्स्यात्रभृत्येव
मञ्चिते दृढमूला आसीत् । पर तयोर्ग्रन्थयोर्दयवाण्या उपनिषदत्वात्तन्मू-
लाम्यास कर्तुमह नाशकम् । न एतावदेव किन्तु तयोर्ग्रन्थयोर्भाषान्तरमपि
आलस्यादिदोषात्सम्पूर्णं न वाचित मया । पर गतकतिपययर्षेषु विद्वद्बुन्द-
परिचयेन सहैव मम महाभारताम्यासरुचिरपि क्रमशः बुद्धिमगच्छत् ।
विद्वद्बुन्दस्य कृपया भाषान्तरस्य साहाय्येन च अष्टादशवर्षमयी महा-
भारतसंहिता सम्पूर्णा अभ्यस्ता मया । यद्यपि महाभारतस्य अल्पमेव भाग
स्वतन्त्रतया स्वबुद्धिसामर्थ्येन शत्रु शक्नोमि, तथापि यावत् जानामि ताव-
तैव शानेन मम मनसि अयं विचार प्रादुर्भूत यत् अस्य महाभारतस्य
वाचनमम्यासश्च भारतवर्षे सर्वत्र सप्रयत्नं भवेत्तुमर्हति । अखण्डभारत-
भावनायां निर्मितौ तदुपकारकं पोषकं च भवेत् । इदमेव महाभारतमस्म
त्पूर्वजानां व्यवहार राजधर्म समाजधर्मे नीतिशास्त्र-तत्त्वज्ञानान्त्रिकविषय-
पारङ्गतत्वे निदानमासीत् । साम्प्रतमपि महाभारतीयज्ञानं न कालबाह्यं
सञ्जातम् । प्रद्युत महाभारते चित्रितानि मानवीयस्वभावस्य नानाविधानि
चित्राणि अबलोक्य तदनुसारेण यदि बयं व्यवहरेम तर्हि अस्माकं
भविष्यकालं भग्यं सम्भवेत् इत्यत्र न मनागपि संशयावसरः ।

एव सत्यपि अस्य ग्रन्थस्याम्यास साम्प्रत सर्वत्र अभावात्तमक एव
दृश्यते । मग्ये तस्य एतदेव कारणं यत् पारतन्त्र्यसमये परकीयशासनं
नानाविधैः प्रयत्नैः जितराष्ट्रस्य इतिहास तत्त्वज्ञानादिबाह्यविषये तद्देशीयानां
मनसि अनादरस्य अवहेलनायाश्च बीजावापं करोति । महाभारतस्य
अतीवविस्तृतत्वं गीर्वाणवाणीमयत्वं च अनम्यासस्य सहकारिकारणं सञ्जा-
तम् । यत एतादृशस्य विस्तृतग्रन्थस्य सम्पूर्णमध्ययनं तपःसदृशमेव ।
तदर्थं धैर्यस्य निष्ठायाश्च अत्यन्तमपेक्षा वर्तते । अपि च तस्मिन्ग्रन्थे स्थाने
स्थाने या पुनरावृत्तिः, आतिशयोक्तिः, चतुःसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वतनानां

विचाराणामाचाराणां च अद्वैतता, अनाकलनीयता च दृश्यते तेनापि कारणेन सुशिक्षितसमाजेन तस्य उपेक्षा कृता ।

परं सा दुरवस्था अतःपर परिवर्तिता भवेत् । स्वातन्त्र्यसूर्यस्य उदयेन सम्प्रति सम्पूर्ण भारतीयवातावरण प्रसन्नं प्रफुल्लं च विद्यते । मानवजीवने ये मानविन्दवः सन्ति तेषां सुरक्षणार्थं वयं प्राप्तावसराः स्मः । अतःपर संस्कृतभाषाभ्यासः यथाप्रमाणं वृद्धिं गमिष्यति इति आशासे । छात्रगणाः, संस्कृतस्य संस्कृतेष्व उत्साहवन्तः प्रेमिकाः इतरेजनाश्च अस्य पुरातनस्य अमूल्यनिधेः सम्मुखीनाः भविष्यन्ति इति तर्कयामि । केन्द्रशासन प्रदेश-शासन च अस्मिन्विषये अवधानं दास्यति इत्यपि अपेक्षे । एतादृशे अनु-कूलसमये महाभारताभ्यासवृद्धयपेक्षया चतुरशीतिसहस्रश्लोकवद्वस्य अस्य ग्रन्थस्य सङ्क्षेपः यदि द्वादशसहस्रश्लोकैः कृतः तर्हि सः सर्वेषां मान्यः स्वीकार्यश्च भवेत् इत्याशया महाभारतस्य प्राथमिकपर्वपञ्चकस्य ३२१५७ श्लोकानां सङ्क्षेपः ५००० श्लोकैः कृतः अस्ति । सोऽयं सङ्क्षेपः अद्य जनताजनार्दनाय ग्रन्थरूपेण सानन्दं समर्पितोऽस्ति ।

महाभारतस्य पठन विद्यालयेषु, महाविद्यालयेषु, गुरुकुलेषु, पाठशालासु च निरन्तरं भवितुमर्हति । विशेषतः तदर्थमेव अयं सङ्क्षेपस्य प्रयासः कृतो-
ऽस्ति । केन्द्रशासन राज्यशासन च इमं ग्रन्थम् एतया दृष्ट्या अवलोक्य अस्य ग्रन्थस्य कतमो भागः केषां छात्राणाम् अभ्यासोपयोगी भवेत् इति विद्व-
न्मतेन निर्णयः तदनुसारम् अभ्यासक्रमं यदि निश्चिनुयात् तर्हि महानुपकारः भवेत् । विद्यालयानाम्, महाविद्यालयानाम्, इतराणां शासनीयसंस्थानां च वाचनालयाथम् अयं ग्रन्थः शासनमान्यो भवतु इति सविनयं प्रार्थये ।
देशहितचिन्तकाः मातापितरः स्वीयान्पुत्रान्पुत्रीञ्च अस्य ग्रन्थस्य अध्यय-
नार्थम् उत्साहयन्तु । बुद्धिमन्तः महत्त्वामिलापिणः तरुणास्तु स्वयंप्रेरणा-
यैव इमं ग्रन्थं शरणीकुर्वन्तु । तेन तेषां ज्ञानम् अनुभवश्च वृद्धिभाक् भवेत्,
चारित्र्यं च उज्ज्वलं भविष्यति इति ते विश्वसन्तु ।

अस्य ग्रन्थस्य प्रकाशन उपरिनिर्दिष्टया सर्वोपयोगिकया दृष्ट्या कृत-
मस्ति । नात्र द्रव्यलाभस्य स्वल्पाप्यपेक्षा वर्तते । तथापि दैवानुकृत्येन यदि
जनता इमं ग्रन्थमादरिष्यते अस्य विक्रयेण च यदि धनलामो भविष्यति

तर्हि पुनर्मुद्रणसमये नानाविधपरिष्कारैः अस्य ग्रन्थस्य उपयुक्तावृद्धौ भृशं प्रयतिष्ये अस्य मूल्यं च न्यूनीकरिष्ये ।

अस्य ग्रन्थस्य सम्पादकमण्डले पञ्च पण्डिताः विद्यन्ते । ते सर्वेऽपि निरपेक्षबुद्ध्या अस्मिन्सङ्क्षेपकार्ये साहाय्यमकुर्वन् । सतां वृत्तिरेव तादृशी भवति । तेषामृणापाकरणं कथमिव कर्तव्यमिति शङ्कातङ्कः मन्मनसि सदैव जागरिष्यति ।

मध्यप्रदेशस्य ज्ञानबुद्धतपोबुद्धराज्यपालैः डॉ. पट्टाभिषीताराम अय्या महा-शयैः आङ्ग्लभाषया लिखितः अस्य ग्रन्थस्य हृदयङ्गमपुरस्कारः तेषामन्तःकरणे, वर्तमानं भारतीयसंस्कृतेः प्रगाढं प्रेम व्यञ्जयति, भारतीयानां कीर्तिः जगद्व्यापिनी भवतु इत्याकारामुत्कण्ठां च प्रकटीकरोति । तैः पुरस्कार-रूपेण अस्य ग्रन्थस्य आशीर्षचनं लिखितमेव किन्तु प्रत्यक्षदर्शनसमये तैः स्वयं द्रव्यदानेऽपि प्रदर्शिता । यदा च पुष्पपुर्या (पुसद) तेषामाग-मनं सज्जातं तदा प्रकटसभायां तैः प्रतिपादितं यत् सर्वेजनेः एतद्ग्रन्थप्र-काशनाय द्रव्यसाहाय्यं कर्तव्यमिति । एवंप्रकारेण तैः इमं ग्रन्थं प्रति या अनुकूलदृष्टिः प्रदर्शिता सः महानुपकार एव तेषां मयि सज्जातः । तदेतत् ऋणमपाकर्तुं सुतरामशक्यमेव ।

पुण्यपत्तनस्य केसरीसंस्थायाः विश्वस्तैः विविश ज. स. करन्दीकर-महोदयैः अस्य ग्रन्थस्य सारग्राहिणी प्रस्तावना लिखिता । तस्मादयं सङ्क्षेपः विद्वन्मान्यतां सम्प्राप्तः इति मन्ये । तेषामृणं सदैव धारयामि ।

पुण्यपत्तनस्याः अखण्डभारतसम्पादकाः पण्डित रामशास्त्रि जोशी महा-शयाः पूर्वमस्मत्प्रतिवेशिन एव आसन् । तत्सम्बन्धानुबन्धेन तैः बारंबारं स्वकीयबुद्ध्या यत्साहाय्यमस्मिन्कार्ये कृतं तत् विस्मर्तुमशक्यमेव ।

पुण्यपत्तनस्य समर्थभारतमुद्रणालयस्य व्यवस्थापकैः विद्वद्भिः श्रीसरदेसाईमहाशयैः अस्मिन् प्रकाशनकर्मणि ऋजुस्वभावतया यन्मार्गदर्शनं कृतं तदमूल्यमेव ।

साम्प्रतिके काले सरस्वत्याः वैभवं लक्ष्म्याः प्रसादेन प्रकटीभवितुं शक्नोति । अतः पुष्पपुरी (पुसद) नागरिकैः एतत्कार्यार्थं यद्द्रव्यदानं कृतं तदपूर्वमेव । तेषां द्रव्यदानेनैव सम्पादकमण्डलस्य अमाणां बुद्धेः

सार्थक्यं जातं ग्रन्थप्रकाशनं च सुकरतया सम्पूर्णमभवत् । तदर्थं सर्वेभ्यो
द्रव्यदातृभ्यो धन्यवादान् समर्पये । इतरेषामपि अनेकसंज्ञनानां साहाय्येन
एतत्प्रकाशनं सुकरमभूत् । तन्नामोल्लेखामावेऽपि तेषामुपकारान् विस्मर्तुं न
शक्नोमि ।

समग्रमहामारतसङ्क्षेपस्य अथ पञ्चपर्वसङ्क्षेपात्मकं प्रथमो भागः अद्य
प्रसिद्धिं नीतः । अतः परं त्रयोदशपर्वणां सङ्क्षेपं कर्तव्योऽस्ति । अनन्तरं
च सम्पूर्णमहामारतसङ्क्षेपस्य राष्ट्रभाषया महाराष्ट्रभाषया च अनुवादः
कर्तव्यः इत्यपि इच्छा वर्तते । यदि जनताजनार्दनाय इयं सेवा अरोचिष्यत,
यदि च परमेश्वरः कृपां व्यधास्यत तर्हि यावच्छक्यमेतानि कार्याणि कर्तुं
सोत्साहः प्रयत्निष्ये इति वाचकानां भास्यं विरमामि ।

महाभारतसारस्य विषयसूचिः

पृष्ठाङ्कः

- २९४ अगस्त्योपाख्यानम् ।
 २४० अजगरपाशाद्भीममोचनम् ।
 १०७ अणीमाण्डव्योपाख्यानम् ।
 १५९ अनुयुतम् ।
 ३४९ अभिमन्युविवाहः ।
 ५ अमृतमन्यनम् ।
 ७२ अर्जुनकृत ब्राह्मणगवा-
 मोक्षणम् ।
 १८५ अर्जुनस्य हृन्द्रदर्शनार्थं
 गमनम् ।
 ७३ अर्जुनस्य तीर्थयात्रा ।
 २३० अर्जुनस्य स्वर्गवासवृत्तान्तः
 २३० अर्जुनस्य स्वर्गादागमनम् ।
 २९२ अर्जुनाय उर्वशीशापः ।
 ३ आस्तीकजन्म ।
 ३३५ उत्तरगोम्रहणम् ।
 ९२ कचदेवयान्युपाख्यानम् ।
 ५० कणिकनीतिः ।
 १०९ कणिकोत्ता जम्बूकनीतिः ।
 ७ कद्रुचिन्ताख्यानम् ।
 ३४ कर्णजन्मकथा ।
 ४११ कर्णोपनिषद्वाक्यः ।
 ३२१ कीचकवधः ।
 २८१ कुण्डलाहरणम् ।
 ४१७ कौरवपाण्डवसेनानिवेशः ।

पृष्ठाङ्कः

- ४४ कौरवपाण्डवानां धनुर्वेदा-
 ध्ययनम् ।
 ४४ कौरवपाण्डवानां स्वशिक्षा-
 प्रदर्शनम् ।
 ७८ पाण्डवदाहः ।
 २९९ गङ्गावतरणम् ।
 २७ गाङ्गेयजन्म ।
 २८ गाङ्गेयस्य भीष्मत्वम् ।
 ५९ घटोत्कचजन्म ।
 २४२ घोषयात्रा ।
 ३१ विशाङ्गदविचित्रवीर्य-
 जन्म ।
 २२६ जटामुरवधः ।
 ५२ जतुण्डदाहः ।
 २६१ जयद्रथकृत द्रौपदीहरणम् ।
 १६३ जरासन्धजन्म ।
 १२४ जरासन्धवधः ।
 ३४० जीमूतवधः ।
 ३३२ दक्षिणगोम्रहणम् ।
 २५१ दुर्योधनस्य प्रायोपवेशनम् ।
 १७३ दुर्योधनाय मैत्रेयशापः ।
 १२० देवसमावर्णनम् ।
 १४४ द्यूतविचारः ।
 ४९ द्रोणाचार्याय गुरुदक्षिणा-
 दानम् ।
 १५५ द्रौपदीवस्त्रहरणम् ।

पृष्ठाङ्कः

- ३०६ द्रौपदीसत्यभामासवादः ।
 ६३ द्रौपदीस्वयंवरः ।
 ३४ धृतराष्ट्रगान्धारीविवाहः ।
 ३७ धृतराष्ट्रपुत्राणां जन्म ।
 ३७ धृतराष्ट्रपुत्राणां विवाहः ।
 ३६१ धृतराष्ट्रप्रेषितस्य सञ्जयस्य
 पाण्डवैः सवादः ।
 ३१४ धौम्यकृतः राजगृह-
 वासोपदेशः ।
 १८७ नलोपाख्यानम् ।
 २४१ नहुषस्य शापोद्धारः ।
 ११८ नारदकृतकण्वित्प्रभा ।
 ७१ नारदाश्रया पाण्डवानां
 द्रौपदीकृते समयः ।
 ३०२ पतिव्रतामाहात्म्यम् ।
 १२ परीक्षितुपाख्यानम् ।
 २५७ पाण्डवसत्त्वहरणे दुर्वाससो
 वृथा प्रयत्नः ।
 ६७ पाण्डवानयनार्थं धृतराष्ट्रा-
 दीनां मन्त्रणम् ।
 २५७ पाण्डवानां काम्यकवन-
 गमनम् ।
 १६७ पाण्डवानां काम्यकवन-
 प्रवेशः ।
 १८५ पाण्डवानां काम्यकवने पुनः
 प्रवेशः ।
 २१२ पाण्डवानां तीर्थयात्राः ।
 १२९ पाण्डवानां दिग्विजयः ।

पृष्ठाङ्कः

- १७७ पाण्डवानां द्वैतवनप्रवेशः ।
 २३९ पाण्डवानां द्वैतवनागमनम् ।
 २८४ पाण्डवानां पुनर्द्वैतवना-
 गमनम् ।
 ३१३ पाण्डवानमहातथासः ।
 ७० पाण्डवानामर्घ्यराज्यप्राप्तिः ।
 ५९ पाण्डवानामेकचक्रायामा-
 गमनम् ।
 १६० पाण्डवानां वनगमनम् ।
 १७५ पाण्डवान् द्रष्टुं श्रीकृष्णा-
 दीनां वनगमनम् ।
 १३८ पाण्डवैश्चर्यं दृष्ट्वा दुर्योधन-
 सन्तापः ।
 ४० पाण्डवैस्सह ऋषीणां
 हस्तिनापुरे आगमनम् ।
 ३६ पाण्डुकुन्तीविवाहः ।
 ३६ पाण्डुमाद्रीविवाहः ।
 ३९ पाण्डोः पुत्रप्राप्तिः ।
 ४१ पाण्डोः प्रेतकार्याणि ।
 ३४ पाण्डो राज्यप्राप्तिः ।
 ३९ पाण्डोर्निधनम् ।
 ३८ पाण्डोः शापप्राप्तिः ।
 ३८ पाण्डोः समार्यस्य तपसे
 वननिवासः ।
 १४४ प्रथमद्युतम् ।
 ४२४ प्रह्लादस्य सत्यनिष्ठा ।
 ५९ बकवधः ।

पृष्ठाङ्कः

- ४२६ वैडालव्रतम् ।
 ३०४ ब्राह्मणव्याघसवादः ।
 ३९० भगवद्यानम् ।
 २ भारतमाहात्म्यम् ।
 १ भारतोपक्रमः ।
 ४४ भीमस्य पातालारप्रत्या-
 गमनम् ।
 ४४ भीमस्य पाताले रसप्राशनम् ।
 ४१ भीमस्य बल इष्ट्या दुर्यो-
 धनस्य दुष्टभावः ।
 ४२ भीमाय विपदानम् ।
 ३२ भीष्मकृत काशिराजकन्या-
 हरणम् ।
 ३७८ भीष्मादीना दुर्योधनायो-
 पदेशः ।
 १ महगलाचरणम् ।
 ११६ मयसभानिर्माणम् ।
 १३८ मयसभायां दुर्योधन-
 प्रलम्भाः ।
 २५ महाभियाख्यानम् ।
 ४० माद्रीकृत सहगमनम् ।
 ३११ मुद्गलोपाख्यानम् ।
 २८४ यक्षप्रभाः ।
 ९७ ययात्युपाख्यानम् ।
 ५० युधिष्ठिरस्य यौवराज्या-
 भियेकः ।
 १७८ युधिष्ठिरेण सह द्रौपदी-
 भीमसवादः ।

पृष्ठाङ्कः

- ४८ रङ्गमध्ये कर्णस्य
 पितुरागमनम् ।
 ४७ रङ्गमध्ये कर्णस्य
 राज्याभियेकः ।
 १३० राजसूययज्ञः ।
 १२० राजसूयविचारः ।
 ४२२ रुक्मिण्यलरामयोः युद्धे
 अनुपस्थितिः ।
 ३३ विचित्रवीर्यभार्यास्तु व्यास-
 कृतं पुत्रोत्पादनम् ।
 ३२ विचित्रवीर्यस्य विवाहः
 निधन च ।
 ३६९ विदुरनीतिः ।
 ३७ विदुरविवाहः ।
 १७० विदुरस्य निर्वासः प्रत्या-
 गमन च ।
 ४०८ विदुलापुत्रानुशासनम् ।
 ३१५ विराटनगरे पाण्डवप्रवेशः ।
 १११ विश्वामित्रकृत घेतुहरणम् ।
 २३ वैशम्पायनकृतो भारत-
 कथारम्भः ।
 २५ व्यासप्रादुर्भावः ।
 २२ व्यासस्य भारतकथनार्थं
 वैशम्पायनायादेशः ।
 ८४ शकुन्तलोपाख्यानम् ।
 ३५८ शल्यागमनम् ।
 ३१ शान्तनुचित्राहृदयोर्निधनम् ।
 २७ शान्तनुजन्म ।

पृष्ठाङ्क

- १६५ शिशुपालजन्म ।
 १३६ शिशुपालवध ।
 ८० शिष्यपरीक्षा ।
 ३८५ श्रीकृष्णपाण्डवमन्त्रणम् ।
 २३२ श्रीकृष्णस्य अन्नपूजा ।
 ३५६ श्रीकृष्णस्य अर्जुनसारथ्य
 स्वीकार ।
 ३६८ सञ्जयप्रत्यागमनम् ।
 ३७८ सञ्जयेन पाण्डवसंदेश
 कथनम् ।
 २३ सयवतीजम् ।
 ३९७ सधिविचार ।

पृष्ठाङ्क

- १७ सर्पसत्रम् ।
 २२ सर्पसत्रे व्यासागमनम् ।
 २६८ सावित्र्युपाख्यानम् ।
 ११२ सु दोषसुदारणम् ।
 ७४ सुभद्राहरणम् ।
 ३५१ सेनोद्योगे श्रीकृष्णादीना
 मन्त्रणम् ।
 २२३ सांगधिकाहरणम् ।
 २१९ हनुमत्भीमसंवाद ।
 ३५९ हस्तिनापुरमागतस्य द्रुपद
 पुरोहितस्य वाक्यम् ।
 ५७ हिडिम्बवध ।

॥ श्री ॥

महाभारतसाराचा मराठी सारांश

आदिपर्व

नैमिषारण्यात शौनकादि ऋषि सत्र करीत असले असता एके दिवशी पुराण सांगणारे सौति तेथे आले. त्यांना ऋषींनी विचारलें की, 'आपण कोठून आला ?' तेव्हा ते म्हणाले, 'मी जनमेजयाच्या सर्पसत्रास गेलों होतो. तें सत्र आस्तिकऋषींनी पुरें होऊ दिलें नाहीं, पण त्या सत्रात वैशंपायनानें जनमेजय राजाला महाभारत सांगितलें. तें ऐकून मी आपल्या दर्शनासाठीं आलों आहें.' तेव्हा ऋषींनी सौतीस प्रश्न केला की, 'जनमेजयानें सर्पसत्र का केलें, आस्तिकांनी तें का पूर्ण होऊ दिलें नाहीं, आणि वैशंपायनानें महाभारत कसे वर्णिलें तें सर्व ऐकण्याची आम्हास पार उत्कठा लागली आहे, तरी कृपा करून आम्हास सर्व निवदेन करावें.' हें ऐकून सौति सांगू लागले.

जरत्काष्ठ नांवाचे ऋषि विवाह न करता तीर्थयात्रा करीत फिरत होते. एकदा त्यांना त्याचे मृत पुर्वज दिसले. त मृत पुर्वज त्यांना म्हणाले की, 'तू जर आपला वंश पुढें चालवशील तरच आम्हाला सन्नति मिळेल.' त्यावर जरत्काष्ठ उत्तरले की, 'जर माझ्याच नांवाची स्त्री मला मिळाली तर मी तिच्याशी विवाह करीन.' असें सांगून ते निघून गेले.

कश्यपऋषींच्या कद्रू आणि विनता या नावाच्या दोन स्त्रिया होत्या. एक दिवस त्या दोघींमध्ये सूर्याच्या रथाच्या घोड्यांच्या रंगान्दल बाद निर्माण झाला. कद्रू म्हणे, 'सूर्याच्या रथाचा घोडा पूर्ण पांढरा नाहीं' आणि विनता म्हणे, 'तो पूर्ण पांढरा आहे' या गोष्टीची त्यांनी पैज लावली. 'जिचे म्हणणें सोंटें ठरेल तिने दुसऱ्याची दासी व्हावें' असे ठरलें. कद्रूने आपल्या सर्पपुत्रास सांगितलें की, 'मला दासीत्व न यावें म्हणून तुम्ही त्या घोड्याच्या पुच्छाला चिकटून त्याचे पुच्छ काळें करा !'

त्यातील काही सर्पांनी ही शोष्ट नाकवूळ केली. त्यामुळे कद्रूने 'जनमेजया सर्पसत्रात तुम्हाला मृत्यु येईल' असा त्यांना शाप दिला.

दुसरे दिवशी त्या दोघी घोडा पाहण्यास गेल्या. त्या वेळी काही सर्पांनी त्या घोड्याचे पुच्छ काळे केले होते. त्यामुळे विनता कद्रूची दासी झाली. विनतेला गरुड नावाचा एक पुत्र होता. त्याने सर्पांना विचारले की, 'आम्ही तुमच्या दास्यातून काय केले असता मुक्त होऊ?' तेव्हा सर्प म्हणाले की, 'आम्हाला अमृत आणून दे म्हणजे तुम्ही मुक्त व्हाल.' त्याप्रमाणे देवदेत्यांनी समुद्रमंथन करून मिळविलेले अमृत सुरक्षित स्थळी ठेवलेले असताही गरुडाने मोठा पराक्रम करून मिळवले ब ते त्यास देऊन स्वतःची मुक्ता करून घेतली.

कद्रूने ज्यांना शाप दिला त्या सर्पांपैकी वासुकीला ब्रह्मदेवाने सांगितले की, 'तू आपली भगिनी जरत्कारा ही जरत्काराकरीला दे; तिचा पुत्र तुमचे रक्षण करील.' त्याप्रमाणे वासुकीने त्याची बहीण जरत्कारा करीला दिली. हिचाच पुत्र आस्तिक होय.

पांडवांचा नातू परीक्षित राज्य करीत असता त्याने एका ऋषीच्या गळ्यात मेलेला सर्प अडकविला. ते पाहून त्याच्या पुत्राने राजाला शाप दिला की, 'तू सात दिवसांच्या आत तअक सर्पाच्या दंशाने मरशील.' त्याप्रमाणे परीक्षित राजा मृत्यु पावल्यावर त्याचा पुत्र जनमेजय राजा झाला. त्याने तक्षकाचा सूड घेण्याकरिता सर्पसत्र केले. त्या वेळी तो आस्तिक तेथे येऊन त्याने तक्षकादि सर्पांचे रक्षण केले. कारण तो आल्यावर राजाने त्यास पाहिजे ते मागण्यास सांगितले. तेव्हा त्याने 'आता हे सर्पसत्र येथेच थांबव' असे सांगितले म्हणून सर्पांचे रक्षण झाले.

त्या सर्पसत्रात व्यासऋषींच्या आज्ञेने वैशंपायनाने जनमेजयास महाभारत सांगितले. वैशंपायन म्हणाले, 'माझ्या पोटातून दोन मुले निघाली त्यापैकी मुलगा मत्स्यराजा यास उपरिचर राजाने ठेवून घेतले आणि मुलगी मत्स्यगंधा ही कोवळ्याला दिली. तिला पराशरऋषीपासून पुत्र झाला. तेच व्यासऋषि. त्यांनी हे महामारुत तीन वर्षात रचले. त्या वेळी प्रत्यक्ष गणपति लेखक झाले होते.

चंद्रनशातीळ शातनू राजाला गगेपासून झालेला पुत्र भीम, त्याने स्वतः ब्रह्मचारी राहून ती मत्स्यगढा शातनूला आणून दिली. तिला दोन पुत्र झाले. त्यापैकी चित्तागद हा लघ्न न होताच मृत्यु पावला. दुसरा विचित्रवीर्य लग्न झाल्यावर क्षयरोग होऊन मेलला. म्हणून व्यासकृष्णींनी त्याचा वंश वाढविला. विचित्रवीर्याच्या स्त्रियांना धृतराष्ट्र व पांडू आणि दासीला त्रिपुर असे पुत्र झाले. धृतराष्ट्राची भार्या गान्धारी हिला शंभर पुत्र व एक कन्या आणि धृतराष्ट्राच्या दासीला एक पुत्र झाला. दुर्योधन-दुःशासन इत्यादि शंभर पुत्रांची नावे आणि दुःशला हे कन्येचे नाव व दासीपुत्राचे नाव युयुत्सु. पाण्डूला दोन स्त्रिया होत्या, पैकी कुंतीला धर्म, भीम व अर्जुन आणि माद्रीला नकुल व सहदेव असे पुत्र झाले. पांडू मेल्यावर माद्री सती गेली. कुंतीला लग्नाच्या आधी सूर्यापासून कर्ण नावाचा एक मुलगा झाला होता. त्यास तिने गर्भेत सोडून दिले. तो एका सुतास सापडला. पाण्डव प्रसूत होते म्हणून दुर्योधन त्याचा द्वेष करीत असे एकदा त्याने भीमाला विष घातून मारण्याचा प्रयत्न केला. नंतर लाक्षाग्रहात पाण्डवाना जाळण्याचा घाट घातला, परंतु या सर्व संकटातून सुरक्षित पार पटून हिडिंबामुराचा व उकामुराचाही पाण्डवाने नाश केला. नंतर द्रौपदी स्वयंवरातील पण अर्जुनाने जिंकला व द्रौपदी सर्वांची पत्नी झाली. त्यानंतर धृतराष्ट्राने पाण्डवास अर्धे राज्य दिले. इन्द्रप्रस्थ ही त्याची राजधानी होती. तेथे राहत असताना नारदांच्या सांगण्यावरून आपसात त्यांनी असे ठरविले की, आपल्यापैकी एखादा द्रौपदीसह एकान्तात असता दुसऱ्याने पाहिले तर पाहणाऱ्याने बारा वर्षे तीर्थयात्रा करावी. पुढे एकदा रानीच्या वेळी एका ब्राह्मणाच्या गाई चोरांनी नेल्या. त्या गाई सोडविण्यासाठी शस्त्रे आणण्यास धर्मराज व द्रौपदी एकान्तात होते त्या ठिकाणी अर्जुनास जावे लागले. गाई सोडविल्यानंतर अर्जुन तीर्थयात्रेस गेला. तीर्थयात्रा करीत करीत द्वारकेस आल्यावर तेथे श्रीकृष्णाच्या समतीने मुमद्राहरण करून तो इन्द्रप्रस्थास गेला. मुमद्रेचा पुत्र अभिमन्यु. द्रौपदीला पाच पाण्डवापासून पाच पुत्र झाले. त्यांची नावे (१) प्रतिविंध्य, (२) सुतसोम, (३) धुतकर्मा, (४) शतानीक व (५) श्रुतसेन अशी होती. अर्जुन

इंद्रप्रस्थास आल्यावर श्रीकृष्णही त्या ठिकाणी आले. काहीं दिवसांनी त्यांनी अग्नीकट्टन खाण्डववन भस्मसात् करविले. त्या वेळीं अर्जुनानें मयासुरास त्यातून वाचविले. तक्षकपुत्र वृश्चसेन मात्र त्यातून निसटून गेला.

उपकथा १ ली, शिष्यपरीक्षा — धोम्य ऋषींना एकूण तीन शिष्य होते. त्यांच्यापैकी एकाला म्हणजे आरुणीला त्यांनी शेतास पाणी देण्यास सांगितले. शेताजवळून वाहत असलेल्या ओढ्यात आढळा पडून त्याने शेताला पाणी दिल्यामुळे त्याच्यावर ऋषींनी कृपा करून त्याला वेदशास्त्र-संपन्न केले. दुसरा शिष्य उपमन्यु. त्याला गार्द राखण्याचे काम सांगितले होते, पण ऋषि त्यास खावयास मात्र देत नसत. त्याने पाण्यासाठी निरनिराळ्या युक्त्या योजल्या. तो अरण्यात असलेल्या घरी भिक्षा मागे ती सर्व गुरुच घेत नंतर तो दोनदा भिक्षा मागू लागला. गुरुजींनी त्यास तसें करण्यास बंदी केली. नंतर गार्दचे दूध पिणे, वासरे पीत असता त्याच्या तोंडातून पडणारा फेंस पिणे वगैरे सर्व उपाय करून यकल्यावर त्याने रईच्या झाडाची पाने खाली. त्यामुळे तो आचळा होऊन विहिरीत पडला तेव्हा ऋषींनी प्रसन्न होऊन त्याला विद्यानिष्ठपण केले. तिसरा शिष्य वेद या नावाचा होता ऋषींनी त्याला बैलाप्रमाणे गाईला व नागराला जुपून पाहिले. तरीहि तो गुरुची एकनिष्ठपणें सेवा करीतच होता. हें पाहून ऋषींनी त्यालाहि सर्वज्ञ करून सोडले.

उपकथा २ री शकुन्तलाख्यान — विधामित्रऋषीपासून मेनकेला शकुन्तला नावाची मुलगी झाली तिला आईबापांनी टाकून दिल्यामुळे तिचे कण्वऋषींनी पालनपोषण केले व वाढविले. एकदा कण्वऋषि आश्रमात नसताना दुष्यन्तराजा तेथे आला आणि त्याने शकुन्तलेस पाहिले. ती क्षत्रियकन्या आहे हें समजल्यावर त्याने तिच्याशी गांधर्व पद्धतीने विवाह केला. नंतर शकुन्तलेला तेथेच मुलगा झाला. त्याचे नाव भरत असे ठेवण्यांत आले त्याच्याच नावावरून आपल्या देशास भरतखण्ड म्हणतात. ऋषींनी या मुलासह तिला राजाकडे पाठविले.

उपकथा ३ री, कचदेवयानी उपास्यान — देवदैत्याच्या युद्धात देवाचा नाश होऊ लागला कारण देवाचे गुरू बृहस्पति यांना सजीवनी विद्या अवगत नव्हती तेव्हा ती विद्या शिकण्याकरिता देवांनी गुरुपुत्र कच यास दैत्यगुरू शुक्राचार्य याच्याकडे पाठविले. दैत्यांना ही गोष्ट आवडली नाही त्यांनी कचाला दोनदा ठार मारले, परंतु शुक्राचार्याची मुलगी देवयानी हिचे कचावर अत्यंत प्रेम असल्यामुळे शुक्राचार्यांनी त्याला दोनदा जिवंत केले. तिसऱ्या वेळी तर दैत्यांनी कचाची राख करून ती दारूत मिसळली व ती दारू शुक्राचार्यास पाजली. देवयानीच्या आप्रहाने शुक्राचार्यांनी सजीवनीमंत्र म्हटल्यावर कच त्याच्या पोटातून बाहेर लागला. तेव्हा त्याला त्यांनी मंत्र शिकविला. नंतर कच त्याचे पोट फोडून बाहेर आला आणि मनसामर्श्याने शुक्राचार्यांना त्याने जिवंत केले. कच देवाकडे जाण्यास निघाला त्या वेळी देवयानीची प्रेमाचक्षुः त्याने माग्य न केल्यामुळे देवयानीने सतापून त्यास शाप दिला की, 'तुझी विद्या तुझ्या उपयोगी पडणार नाही' लगेच कचाने तिला उलट घाप दिला की, 'तुला कोणताही ब्राह्मणपुत्र बरणार नाही!' त्यानंतर कचाने ती विद्या देवाना शिकविली.

उपकथा ४ थी, ययाति उपास्यान — दैत्यांचा राजा धृपपर्वा याची कन्या शर्मिष्ठा आणि दैत्यगुरू शुक्राचार्य यांची कन्या देवयानी या दोघी आपल्या मैत्रिणींसह जलक्रीडा करीत असत. बायाने त्यांची तीरावरील बसले मिसळून टाकली. शर्मिष्ठेने गढगढीत देवयानीचे बस घेतले म्हणून त्या दोघीचे भाडण होऊन शर्मिष्ठेने देवयानीस विहीरिंत ढकलून दिले व ती निघून गेली. नंतर ययाति राजा शिकारीच्या निमित्ताने तेथे आला आणि त्याने देवयानीच्या हाताला घसून तिला बाहेर काढले. शुक्राचार्यांना ही गोष्ट समजल्यावर तेही तेथे आले, पण देवयानीने असा हट्ट धरला की, 'शर्मिष्ठा माझी दासी म्हणून माझ्यानरोबर येण्यास तयार असेल तरच मी नगरांत येईन' शर्मिष्ठेने ती गोष्ट मान्य केली आणि देवयानीचा ययाति राजानरोबर विवाह झाल्यावर तिच्यासह तीहि त्याच्याकडे गेली. देवयानीला यदू आणि द्रुवंश असे दोन पुत्र व शर्मिष्ठेला द्रुह्य, अनु आणि पूर असे तीन पुत्र झाले.

उपकथा ५ वी, अणीमाण्डव्योपाख्यान — माण्डव्यऋषि तपश्चर्या करीत असता काहीं चोर राजवाड्यात चोरी करून त्याच्या आश्रमात जाऊन लपून बसले. म्हणून त्या ऋषींसह सर्व चोराना राजाने सुळी दिले. इतर चोर मेले पण पुष्कळ दिवस झाले असूनहि ऋषि जिवंत आहेत हे पाहून राजाने त्यांना सुळावरून उतरविले. पण त्या सुळाचे टोके म्हणजे अणी त्याच्या अंगात तसेच राहिल्यामुळे त्याचे नाव अणी-माण्डव्य असे प्रसिद्ध झाले. नंतर अणीमाण्डव्य यमाकडे गेले आणि ते एवढे दुःख भोगण्याचे कारण काय असे त्यांनी यमास विचारले. यमाने त्यास सांगितले की, लहानपणी एका किड्याच्या अंगात काडी टोंचल्या मुळे तुम्हाला हे दुःख भोगावे लागले आहे. थोड्याशा पातकाचे इतके मोठे दुःख दिल्यामुळे त्या ऋषींनी यमाला 'शूद्रयोनीत तुझा जन्म होईल' असा शाप दिला. त्या शापामुळेच यम विदुर झाला.

उपकथा ६ वी, जम्बुकनीति — एका अरण्यात बाघ, लाडगा, कोल्हा, मुंगूस आणि उदीर असे पाच मित्र राहत असत. त्यांना एक घटपट्ट काळवीट दिसला. तो चपळ असल्यामुळे त्यांच्या हाती तो लागेना. तो झोंपला असताना कोल्ह्याच्या सांगण्यावरून उदराने त्याचे खुर कुरतडले. नंतर त्याला पळता येईना असे पाहून बाघाने त्यास तार मारले. तो काळवीट आपल्याला एकट्यालाच मिळावा या इच्छेने कोल्ह्याने एक युक्ति योजली. सर्वांनी स्नान करून यावे, तोंपर्यंत मी येथे बसतो असे त्याने सर्वास सांगितले. त्याप्रमाणे स्नान करून प्रथम बाघ आला त्यास कोल्हा म्हणाला. उदराचे असे म्हणणे आहे की, आज माझ्या पराक्रमामुळे बाघाला त्रायला मिळत आहे. धिक्कार असो त्याच्या पराक्रमाला ! हे ऐकून दुसरा पशु मारण्यासाठी बाघ निघून गेला. मग उदीर आला. त्याला कोल्हा म्हणाला : मुंगूस असे म्हणत होता की, बाघाने मारलेले हे मांस मला पचणार नाही म्हणून आज मी उदरालाच खाऊन टाकीन. ते ऐकल्यावर उदीर तेथून पळून गेला. नंतर लाडगा आला. त्यास कोल्हा सांगू लागला : बाघ असे म्हणतो की, मी मारलेले सावज तुम्ही कोण खाणार ! मी खातो माझ्या बायका पोराना घेऊन येतो. असे म्हणून

यात्र मोठ्या रागानेच येथून गेला आहे हें ऐकून लाढगाही पळून गेला. तत्पश्चात् मुगूस आला. त्याला मोठ्या ऐटीने कोटहा म्हणाला. पाहा बुवा, मी आतापर्यंत सर्वांचा पराभव करून त्यांना पळवून लावले आहे. तुला घमेड असेल तर युद्धाला सिद्ध हो । हें कोल्ह्याचें मापण ऐकून मुगूसही पळून गेला. मग त्या कोल्ह्याने मोठ्या आनंदाने त्या मांसावर यथेच्छ ताव मारला.

तात्पर्य — भिज्याला मय दाखवून, खूरापुढें नम्र होऊन, दुरंगाला चाक दाखवून जसा जमेल तसा स्वार्थ साधावा.

उपकथा ७ वी, धेनुहरणोपाख्यान — कान्यकुब्ज देशात गाधिराजाचा पुत्र विश्वामित्र हा मोठा पराक्रमी राजा होता. तो एकदा सर्व सैन्यासह शिकारीस गेला असता थकून जाऊन वसिष्ठऋषींच्या आश्रमात गेला. त्याच्या आश्रमांत नदिनी नावाची एक कामधेनु होती. तिच्या रूपने विश्वामित्राच्या साध्यापिण्याची व्यवस्था वसिष्ठानीं इतकी उत्तम ठेवली की, ती गाय आपण न्याबी अशी विश्वामित्राला इच्छा झाली त्याने वसिष्ठ्यास मी आपणांस सर्व राज्य देण्यास तयार आहे, पण एवढी कामधेनु मला द्यावी असे सांगितले वसिष्ठानीं ही गोष्ट नाकारली सगळें राज्य देऊनही वसिष्ठ गाय देत नाहीत असे पाहून बलात्काराने विश्वामित्र ती गाय नेऊ लागला. त्या वेळीं गाईच्या शरीरातून हजारों शस्त्रधारी योद्धे निघून त्यानीं विश्वामित्राचा पराभव केला तेव्हा विश्वामित्राला असे वाटले की, ब्रह्मतेज हेंच रतरे पळ. त्याच्या पुढें क्षत्रियळाचें काहीही चालत नाही म्हणून आपण ब्राह्मण व्हावे त्याप्रमाणे पार माठी तपश्चर्या करून शेवटीं विश्वामित्र ब्राह्मण झाला.

उपकथा ८ वी, सुन्दोपसुन्दाख्यान — हिरण्यकशिपूच्या वशात झालेल्या निकुंभ दैत्याचे दोन पुत्र सुद व उपसुद हे मोठ्या प्रेमाने आणि एकमताने वागत असत त्या दोघानीं तपश्चर्या करून ब्रह्मदेवाजवळ वर मागितला की, 'आम्हा दोघांना एकमेकावाचून दुसऱ्या कोणाकडूनही मृत्यु येऊ नये,' हा वर प्राप्त झाल्यावर ते देवांना व ऋषींना पारच

उपकथा ५ वी, अणीमाण्डव्योपाख्यान — माण्डव्यऋषि तपश्चर्या करित असता काही चार राजवाड्यात चोरी करून त्याच्या आत्मात जाऊन लपून बसले म्हणून त्या ऋषींस सव चोरांना राजानें सुळी दिलें इतर चोर मेले पण पुष्कळ दिवस झाले असूनहि ऋषि जिवंत आहेत हें पाहून राजानें त्यांना सुळावरून उतरविलें पण या सुळाचे टोंक म्हणजे अणी त्याच्या अंगात तसेच राहल्यामुळे त्याचें नाव अणी माण्डव्य असें प्रसिद्ध झाले नंतर अणामाण्डव्य यमाकडे गेले आणि हें एवढें दु त भागण्याचें कारण काय असें त्यानीं यमास विचारलें यमानें त्यास सांगितलें कीं, लहानपणीं एका किड्याच्या अंगात काटा टोंकच्या मुळें गुंहाला हें दु त भोगावें लागलें आहे थोड्याशा पातकाचें इतकें माठें दु त दिल्यामुळे त्या ऋषींनीं यमाला 'शूद्रयोनीत वृक्षा जन्म होईल' असा शाप दिलेला त्या शापामुळूनच यम विदुर झाला

उपकथा ६ वी, जम्बुकनीति — एका अरण्यात बाघ, लाडगा, कोल्हा, मुंगूस आणि उदीर असे पाच प्राणी राहत असत त्यांना एक धडपुष्ट काळवीट दिसला तो चपळ असल्यामुळे त्याच्या हातीं तो लागला तो झोंपला असताना काळ्याच्या सांगण्यावरून उदरानें त्याच खूर कुर तडले नंतर त्याला पळता येना असें पाहून बाघानें यास तार मारलें तो काळवीट आपल्याला एकज्यालाच मिळावा या इच्छेनें काळ्याने एक युक्ति योजला सर्वांनीं स्नान करून यावे तोंपर्यंत मी येथे बसतो असें त्यानें सर्वांस सांगितलें याप्रमाणे स्नान करून प्रथम बाघ आला त्यास कोल्हा म्हणजे उदराचें असें म्हणजे आहे कीं आन माझ्या पराक्रमामुळे बाघाचा प्रायला मिळत आहे धिक्कार असो त्याच्या पराक्रमाला ! हें ऐकून दुसरा पशु मार खासाठीं बाघ निघून गेला मग उदार आला त्याला काल्हा म्हणाला मुंगूस असें म्हणत हाता कीं, बाघाने मारलेलें हें मांस मग पचणार नाही म्हणून आज मी उदरालाच खाऊन टाकान तें ऐकल्यावर उदीर येथून पळून गेला नंतर लाडगा आला त्यास कोल्हा सांगू लागला बाघ असें म्हणता कीं, मी मारलेलें खावच मुम्ही कोण खाणार ! मी आतां माझ्या बायका पोराना घेऊन येतो असें म्हणून

चाप मोठ्या रागानेंच येथून गेला आहे हें ऐकून लाडगाही पळून गेला. सत्पथात् मुगूस आला. त्याला मोठ्या ऐटीनें कोल्हा म्हणाला पाहा बुवा, मी आतापर्यंत सर्वांचा पराभव करून त्यांना पळवून लावले आहे. तुला घमेंड असेल तर युद्धाला सिद्ध हो ! हें कोल्ह्याचें मापण ऐकून मुगूसही पळून गेला. मग त्या कोल्ह्यानें मोठ्या आनंदानें त्या मासावर यथेच्छ ताव मारला.

तात्पर्य — मित्र्याला मग दाखवून, शूरापुढें नम्र होऊन, दुर्गलाला चाक दाखवून जसा जमेल तसा स्वार्थ साधावा.

उपकथा ७ घी, घेनुहरणोपाख्यान — कान्यकुब्ज देशात गाधिराजाचा पुत्र विश्वामित्र हा मोठा पराक्रमी राजा होता. तो एकदा सर्व सैन्यासह शिकारीस गेला असता थकून जाऊन वसिष्ठऋषींच्या आश्रमात गेला. त्याच्या आश्रमांत नदिनी नावाची एक कामधेनु होती. तिच्या वृपनें विश्वामित्राच्या राण्यापिण्याची व्यवस्था वसिष्ठानीं इतकी उत्तम ठेवली की, ती गाय आपण न्यावी अशी विश्वामित्राला इच्छा झाली त्यानें वसिष्ठास मी आपणास सर्व राज्य देण्यास तयार आहे, पण एवढी कामधेनु मला द्यावी असें सांगितले वसिष्ठानीं ही गोष्ट नाकारली सद्यः राज्य देऊनही वसिष्ठ गाय देत नाहीत असें पाहून बलात्कारानें विश्वामित्र ती गाय नेऊ लागला. त्यावेळीं गाईच्या शरीरातून हजारों शस्त्रधारी योद्धे निघून त्यानीं विश्वामित्राचा पराभव केला तेव्हा विश्वामित्राला असें वाटलें की, अक्षतेच हेंच रसें पळ. त्याच्या पुढें क्षत्रियगळाचें काहीही चालत नाहीं. म्हणून आपण ब्राह्मण व्हावें त्याप्रमाणें पार माठी तपश्चर्या करून शेवटीं विश्वामित्र ब्राह्मण झाला.

उपकथा ८ घी, सुन्दोपसुन्दाख्यान — हिरण्यकशिपूच्या वशात झालेल्या निकुंभ दैत्याचे दोन पुत्र सुद व उपसुद हे मोठ्या प्रेमानें आणि एकमतानें वागत असत त्या दोघानीं तपश्चर्या करून ब्रह्मदेवाजवळ वर मागितला की, ' आम्हा दोघांना एकमेकावाचून दुसऱ्या कोणाकडूनही मृत्यु येऊ नये, ' हा वर प्राप्त झाल्यावर ते देवांना व ऋषींना पारच

घास देऊ लागले तेव्हा ब्रह्मदेवाने तिलोत्तमा नावाची एक अप्सरा निर्माण करून तिला त्याच्याकडे पाठाविले तिचे सौंदर्य पाहून ते दोघेही मोहित झाले सुद म्हणू लागला की, ही माझी छी तुला आवडणारी आहे उपसुद म्हणू लागला की, ही माझी छी तुला मुनेसारखी आहे. अशा रीतीने बोलता बोलता प्रकरण वर्दळीवर येऊन दोघांनीही हातात गदा घेऊन एकमेकांचा वध केला

आदिपर्व साराश समाप्त

सभापर्व

पाण्डववनातून मयासुराला सोडविल्यामुळे मयासुराने कृतशतापूर्वक पाण्डवाना एक सभा निर्माण करून दिली. त्या सभेमध्ये असे चमत्कार होते की, जेथे पाणी आहे त्या ठिकाणी जमीन दिसावी आणि जमीन असेल त्या ठिकाणी पाण्याचा भास व्हावा. ही सभा दहा सहस्र हात लांबूद होती आणि ती निर्माण करण्यास मयासुरास चवदा मास परिश्रम करावे लागले होते. पाण्डवांनी या सभेत मोठ्या थाटाने प्रवेश केला.

एके दिवशी नारदऋषि पाण्डवास भेटण्याकरिता आले. त्यांनी देवाच्या सभेचे वर्णन केल्यावर पाण्डवाना सांगितले की स्वर्गात तुमच्या पित्याची म्हणजे पाण्डुराजाची भेट झाली असता त्याने तुम्हास असा निरोप सांगितला आहे की, तुम्ही राजसूय यज्ञ करा. हा निरोप ऐकल्यावर धर्मराजाने श्रीकृष्णास बोलावून त्याचा विचार घेतला. त्यांनी धर्मराजास सांगितले की, राजसूययज्ञ करणे ही उत्तम गोष्ट आहे, परंतु अगोदर सर्व राजास जिकले पाहिजे. या वेळी जरासंध हा पार प्रचळ राजा आहे. त्याने ८६ राजाना गुहेत कोंडून ठेविले आहे. आणखी चोदा राजाना जिकल्यावर एकदम शंभर राजांचा बळी तो महादेवाला अर्पण करणार आहे. म्हणून तुला जर राजसूययज्ञ करण्याची इच्छा असेल तर पहिल्याने जरासंधाचा नाश करून त्या राजाना सोडविले पाहिजे. यासाठी भीम व अर्जुन यांना माझ्याबरोबर दे. आम्ही तिघे जण जाऊन शक्तियुक्तीने त्याचा नाश करून येऊ. नंतर धर्मराजाची आज्ञा घेऊन ते तिघे निघाले.

जरासंधाच्या घरी गेल्यावर भीमाला व त्याचे तेरा अहोरात्र सारखे मल्लयुद्ध चालले होते. चवदाव्या दिवशी तो थकला असे पाहून श्रीकृष्णांनी भीमाला सुचविले की, हीच वेळ आहे. त्याप्रमाणे भीमाने जरासंधाचा एक पाय आपल्या पायाने दावून दुसरा पाय हातांनी घेऊन त्याला उमा चिह्न पेंकून दिला. नंतर बर्दीतील सर्व राजाना सोडवून, जरासंधाच्या मुलास गादीवर बसवून व पुष्कळ द्रव्य घेऊन श्रीकृष्ण भीमार्जुनासह इन्द्रप्रस्थास आले. पुढे भीम, अर्जुन, नकुल व सहदेव यांनी चारी दिशाकडील राजां-

पासून खंडणी गोळा केल्यावर राजसूय यज्ञाची सिद्धता होऊन लागली. ब्राह्मण, क्षत्रिय इत्यादि सर्वांस निमंत्रणें गेलीं. त्याप्रमाणें सर्व मंडळी जमली. हस्तिनापुराहून भीष्म, द्रोण, धृतराष्ट्र, दुर्योधन इत्यादि बडी बडी मंडळी आल्यावर यज्ञांतील कामें प्रत्येकास नेमून देण्यांत आली. यज्ञास अशा रीतीने प्रारंभ झाला. जेव्हां यज्ञात अग्रपूजेची वेळ आली तेव्हां धर्मानें भीष्मास विचारलें कीं, येथें जमलेल्या मंडळींत अग्रपूजेचा मान देण्यास कोण योग्य आहे? तेव्हां भीष्म म्हणाले कीं, श्रीकृष्ण भगवान् यांचीच पहिल्यानें पूजा करावी. त्याप्रमाणें सहदेवानें श्रीकृष्णांची सर्वांच्या आधीं पूजा केली, तें शिशुपालास सहन न होउन तो रागानें पाण्डवांना, भीष्माना आणि श्रीकृष्णांनाही बाटेल तशा शिष्या देऊन लागला. हें पाहून श्रीकृष्ण सर्व समासदांना उद्देशून म्हणाले कीं, ह्या शिशुपालाच्या आईला सांगितल्याप्रमाणें आम्ही याचे शरभर अपराध आजपर्यंत सहन केले आहेत. आतां हा धध करण्यास योग्य आहे. असें म्हणून स्मरण करताच हार्ती आलेल्या सुदर्शन चक्रानें श्रीकृष्णांनीं शिशुपालाचें भरतक उडविलें. त्याच वेळीं धर्मराजानें शिशुपालाच्या मुलास तेथेंच राज्याभिषेक केला. अबधूतस्नान होऊन यज्ञाची समाप्ती झाल्यावर सर्वांचा यथायोग्य आदरसत्कार करून त्यांना निरोप देण्यांत आला. सर्व मंडळी गेली. फक्त दुर्योधन व शकुनि हे दोघे मयसमेची शोभा पाहण्यासाठीं यांबले. मयसमेची शोभा पाहत असतां दुर्योधनाची अप्रतिष्ठा होण्याचे बरेच प्रसंग आले. तो भुईला पाणी समजून धोतर सांवरून चाळूं लागला. पाण्याच्या जागीं भुई समजून सरसर जात असतां तो पाण्यांत पडला. दार लावलेले आहे असें समजून ते उघडण्याचा प्रयत्न करीत असता पुढें तोल जाऊन तो तोंडवर्शा पडला. दार उघडे आहे असें समजून जाऊ लागला असतां मितीवर त्याचे डोकें आपटलें.

या प्रत्येक समर्थी भीम, द्रौपदी इत्यादि सर्व मंडळी मुद्दाम मोठ्यानें हंसली आणि भीमानें तर त्याला आधल्याचाच मुलगा असें म्हणून हिणविलें. नंतर शकुनि व दुर्योधन हस्तिनापुरास येण्यास निघाले. वाटेत दुर्योधन कांहींच बोलेना म्हणून शकुनीनें त्यास याचें कारण विचारलें.

दुर्योधन म्हणाला, “ पाण्डवांचे तें वैभव व माझा मयसमा पाहत अस-
तांना झालेला अपमान मला सहन होत नाही. तें वैभव आपणांस कसे
प्राप्त होईल याचा उपाय मुक्त नसल्यामुळे मला प्राण द्यावा असें वाटत
आहे.”

यावर शकुनि म्हणाला, “याला एक नामी युक्ति आहे. हें पाहा, धर्म-
राजाला द्यूत खेळण्याचें ज्ञान फारसें नाही, पण जर कोणी त्यास द्यूतास
बोलाव्याल तर त्यास नाही म्हणावयाचें नाही असें त्याचें व्रत आहे.
‘मी स्वतः कपटद्यूतात प्रवीण आहे. तेव्हा आपण पाण्डवांना द्यूत खेळ-
ण्यास बोलावून त्याचें सर्व राज्य द्यूतात हिरावून घेऊ; पण ही गोष्ट
मात्र धृतराष्ट्राच्या समतानेंच झाली पाहिजे.”

हस्तिनापुरास आल्यावर त्यांनीं ही गोष्ट धृतराष्ट्राच्या कानावर घातली.
त्याने या गोष्टीस पहिल्यानें बरेच आढेवेढे घेतले, पण मागून समति
दिली. यासाठीं एक उत्तम समा बांधून झाल्यावर धृतराष्ट्रानें विदुरास
पाण्डवाकडे पाठावेलें. धृतराष्ट्रानें पाण्डवास असा निरोप पाठविला कीं,
त्यानीं येथें येऊन ही नवीन बाबलेला समा पाहावी. आणि त्या समेत
कौरवाबरोबर मित्रत्वानें द्यूत खेळावें. या निरोपाप्रमाणें धर्मराजा, द्रौपदी
व सर्व बंधूसहवर्तमान हस्तिनापुरास आला. योग्य वेळीं द्यूतास प्रारंभ
झाला. जो डाव लावावा तो शकुनीनें जिगावा असें चाललें होतें. सर्व
राज्य; यधु व स्वतः धर्मराजा हे पणात जिकले गेल्यावर शकुनि म्हणाला,
अजून द्रौपदी तर शिल्लक आहे. कदाचित् या डावात तुझी जांत होईल
सर पाहा. पण तोंहि डाव शकुनीनेंच जिंकला तेव्हा दुर्योधनाचें
सांगण्यावरून दुःशासनानें द्रौपदीला ओढात ओढीत समेत आणलें.
तिची ही विटमना योग्य नाही हे विकर्ण व विदुर यांनीं पुष्कळ प्रकारें
सांगितलें; पण तें न ऐकता कर्णाच्या म्चनेप्रमाणें दुःशासनानें द्रौपदीच्या
नेसतें लुगड पेटण्यासाठीं हात घातला. त्या सकटसमयीं तिनें
श्रीकृष्णाचा मोठ्या काकुळतीनें घावा केला. तेव्हा एका लुगड्यासालीं
दुसरे, दुसऱ्यासालीं तिसरे अशीं शेकडों लुगडी निघालीं. शेवटीं यकून
दुःशासन सालीं बसला. नंतर दुर्योधनानें आपली डावी मादी उघडी करून
द्रौपदीला दाखविली. ह्या दोन्ही वेळीं भीमानें दुःशासनाचे रक्त पिण्याची

व दुर्योधनाची ती उघडी माडी गदेने फोडण्याची प्रतिज्ञा केली. झाले हे बरे नव्हे या समजुतीने धृतराष्ट्राने द्रौपदीला वर मागण्यास सांगितले त्या वराप्रमाणे पाण्डवांचे राज्य त्यास परत मिळाले नंतर ते इद्रप्रस्थ्यास येण्यास निघाले

ही गोष्ट कर्ण दुर्योधन इत्यादींस पसत पडली नाहीं त्यानीं धृतराष्ट्रा-जवळ पुन्हा हट्ट घेतला कीं, दुसऱ्यादा शूत रोळण्यास पाण्डवास बोलावलेच पाहिजे त्याप्रमाणे धृतराष्ट्राने दूत पाठवून पाण्डवाना अध्यांच रस्त्यातून परत भाणले पाण्डव आल्यावर पुन्हा शूतास आरंभ झाला हे शूत मागा हून झाले म्हणून यास अनुशूत असे म्हणतात या शूतात फक्त एकच डाव व एकच पण हाता दोघांपैकी जो कोणी हरेल त्यानें बारा वर्षे अरण्यात राहावे व एक वर्ष अज्ञातवास करावा म्हणजे गुप्तपणाने राहावे. अज्ञातवासांत जर कोणी आळखले तर पुन्हा बारा वर्षे वनवास करावा. जर पाण्डव हरले तर त्यानीं द्रौपदीसह हा पण पार पाडावा असे ठरले होते पूर्वीप्रमाणे हाही डाव शकुनानेच जिंकला म्हणून द्रौपदीला घेऊन पाण्डव अरण्यात गेले कुन्ता विदुराच्या घरी राहू लागली धृतराष्ट्राने रथ, दासदासी इत्यादि परिवार पाण्डवाबरोबर दिला होता

उपकथा १ ही जरासन्धजन्म — मगधदेशात बृहद्रथ नावाचा राजा होता काशिराजाच्या दोन कन्या त्याच्या दोन स्त्रिया हो या त्याने पुत्र होण्याकरिता पुष्कळ यश्यास केले, पण त्यास पुत्रसंतान झाले नाहीं, बृहद्रथ राज बृद्ध झाल्यावर एकदा काष्ठीवान् शीतमाचे पुत्र चण्डकोशिक आले आहत अशी त्याला बार्ता समजला हे ऋषि नगराबाहेर एका आभ्याच्या झाडाराखी बसले होते आपल्या स्त्रियासह राजाने तेथे जाऊन त्या ऋषींचा माठा स कर केला इतक्यात त्या ऋषींच्या माडीवर एक आभ्याचे फळ पडले ऋषींनी ते फळ मजून राजास दिले आणि या फळाने तुला पुत्रप्राप्ति हाईल असे सांगितले नंतर घरी आल्यावर राजाने ते फळ अर्धे अर्धे दो ही स्त्रियांना दिले काला तराने त्या स्त्रिया गरोदर राहिल्या योग्य वेळीं त्यांना पुत्र झाला, पण प्रत्येकीला अर्धा अर्धा झाला, म्हणजे एकीला उजवा डोळा, कान, हात, पाय असलेले अर्धे शरीर आणि दुसरीला डावा डोळा, कान, हात, पाय असलेले अर्धे शरीर असा झाला.

तें विद्रूप आणि अवलक्षणी मूल पाहून, दोघींनीं विचार कसून तें मूल चव्हाऱ्यावर नेऊन टाकलें. जरा नांवाच्या राखसीनें तें पाहिलें व ती दोन्ही शकलें जोडलीं. त्याबरोबर एक पुत्र उत्पन्न झाला. तो घेऊन त्या राखसीनें राजास आणून दिला. त्यास जरेनें म्हणजे जरा नांवाच्या राखसीनें सांघला म्हणजे जोडला म्हणून त्याचें नांव जरासंघ असें रुढ झालें.

उपकथा २ री, शिशुपालजन्मः—चेदि राजाला एक मुलगा झाला. त्याला तीन डोळे व चार हात होते. जन्मतांच तो गाढवासारखा ओरडू लागला. तें अशुभ बालक पाहून त्याचे आईबाप त्यास टाकून देण्याच्या विचारांत होते. इतक्यांत आकाशवाणी झाली कीं, त्याला टाकू नका. हा मोठा पराक्रमी होईल. भिऊ नका. शस्त्रां येला मृत्यु येईल. ज्याच्या हातून यास मृत्यु येणार आहे तो अगोदरच जन्मलेला आहे. तेव्हां त्याच्या आईनें विचारलें कीं, याचा मृत्यु कोणाच्या हस्ते होणार आहे तें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. आकाशवाणीनें सांगितलें कीं, ज्यानें यास मांडीवर घेतलें असतां ह्याचे दोन हात व तिसरा डोळा गळून पडतील त्याच्या हातून याचा मृत्यु होईल. ही अद्भुत बातमी सगळीकडे पसरली आणि पुष्कळ लोक त्या मुलास पाहण्यासाठीं येऊं लागले. त्या मुलास त्याचे आईबाप प्रत्येकाच्या मांडीवर ठेवून पाहत असत. एकदां बलराम व श्रीकृष्ण आपल्या आत्माचा तो मुलगा पाहण्यासाठीं आले असता श्रीकृष्णाच्या मांडीवर त्यास ठेवताच त्याचे दोनही हात व तिसरा डोळा आपोआप गळून पडले. कृष्णाच्या हातून आपल्या मुलाचा मृत्यु होणार हें पाहून त्या मुलाच्या आईनें श्रीकृष्णाची प्रार्थना केली. माझ्या मुलानें तुझे कितीही अपराध केले तरी ते सर्व तू सहन कर. श्रीकृष्णांनीं सांगितलें कीं, मी याचे शंभर अपराध तुझ्याकरितां सहन करीन. अर्थात् नंतर यास मारीन. त्याप्रमाणें धर्मराजाच्या राजसूययात्रांत श्रीकृष्णांनीं त्यास मारलें.

वनपर्व

पाण्डव अरण्यात जाऊ लागले तेव्हा पुष्कळ ब्राह्मण त्यांच्यारोबर निघाले इतक्या ब्राह्मणांना पासावे कसे या काळजीत धर्मराजा होता. शौम्यऋषींनी यास सूर्याची आराधना करावयास सांगितले आराधना केल्यावर सूर्य यास प्रसन्न झाला याने एक ताऱ्याचे भाडे धर्माला दिले व सांगितले की, त्या भाळ्याने द्रौपदी जोपर्यंत वाढीत राहील तोपर्यंत तुमचा स्वयंपाक संपणार नाही तें भाडे घेऊन धर्मराजा काम्यक वनात गेला तेथे जात असता किमोर राक्षस आडवा आला त्याचा भीमाने नाश केला पाण्डव अरण्यात असता दुर्योधन कर्ण इत्यादि मिळून त्यांना ठार मारण्यास निघाले, पण त्यासऋषींच्या सांगण्यावरून परत फिरले

एकदा मैत्रेय ऋषि कौरवाकडे येऊन दुर्योधनाला सांगू लागले की, तू पाण्डवांचा द्वेष करू नका त्यापासून तुझी हित हाणार नाही, पण दुरोधन याच्या बालप्याकडे लक्ष न देता आपली माडी हाताने ठोकू लागला ते हा रागातून ऋषींनी त्याला, “भीमाच्या गदेनें तुझी माडी युद्धात चूर्ण होईल” असा शान दिला त्यानंतर ऋषि निघून गेले

पाण्डव अरण्यात गेले हे ऐकून श्रीकृष्ण इत्यादि यादव, द्रुपदाचा पुत्र धृष्टद्युम्न शिशुपालाचा पुत्र धृष्टकेतु आणि केकयदशचे राज पाण्डवांना भेटण्यास आले तेथे त्यांच्या पुष्कळ सुखदुःखांच्या गोष्टी झाल्या श्रीकृष्ण म्हणावे की मी शास्वराजाबरोबर युद्धात गुंतलों हातो, नाही तर हें शूत मीं होऊच दिले नसतें नंतर सुभद्रा व अमिम यु यांना घेऊन श्रीकृष्ण द्वारकेस गेले द्रौपदीच्या पांच मुलास घेऊन धृष्टद्युम्न आपल्या देशाला गेला धृष्टकेतु आपला बहीण, नकुलाची पत्नी रेणुमती हिला घेऊन द्राक्षिणी नगरीला गेला आणि सहदेवाचे स हणे ककय देशचे राजे आपल्या देशाला गेले नंतर पाण्डव इतवनात आले तेथे आल्यावर द्रौपदी व भीम यांचे म्हणणे असे पडलें की, कौरवांनी कपटाने आपलें राज्य बळकाविलें, म्हणून जशास तसें या यायाने आपण कौर

वाचा नाश करावा. व्यर्थ तेरा वर्षे त्रास भोगू नये. यावर धर्मराज म्हणाला की, 'अविचाराने कोणतीही गोष्ट केल्यास परिणाम चांगला होत नाही. कौरवाकडे भीष्म, द्रोण, कर्ण हे फार पराक्रमी वीर आहेत. त्यांच्याशी युद्ध करण्यासारखी योग्यता आपल्याला मिळविली पाहिजे '

इतक्याच व्हासऋषि तेथे आले त्यांनी धर्मराजाचा एक मंत्र दिला व हा मंत्र अर्जुनास देऊन त्यास शस्त्रास्त्रे मिळविण्यास्तव पाठव असे सांगून ते निघून गेले. ते गेल्यावर पाण्डव काम्यक वनात आले, नंतर धर्मराजाने अर्जुनास तो मंत्र शिकवून शस्त्रास्त्रे आणण्यास पाठवून दिले पाण्डवांचे वास्तव्य या वनात असता एकदा गृहदश्व ऋषि तेथे प्राप्त झाले. त्याची पूजा करून धर्मराजाने त्यास विचारले की, 'माझ्यासारखा एखादा दुर्दैवी राजा तुमच्या पाहण्यात अगर ऐकण्यात आला आहे काय ?'

ऋषि म्हणाले की, 'निषधदेशात वीरसेनराजाचा पुत्र नल हा फार सुंदर होता विदर्भदेशाच्या भीमराजाच्या कन्येने म्हणजे दमयन्तीने त्याला स्वयवरात वरले. त्यांना इद्रसेन नावाचा पुत्र आणि इद्रसेना नावाची मुलगी झाली नंतर नलाचा भाऊ पुष्कर हा नलाला घूत सेळण्यास बोलावू लागला दमयती त्यास नका नको म्हणत असता घूतास आरम झाला. दमयतीने आपल्या मुलास माहेरी पाठवून दिले घूतात सर्व घाल बिल्यावर नल अरण्यात निघाला त्याच्यापरोपर दमयन्तीही गेली एकदा दमयन्ती झोपी गेली असता नल तिला सोडून चालता झाला दमयती मोठ्या दुःखाने जाता जाता काही दिवस मावशीच्या घरी राहून विदर्भ देशाला गेली. नल काही दिवस अरण्यातील कष्टदशा भोगून काही दिवस अयोध्येस ऋतुपर्णराजाची चाकरा करून विदर्भदेशास आल्यावर दोघा पतिवर्तीची भेट झाल्यामुळे उभयतास फार आनंद झाला ऋतुपर्णाने नलास तूतविद्या शिकविली होती, म्हणून त्याने पुन्हा घूत खेळून आपले राज्य हस्तगत केले नलाला तीन वर्षे एकत्र्यालाच दुःख भोगावे लागले धर्मराजा, तुझ्यापरोपर तुझे माऊ आहेत, द्रौपदी आहे, निरनिराळ्या विषयावर चर्चा करण्यास तुझ्यासमवेत ऋषि आहेत असे असता तुला दुःख करण्याचे कारण काय ? आता तेरा वर्षानंतर दुयोघन तुला पुन घूताला बोलावील, अशी भीति वाटत असेल तर मी तुला

श्रुतविद्या शिकवितो,' असे म्हणून बृहदश्वक्रुपींनी घर्मराजाला श्रुतविद्या दिली व ते निघून गेले

ते गेल्यानंतर लोमशक्रुपि त्या स्थानी प्राप्त झाले ते सांगू लागले की, 'मी इन्द्रलोकाला गेलो होतो. तेथे इन्द्राच्या अपर्णा आसनावर अर्जुन जाला बसलेला पाहून मला मोठे आश्चर्य वाटले इन्द्राने तुम्हास निरोप सांगितला आहे की, अर्जुन शस्त्रास्त्रे शिकला आहे देवांचे महत्वाचे काम केल्यावर तो तुमच्या भेटीस येईल त्याचप्रमाणे अर्जुनाने मला सांगितले आहे की, पाण्डवाना तीर्थयात्रा करायला सांगा आणि त्या वेळी त्याच्याबरोबर राहून त्याचे रक्षण करा घर्मराजा, जर तुला तीर्थयात्रा करावयाच्या असतील तर एवढा परिवार जवळ बाळगू नको. '

त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे ज केवळ पक्वान्ने शोडण्यासाठीच धर्माने राहिले होते त्याची गोलमण करून, पक्ष अरण्यवासी ब्राह्मणाना घेऊन पाण्डव, घौम्यरुपि व लोमशक्रुपि तीर्थयात्रेस निघाले जाताना घर्मराजा लोमशक्रुपींना म्हणाला, "आम्ही काही अधर्म केलेला आम्हाला आठवत नाही असे असून आम्हाला इतके दुःख भागावे लागत आहे आणि दुयेंबन इतका अधर्माने वागून मुद्धा आनंदाने राज्याचा उपभोग घेत आहे याचे कारण काय? "

लोमश सांगू लागले, 'अधर्माने प्रथम भरभराट होते, पण शेवटी अधर्म करणाऱ्याचा समूल नाश होता देवदत्याच्या युद्धात प्रथम दैत्याचा जय झाल्यासारखा वाटला, पण नंतर ते उन्मत्त होऊन समूल नाश पावले याच्याउलट दवाना तीर्थयात्रा केल्यामुळे शेवटी त्याचाच जय झाला याप्रमाणे तू तीर्थयात्रा केल्यानंतर कारवाचा नाश होऊन तुला राज्य मिळेल ' पाण्डव तीर्थयात्रा करीत करीत शेवटी उत्तरकडे आले हिमालयाजवळ सुबाहुराजाचे राज्य हाते त्या राजाजवळ सर्व दासदासी, आचारी, रथ इत्यादि ठेवून ते पुढे पायीच निघाले एक कासभर चालून गेल्यावर द्रौपदी थकली व चक्कर येऊन पडली. तिला सावध केल्यावर भीमाने हिडिंबेपासून झालेला आपला पुत्र घटोत्कच याचे स्मरण केले. त्याबरोबर पुष्कळ राक्षसासमवेत तो तेथे उपस्थित

शाला, पाण्डवांच्या आशेने त्याने द्रौपदीस घेतले. इतरांनी पाण्डव आणि ब्राह्मण यांना घेतले. लोमशऋषि मात्र आकाशमार्गानेच चालले. जाता जाता ते बदरीनारायणास येऊन पोहोचले.

तेथे असता एके दिवशी द्रौपदीस वाऱ्याने उडून आलेले सुवासिक कमळ सांपडले. अशी पुष्कळ कमळे मला पाहिजेत असे तिने भीमास सांगितले. ते ऐकून जिकडून कमळांचा वास येत होता त्या उत्तर दिशेकडे भीम निघाला. वरेंच दूर गेल्यावर रस्त्यांत बसलेला एक वानर त्याला दिसला. त्या वानराने भीमास सांगितले की, 'सध्यां मी फार अशक्त झालो आहे, म्हणून माझे हे शेपूट बाजूला करून ठेव व तुला पुढे जावयाचे असेल तर जा.' भीम त्याचे शेपूट उचलून लागला, पण ते त्यास मुळीच हलेना. तेव्हां भीमास झालेला स्वतःच्या शक्तीचा अभिमान नष्ट झाला. नंतर तो मारुति आहे हे समजल्यावर भीमाने त्याची प्रार्थना केली व क्षमा मागितली. मारुतिने भीमास सांगितले की, 'आतां या रस्त्याने तुला पुढे जातां येणार नाही. हा देवलोकचा रस्ता आहे; तुला जर कमळे पाहिजे असतील तर या रस्त्याने जा.' असे म्हणून भीमास योग्य रस्ता दाखवून मारुति गुप्त झाला. मारुतिने दाखविलेल्या रस्त्याने भीम चालून लागला. त्या कमळांच्या रक्षणासाठी पुष्कळ यक्ष तेथे होते. त्यांचा नाश करून पुष्कळ कमळे घेऊन भीम परतला.

पाण्डव बदरीनारायणास असताना एकदां जटामुर धर्म, नकुल, सहदेव व द्रौपदी यांस घेऊन आकाशपथे पळून जात होता. त्या वेळीं भीम, घटोत्कंचादि राक्षस व ऋषि वाहेर गेले होते. तो जटामुर कपटाने ब्राह्मणाचे रूप घेऊन पाण्डवांस बघत राहत असे. पाण्डवांची शक्ती व द्रौपदी यांची इच्छा त्याच्या मनांत होती. ज्या वेळीं तो त्यांस घेऊन आकाशमार्गे निघाला त्या वेळीं सहदेवाने आपली मुटकी करून घेतली व भीमास मोठ्याने हाका मारण्यास सुरुवात केली. त्या ऐकून भीम आला. तेव्हां जटामुराने सर्वांस खाली ठेवले आणि तो भीमाबरोबर युद्धास सिद्ध झाला. युद्धांत भीमाने त्यांस ठार मारले. नंतर अर्जुनाच्या भेटीसाठी ते तेथून गन्धमादन पर्वतावर जाण्यास निघाले. वारेंच त्यांना वृषपर्वा राजर्षि यांचा आश्रम लागला. तेथे पाण्डव फक्त एक आठवडा

राहिले, अरण्यावासी ब्राह्मण जे उरोवर होते त्यांना तेथेच ठेवून पाण्डव पुढे निवाले तोंच त्यांना गन्धमादनाचे दर्शन झाले. जवळच आर्क्षिषेण राजर्षीचा आश्रम होता तेथे पुष्कळ दिवस वास्तव्य केल्यावर एक दिवस पाण्डव गन्धमादन पर्वत चढले, तेथे त्यांना कुमेराचे दर्शन झाले. कुमेराने त्यास सांगितले की, येथे तुम्ही अगदी स्वतःचे घर समजून राहा. हे यक्ष तुमच्या हाताखाली रावतील. त्याप्रमाणे ते तेथे एक मास राहिल्यावर, स्वर्गात पाच वर्षे राहून, सर्व शस्त्रांने शिकून इन्द्राच्या आशेने अर्जुन पाण्डवाच्या भेटीला आला. तेव्हा पाण्डवाना फार आनंद झाला.

एकदा घमंराजाने विचारल्यावरून अर्जुन आपले वृत्त त्यास सांगू लागला. तो म्हणाला, 'मी तुमचा निरोप घेऊन निघालो तो हिमालय पर्वतावर जालो तेथे तपश्चर्या करीत असता एके दिवशी एक हुंजर माझ्याकडे धावत येत आहे असे पाहून त्याच्यावर मी एक बाण टाकला. इतक्यात एका किराताच्याही बाण त्याच्यावर येऊन पडला आमचे दोघाचे बाण एकदमच पडले, पण तो किरात म्हणू लागला की, 'हो साबज माझे आहे. त्याच्यावर बाण मारणार तू कोण? थांब, तुझी घमेड बाणांनीच उतरवतो' असें बोलून तो माझ्यावर बाण सोडू लागला. उलट मीही त्याच्यावर बाण सोडले पण आश्चर्य असे की, मी जी शस्त्रांने सोडली ती त्याने सर्व गिळकृत केली. मग त्याच्याशी माझे वाहुयुद्ध सुरू झाले. त्यापुढे माझे काहीच चालेना मी खाली भुईवर पडलो इतक्यात तो किरात गुप्त झाला आणि तेथे शङ्कर पार्वतीसह प्रगट झाले. त्यांनी बर माग असे म्हटल्यावर देवाची अर्पे मला मिळालीत असें मी म्हटले. तेव्हा शङ्करांनी मला पाशुपतास्त्र दिले आणि ते निघून गेले. नंतर इन्द्र, चरुण, यम व कुबेर आले तिघांनी अस्त्रे दिल्यावर इन्द्राने सांगितले की, 'तू स्वर्गात ये म्हणजे मी आपली शस्त्र तुला देईन' इन्द्र गेल्यावर त्याचा सारथी मातली रथ घेऊन आला त्यावर आरूढ होऊन मी स्वर्गात गेलो तेथे गेल्यावर मला इन्द्राने सर्व अस्त्रे दिली आणि विश्वावसु गंधर्वांचा पुत्र चित्रसेन याने मला गार्भे, उजावणे आणि नाचणे शिकविले.

एके दिवशी इन्द्राने मोठ्या आनंदाने म्हटले, 'अर्जुना तुझे शिक्षण

पूर्ण झाले. आता तुला गुरुदक्षिणा द्यावी लागेल; तर तू आता असें कर की, आमचे निवातऋच नावाचे दैत्य शुभ्र असून ते आम्हाला आटोपत नार्हीत. त्याचा तू नि.पात कर म्हणजे आम्हाला गुरुदक्षिणा दिल्या-सारंगे होईल. 'नंतर इंद्राच्या रथात बसून मी त्या दैत्याचा नाश केला आणि परत येत असता मातंगीच्या सांगण्यावरून कालकेय दैत्या-चाही नाश केला. स्वर्गात आल्यावर इंद्राने मोठ्या आनंदाने माझे अभिनंदन केले आणि इकडे येण्याची अनुज्ञा दिली. त्याप्रमाणे येथे येऊन तुमचे दर्शन घेतले. याप्रमाणे मी स्वर्गलोकात पाच वर्षे घालविली, तो वृत्तात ऐकून धर्मराजाने अर्जुनास तों अन्ने दातविण्याची इच्छा दर्श-विल्यावरून अर्जुनाने सर्व अन्न त्याला दातविले.

नंतर पाण्डव परत द्वैतवनात येण्यास निघाले. येता येता वाटेत अगस्त्यऋषींच्या शापाने सर्प होऊन पडलेल्या नहुपराजाने भीमाला धरले असता त्याच्या प्रभारची उत्तरे देऊन धर्मराजाने भीमास सोडविले. नंतर काही दिवसांनी पाण्डव द्वैतवनात येऊन पोहोचले. तेथे ते राहत असता त्यांना शिष्यविष्णुकरिता दुर्योधन आपल्या खिया, सैन्य इत्यादि सर्व परिवार घेऊन मोठ्या घाटाने तेथे गेला होता. पण तेथे गन्धर्वांनी त्यांच्याशी युद्ध करून त्या सर्वांस बाधून चालविले असता आपल्या कुळाचा अपमान न व्हावा या हेतूने पाण्डवांनी त्यास सोडविले. नंतर पाण्डव काम्यक वनात आले. त्याचे सत्त हरण करण्यासाठी दुर्योधनाच्या मार्गनेवरून दुर्योधनही आले होते, पण त्या सकृदांतून श्रीकृष्णांनी पाण्डवांना मुक्त केले. तेथेच एकदा जयद्रथाने द्रौपदीला पळवून नेण्याचा प्रयत्न केला असता पाण्डवांनी त्यास जिंकून त्याचे पांच पाट काढून त्यास सोडून दिले, तेव्हा जयद्रथाने तपश्चर्या करून शंकरास वर मागितला. शंकरांनी त्यास असा वर दिला की, 'एक दिवस युद्धात तू अर्जुनाशिवाय इतर पाण्डवांस जिंकू शकशील.'

नंतर धर्मराजाने मार्कण्डेयऋषींस प्रश्न केला की, 'माझ्यासारखा दुर्दैवी मनुष्य तुम्हाला माहीत आहे काय?' तेव्हा ऋषींनी त्याला धीरामचंद्राची कथा सांगून धीर दिला. नंतर 'द्रौपदीसारखी कोणी पतिव्रता तुमच्या पाहण्यात किंवा ऐकण्यात आली आहे काय? असा

धर्मराजाचा प्रश्न ऐकून मार्कण्डेय सोगू लागले, 'मद्रदेशाचा राजा अध-
पति, त्याची कन्या सावित्री तिचा विवाह शास्वदेशाचा आंधळा व
राज्यभ्रष्ट झालेला राजा युम सेन याचा पुत्र स यवान् याच्याशी झाला
होता नारदऋषींच्या सांगण्यावरून बरोबर एक वर्षाने सत्यवान् मरणार
हे कळले असल्यामुळे सावित्रीने तान दिवस बटसावित्रीचे व्रत केले.
नंतर प्रत्यक्ष यम सत्यवानाला नेण्यास आला असता तिने आपल्या
चातुर्याने त्याला प्रसन्न करून स यवानास साडविले त्या सावित्रीप्रमाणेच
द्रौपदीहि पतिमता आहे तिच्यामळे तुमची हु ऐ दूर होऊन तुम्हाला
पुन राज्य मिळेल

वनवासार्थे वारावे वर्ष सप्त झाले होते धर्मराजाला आता काळजी
वाटू लागली पुढे युद्ध करावे लागणार कर्णाजबळ जन्मताच कवच
कुडले असल्यामुळे त्यास कसे जिंकता येईल ? ही त्याची काळजी दूर
करण्याकरिता इंद्राने ब्राह्मणाच्या रूपाने कर्णाजबळ जाऊन त्याची
कवचकुडले मागून घेतली आणि कर्णाला एक शशि नावाचे अस्त्र दिले.
पुन पाण्डव द्वैतवनांत आले

तथे असता एका ब्राह्मणाची भगि उपद्रव करण्याची अरणी एका
हरिणाने पळविली म्हणून पाण्डव याच्यामागे लागले पण तो काही
त्याच्या हाती लागला नाही पाण्डव दमले व त्यास तहान लागली
म्हणून एक एक जण पाणी पिण्यास गेले असता धर्मराजाशिवाय चारहि
पाण्डव तेथे म्हणून पडले कारण त्या सरोवरावर एक यक्ष होता तो
म्हणे, 'माझे प्रश्न सोडव व मग पाणी पी ! त्याप्रमाणे त्या-या प्रश्नांची
उत्तर देऊन धर्मराजाने सर्वास जिवंत केले तो यक्ष नसून प्र यक्ष धर्म
होता त्याने या ब्राह्मणाची अरणी तर दिलीच पण पाण्डवाना सांगि-
तले की, तुम्ही तराव्या बघी विराटराजाच्या घरी राहा मी तुम्हास असा
वर देतो की 'तेथे तुम्हास कोणीहि आळखणार नाही' नंतर वारावे
वर्ष सप्तत्यामुळे सर्व ऋषींचा निरोप घेऊन धौम्य, पाण्डव आणि द्रौपदी
एक कोस पुढे जाऊन पुढचा विचार करण्यासाठी थांबले

सप्तकथा १ ली, सर्वेशीशाप —अर्जुन इंद्रलोकांत असता त्याचे

सौंदर्य पाहून मोहित झालेली उर्वशी एक दिवस त्याच्याकडे आली. तिच्या म्हणण्याला त्याने रुकार न दिल्यामुळे रागावून तिने अर्जुनास असा शाप दिला की, 'तू नपुंसक होशील.' तो शाप ऐकून अर्जुनाचे समाधान होण्यासाठी इन्द्राने सांगितले की, 'अर्जुना, तू धारु नकास. एक वर्ष अशातवासाचे वेळीं ही गोष्ट तुझ्या पर्यावरच पडणार आहे.'

उपकथा २ री, अगस्त्योपाख्यानः—अगस्त्यऋषींना विवाह करायचा होता. त्यानीं एक अत्यंत सुंदर कन्या निर्माण करून सतती-करिता तपश्चर्या करीत असलेल्या विदर्भराजास दिली, तिचे नांव लोपा-मुद्रा. ती उपवर झाल्यावर त्यानीं तिच्याशी विवाह केला. तिच्या सांगण्यावरून ऋषि द्रव्य मिळाविण्यास निघाले. फिरतां फिरतां ते इक्ष्वाकु दैत्याकडे आले. त्या दैत्याचा भाऊ वातापि यास मेंढ्याचे रूप देऊन त्याचे मास शिजवून इक्ष्वाकु तें ब्राह्मणास खाऊ घाली. मागाहून त्याला हांक मारल्यावर तो ब्राह्मणाचे पोट पाहून बाहेर येई. याप्रमाणे त्यानें पुष्कळ ब्राह्मण मारले होते. हाच प्रयोग इक्ष्वाकूनें अगस्त्य ऋषी-वरही केला; परंतु अगस्त्य ऋषींनीं त्याला पोटांतच पचवून टाकले. तेव्हां इक्ष्वाकूनें ऋषींना पुष्कळ द्रव्य दिलें. अगस्त्यऋषींचा पुन इष्टमवाह.

११ एकदां कालकेय नांवाचे दैत्य दिवसभर समुद्रात लपत व रात्रीं आध्रमा-सील ऋषींचा नाश करीत. पुष्कळ ऋषींचा नाश झाल्यामुळे यज्ञयागादि क्रियां यडावल्या. तेव्हां देवांनीं अगस्त्यऋषींची प्रार्थना केली की, 'तुम्ही समुद्र पिऊन टाका, म्हणजे आम्ही दैत्यांचा नाश करतो.' तें ऐकून ऋषींनीं समुद्र पिऊन टाकल्यावर देवांनीं त्या दैत्याचा संपूर्ण नि.पात केला.

उपकथा ३ री, गंगावतरण —इक्ष्वाकुराजाच्या वशात सगर नांवाचा राजा होता. त्याला शक्राच्या कृपेनें साठ सहस्र पुत्र झाले. एकदां सगर राजाने अश्वमेध यज्ञ करण्यासाठी पृथ्वीवर घोडा सोडला. त्याचे रक्षण सगरपुत्र करीत होते. समुद्राजवळ येताच घोडा गुप्त झाला. तेव्हां सगर-पुत्रांनीं पृथ्वी खणून घोड्याचा शोध चालविला. पृथ्वीच्या खालीं कपिल-ऋषि तपश्चर्या करीत बसले होते. त्याच्याजवळ तो घोडा दिसला. त्या वेळीं

त्यांनी ऋषींचा अपमान केल्यामुळे ऋषींनी त्यांना जालून भरम केले. ती गोष्ट नारदानीं सगरराजाला सांगितली. तेव्हां सगराचा नातू अशुमान घोडा घेऊन आला. सगराच्या मातून अशुमान राज्यावर बसला, अशुमानाचा पुत्र दिलीप राजा झाल्यावर त्याला ऋषींच्या तेजाने जळून गेलेल्या आपल्या पूर्वजाची गोष्ट कळली. त्याच्या उद्धारासाठीं गंगा आणायची म्हणून त्यानें जन्मभर तपस्व्या केली. त्याच्या पश्चात् त्याच्या मुलाने (भगीरथाने) गंगेला प्रसन्न करून घेतले आणि तिचा प्रवाह पारण करण्याचे शकरींनीं मान्य केल्यावर तिला आणून आपल्या पूर्वजाचा त्यानें उद्धार केला.

उपकथा ४ थी, पतिव्रतामाहात्म्य व ब्राह्मणव्याघ्रसाराद— कौशिकनावाचा ब्राह्मण वेदाध्ययन करित असता वरून बगळीची विष्टा त्याच्या अगावर पडली. ब्राह्मणाने रागाने वर पाहिल्याबरोबर ती बगळी मरून खाली पडली. नंतर तो ब्राह्मण भिक्षा मागण्यासाठीं एका घरी गेला असता त्या घरची पतिव्रता स्त्री आपल्या पतीची सेवा करित असल्यामुळे तिला भिक्षा वाढण्यास थोडा उत्तरीर झाला. तेव्हा तो ब्राह्मण रागावून तिला वाढल वसें बोलू लागला. तेव्हा ती पतिव्रता स्त्री उत्तरली, 'महाराज, तुमच्या रागाने काय होणार ? मी काही बगळी नव्ह ! तुम्हाला घर्माचे तत्त्व कळत नाही, मिथिलानगरीस जाऊन धर्मव्याघ्राला विचारा', हे भाषण ऐकून तो ब्राह्मण आश्चर्यचकित झाला व घर्माव्याघ्राकडे गेला. त्या वेळीं तो व्याघ्र मास विक्रीत रसला होता. ब्राह्मणाला पाहून तो म्हणाला की, 'महाराज, त्या पतिव्रतेने कथाकरिता तुम्हाला माझ्याकडे पाठविले ते मला कळले.' नंतर घर्माव्याघ्राने ब्राह्मणाला धर्मतत्त्व सांगून आपले आईवाप दाखविले आणि म्हटले, 'हे माझे देव आहेत जशी देवाची पूजा करतात तशीच मी याची पूजा करतो. तुम्ही आपल्या मातापित्यांचा अपमान करून घरातून निघून गेलात. तुमच्या शोकाने ते आंधळे झाले आहेत. तेव्हा आता घरी जा आणि त्यांची सेवा करा. हाच तुमचा धर्म आहे.' ते ऐकून ब्राह्मण त्याच्या सांगण्याप्रमाणे घरी गेला आणि त्याने आपल्या मातापित्यांस सतुष्ट केले.

उपकथा ५ वी, द्रौपदी सत्यभामा संवादः—पाण्डव वनांत असता त्याच्या भेटीला एकदा श्रीकृष्णाखरोर सत्यभामा आली होती. द्रौपदी व सत्यभामा यांच्या इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर सत्यभामेने द्रौपदीस प्रश्न केला की, 'पाण्डवासारखे वीरपुरुष तुझ्या आशेत असल्यासारखे दिसतात. त्यांना इतकें वश करण्याचें साधन, मततत्र, जडीबुटी, जादूटोणा तुला काय माहीत असेल तें मला साग म्हणजे तें करून मी-मुद्धा श्रीकृष्णाला भसाच वश करीन.' सत्यभामेचें तें भाषण ऐकून द्रौपदी म्हणाली, 'अशा प्रकारांनी वशीकरण करणें हा पवित्रताघर्म नव्हे. केवळ माझ्या वर्तनामुळेच हें सर्व मला साध्य झालेलें आहे. माझ्या-जवळ सद्गुणनावाचून काहीही मंत्रतंत्र नाही माझ्या वागण्याची पद्धत मी तुला सांगते. पाण्डवावाचून इतर कोणत्याहि पुरुषाचें मी चिंतन पुरीत नाही. त्यांना नेहमीं सतुष्ट ठेवतें. घरात टापटीप व स्वच्छता, आल्यागेल्याचा सत्कार, घरचें कुलधर्म कुलाचार या सर्व गोष्टी योग्य रीतीने होण्यावर माझा कटाक्ष असतो, घरीं चाकर असून कुन्तीची सेवा मी स्वतः करतें. सगळ्याच्या खाण्यापिण्याची उत्तम व्यवस्था योग्य वेळीं मी करतें. नासधूस होऊं देत नाही. नेहमीं हसतमुख राहून सर्वांशीं प्रेमानें वागतें. इत्यादि प्रकारच्या माझ्या वागण्यामुळेच पाण्डव मला वश झाले आहेत. तू मुद्धा तशीच वागत जा म्हणजे तुलाही श्रीकृष्ण सहज पश होतील.'

उपकथा ६ वी, मुद्गलोपाख्यानः—मुद्गल नावाचे तपस्वी ऋषि सहकुटुंब अरण्यांत राहत असत. देव, पितर आणि अतिथि यांना सतुष्ट करून जें उरेल त्यावर उदरनिर्वाह करण्याचा त्यांचा नियम होता. त्याचें सत्त्व पाहण्यास दुर्वासऋषि अतिथि म्हणून आले आणि मुद्गल ऋषींनीं शिजविलेलें सर्व अन्न खाऊन निघून गेले. पुन्हा अन्न जमल्यावर यावें, सर्व खावें आणि निघून जावें असा क्रम दुर्वासऋषींनीं चालविला. मुद्गल-ऋषींना उपवास पडू लागले, तरी प्रत्येक वेळीं अतिथीला धर्मेने सतुष्ट करण्याचा प्रम त्यांनीं सोडला नाही. शेवटीं दुर्वासऋषि प्रसन्न झाले. इतक्यांत देवदूत विमान घेऊन आला आणि मुद्गल ऋषींना म्हणाला, 'तुम्हाला तुमच्या पुण्याईनें स्वर्ग मिळाला आहे. तेन्हां विमानात बसून

स्वर्गात चला. ' त्याला मुद्गलक्ष्मींनी स्वर्गाचे गुणदोष विचारले. तेव्हा तो देवदूत म्हणाला, " स्वर्गात सर्व सुखांची समृद्धि आहे. पण दोष असा आहे की, आपणांहून अधिक पुण्यवानाला मिळणारे अधिक भोग पाहून देवा वाटवो आणि पुण्य संपल्यावर खाली यावे लागते !' ते ऐकून देवदूतास जाण्यास सांगून मुद्गलक्ष्मींनी योग, बैराग्य, ज्ञान या साधनांनी मुक्ति मिळविली.

वनपर्वचा सारांश समाप्त

विराटपर्व

अज्ञातवासाकरिता पाण्डव विचार करीत बसले असता धर्मराज म्हणाला, 'आपण विराट राजाच्या घरी एक वर्ष राहू. घौम्यकर्णींनी आमची अग्निहोत्रे, दासदासी इत्यादि घेऊन द्रुपदराजाकडे जावे व इन्द्रसेनादिकानीं आमचे रथ घेऊन द्वारकेला जावे.' नंतर घौम्यकर्णींनी राजाच्या घरी कसे राहावे लागते याचा उपदेश केल्यावर द्रौपदी व पाण्डव निरनिराळीं नावे घेऊन वेगवेगळ्या कामाच्या निमित्ताने विराटाच्या घरी आले. येतांना विराटनगरीच्या बाहेर एका शमीच्या झाडावर त्यांनीं आपलीं शस्त्रे ठेविलीं होती. धर्मराजा कंक या नावाने विराटाचा सभासद होऊन राहू लागला. भीमाने बल्लव नाव धारण करून तो विराटाचा आचारी झाला. द्रौपदी संघी नावाने विराटराजाच्या राणीची-मुदेष्णेची-दासी झाली. सहदेव तंतिपाल नावाने गोपाय्यश्च झाला. अर्जुनाने बृहन्नला नाव घेऊन राजकन्येला संगीत शिकविण्याचे काम पत्करले आणि नकुल अग्निक नावाने अश्वशालेचा अभ्यस्त म्हणून राहिला.

अशा रीतीने ते तेथे राहत असतां चार महिन्यांनीं विराटनगरांत ब्रह्मदेवाच्या उत्सवाप्रीत्यर्थ मोठी जत्रा भरली होती. त्यानिमित्त शेंकडों महल तेथे आले होते. त्यापैकी जीमूत नामक महाराजरोवर उमा राहण्यास कोणीच पुढे येईना. तेव्हां विराटाच्या आज्ञेनें भीमाने त्याच्याशीं महल-युद्ध करून त्याचा नाश केल्यावर सर्वास मोठा आनंद झाला.

पुढे दहा महिने झाल्यावर विराटाचा सेनापति व मेव्हणा कीचक याच्या दडीला द्रौपदी पडली. तिचे सौंदर्य पाहून तो मोहित झाला. मुदेष्णेच्या समतीनें तो द्रौपदीची मनघरणी करू लागला; पण द्रौपदीने त्यास शिटकारले. तेव्हा मुदेष्णेबरोबर सगनमत करून त्यानें एक युक्ति योजली. मुदेष्णेनें द्रौपदीला मद्य आणण्याकरिता कीचकाकडे आग्रह करून पाठविले. द्रौपदी कीचकाच्या घरीं आल्यावर घुद झालेल्या कीचकाने तिचा हात धरला. त्याबरोबर त्याला हिसका देऊन तिनें सालीं पाडले आणि घांवत घांवत ती राजसभेत येऊन दाखल झाली. तिच्या

मागोमाग कीचकही आला व त्याने तिला खाली पाडून लाथ मारली. द्रौपदीने रडत रडत राजाची व सभेतील लोकांची निंदा केली. तेव्हा विराटराजा म्हणाला की, 'तुमचे तिकडे काय झाले तें मला काहीच माहीत नसल्यामुळे मी काय करणार ?' असे विराट म्हणाऱ्यावर ती सुदेष्णेकडे गेली. सर्व वर्तमान ऐकून घेतल्यावर सुदेष्णा तिला म्हणाली, 'तु म्हणत असशील तर तुला त्रास देणाऱ्या त्या कीचकाला मी शिक्षा करीन.' तेव्हा द्रौपदी उत्तरली, 'नको, तुम्ही तसे काही करू नका. माझे पति गंधर्वच त्याचा समाचार घेतील. त्याचा मृत्यूची वेळ जवळ आली आहे.'

नंतर स्नान करून शुद्ध होऊन राजाच्या समर्थी द्रौपदी भीमाकडे गेली. विराटराजाकरिता चंदन उगाळून उगाळून घट्टे पडलले आपले हात भीमाला दाखवून ती रडू लागली. तिचे हात आपल्या तोंडावर ठेवून भीमही काही वेळ रडला. नंतर द्रौपदी त्यास म्हणाली, 'मला त्रास देणारा तो नीच कीचक जर जिवंत राहील तर मी आपले प्राण ठेवणार नाही.' हे ऐकून तिला भीमाने कीचकाच्या बळाची एक युक्ति सांगितली. तसेंच करावयाचे ठरवून द्रौपदी तेथून स्वस्थानी आली.

दुसऱ्या दिवशी कीचक राजवाड्यात येऊन द्रौपदीस म्हणाला की, 'काल भरसभेत मी तुला लाथ मारली, पण फोणीही तुला सोडविण्यासाठी आला नाही. याचा विचार कर मी सेनापति असल्यामुळे मत्स्यदेशाचा स्वरा राजा मीच आहे, विराट हा केवळ नामधारा राजा आहे. तेव्हा माझे म्हणणे तू मान्य कर, मी तुला दास आहे.'

तेव्हा द्रौपदी त्यास म्हणाली, 'ही गोष्ट कोणासही कळता कामा नये. आपल्या येथे जी नृत्यशाळा आहे तेथे रात्री पूर्ण अचकार असतो त्या वेळी तू तेथे ये म्हणजे ही गोष्ट गंधर्वास कळणार नाही.' असे दोघांचे नेवकी ठरल्यानंतर कीचक निघून गेला. द्रौपदीने ही गोष्ट भीमास कथन केली. भीम रात्री अगोदरच जाऊन तेथे लपून बसला. कीचक तेथे आल्यावर भीमाने त्यास ठार मारले. द्रौपदीने ती गोष्ट पहोरकऱ्यांना सांगितली. नंतर कीचकाचे माऊ त्यास स्मशानाकडे नेत असता त्यानी

जमलेल्या गदीत द्रौपदीस पाहिले, त्याबरोबर कीचकाच्या प्रेताजवळ तिला बांधून ते घेऊन चालले. द्रौपदी मोठमोठ्याने ओरडू लागली, तें ऐकून भीमानें वेप बदलून एक क्षाड उपटलें व त्यानें कीचकाच्या भावाना ठार मारलें, आणि द्रौपदीची सुटका केली अशा रीतीनें भीमानें स्वतः कीचक व त्याचे भाऊ एकशें पाच अशा एकशेंसहा कीचकास यमसदनास पाठविलें.

पाण्डवांच्या शोधासाठीं दुर्योधनानें गुप्तदूत पाठविले होते. त्यांना पाण्डवांचा शोध लागला नाहीं; पण कीचकाचा वध गंधर्वांनीं केला ही गोष्ट मात्र त्यांनीं दुर्योधनास सांगितली. तें ऐकून कोणी म्हणू लागले कीं, दुसरे चांगले दूत पाठवावे. कोणी म्हणाले, बहुधा पाण्डव मरण पावले असावे. कौरवसभेंत त्या वेळीं त्रिगतदेशचा राजा सुशर्मा उपस्थित होता. त्याचें म्हणणें असें पडलें कीं, 'कीचकाचा नाश झाल्यामुळें आजपर्यंत त्यानें आपणास दिलेल्या त्रासाचा सुट उगवू. मी मत्स्यदेशावर दक्षिणेकडून चढाई करतो, तुम्ही लगेच दुसऱ्या दिवशीं उत्तरेकडून या.' हें त्याचें बोलणे कर्ण इत्यादिकास पसंत पडलें. ठरल्याप्रमाणें सुशर्मारानें दक्षिणेकडे असलेल्या मत्स्यदेशाच्या गाई जिंकल्या; तें ऐकून विराटराजा पाण्डवाना बरोबर घेऊन त्याच्यावर चालून गेला. युद्धात भीमानें सुशर्मा-राजाला जिवंत पकडून आणलें. विराटराजानें त्यास जीवदान दिल्यावर तो निघून गेला. त्या रात्री पाण्डव तेथेंच वस्तीस राहिले.

दुसऱ्या दिवशीं उत्तरेकडील गाई कौरवसैन्य नेत असता तें वर्तमान विराटाचा पुत्र उत्तर यास समजल्यावर तो म्हणू लागला कीं, 'काय करावें? जर एखादा चांगला सारथि मला मिळेल तर मी जाऊन कौरवसैन्याच्या हातून गाई सोडवून आणीन।' तेव्हा द्रौपदीच्या सूचनेवरून बृहन्नलेला म्हणजे अर्जुनाला सारथ्य देऊन उत्तर रणागणावर जाण्यास निघाला, पण कौरवांचे तें अफाट सैन्य पाहून त्याच्या तोंडचें पाणीच पळालें. तो घाबरून पळून जाऊ लागला. अर्जुनानें त्यास धीर देऊन शमीवृक्षावर ठेवलेली आपली शस्त्रे काढण्यास सांगून त्यानें आपली ओळख करून दिली.

त्याबरोबर उत्तरास धैर्य येऊन तोच अर्जुनाचा सारथि झाला आणि अर्जुन रथात बसून युद्ध करण्यास सिद्ध झाला.

अर्जुनाला पाहून दुर्योधनाने भीष्माना विचारले की, 'यांची तेरा बरे पूर्ण झाली काय ?' आमच्या मते त्यांची तेरा बरे पुरी झाली नसताच अर्जुन प्रगट झाल्यामुळे पाण्डवांनी पुनः शरा बघे अरण्यवास करावा असे आहे भीष्मांनी सांगितले की, 'पाण्डव अघर्म केव्हाच करणार नाहीत त्यांनी प्रणितेप्रमाणे आपली तेरा बरे पूर्ण केली आहेत, त्यांना आता अर्धे राज्य देणे हेच योग्य पण ती शष्ट दुर्योधनास मानवली नाही शेवटी अर्जुनाने कौरवास जिंकून गाई सोडविल्या पुनः शस्त्रे शमीधर ठेवून अर्जुन व उत्तर नगरास परतले त्याच्या अगोदरच विराट व पाण्डव हेही आले हाते पाण्डव आणि द्रौपदी यांचा ओळख विराट राजाला पटल्यावर त्याने आपली क या उत्तरा अर्जुनाला देण्याचा विचार दर्शविला, परंतु अर्जुनाच्या सांगण्यावरून अर्जुनाचा पुत्र अभिमन्यु याच्याबरोबर तिचा विवाह विराट् राजाने मोठ्या थाटाने केला या लग्नाचे वेळी दुपद इत्यादि पुष्कळ राजे तसेच श्रीकृष्ण, बळराम, सात्यकि इत्यादि यादवही आले होते

विराटपर्वाचा सारांश समाप्त

उद्योगपर्व

अभिमन्यूचा विवाह शाल्यावर एके दिवशी सर्वजण सभेत बसले असता श्रीकृष्णांनी सांगितलें की, 'पाण्डवांनी प्रतिशेप्रमाणें तेरा वर्षे पूर्ण केलीं. आता त्यास अर्धे राज्य मिळणें हें योग्य आहे, पण कौरव मुखामुखी ते देतील असें घाटत नाही. म्हणून त्याचें मत कळण्यासाठीं एक दूत त्याच्याकडे पाठवावा.' ही गोष्ट सर्वास पटली. दुषदरानानें आपला पुरोहित दूत म्हणून कौरवाकडे पाठविला. श्रीकृष्ण द्वारकेला गेले. पाण्डवांनीं सर्व राजाकडे युद्धांत साहाय्य करण्यासाठीं दूत रवाना केले.

श्रीकृष्ण द्वारकेस गेल्यावर दुर्योधन साह्य मागण्यासाठीं श्रीकृष्णाकडे गेला. त्या वेळीं श्रीकृष्ण निजले होते. दुर्योधन त्याच्या उघाशीं बसला. त्याच वेळीं अर्जुन त्याच कामासाठीं येऊन श्रीकृष्णाच्या पायाशीं बसला. इतक्यात श्रीकृष्ण उठून बसले. अर्जुन त्यांना पहिल्यानें दिसला. दुर्योधन म्हणाला, 'श्रीकृष्णा, आम्ही दाघे तुम्हाला सारखे त्यात मी पहिल्यानें आलों, म्हणून तुम्ही मला साहाय्य करा.'

श्रीकृष्ण त्याला म्हणाले, 'तु अगोदर आलास ही गोष्ट खरी, पण मी अगोदर अर्जुनास पाहिलें आणि तुझ्याहून तो लहान असल्यामुळें लहानाची समजूत प्रथम घातली पाहिजे, म्हणून शस्त्र न घेता मी एकटा एकीकडे व माझें दहा कोटि सैन्य एकाकडे बापैकी जें पाहिजे तें अर्जुनानें प्रथम मागावें.' अर्जुनानें श्रीकृष्णास घेतलें व सैन्य घेऊन मोठ्या आनन्दानें दुर्योधन निघून गेला.

तो गेल्यावर श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास विचारलें की, 'तू सैन्य न घेतां मला कां घेतलेंस ?' त्यावर अर्जुन उत्तरला की, 'जिकडे तुम्ही तिकडे जय मिळणार ही एक गोष्ट आणि दुसरें माझ्या मनात पुष्कळ दिवसांपासून विचार आहे की, तुम्ही माझे सारखी व्हावें. म्हणून मी तुमचा स्वीकार केला.' अशा रीतीने श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाचा सारखी होण्याचें मान्य केलें.

शल्यराजा पाण्डवांकडे येण्यास निघाला असतां दुर्योधनानें रस्त्यांत त्याची उत्तम व्यवस्था ठेवली व त्याला आपल्याकडे वळवून घेतलें. सर्व सैन्य दुर्योधनावरोबर पाठवून शल्य पाण्डवांना भेटण्यास आला. तेव्हां धर्मराजानें युद्धाच्या वेळीं कर्णाचा साराणि शल्यच होणार हें ओळखून त्या वेळीं त्याचा तेजोभंग करण्याचें काम त्याला सांगितलें, तें मान्य करून शल्य कौरवांकडे गेला.

दुपदराजाचा पुरोहित कौरवांकडे आला. त्यानें अर्धें राज्य पाण्डवांना मिळणें कसे योग्य आहे आणि तें न दिल्यास कौरवांचा युद्धांत नाश कसा होईल याचें विवेचन केलें, त्यास भीष्मांनीं पुष्टि दिली; पण कर्णानें सांगितलें कीं, 'एक तर पाण्डवांनीं वारा बघें पुनः अरण्यास पतकरावा अगर युद्धाला सिद्ध व्हावें. हा मतभेद पाहून धृतराष्ट्रानें त्या पुरोहिताचीं सुत्कार करून त्यास घाटेस लायलें आणि सज्ज्यास पाण्डवांकडे पाठविलें. तो पाण्डवांकडे येऊन धृतराष्ट्राचा निरोप सांगूं लागला, 'पाण्डवहो, तुम्ही धार्मिक असून युद्धोत्सारासो भयंकर कृत्य करून आपल्या कुळाचा नाश करण्यास प्रवृत्त होण्यापेक्षा सर्वसंगपरित्याग करून द्वारकानगरींत मित्रा मागून पोट भरणें बरें. हा राज्याचा लोभ तुमच्या धार्मिकपणास बाध आणीत आहे.'

धर्मराजा बोलूं लागला कीं, 'मला आपसांत युद्ध व्हावें असें मुळाच घाटत नाहीं, पण आम्हीं प्रतिज्ञेप्रमाणें तेरा बघें पूर्ण केलीं असूनही कौरव आमचें अर्धें राज्य आम्हांस देत नाहींत यामुळें जर युद्धाचा प्रसंग आलाच तर त्याचा दोष आमच्यावर नसून धृतराष्ट्रावर आहे. असें असूनही तुझ्या म्हणण्यासाठीं कौरवकुळाचा नाश होऊ नये म्हणून आम्हाला त्यांनीं निदान पांच गांव तरी साबेत असें त्यांना सांग. 'पाण्डवांचा निरोप येऊन सज्ज धृतराष्ट्राकडे येऊन त्याची निंदा करून घरीं गेला. त्या रात्री धृतराष्ट्रास शोप येईना म्हणून त्यानें विदुराला बोलावून त्याच्या तोंडून विदुरनीति ऐकली.

दुसऱ्या दिवशीं सज्जपानें धर्मराजाचा निरोप सभेंत सर्वांना सांगितल्यावर भीष्म, द्रोण, विदुर इत्यादींनीं दुर्योधनाची समजून करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला; परंतु त्यांत त्यांना यश आलें नाहीं. इकडे पाण्ड-

चाचा विचार घेऊन शिष्टाई करण्यास्तव श्रीकृष्ण ह्मतिनापुरास येऊन दुर्योधनाच्या घरी न राहता विदुराच्या घरी राहिले

दुसऱ्या दिवशी कौरवांच्या समेत जाऊन आपसात युद्ध होऊ नये म्हणून श्रीकृष्णांनी पाण्डवाना अर्धे रात्र मिळण्याकरिता युक्तियुक्त असे सुंदर भाषण केले. श्रीकृष्णाच्या भाषणानंतर भीष्म, द्रोण, विदुर यांनी दुर्योधनाला समजविण्याचा परोपरीने यत्न केला, पण दुर्योधनाने निश्चून सांगिले की, 'मुईच्या अग्रावर राहिल एवढीसुद्धा मुई मी पाण्डवाना देणार नाही

॥

नंतर श्रीकृष्ण तेथून निघून, कुन्तीने सांगितलेला निरोप ऐकून, कर्णास पाण्डवाकडे वळवण्याचा प्रयत्न करून, तो साधन नाही असे पाहिल्यावर धर्मराजाकडे आले त्यांनी कौरवांकडे घडलेले सर्व वर्तमान सांगितल्यावर युद्ध करणे माग आहे असे समजून पाण्डव सर्व सैन्यासह कुरुक्षेत्रावर तळ देऊन बसले. श्रीकृष्ण पाण्डवाकडे गेल्यावर सैन्याला सिद्ध होण्याची आशा देऊन, कृपाचार्य, द्रोणाचार्य इत्यादि अकरा सेनापतींची नेमणूक करून मुख्य सेनापति होण्यासाठी दुर्योधनाने भीष्माची प्रार्थना केली

त्या वेळीं भीष्म म्हणाल की, 'दुर्योधना, ते आणि तुम्ही दोघेही मला सारतेच, म्हणून पाण्डवाच्या हिताची गोष्ट सांगायी व तुमच्या करिता युद्ध करावे असा मी निश्चय केला आहे युद्धाच्या दोन अटी मी तुला सांगितो. एक अशी की, मी पाण्डवाना मारणार नाही आणि दुसरी अशी की, माझा नेहमी द्वेष करणारा हा कर्ण युद्धांत असेल तर मी युद्ध करणार नाही' ते ऐकून कर्ण म्हणाला की, 'मत्स्यमुद्धा अशी प्रतिज्ञा आहे की भीष्म जिवंत असेपर्यंत मी युद्ध करणार नाही।' नंतर भीष्माना मुख्य सेनापति करून कारवाचे सैन्य कुरुक्षेत्रावर येऊन तळ देऊन बसले

पाण्डवांच्या सैन्यात दुष्यद, विराट, धृष्टद्युम्न इत्यादि सात सेनापति होते त्यात धृष्टद्युम्न मुख्य होता धृष्टद्युम्नाच्याहि वर अर्जुन व अर्जुनाचे मार्गदर्शक श्रीकृष्ण होते दोघीकडचे सैन्य युद्धार्थ जमलेले पाहून बल राम धर्मराजास म्हणाले, 'या युद्धांत तुमचा विजय होईल मीम आणि दुर्योधन हे दोघे गदायुद्धांतील माझे प्रिय शिष्य आहेत कौरवाचा नाश

मी पाहू शकत नाही. म्हणून मी तीर्थयात्रा करावयास जातो.' असे म्हणून ते निघून गेले.

नंतर विदर्भदेशाचा राजा रुक्मी एक अक्षौहिणी-सैन्य घेऊन पाण्डवांकडे आला. तो अर्जुनास म्हणाला, 'तुला जर भीति वाटत असेल किंवा साहाय्याची अपेक्षा असेल तर मला साग. मी एकटाच तुझ्या शत्रूंचा नाश करून टाकतो.' त्यावर अर्जुन म्हणाला, 'मला भीति वाटत नाही व साहाय्याचीहि अपेक्षा नाही. तुम्ही राहा किंवा जा; कांहींहि करा.' ते ऐकून रुक्मी दुर्योधनाकडे जाऊन तसेच बोलला. तेथेहि त्याला तसेच उत्तर मिळाले. नंतर तो आपल्या देशास निघून गेला.

उपकथा १ ली, प्रव्हादाची सत्यनिष्ठा:—प्रव्हादाचा मुलगा विरोचन आणि अंगिराऋषीचा पुत्र सुधन्वा असे दोघे एका कन्येच्या स्वयंवरांत तिला वरण्याकरितां गेले असतां तूं श्रेष्ठ कीं मी श्रेष्ठ याविषयीं दोघांचा वाद होऊन जो श्रेष्ठ ठरेल त्यानें दुसऱ्याचा प्राण घ्यावा असे ठरवून कोण श्रेष्ठ हें विचारण्यास ते प्रव्हादाकडे गेले. प्रव्हाद म्हणाला, 'विरोचना, तुझ्या आईहून याची आई जशी श्रेष्ठ, माझ्यापेक्षा याचा पिता अंगिरा जसा श्रेष्ठ, तसाच हा सुधन्वा तुझ्याहून श्रेष्ठ आहे. तेव्हां तुझे प्राण आतां त्याच्या हातीं आहेत.' ते ऐकून सुधन्वा म्हणाला, 'प्रव्हादा, घर्माळा घसून तूं खरें बोललास. पुत्रप्रेमाने खोटें बोललां नाहीस म्हणून तुझा पुत्र तुला परत देतो.'

उपकथा २ री, वैडालव्रत:—एक बोकडा नदीवर तपश्चर्येचें दौंग करून बसला होता. पक्षी जवळ आले तरी तो त्यांना मारीत नसे. ते पाहून उंदरांनीं आपल्या मुलावाळाचें रक्षण करण्याची त्यास प्रार्थना केली. नाहीं नाहीं म्हणत त्यानें ते काम पत्करलें आणि उंदरांना खाण्याचा सपाटा चालविला. ती गोष्ट उंदरांच्या वृक्षांत आल्यावर आपण हें बरें केलें नाहीं असें म्हणून उरलेले सर्व उंदीर पळून गेले.

॥ श्री ॥

महाभारतसारका हिन्दी सारांश

आदिपर्व

नैमिषारण्यमें शौनकादि ऋषि यज्ञ कर रहे थे। एक दिन पुराण सुनाने-वाले सौति यहाँ आये। ऋषिगणने उनसे पूछा, “आप कहाँसे पधारे?” वे कहने लगे, “हम राजा जनमेजयके सर्पसत्रसे आये हैं। किंतु आस्तिक-ऋषिने यह यज्ञ पूरा नहीं होने दिया। उस सत्रमें वैशम्पायनने राजा जनमेजयको महाभारतकी कथा सुनायी। उस कथाको श्रवण कर हम यहाँ आये हैं। तब ऋषियोंने निवेदन किया, “महाराज, हमें यह जाननेकी अत्यंत उत्कण्ठा है कि जनमेजयने सर्पसत्र क्यों किया? और आस्तिकने उसे पूर्ण क्यों न होने दिया, एवं वैशम्पायनने महाभारतका कैसे वर्णन किया? कृपया श्रवणलाभ करायें।” यह सुन कर सौति कहने लगे।

जरत्कारु नामके एक अविवाहित ऋषि तीर्थयात्रा कर रहे थे। एक बार उन्हें अपने मृत पूर्वजोंका दर्शन हुआ। मृत पूर्वजोंने उनसे कहा, “जब तুম अपनी वंशवृद्धि चलाओगे तभी हमें सद्गति प्राप्त होगी।” जरत्कारुने उत्तर दिया, “मदि मेरे नामकी स्त्री मुझे मित्रे तो मैं अवश्य विवाह करूँगा।” इतना कहकर जरत्कारुऋषि चले गये।

कश्यपऋषिकी कद्रू और विनता नामकी दो पत्नियाँ थीं। एक दिन सूर्यरथके अश्वके रङ्गक विषयमें उन दोनोंमें वादविवाद हुआ। कद्रूका कहना था कि सूर्यरथका अश्व सम्पूर्णतया श्वत नहीं है, किंतु विनताका आप्रह था कि वह केवल श्वेतही है। इस बातपर होड़ लगी। निश्चित हुआ कि जिसका कथन असत्य हो वह दूसरीकी दासी बने। कद्रूने अपने सर्व सर्पपुत्रोंसे कहा कि, “तुम सब अश्वकी पूँछसे लिपट जाव ताकि पूँछ काली दीख पड़े और मुझे दासीत्व प्राप्त न हो।” उनमेंसे कुछ सपनि

यह बात अमान्य की। अतः कड़ूने उन्हें शाप दिया कि, “जनमेजयके सर्पयज्ञमें तुम्हारी मृत्यु होगी।”

दूसरे दिन दोनों अश्व देखने निकलीं। कुछ सर्पोंने जाकर उसकी पूछ काली कर दी थी। अतः विनता कड़ूकी दासी बन गयी। विनताको गरुड नामका एक पुत्र था। उसने सर्पोंसे पूछा, “हम आपके दास्यस मुक्त होनेके लिये कौनसी उपाययोजना कर?” सर्पोंने कहा, “हमें अमृत की प्राप्ति कर देनेपर तुम मुक्त हो सकोगे।” गरुडने यह बात मान ली। देवदानवोंके समुद्रमन्थनके समय प्राप्त अमृत यद्यपि अत्यन्त सुरक्षित स्थान पर था परन्तु गरुडने उसे प्राप्त किया और सर्पोंको देकर मुक्ति प्राप्त की।

जिन सर्पोंको कड़ूने शाप दिया था उनमेंसे वासुकि नामके एक सर्पसे ब्रह्मदेवने कहा, “तुम अपनी भगिनी जरत्कारुका विवाह जरत्कारुपिसे कर दो। उसका पुत्र तुम्हारी रक्षा करेगा। वासुकिने उसका कहना शिरोधार्य कर अपनी भगिनीका जरत्कारुसे विवाह कर दिया। इसीका पुत्र आस्तिक कहलाया।

पाण्डवोंका नाती राजा परीक्षितने अपने राज्यकालमें एकवार ऋषिके गलेमें मृत सर्प पहना दिया। ऋषिके पुत्रने यह देखकर राजाको शाप दिया, “तुम सात दिनके भीतर तक्षक सर्पके दशसे मृत्यु प्राप्त करोगे।” उसकी शापबाणा सत्य हुई। परीक्षितकी मृत्युक उपरान्त जनमेजयने राजपाट सम्हाला। उसने तक्षकसे बदला लेनेके लिये सर्पसत्र आरम्भ किया। आस्तिक बहो पहुँचा। जनमेजयने जब उसे मुँहमेंगी बात देनेका वचन दिया तब उसने प्रार्थना की कि, “सर्पसत्र अभीके अभी समाप्त हो।” इस प्रकार सर्पोंकी रक्षा हुई।

उस सर्पसत्रमें व्यासऋषिकी आज्ञासे वैशम्पायनने राजा जनमेजयको महाभारतकी कथा सुनायी। वैशम्पायनने कथा आरम्भ की।

मत्स्यके उदरमेंसे दो बालक अवतीर्ण हुए। उनमेंसे एकका मत्स्यराजा, उसको उपरिचर राजाने आश्रय दिया और लड़की मत्स्यगन्धा धीवरको दे दी। उसे पराशरऋषिसे एक पुत्र हुआ। बड़ी है व्यासऋषि। उ होने

इस महाभारतकी रचना तीन वर्षोंमें की जिसके लेखक स्वयं गणेशजी हुए ।

चन्द्रवशके राजा शान्तनुके गङ्गासे उत्पन्न पुत्र भीष्मने स्वयं ब्रह्मचारी रहकर मत्स्यगन्धाका विवाह शान्तनुसे कर दिया । उसने दो पुत्रोंको जन्म दिया । चित्राङ्गद और विचित्रवीर्य । उनमेंसे चित्राङ्गद अविवाहित ही मृत्युको प्राप्त हुआ और दूसरा विचित्रवीर्य विवाह होनेके बाद यशमापीडित हो मृत्युको प्राप्त हुआ । व्यासऋषिने उनका वंश बढ़ाया । विचित्रवीर्यके पत्नियोंको धृतराष्ट्र और पाण्डु ये पुत्र हुए और बिदुर यह दासीसे हुआ । धृतराष्ट्रकी पत्नी गान्धारीको दुर्योधन, दुःशासन आदि एक सौ पुत्र हुए थे और दुःशला नामकी एक लड़की । धृतराष्ट्रको एक युवत्सु नामक दासीपुत्र भी था । पाण्डुराजाको दो पत्नियाँ थीं । कुन्ती और माद्री । कुन्तीको धर्म, भीम, अर्जुन ये तीन लड़के और माद्रीको नकुल और सहदेव ये दो लड़के पाण्डुसे हुये । पाण्डुकी मृत्युके उपरान्त माद्री सती हुई । विवाहके पूर्व कुन्ताको स्वयंसे कर्णनामके एक पुत्रकी प्राप्ति हुई थी । उसने कर्णको गङ्गाके प्रवाहमें छोड़ दिया था जो एक सूतको प्राप्त हुआ ।

पाण्डव प्रथम थे इसलिये दुर्योधन उनसे द्वेष रखता था । उसने एक समय भीमको विष देकर मारनेका प्रयत्न किया । पाण्डवोंको लाधाग्रहमें जलाने का पटयन्त्र भी रचा था परन्तु उन सब सङ्कटोंमें भी मुरझित रहकर ह्मिङ्ग्यासुर और बकासुरका नाश पाण्डवोंने किया । द्रौपदीस्वयं-धरमें अर्जुनने शर्त जीत ली । द्रौपदी सबकी पत्नी हुई और धृतराष्ट्रने पाण्डवोंको आधा राज्य प्रदान किया । इन्द्रप्रस्थ उनकी राजधानी थी । नारदके आदेशानुसार पाच पाण्डवोंने यह तय किया कि द्रौपदीके साथ जो पति (पाण्डवोंमेंसे एक) एकान्त करे उसके अलावा अन्य कोई वहाँ जाकर यदि उन्हें देखे तो उसको बारा वर्षकी तीर्ययात्रा करनी होगी ।

एकवार रातके समय चौरोंद्वारा एक ब्राह्मणकी गायें चुराकर ले जाते-समय उनकी रक्षाके लिये अर्जुनको शस्त्रप्रहणार्थ बर्मराज और द्रौपदीके एकान्तका भङ्ग करना पडा । गायोंको मुक्तकर अर्जुन तीर्ययात्रा करनेके लिये गया । तीर्ययात्रा करते करते वह द्वारका पहुँचा । वहाँ श्रीकृष्णकी

समति लेकर उसने, सुभद्राहरण किया और वह इन्द्रप्रस्थ गया। सुभद्राका पुत्र अभिमन्यु था। द्रौपदीको पाच पाण्डवोंसे पाच पुत्र हुए। उनके नाम— १. प्रतिविन्ध्य, २. सुतसोम, ३. श्रुतकर्मा, ४. शतानीक और ५. श्रुतसेन थे।

अर्जुनके इन्द्रप्रस्थ पहुँचने पर श्रीकृष्ण भी आये। कुछ दिनोंके बाद उनकी सहायता लेकर अग्निने राण्डववन भरमसात् किया। तब अर्जुनने मयासुरकी रक्षा की। तत्काल पुत्र अश्वसेन दूट निकला।

उपकथा १. शिष्यपरीक्षा:— धौम्यऋषिको कुल तीन शिष्य थे उनमेंसे आरुणि नामके शिष्यको ऋषिने रेतमें पानी देनेकी आशा दी। खेतके निकट बहनेवाले नालेमें खेदकर रेतमें पानी देनेके कारण ऋषिने अनुग्रह कर उसे वेदशास्त्रसम्पन्न बनाया। दूसरा शिष्य था उपमन्यु। उसको गोरक्षणका काम दिया। गुरुजी उसको रानेके लिये कुछ भी न देते थे। उसने अन्नग्रहण करनेके लिये अलगअलग युक्तियाँ खोज निकालीं। वह अरण्यस्थित घरोंसे जो भिक्षा ग्रहण करता उसे गुरु स्वयं ले लिया करते। उसके बाद वह दो समय भिक्षा माँगने लगा। धौम्यऋषिने उसको बैसा करनेको मना किया। उसके बाद गाय का दूध और दूध पीते समय बछड़ोंके मुँहसे टपकनेवाला पैन पीकरभी जब न बना तो उसने आकके पत्ते खाये। उससे वह बेचारा अन्धा होकर कुँएमें गिर पड़ा। तब ऋषिने प्रसन्न होकर उसको सत्र तरहकी विद्या प्रदान की। तीसरा शिष्य था वेद। ऋषिने उसे गाक्षी और हलमें जोता तब भी वह एकनिष्ठ बना रहा। यह देखकर धौम्यने उसकोभी सर्वज्ञ बना छोड़ा।

उपकथा २. शकुन्तलाख्यान — विश्वामित्रसे मेनकाको शकुन्तला नामकी पुत्री हुई। मातापितासे परित्यक्त शकुन्तलाका पालनपोषण कण्वऋषिने किया। एक समय कण्वऋषिकी अनुपस्थितिमें राजा दुष्यन्त वहाँ आया और उसने शकुन्तलाका दर्शन किया। वह क्षत्रियकन्या है यह जानकर दुष्यन्तने उसके साथ गान्धर्व पद्धतिके अनुसार विवाह किया। शकुन्तलाने भरत नामके पुत्रको जन्म दिया। उसके नामसेही अपने देशको भरतखण्ड कहा जाता है। कण्वने शकुन्तलाको उस पुत्रके साथ राजाके यहाँ भेज दिया।

उपकथा ३. कचदेवयानीउपाख्यानः— देवदेव्योंके युद्धमें देवोंका नाश होने लगा । देवोंके गुरु बृहस्पति थे । उनको सञ्जीवनी विद्या न आती थी । वह विद्या सीखनेके लिये देवोंने गुरुपुत्र कचको दैत्यगुरु शुक्राचार्यके यहाँ भेजा । असुरोंको यह बात पसंद न थी । उन्होंने कचका दो बार बध किया परन्तु शुक्राचार्यकी पुत्री देवयानीका कचसे अत्यन्त प्रेम होनेके कारण शुक्राचार्यने उसको दो बार जीवदान दिया । तीसरे समय तो असुरोंने कचकी रात मदिरामें मिला कर शुक्राचार्यको पिलायी । देवयानीके आग्रहसे शुक्राचार्यने सञ्जीवनीमन्त्रका उच्चारण करतेही कच उनके पेटमेंसे बोलने लगा । तब शुक्राचार्यने उसको सञ्जीवनीमन्त्रकी दीक्षा दी । उसके उपरान्त कच उसका पेट फाड़कर बाहर आया और मन्त्रसामर्थ्यसे उसने शुक्राचार्य को सजीव किया । उसके देवोंकी ओर जाते समय देवयानीकी प्रेमयाचना मान्य न करनेके कारण देवयानीने क्रुपित होकर उसे धाप दिया कि, “तुम्हारी विद्या तुम्हारेही काम न आएगी” । कचने भी धाप दिया की, “एक भी ब्राह्मणपुत्र तेरा धरण नहीं करेगा” । कचने बादमें वह विद्या देवोंको सिखा दी ।

उपकथा ४. ययातिउपाख्यान.— असुरोंका राजा वृषपर्वाकी कन्या शर्मिष्ठा और दैत्यगुरु शुक्राचार्यकी कन्या देवयानीके अपनी सखियोंके साथ जलक्रीडा करते समय वायुने तीरपर रखे हुए उनके वस्त्र एक कर दिये । जल्दीमें शर्मिष्ठाने देवयानीका वस्त्र परिधान किया । इसलिये उन दोनोंमें विवाद होकर शर्मिष्ठाने देवयानीको कुँएमें डकेल दिया और वह चली गयी । बादमें ययाति नामका एक राजा मृगया करनेके लिये वहाँ आया था । उसने देवयानीका हाथ पकड़कर उसे कुँएसे बाहर निकाला । शुक्राचार्यको जब यह बात मालूम हुई तब वे भी वहाँ गये । देवयानीने यह दृष्ट किया कि यदि शर्मिष्ठा मेरी दासी बनेगी तभी मैं नगरमें आऊँगी । शर्मिष्ठाने यह बात मान्य की । देवयानीका विवाह ययातिराजाके साथ होनेके उपरान्त शर्मिष्ठाभी उसके साथ गई । देवयानीको यदु और तुर्वसु नामके दो पुत्र और शर्मिष्ठाको दुह्यु, अनु और पूरु नामके तीन पुत्र हुए ।

उपकथा ५. अणिमाण्डव्योपाख्यान — एक बार माण्डव्य ऋषिके तप करते समय कुछ चोर राजाके यहाँ चोरी करके ऋषिके आश्रममें जा छिपे। इसलिये चोरोंके साथ ऋषिको भी राजाने सूलीपर चढ़ा दिया। अन्य चार तो मर गये परन्तु यह देखकर कि माण्डव्य ऋषि अभी तक जीवित हैं, राजाने उन्हें सूलीपरसे उतारा। लेकिन उस शूलका अग्र अर्थात् अणी उनके शरीरमें बिधा रहनेके कारण व अणिमाण्डव्यके नामसे प्रसिद्ध हुए। बादमें अणिमाण्डव्य यमके यहाँ गये और अपने इस भोगका कारण उसे पूछा। यमने बताया, “तुमने शैशवमें एक कीट को सींकसे छेदा था इसलिये वही तु र आज तुमको भोगना पड़ रहा है।” इतनेसे मापपे लिये इतनी भारी सजा।” यह सोचकर उसने यमको शाप दिया, “शत्रुयोनिमें तुम्हारा जन्म होगा।” उसी शापके कारण, यम विदुर बने।

उपकथा ६ जम्बुकनीति — एक जङ्गलमें शेर, भेड़िया, सियार, नेबला और चूहा ऐसे पाँच मित्र रहते थे। उ होने एक बार हट्टाकट्टा काला हिरन देखा। वह चपल होनेके कारण उनके हाथ न लगा। जब वह सोया हुआ था तब सियारके कहनके अनुसार चूहेने उसके खुर फाटना शुरू किया। यह देखकर कि अब उससे भागा नहीं जाता शेरने उसकी जान ले ली। वह हिरन सिर्फ मुँहेही मिल जाय ऐसी सियारकी इच्छा हो गई और उसने एक पङ्क्ति रचा। उसने अब प्राणियोंसे कहा, ‘आप सब लोग नहाकर आइये तबतक मैं यहाँ बैठता हूँ।’ सबसे पहलेपहल शेर आया। सियार उसे कहने लगा, “चूहका कहना है कि आज मेरे पराक्रमके बलपरही शेरको भोजन मिल रहा है। बिगू बिगू लानत है उसकी श्रुतापर।” यह बात सुनतेही शर दूसरा जानवर मार के लिये जङ्गलमें गया। बादमें चूहा आया। सियार उससे कहने लगा कि, “नेबला कहता है कि, हिरनको शेरने मारा है इसलिये यह मांस मुझे हजम नहीं होगा इसलिये मैं चूहेकोही खाऊंगा।” यह सुनतेही चूहा भाग गया। बादमें भेड़िया आया। सियार उसको कहने लगा, “शेर

जमी कह रहा था कि मेरी शिकार खानेवाले तुम कौन हो ! शेर तो यही कहकर क्रोधपूर्वक गया है कि मैं जमी अपने वीवीचूँचोंको लाता हूँ । ” यह सुनकर भेड़िया भी भाग खड़ा हुआ । बादमें नेवला आया । सियार उससे बड़े गर्वसे कहने लगा, “ देखो भाई । मैंने अर्भातक सत्रका पराभव कर उन्हें मार भगाया है । यदि तुम्हें घमण्ड हो तो आओ । युद्ध हो जाने दो । ” सियारकी यह बात सुनकर नेवलामी भाग गया । उसके उपरान्त सियारने अत्यन्त आनन्दपूर्वक मौसपर हाथ साफ किया ।

‘‘सारः— डरपोकको डर दिखाकर, शूरके सामने नम्र होकर, दुर्बलको घमकी देकर, जैसे वनपड़े वैसे अपना स्वार्थ सिद्ध करना चाहिये ।

उपकथा ७. धेनुहरणः—कान्यकुब्जदेशमें गाधिराजाका पुत्र विश्वामित्र बहुत पराक्रमी राजा था । एक समय जब वह अपनी सेनाके साथ मृगयाके लिये गया था तब थककर बसिष्ठमुनिके आश्रममें गया । बसिष्ठके पास नन्दिनीनामकी कामधेनु थी । उसकी कृपाबलसे विश्वामित्रके मोजनादिका प्रबन्ध बसिष्ठने इतना उत्तम किया कि विश्वामित्रके मनमें गायकी प्राप्तिका अभिलाष उत्पन्न हुआ । बसिष्ठसे विश्वामित्रने कहा कि, ‘ मैं अपना समस्त राज्य आपको देनेको तैयार हूँ परन्तु कृपा कामधेनु मुझे दें । ’ बसिष्ठने इस प्रस्तावको अस्वीकृत किया । सारा राज्य देकरभी वह अपनी कामधेनु मुझे देता नहीं । इस बातपर उसे क्रोध आगया और जबरदस्तीसे वह कामधेनुको ले जाने लगा । तब कामधेनुके शरीरसे हजारों बीर, बौद्धे निकले और उन्होंने विश्वामित्रका पराभव किया । तब विश्वामित्रको यह शान हुआ कि, ‘ ब्रह्मतेज ही सच्ची शक्ति है । क्षत्रियबल उसके सामने कुछ भी नहीं । ’ अतः स्वयं ब्राह्मणही बनना होगा । बादमें महान् तपश्चर्या करके वह सचमुच ब्राह्मण बन गया ।

उपकथा ८. सुन्दोपसुन्दार्यानः— हिरण्यकश्यपुके वशमें निकुम्भ नामका एक असुर राजा था । जिसके दो पुत्र सुन्द और उपसुन्दके बीच अत्यन्त प्रेमभाव और एकमत था । सुन्दोपसुन्दोंने महान् तपकर ब्रह्मदेवसे वर माँगा कि, ‘ एक दूसरेके अतिरिक्त किसी और व्यक्तिके हाथों हम मृत्युको प्राप्त न हों । ’ वरप्राप्ति होतेही वे उन्मत्त होकर देवश्रुपियोंको

पीड़ा पहुँचाने लगे । तब ब्रह्मदेवने तिलोत्तमा नामकी एक अप्सरा निर्माण की और उसे उनके पास भेज दी । उसका सौन्दर्य देखकर दोनोंही लड्डू हो गये । सुद कहने लगा, “यह मेरी स्त्री तुमको मोंके समान है” और उपसुन्द कहने लगा, “यह मेरी स्त्री तुझे बहूके समान है ।” वे दोनों भाई आपसमें झगड़ने लगे और उसका परिणाम यह हुआ कि, दोनों भाइयोंने आपसमें लड़कर एक दूसरेका घात किया ।

आदिपर्व समाप्त

सभापर्व

पाण्डववनसे मयासुरको विमुक्त करनेके कारण उसने पाण्डवोंके प्रति कृतज्ञतापूर्व एक विराट प्रासाद निर्माण किया। उस प्रासादमें बहुतही चमत्कार थे। जहाँ पानी था वहाँ भूमिका भास हो रहा था और जहाँ भूमि वहाँ पानीका भास हो रहा था। यह प्रासाद दस हजार हाथ लम्बा-चौटा था और उसका निर्माण करनेके लिये मयासुरको चौदह मास लगातार परिश्रम करना पटा था। पाण्डवोंने यथे ठाटबाटसे उस महान् प्रासादमे प्रवेश किया।

एक दिन नारदमुनि पाण्डवोंसे मिलनेके लिये आये थे। उन्होंने देव-सभाका वर्णन किया और पाण्डवोंसे कहा, “तुम्हारे पिता पाण्डुराजा मुझे स्वर्गमें मिले थे और उन्होंने यह सन्देश भेजा है कि तुम राजसूययज्ञ करो।” यह सन्देश सुनकर धर्मराजने श्रीकृष्णको बुलाकर उनकी राय ली। कृष्णने कहा, “राजसूययज्ञका विचार उत्तम है परन्तु इससे पहले सब राजाओंपर विजय प्राप्त करनी होगी। इस समय जरासन्ध अत्यन्त प्रयत्न राजा है। उसने ८६ राजाओंको गुफामें बन्दी बना रखा है और १४ राजाओंको जीतकर वह एकदम १०० राजाओंको महादेवपर बली चढ़ानेवाला है। यदि तुम राजसूययज्ञ करना चाहते हो तो तुम्हें पहले जरासन्धका वध करके उन राजाओंको मुक्त करना होगा। इसलिये भीम व अर्जुन मेरे साथ दो। हम तीनों शक्तियुक्तिसे उसका नाश करके लीटेंगे। उसके बाद धर्मराजकी आज्ञा लेकर वे तीनों निकले। जरासन्धके यहाँ पहुँचकर भीम और जरासन्धका तेरा दिन अक्षरात्र महद्युद्ध हुआ। चौदहवें दिन जरासन्धको यका हुआआ देर श्रीकृष्णने भीमको सुझाया कि, “यहाँ अवसर है”। उसके अनुसार भीमने जरासन्धकी एक जाँघ अपने पैरसे दबा कर और दूसरी जाँघ हाथोंसे पकड़ उसे बीचमेंसे चीरकर दो कर दिया। बादमें बन्दीराजाओंको विमुक्त कर, जरासन्धके पुत्रको गद्दीपर बिठाकर, पर्याप्त द्रव्य लेकर, वे श्रीकृष्ण भीमार्जुनके साथ इन्द्रप्रस्थको वापस आये। इसके बाद भीम आदि चार पाण्डवोंने चारों

दिशाओंमें जाकर राजाओंसे चौथ वसूल किया और राजसूययज्ञकी सिद्धता होने लगी। ब्राह्मण, क्षत्रिय आदि सबको निमन्त्रण भेजा गया। उसके अनुसार सब लोक एकत्रित हुवे। हस्तिनापुरसे भीष्म, द्रोण, धृतराष्ट्र, दुर्योधन आदि महान् लोग आनेपर यज्ञका कुछ न कुछ काम हर व्यक्ति-पर सौंप दिया गया और यज्ञका आरम्भ हुवा। जब यज्ञमें अग्रपूजाका समय आया तब धर्मने भीष्मसे पूछा, “यहाँ अग्रपूजाका मान किस व्यक्तिको देना योग्य होगा?” भीष्मने उत्तर दिया, “भगवान् श्रीकृष्ण योग्य व्यक्ति है”। इसके अनुसार सहदेवने सबसे पहले श्रीकृष्णकी पूजा की। शिशुपालको यह बात असह्य होकर वह पाण्डवों, भीष्म और श्रीकृष्णको भी क्रोधाविष्ट होकर मन चाही गालियाँ देने लगा। यह देख-कर श्रीकृष्ण एकत्रित समूहोंको उद्देश्य कर बोले कि, “सुनिधे, शिशुपालकी माताको दिये गये वचनके अनुसार मैंने आजतक इसके सौ अप-राध सहन किये हैं। अब यह वचन करनेके सर्वथा योग्य है।” उनके स्मरण करतेही हाथ आये सुदर्शनचक्रसे श्रीकृष्णने शिशुपालका सर उड़ा दिया। उसी समय धर्मराजने शिशुपालके पुत्रको वहीं राज्याभिषेक किया। अबमृगश्रनान्तके उपरान्त यज्ञ समाप्त होनेपर सरका यथोचित मानसम्मान कर उन्हें विदा किया गया। सब लागधर लाटे। केवल दुर्योधन और शकुनि मयप्रासादकी शोभा देखनेके लिये दहर। मयप्रासादका प्रदर्शन देखते देखते कई अवसरोंपर दुर्याधनकी अप्रतिष्ठा हुई। वह धरतीको पानी समझकर अपनी धोती सग्हालकर चलता और पानीको भूमि समझ-कर चलता सो पानीमें गिर पड़ता। यह समझकर कि दरवाजा बन्द है वह उसे खोलनेका प्रयत्न करता और अपनेका सग्हाल न सकनेके कारण चारों काने चित्त गिरता और दरवाजेको खला जानकर जाने लगता तो दीवारसे जा टकराता।

ऐसे हर प्रसङ्गमें पाण्डवोंसे खिझी उठार्ई गयी और भीष्मने तो ‘अन्धेका बैठा’ कहकर उसे चिढ़ाया। तब शकुनिन और दुर्योधनने हस्तिनापुरका रास्ता सुधारा। रास्तेसे चलते चलते दुर्याधनको मूक देख शकुनिने इस मूकताका कारण जानना चाहा। दुर्याधन तो मनही मन कुढ़ रहा था। बोला, “पाण्डवोंका यह वैभव और मयप्रासाद देखते समय मेरा जो

अपमान हुआ उसे मैं सहन नहीं कर पा रहा हूँ। उस वैभवको प्राप्त कर सकनेका कोई उपाय न सूझ सकनेके कारण ऐसा लगता है कि मैं आत्महत्या कर लूँ।”

शकुनिने कहा कि इसके लिये रामबाण युक्ति है, सुनो। “धर्म-राजको शूतकलाका विशेष ज्ञान नहीं परन्तु उसका मत है कि शूतका निमन्त्रण वह कभी भी अस्वीकृत नहीं करेगा। मैं स्वयं कर्पट शूतमें प्रवीण हूँ। हम पाण्डवोंको शूत खेलनेके लिये आमन्त्रित कर उनका समस्त राज्य जीत लेंगे परन्तु यह सब धृतराष्ट्रकी सम्मतिसेही करना होगा।”

हस्तिनापुरमें आतेही यह बात धृतराष्ट्रको सुनाई गयी। पहलेपहल धृतराष्ट्रने इसमें बहुत आनाकानी की। परन्तु अन्तमें उसने सम्मति दी। इसके लिये एक उत्तम प्रासादका निर्माण होनेपर धृतराष्ट्रने पाण्डवोंके पास विदुरके द्वारा यह सन्देश भेजा कि, “वे यहाँ आकर इस नवीन प्रासादका दर्शन करें और यहाँ कौरवोंके साथ मिथस्वकी भावनासे शूत खेलें।” यह सुनकर धर्मराज द्रौपदी और अन्य पाण्डव वहाँ उपस्थित हुए।

यथासमय शूतका प्रारम्भ हुआ। जो दौंव शकुनि लगाता था उसमें लसीकी जीत थी। सम्पूर्ण राज्य, बन्धु और स्वयं धर्मराज बाजी हार जानेपर शकुनि बोला, “अभी द्रौपदी तो है! सम्भव है इस दौंवमें तुम्हारी जीत हो।” परन्तु वह दौंव भी शकुनिनेही जीता। अनन्तर दुर्योधनके कहनेपर दुःशासन द्रौपदीको मरी सभामें खींच लाया। विकर्ण और विदुरने कहा कि, “द्रौपदीकी यह बिटम्बना शोभा नहीं देती। लेकिन कर्णकी सूचनाके अनुसार दुःशासने द्रौपदीका चीरहरण करना चाहा। तब द्रौपदीने दीनतासे सर्व शक्तिमान् श्रीकृष्णकी प्रार्थना की। उस सङ्कटके समय एक वस्त्रके नीचे दूसरा, दूसरेके नीचे तीसरा इस प्रकार सैंकड़ों वस्त्र निकले। अन्तमें दुःशासन थककर बैठ गया। दुर्योधनने अपना बाया अङ्ग खुला करके द्रौपदीको दिखाया। दोनों बार भीमने दुःशासनको रक्तप्राशन करनेकी और दुर्योधनका बाया अङ्ग गदाके प्रहारसे कुचलनेकी प्रतिश्रां ली। जो कुठ हुआ वह अनुचित हुआ यह जानकर धृतराष्ट्रने

द्रौपदीको वर माँगनेको कहा । उस वरके अनुसार पाण्डवोंको पुन राज्य प्राप्त हुआ । अनन्तर वे इन्द्रप्रस्थको लौटे ।

यह बात कर्ण, दुर्योधन इत्यादिका पसद न थी । दुर्योधनने धृतराष्ट्रसे हठ किया कि दूसरी बार द्यूत खेलनेके लिये पाण्डवोंको बुलानाही होगा । उसके अनुसार धृतराष्ट्रने वूनको भेजकर पाण्डवोंको आधी राहमेंसे वापस बुलाया । पाण्डवोंके आन पर पुन सूतारम्भ हुआ । इसलिये उसको अनुद्यूत कहा जाता है । इस द्यूतमें एकही दौंव और एकही बाजी थी । जो हारेगा उसे बारह वर्ष वनवास और एक वर्ष अज्ञातवास करना होगा । अज्ञातवासमें पहचाने जानेपर फिर बारह वर्ष वनवास करना होगा । यह तय हुआ कि, “यदि पाण्डव हारें तो उन्हें द्रौपदीके साथ यह बाजी मुक्तनी पड़ेगी ।” यह दौंव भी शकुनिने जीता । इसलिये द्रौपदीको लेकर पाण्डव वनमें गये । कुन्ती विदुरके घरमें रहने लगी । धृतराष्ट्रने पाण्डवोंके साथ रथ, दास, दासी आदि सामग्री भेजा ।

उपकथा १, जरासन्धजन्म —मगध देशमें बृहद्रथ नामका एक राजा था । उसकी दो रानियाँ काशीराजाकी कन्याएँ थीं । उसने पुत्र प्राप्तिके लिये बहुतही यश किये । लेकिन उसे पुत्रप्राप्ति न हुई । बृहद्रथ-राजा जब बूढ़ हो गया तब एक दिन उसको यह ज्ञात हुआ कि, काशी बाद गौतमका पुत्र चण्डकौशिक नगरके समीप आया है । राजा वहाँ गया और उसने चण्डकौशिकका सम्मानसे पूजा की । इतनेमेंही चण्डकौशिककी गोदपर एक आम्रफल टपका । ऋषिने वह फल मन्त्रपूजित कर राजाको प्रदान किया और कहा कि, “इस फलसे तुम्हें पुत्रप्राप्ति होगी” बादमें घर आनेपर राजाने दोनों पत्नियोंको आधा आधा फल खानेके लिये दिया । कुछ कालके बाद रानियाँ गर्भवती हुई । यथाकाल प्रसूतिमें उनको आधा आधा पुत्र हुआ । एक रानीको जो पुत्र हुआ उसके बाये आँख, कान, हाथ और पैर थे । और दूसरीको त्रिलकुल वैसेही दाहिनी आँख, कान, हाथ और पैरवाला पुत्र हुआ । यह कुरूप और अवलक्षणी पुत्र देखकर रानियोंने उसको चौराहेपर फेंक दिया । इतनेमें ही जरा नामकी राक्षसीने यह देखा और उन दोनों भागोंको जोड़ा कि एक पुत्र उत्पन्न हुआ । जराने वह पुत्र राजाको दे दिया । क्यों कि उसे जरा

नामकी राक्षसीने सन्धिद्वारा उत्पन्न किया अतः उसका नाम अरासन्ध
रूढ़ हुआ ।

उपकथा २, शिशुपाल जन्म — चेदिराजाको एक पुत्र हुआ । उसकी
तीन आँखें और चार हाथ थे । उसका जन्म होतेही वह गर्दभके समान
रेंकने लगा । वह अशुभ बालक देखतेही उसके माँ-पाप उसका त्याग करने-
का विचार करने लगे । इतनेमें आकाशवाणी हुई कि, “ इसका त्याग
मत करो । यह अत्यन्त पराक्रमी होगा । शस्त्रसेही यह मृत्युको प्राप्त
करेगा । जिसके हाथों उसका अन्त होगा वह इसके जनमके पूर्वही उत्पन्न
हो चुका है । ” उसकी माँने कहा कि, “ मैं यह जाननेके लिये अत्यन्त
उत्सुक हूँ कि, “ इसकी मृत्यु किसके हाथों होगी ? ” आकाश वाणीने
फिरसे कहा, “ जिसके गोदम गिठानेपर इसके दोनों हाथ और तीसरी
आँख आपही आप गिरेगी उसाके हाथों इसे मृत्यु प्राप्त होगी । ” यह अद्-
भुत वार्ता सन ओर फैली और अनेक लोग उस बालकको देखने के लिये
आने लगे । एक समय नलराम और श्रीकृष्ण अपनी कूपीके पुत्रको
देखनेके लिये आये । नाटकको श्रीकृष्णकी गोदमें रखतेही उसके दोनों
हाथ और तीसरी आँख अपनेआप गल गई । यह देखकर कि, कृष्णके
हाथों अपने पुत्रकी मृत्यु होगी, उसकी माताने श्रीकृष्णकी प्रार्थना की ।
“ मेरा पुत्र कितनेहा अपराध क्यों न करे ? तुम सन क्षमा करना । ”
कृष्णने कहा कि, “ मैं कवल तुम्हारा ओर देखकर इसके सौ अपराध
क्षमा करूँगा और मादमें अधिक अपराध करनेपर इसका वध करूँगा । ”
इसीके अनुसार धर्म के राजसूययज्ञमें श्रीकृष्णने उसका वध किया ।

सभापर्व सारांश समाप्त

वनपर्वका सारांश

पाण्डव अरण्यमें चले उस समय उनके साथ ब्राह्मणोंका मेला निकला। उन सबका चरितार्थ कैसे किया जाय इस विचारमें धर्मराज था। धौम्य-ऋषिने उसे सूर्यकी आराधना करनेको कहा। धर्मके आराधना करनेसे सूरज प्रसन्न हुआ। सूरजने उसको एक ताम्रपान प्रदान किया और कहा कि, “इस पात्रसे जबतक द्रौपदी परोसती रहेगी तबतक तुम्हारा अन्न कम नहीं होगा।” वह पात्र लेकर धर्मराज काम्यक वनमें गया। वहाँ जाते समय किर्मीर राक्षसने उन्हीं सताया। तब भीमने उसका नाश किया। पाण्डवोंके वनमें रहने दुयोधन, कर्णादि मिल उन्हीं मारनेके लिये निकले। किन्तु व्यास ऋषिके कहनेसे वे वापस लौटे।

एक समय मैत्रेयऋषि कौरवोंके यहाँ गये। उन्होंने दुर्योधनको पाण्डवोंके बारेमें द्वेष न करनेकी सलाह दी और कहा, “उससे तेरा कल्याण नहीं होगा।” दुर्योधनने उनका कहना न मानकर वह अपना अङ्ग पीटने लगा। तब ऋषिने वृषपत होकर उसको शाप दिया कि, “युद्धमें भीमकी गदासे तेरा अङ्ग चूरचूर हो जायगा।” अनन्तर ऋषि चले गये।

पाण्डवोंने वनवासका मार्ग स्वीकार किया यह सुनतेही श्रीकृष्ण आदि पादव गण, द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्न, शिशुपालका पुत्र धृष्टकेतु और केकय देशके राजालोग पाण्डवोंका मिलनेके लिये वनमें गये। वहाँ उनकी बहुतसी सुखदुःखकी बातें हुई। श्रीकृष्णने कहा कि, “मैं शास्त्र राजाके साथ युद्धमें निमग्न था, नहीं तो मैं यह ज्ञात होनेही नहीं देता।” अनन्तर श्रीकृष्ण, सुभद्रा व अभिमन्युको ले द्वारका गये। द्रौपदीके पाँच पुत्रोंको ले धृष्टद्युम्न अपने दश गया। धृष्टकेतु अपनी बहिन नकुलकी पत्नी रेणुमती इसे ले शान्तिमती नगरी गया। और सहदेवके सारे केकय देशके राजे अपने देश गये। तत्पश्चात् पाण्डव द्वैतवनमें आ गये। वहाँ आनेके बाद द्रौपदी और भीम इनकी राय यह हुई कि कौरवोंने वपट रूपसे हमारा राज्य छीन लिया है। इसलिये “जैसको तैसा” इस न्यायसे।

हम कौरवोंको मिट्टीमें मिलावें । व्यर्थ तेरह वर्ष दुःख न भोगें । इसपर धर्मराजने उत्तर दिया, “अविचारसे किसीभी बातका फल अच्छा नहीं होता । कौरवोंकी ओर भीष्म, द्रोण, कर्ण आदि महान् पराक्रमी वीर पुरुष हैं । उनके साथ युद्ध करनेकी समता हमें प्राप्त करनी चाहिये ।”

इतनेमेंही व्यासमुनि वहाँ पहुँचे । उन्होंने धर्मराजको एक मंत्र दिया और “यह मंत्र अर्जुनको दे उसे शस्त्र और अस्त्रकी प्राप्ति करनेके लिये भेज” ऐसी आज्ञा देकर वे चले गये । वे जानेके अनन्तर पाण्डव काम्यक वनमें आगये । धर्मराजने अर्जुनका यह मंत्र पढ़ाया और शस्त्रास्त्रोंकी प्राप्ति करनेके लिये उसको भेज दिया । पाण्डवोंका वास्तव्य उस वनमें रहते एक समय बृहदश्वमुनि वहाँ आये । उनकी पूजा कर धर्मराजने उनसे पूछा कि, “क्या मेरे समान अमार्गी राजा आपके दरनेमें या मुननेमें आया है ?” ऋषिने कहा कि, “निषधदेशमें वीरसेनराजाका पुत्र नल बहुतही सुंदर था । विदर्भदेशके भीमकराजाकी कन्याने याने दमयन्तीने उसे स्वयंवरमें बर लिया था । उन्हें इन्द्रसेन नामका एक पुत्र और इन्द्रसेना नामकी एक पुत्री हुई । नलके भाई पुष्करने द्यूत खेलनेके लिये नलको पाचारण किया । दमयन्तीके रोकते हुए भी द्यूतका प्रारम्भ हुआ । दमयन्तीने अपने बन्वोंको अपने मायके भेज दिया । द्यूतमें सब खोनेके पश्चात् नल वनमें गया । उसके साथ दमयन्तीभी गयी । एक समय दमयन्तीको निद्रितावस्थामें देख उसे वहीं छोड़ नल चला गया । दमयन्ती दुखी होकर कुछ दिनके लिये अपने मौसीके यहाँ ठहरी और उसके अनन्तर विदर्भदेशकी ओर चली गयी । नल कुछ दिन बनवासका दुःख भोग, कुछ दिन अयोध्यामें ऋतुपर्णराजाके यहाँ नौकरी कर, विदर्भदेशमें आनेके बाद पतिपत्नीके मीलनसे दोनों बड़े आनन्दित हुए । ऋतुपर्णने नलको द्यूतविद्या सिखायी थी । इसलिये नलने पुनश्च द्यूत खेलकर अपना राज्य हस्तगत किया । नलराजाको तीन बरसतक अकेलेकोई वनवासका दुःख सहना पड़ा । परन्तु हे धर्मराज, तेरे साथ तेरे भाई हैं, द्रौपदी है, अलग अलग विषयोंपर चर्चा करनेके लिये ऋषिगण हैं । इतने सब लोग होते हुए भी तुझे दुःख करनेका कारण नहीं । यदि तुम्हें भय लगता हो कि तेरह बरसके बाद दुर्योधन तुझे द्यूत खेलनेके

लिये बुलायेगा तो मैं तुझ द्यूतविद्या सिखाता हूँ।” ऐसा कह बृहदश्वमुनिने धर्मको द्यूतविद्या सिखा वे चले गये।

उनके जानेके पश्चात् लोमशऋषि वहाँ आये। वे कहने लगे कि, “मैं इन्द्रलोकमें गया था। वहाँ इन्द्रको आपसे आसनपर अर्जुनको बैठा देख मुझ अचरज हो गया। इन्द्रने आपसे कहा था दिया कि, “अर्जुनने शस्त्राभ्यास सीखा ली है। देवोंका महत्त्वका काम करके वह तुम्हें मिलने वापस आयगा।” वैसेही अर्जुनने कहा है कि, ‘पाण्डवोंको तीर्थयात्रा करनेके लिये कहियेगा और उस समय उनकी रक्षा करनेके लिये आप उनका साथ जाइयेगा।’ हे धर्मराज, यदि तुम तीर्थयात्रा करना चाहते हो तो इतना बड़ा परिवार साथ न रजो।’ ऋषिके कहनेके अनुसार केवल मिथिला खानेके इरादेस जो ब्राह्मण उनका साथ थे वैसे ब्राह्मणोंको छोड़ केवल बनवासी ब्राह्मणोंको लेकर पाण्डव, धौम्य और लोमशऋषि तीर्थ यात्राके लिये निकले।

जाते जाते धर्मन लोमशऋषिसे पूछा, “हमने कभी कुछ भी अधर्म किया है ऐसा हमें नहीं स्मरता। तो भी हमें इतना दुःख भुगतना पड़ता है और दुर्योधनके इतने अधर्मी होते हुए भी वह आज दस राज्यका उपभोग लेता है इसका कारण क्या है?” लोमशने उत्तर दिया, “अधर्म मार्गसे चलनेवाले पहले पहले मुराभोग प्राप्त कर सकते हैं किन्तु अन्तमें उनका बडसे नाश होता है। देवदानवोंके युद्धम पहले पहल जात हुई थी दानवों की परन्तु विजयो मादमें वे सम्पन्न हो गये और उनका विनाश हो गया। दूसरे पथमें पुण्यप्रतापी देवोंकी विजय प्राप्त हुई। इस तरह तेरे तीर्थ यात्रा करनेके बाद कारवोंका विनाश होकर तुझे राज्य मिलेगा।” पाण्डव तीर्थयात्रा करते करते उत्तरप्रदेशकी ओर आये। वहाँ हिमाचलके निकट सुबाहु राजाका राज्य था। उसके पास धर्मने अपने दास दासी, रथ, पाककार आदि रखे और वे पैदल आगे बढ़ चले। वे दो मैलतक गये इतनेमेंहा साध्वी द्रौपदीका चक्र आ गयी। थककर उसका जी घबरा हुआ था। उसके होशमें लानेके बाद भीमने हिडिंबास हुये अपने पुत्र पटोकचका स्मरण किया। वह तुरत अपनी राजसूत्रेना लेकर वहाँ आ गया। पाण्डवोंकी आज्ञासे उसने द्रौपदीको लिया। अथ राक्ष

सोंने पादवोंको और ब्राह्मणोंको लिया। लोमशऋषि आकाशपथसेही चले। चलते चलते वे बर्हीनारायण पहुँचे।

पाण्डवोंके वहाँ रहते एक दिन द्रौपदीने एक खुशबूदार कमलपुष्प देता। पवनकी झाँकेने वह सुमन वहाँ लाया था। उसे देख द्रौपदीने हठ लिया कि, “ऐसे बहुतसे फूल मुझे चाहिये।” भीमने मान लिया और जहाँसे कमलपुष्पकी सुगन्ध आ रही थी उस उत्तर दिशाकी ओर भीम निकला। बहुत दूर जानेके पश्चात् रास्तेमें गठा हुआ एक बदर उसको देख पड़ा। यह बोला, “अभी मैं बहुत अशक्त हो गया हूँ। इस लिये मेरी यह पूँछ जरा याजुमें रख और तुझे आगे जाना हो तो जा।” भीमने उसकी पूँछ हटानेकी कोशिश की। लेकिन वह असफल रहा। तब भीमके आत्मशक्तिके अभिमानका पानी पानी हो गया। वह बदर हनुमान है यह ज्ञात होनेपर भीमने उसकी प्रार्थना करके धमायाचना की। हनुमानने भीमसे कहा कि, “अब तू यहाँसे आगे नहीं जा सकता। यह देवलोकका मार्ग है। तुझे यदि कमलपुष्पोंकी चाह है तो इस रास्तेसे जा।” इतना कहकर हनुमानने उसको रास्ता दिखाया और वह अदृश्य हो गया। हनुमानने जो रास्ता दिखाया था उस रास्तेसे भीम चल रहा था। कमलरक्षाके लिये वहाँ बहुतही यत्न थे। उनका विनाश करके बहुतसे कमलपुष्प लेकर भीम वापस आ गया। पाण्डवोंके बर्हीनारायणमें रहते एक समय जटामुर धर्म, नकुल, सहदेव और द्रौपदी इन्हें ले आकाशमार्गसे भाग जा रहा था। जब वह भाग रहा था तब भीम, घटोत्कचादि राक्षस और ऋषिगण ग्राह्य गये थे। जटामुरने कपटस्मसे ब्राह्मणका वेप धारण कर लिया था। पाण्डवोंके शत्रु और द्रौपदीकी उसे इच्छा थी। इस लिये वह वहाँ रहता था। आकाश पथसे आते जाते सहदेवने अपनी मुत्ता कर ली। और भीमको जोर-जोरसे पुकारना शुरू किया। वह सुन भीम वहाँ आया। तब जटामुरने सबको नीचे रख दिया और वह भीमके साथ युद्धको सिद्ध हुआ। युद्धमें जटामुरको भीमने मार डाला।

उसके अनन्तर अर्जुनसे मिलनेके लिये पाण्डव वहाँसे गन्धमादन-पर्वतकी ओर निकले। मार्गमें उनको घृषपर्वी राजर्षिका आश्रम दीप्त

पडा। वहाँ उन्होंने एक सप्ताह वास किया। अरण्यवासी ब्राह्मणोंको वहाँ छोड़कर वे आगे निकले। इतनेमें पाण्डवोंको गन्धमादनपर्वतके दर्शन हुए। उसके निकट आर्षिपेण राजर्षिका आश्रम था। वहाँ बहुत दिन वास्तव्य होनेके पश्चात् एक दिन पाण्डवोंने गन्धमादनगिरिपर आरोहण किया। वहाँ उन्हें कुबेरके दर्शन हुए। कुबेरने उनसे कहा कि, “यहाँ आप अपना घर समझकर रहिये। ये यक्ष आपकी सेवा करेंगे।” इस तरह वहाँ वे एक मास रहनेके पश्चात् स्वर्गमें पांच वरस तक रहकर जिसने शस्त्रास्त्रका ज्ञान पूर्णरूपेण ग्रहण किया है ऐसा अर्जुन अपने भाइयोंको मिलनेके लिये वहाँ आया। तब पाण्डवोंको बहुत आनन्द हुआ।

धर्मराजके पूछनेके अनुसार अर्जुनने अपना वृत्तकथन प्रारम्भ किया। “मैं आपसे विदा ले हिमालय पर्वतपर पहुँचा। वहाँ तप करते समय एक दिन एक वराह मेरी ओर भाग आया जिसपर मैंने तीर छोड़ा। इतनेमेंही एक किरातके शरनेभी उसे घायल कर दिया। शिकारपर हमारे दोनोंके शर एकदम गिरे। पर तु किरातने कहा, “शिकार मेरी है। तेरा उस पर शर छोड़नेका अधिकार क्या? ठहर। मैं तेरा घमड़ चूर चूर करता हूँ।” ऐसा कह उसने मुझपर शरवर्षा शुरू की। प्रत्युत्तरमें मैंने भी उस पर बान छोड़े पर तु आश्चर्यकी बात यह रही कि, उसने मेरे शस्त्रोंको खा लिया। तत्पश्चात् मैंने उसके साथ बाहुयुद्ध किया। पर तु मैं हार गया और भूमिपर गिर गया। इतनेमेंही किरात गुप्त हो गया और श्रीशङ्कर पार्वतीके साथ वहाँ प्रकट हुये। उन्होंने मुझे अभय देकर वर माँगनेकी आज्ञा की। मैंने देवोंके अस्त्रोंकी माँग की। जिसपर शङ्करने मुझे पाशु पताश्र सिखाया और वे चले गये। तत्पश्चात् इंद्र, वरुण, यम और कुबेर वहाँ आय। इंद्र छोड़ तीन देवोंने मुझे अस्त्र दिये। इंद्रने कहा, “तुम स्वर्गमें आओ मैं तुम्हें वहाँ शस्त्र दूँगा।” इंद्र जानेके अनन्तर उसका सारथि मातलि रथ लेकर आया जिसपर आरुढ़ होकर मैं स्वर्ग गया। वहाँ जातेही इंद्रने मुझे शस्त्र दिये और विश्वावसुगधर्वके पुत्र अचित्रसमने गायन, नर्तन आदि कलाका ज्ञान दिया।

एक दिन इंद्रन बहुतही आनन्दसे मुझे कहा कि, “अर्जुन, अब तेरी शिक्षा पूरी हो गई है। अब तुझे गुरुदक्षिणा देनी होगी। निवातकवच नामके

दैत्य हमारे शत्रु हैं और वे प्रयत्न हैं। उन्हें तू नष्ट कर जाने हमें गुरु-दक्षिणा देने जता होगा।” मैंने इन्द्रके कहनेके अनुसार उनके रथमें बैठ-कर उन दानवोंका नाश किया और वापस आते आते मातलिके कहनेके अनुसार कालकेय असुरोंका भी नाश किया। इन्द्रने स्वर्गमें मेरा बहुमान किया और आनन्दसे मुझे यहाँ आनेकी अनुज्ञा दी। उनकी आज्ञा मिलते ही मैं यहाँ तुम्हें मिलने आया हूँ। इस तरह मैंने स्वर्गमें पाँच वरसका काल व्यतीत किया। यह वृत्तान्त सुनकर धर्मराजने अस्त्र दिशानेकी इच्छा प्रकट की। उसके अनुसार अर्जुनने सब अस्त्र दिखाये।

उसके अनन्तर पाण्डव पुनश्च द्वैतवनमें आनेके लिये निकले। आते आते रास्तेमें अगस्तिकृपिके शापसे सर्प हो पड़े हुये राजा नहुषने भीमको पकड़ लिया। उसके प्रश्नोंके उत्तर देकर धर्मराजने भीमको विमुक्त किया। तदनन्तर पाण्डव द्वैतवनमें आ गये। जब वे वहाँ रहते थे तब एक समय दुर्योधन उनको लज्जित करनेके लिये अपना सर्व परिवार, सैन्य, स्त्रियाँ आदि लेकर वहाँ गया था। परन्तु गन्धर्वोंसे युद्ध हो कर वे पराजित हो गये और उन सबको बाँधकर गन्धर्व निकले। अपने कुलका अपमान न हो इस बातकी महत्ता ध्यान कर पाण्डवोंने कौरवोंको विमुक्त किया। उसके पश्चात् पाण्डव काम्यक वनमें आये। वहाँ उनके सत्त्वहरणके लिये दुर्योधनने दुर्वासकृपिको भेजा था। परन्तु श्रीकृष्णकी सहायतासे पाण्डवोंका सत्त्वरक्षण हुआ। पाण्डवोंके वहाँ रहते एक समय द्रौपदीका हरण करनेका प्रयत्न जयद्रथने किया परन्तु पाण्डवोंने उसका पराभव करके उसके शिरपर पाँच पाट निकालकर उसको छोड़ दिया। उस समय जयद्रथने तप किया जिसके फलस्वरूपमें “अर्जुनके सिवा अन्य पाण्डवोंके विरुद्ध एक दिन तुझे युद्धमें विजय मिलेगा” ऐसा वर उसे शंकरसे मिल गया।

तत्पश्चात् धर्मराजने मार्कण्डेयकृपिसे पूछा कि, “मेरेसमान दुर्दैवी मानव आपको शत्रु है?” तब कृपिने उसको रामचन्द्रकी कथा सुनायी। “क्या द्रौपदीके समान दूसरी पतिव्रता स्त्री है?” यह धर्मराजका दूसरा प्रश्न सुन मार्कण्डेयने प्रारम्भ किया। मद्रदेशके राजा अश्वपतिकी

पुत्री सावित्रीका विवाह शाल्वदेशके अन्ध और राज्यभ्रष्ट राजा द्युमत्से-
नका पुत्र सत्यवान्से हुआ था । नारदऋषिके कहनेके अनुसार अपना पति
एक वरसके बाद मर जायगा इसलिये सावित्रीने तीन दिनका व्रतसावि-
त्रीका व्रत किया । उसके बाद यम सत्यवान्को लेनेके लिये आये थे ।
परन्तु सावित्रीने चातुर्यसे उनको प्रसन्न किया । और अपने पतिको
जीवनदान दिया । उस सावित्रीके समान तुम्हारी द्रौपदी पतिव्रता है ।
उसके कारण तुम्हारे दुःख दूर हो तुम्हें पुनश्च राज्यप्राप्ति होगी । वनवा-
सके बारह साल समाप्त होने आये थे । आगे युद्ध करना पड़ेगा, इस
विचारसे धर्मराज चिन्तातुर था । कर्णके जन्मसे कबचकुण्डल थे जिनके
कारण कर्ण अजम्ब था । उसकी यह चिन्ता दूर करनेके लिये इन्द्रने
ब्राह्मणका वेष धारण कर कर्णसे कबचकुण्डलकी प्राप्ति की और कर्णको
' शक्ति ' नामका एक अस्त्र दिया । पाण्डव पुनश्च द्वैतवनमें आ गये ।

पाण्डवोंके वहाँ रहते एक ब्राह्मणकी अग्नि उरपन्न करनेकी ' अरणी ?
एक हिरनने भगाई । इस लिये पाण्डव उसका पीछा करने लगे । किन्तु
वह उनके हाथ नहीं लगा । पाण्डव थक गये और वे प्यास लगानेके
कारण एक एक करके पानी पीने जाने लगे । वहाँ धर्मराजके अतिरिक्त
चारों पाण्डव मर पड़े । कारण उस सरोवरपर एक बछ्छ रहता था ।
वह कहता, " मेरे प्रश्नोंके पहले उत्तर दो और उसके अनन्तर पानी
पीओ । " उसके अनुसार धर्मराजने उसके प्रश्नोंके उत्तर दे सबोंको
जीवित किया । वह यश नहीं था बल्कि प्रत्यक्ष धर्म था । उसने उस
ब्राह्मणकी अरणी तो वापिस दी ही बल्कि उसने पाण्डवोंसे ऐसा कहा कि,
" तुम तेरहवें वर्ष विराटके घर रहो । मैं तुमको ऐसा वर देता हूँ कि,
वहाँ तुमको कोई भी नहीं पहचानेगा । " बादमें बारहवाँ साल समाप्त
होनेके कारण सर्व ऋषियोंसे विदा हो धौम्य, पाण्डव और द्रौपदी
दो मील जाकर आगेका विचार करनेके लिये रुके ।

उपकथा १ ली, सर्वशीशापः—अर्जुनके इन्द्रलोकमें रहते उसके
सौन्दर्यपर मोहित हुई उर्वशी एक दिन उसकी ओर आयी । उसके कह-
नेको उसने हाँ न देनेके कारण उसने अर्जुनको ऐसा शाप दिया कि,
" तुम नपुंसक होगे । " वह शाप सुन अर्जुनका समाधान होनेके लिये

इन्द्रने कहा कि, “ हे अर्जुन, तुम घबराओ नहीं । एक वर्ष अशातवासके समय यह बात तेरे हितकीही होनेवाली है ।

उपकथा २, अगस्ति उपाख्यान:—अगस्त्य ऋषिको विवाह करना था । उन्होंने एक अति सुन्दर कन्या निर्माण कर सन्ततिके लिये तप करनेवाले विदर्भ राजाको दी । उसका नाम लोपामुद्रा था । जब वह उपवर हो गयी तब उन्होंने उसके साथे विवाह किया । लोपामुद्राके कहनेके अनुसार ऋषि द्रव्यार्जनके लिये निकले । घूमते घूमते वे इल्वल दैत्यके पास आये । उस दैत्यके भाई वातापिको भेडका रूप दे उसका मौस पका इल्वल उसे ब्राह्मणोंको मछणके लिये देता था । उसके पश्चात् वह उसको पुकारता था और वातापि ब्राह्मणोंका पेट फाड़कर बाहर निकलता था । इस तरह उसने बहुत ब्राह्मणोंकी हत्या की थी । यही प्रयोग अगस्त्य ऋषिपर हुआ । परन्तु अगस्त्य ऋषिने उसको हजम कर दिया । तब इल्वलने अगस्त्य ऋषिको बहुतही द्रव्य दिया । अगस्त्य-ऋषिके पुत्रका नाम इष्मवाह था ।

कालकेय नामके असुर दिनमें समुद्रमें छिपते थे और रातको आश्रम-वासी ऋषिओंका नाश करते थे । इस प्रकार बहुतही ऋषिओंका नाश होनेके कारण यज्ञादि क्रियाएँ बन्द पड़ गयीं । तब देवोंने अगस्त्य ऋषिकी प्रार्थना की कि, “ आप समुद्र पी लें जिससे हम दानवोंका नाश करेंगे ।” यह सुन अगस्त्य ऋषिके समुद्र पीनेके उपरान्त देवोंने असुरोंका नाश कर दिया ।

उपकथा ३, गंगावतरण—राजा इक्ष्वाकुके वंशमें सगर नामका एक राजा था । उसे शकरके वरबलसे साठ सहस्र पुत्रोंको प्राप्ति हो गयी । एक समय राजा सगरने अश्वमेध यज्ञ करनेके लिये पृथ्वीपर अश्व छोड़ा । इसका रक्षण सगरपुत्र करते थे । समुद्रके पास आतेही वह अश्व गुप्त हो गया । तब सगरपुत्रोंने पृथ्वीका खनन करके अश्वकी खोज करना आरम्भ किया । पृथ्वीके नीचे कपिलऋषि तप कर रहे थे । उनके पास सगरपुत्रोंने अश्व देखा । उस समय सगरपुत्रोंने ऋषिका अपमान किया जिसके परिणाममें सगरपुत्र जलकर मरम्भ हो गये । यह बात नारद ऋषिसे

राजा सगरको ज्ञात हुई तब सगरका पोता अशुमान अश्व ले आया। सगरके पश्चात् अशुमान राजगद्दीपर बैठा। अशुमानका पुत्र दिलीप जब राजा हो गया तब ऋषिके तपोबलसे जलकर खाक हुए अपने पूर्वजोंकी बात उसने सुनी। उनके उद्धारके लिये गंगाको लाया जाय इसलिये उसने आजन्म तप किया। उसके पश्चात् उसके पुत्र भगीरथने गंगाको प्रसन्न किया और उसका प्रवाह धारन करनेके लिये शंकरने जब मान्य किया तब भगीरथने गंगाको लाकर अपने पूर्वजोंका उद्धार किया।

उपकथा ४, पतिव्रतामाहात्म्य और ब्राह्मणव्याधसंवाद—कौशिक नामके एक ब्राह्मणके बदाध्ययन करते समय ऊपरसे एक बगुलीकी बिछा उनपर गिरी। ब्राह्मणने कुपित होकर उसकी ओर देखतेही वह मरकर नीचे गिरी। पश्चात् वह ब्राह्मण भिक्षा माँगनेके लिये एक घर गया। उस समय पतिसेवागत पतिव्रता स्त्रीको मील देनेमें जरा देर हो गयी। तब वह ब्राह्मण कुपित हो स्त्रीकी निर्भर्त्सना करने लगा। उसपर वह स्त्री बोली, “महाराज, भला आपके क्रोधसे क्या होगा? मैं कोई बगुली नहीं हूँ। आपको धर्मतत्त्व ज्ञात नहीं है। मिथिला नगरी जाकर धर्मव्याधसे मालूम करा लेना।” यह सुनकर ब्राह्मणको अचरज हुआ और वह धर्मव्याधकी ओर गया। उस समय वह व्याध मौंस बेच रहा था। उस ब्राह्मणको देख उसने कहा कि, “उस पतिव्रताने आपको किसलिये मेरी ओर भेजा यह मैंने जान लिया है।” उसके पश्चात् धर्मव्याधने ब्राह्मणको धर्मतत्त्व कहकर अपने मौंतापका दर्शन कराया। और कहा कि, “ये मेरे देव हैं। जैसे लोग देवोंकी पूजा करते हैं वैसेही मैं इनकी पूजा करता हूँ! आप अपने मौंतापका अपमान करके घरसे बाहर निकले। किन्तु वे वेचारे अब अन्धे हो गये हैं। इसलिये अब आप अपने घर जाइये और उनकी सेवा करें यही आपका धर्म है।” यह सुनकर ब्राह्मणने उसके कहनेके अनुसार घर जाकर अपने मौंतापको सतुष्ट किया।

उपकथा ५, द्रौपदी-सत्यभामा संवाद—पाण्डवोंके वनमें रहते उनसे मिलनेके लिये एक समय श्रीकृष्णके साथ सत्यभामा आयी थी। द्रौपदी और सत्यभामाकी इधरउधरकी बातें समाप्त हो जानेके अनन्तर सत्यभामा-

ने द्रौपदीको प्रश्न किया, “ पाण्डवोंके समान वीर पुरुष तेरी आशा कैसे मानते हैं ? तुम्हारे पास कोई रास जादूटोना, जड़ीबुटी या मोहिनी विद्या है क्या ? यदि हो तो मुझे कह देना । ताकि मैं भी श्रीकृष्णको वश करूँगी ।” सत्यभामाका यह भाषण सुनकर द्रौपदीने उत्तर दिया, “ इस तरहसे पतिको वश करना यह सच्चा पवित्रताधर्म नहीं है । केवल मेरे अच्छे बर्तावके कारणही मुझको यह सर्व साध्य हुआ है । मेरे पास सद्गुणोंके बिना कोई भी मन्त्र नहीं है । मेरे बर्तावकी पद्धति में तुझसे कहती हूँ । पाण्डवोंके बिना अन्य किसीभी पुरुषका चिन्तन मैं कभी नहीं करती । उनको सदाके लिये सन्तुष्ट रखती हूँ । घरमें स्वच्छता, अतिथिका सत्कार, घरके रीतिरिवाज, धर्म, कुलाचार इन सब बातोंके योग्य होनेपर मेरा ध्यान सदैव रहता है । घरमें नौकरोंके होते हुए भी मैं स्वयं कुन्तीकी सेवा करती हूँ । सर्व लोगोंकी रानेपीनेकी व्यवस्था योग्य कालमें मैंही करती हूँ । किसी पक्षार्थका नाश नहीं होने देती । नित्यही हँसमुख रह सबके साथ प्रेमसे बर्ताव करती हूँ । इन सब बातोंसे पाण्डव मुझे वश हुये हैं । तूभी इसी तरह बर्ताव कर जिसमें तूभी श्रीकृष्णको वश कर सकेगी ।

उपस्था ६, मुद्गलोपाख्यानः—मुद्गलनामके एक तपस्वी ऋषि अपने कुटुम्बके साथ अरण्यमें रहते थे । देव, पितर और अतिथियोंको संतुष्ट कर जो भाग बचेगा उसी पर अपना उदरनिर्वाह करनेका उनका नियम था । उनकी सत्स्वपरीक्षा लेनेके लिये दुर्वासऋषि वहाँ अतिथि बनकर आये । और मुद्गलऋषिने तैयार किया हुआ अन्न खा चले गये । फिर अन्न पकनेके बाद आना और सर्व अन्न खा चले जाना यह काम दुर्वासऋषिने जारी रखा । मुद्गलऋषिको पाँके पडने लगे । किन्तु प्रत्येक समय उन्होंने अतिथिको श्रद्धाके साथ सतोषित करनेका उपक्रम नहीं छोड़ा । अन्तमें दुर्वासऋषि उनपर प्रसन्न हुए । इतनेमेंही देवदूत विमान ले वहाँ आया और मुद्गलऋषिको कहने लगा, “ आपको आपके पुण्यके बलपर स्वर्गप्राप्ति हो गयी है । आप विमानमें बैठकर स्वर्गमें चलिये ।” मुद्गलऋषिने उससे स्वर्गके गुणदोषोंकी पृच्छा की । उसपर देवदूतने कहा, “ स्वर्गमें सर्व सुखोंकी

समृद्धि है । किन्तु दोष यह है कि, स्वर्गमें अपनेसे अधिक पुण्यवान् लोगोंके अधिक भोग देखकर मनमें ईर्ष्या निर्माण होती है और पुण्यके समाप्त होतेही पुनश्च पृथ्वीपर जाना पड़ता है ।” यह मुन मुद्गलऋषिने देवदूतको जानेके लिये कहा और उन्होंने योग, वैराग्य, ज्ञान आदि साधनोंसे मुक्तिका लाभ किया ।

वनपर्व सारांश समाप्त

विराटपर्व

अज्ञातवासके लिये पाण्डव विचार कर रहे थे। तब धर्मराज कहने लगे, "हम राजा विराटके यहाँ एक साल रहेंगे। धौम्यश्रुपि हमारे अग्निहोत्र, दासदासियों आदि ले राजा द्रुपदके यहाँ जाय और इन्द्रसेना-दिक हमारे रथ लेकर द्वारका जाय।" तत्पश्चात् राजाके यहाँ फँसे रहना चाहिये उसकी पूर्ण जानकारी धौम्यश्रुपिने पाण्डवोंको दी और द्रौपदी व पाण्डव अन्यान्य नाम लेकर अलग अलग कामके लिये राजा विराटके यहाँ आये। आते समय उन्होंने अपने शस्त्र विराटनगरके बाहर एक बड़े शमीवृक्षपर रक्ते। धर्मराज कङ्क नाम धारणकर विराटके यहाँ सदस्यके नाते रहने लगा। भीम उल्लव नाम धारणकर विराटकी पाकशालाका प्रभु बन गया। द्रौपदी सरन्ध्री नामसे राजा विराटकी राज्ञी मुदेष्णाकी दासी बन गयी। सहदेव सन्तिपाल नाम धारणकर गोपाध्यक्ष बना। अर्जुनने दूहसला नाम धारणकर राजकन्याकी सङ्गीत सिरानेका कार्य स्वीकारा। नकुल ग्रन्थिक नामसे अश्वशालाका अध्यक्ष हो गया।

इस तरह उनके यहाँ रहते चार मासके पश्चात् विराटनगरीमें ब्रह्म-देवके उत्सवके लिये एक मेला भरा था। तत्रिमित्त यहाँ सँकड़ो मल्ल उपस्थित हुए थे। उनमेंसे जीमूत नामका एक मल्ल था, जिसके साथ युद्ध करनेके लिये कोईभी तैयार नहीं था। तब विराटकी आज्ञा से भीमने उसके साथ मल्लयुद्ध कर उसका नाश किया। उसका नाश करनेके बाद सर्व लोगोंको आनन्द हुआ।

आगे चलकर दस मास होनेके पश्चात् विराटका सेनापति भीर उसका साला कीचकने एक समय द्रौपदीको देख लिया। उसके सौंदर्यपर वह मोहित हुआ। मुदेष्णाकी समतिसे वह द्रौपदीकी मित्रता करने लगा। परन्तु द्रौपदीने उसे क्षिब्धक दिया। इस लिये कीचकने मुदेष्णाके साथ विचार

कर एक पद्मन रचा । सुदेष्णाने द्रौपदीको मदिरा लानेके लिये कीचकके यहाँ आग्रह करके भेज दिया । कीचकके घरमें द्रौपदी आतेही मदोन्मत्त कीचकने उसका हाथ पकड़ लिया । तत्काल द्रौपदीने अपना हात छुड़ाकर कीचकको नीचे ढकेल दिया और वह दोड़ती हुई राजसभामें आ धमकी । उसके पीछे कीचक भी आया और उसने द्रौपदीको नीचे गिरा एक लात जमाई । रोते रोते द्रौपदीने राजाकी और राजसभाके लोगोंकी निन्दा की । विराट राजाने कहा, " वहाँ तुम्हारा क्या हुआ होगा यह बात मुझे मालूम नहीं । सो मैं इस बातमें क्या कर सकता हूँ ? " विराटका यह कहना सुनकर वह राणी सुदेष्णाके यहाँ आ गई । उसका सर्व वर्तमान सुनके सुदेष्णाने कहा, " यदि तू कहेगी तो मैं उसे सजा दूँगी । " तब द्रौपदीने उत्तर किया, " नहीं, आप कुछ भी न करें । मेरे पति गधर्व ही उसका समाचार लेंगे । उसकी मृत्युका समय समीप आया ॥ "

उसके अनन्तर स्नान करके शुद्ध हा द्रौपदी रातके समय भीमके यहाँ गयी । विराटराजाके लिये चन्दन उगाल कर हाथोंको जो चूटे पड़ गये थे वे द्रौपदीने भीमको दिखलाये और यह रोने लगी । उसके हाथ अपने मुँहपर रखकर भीम भी कुछ समयके लिये रोया । उसके पश्चात् द्रौपदीने उससे कहा, " मुझे पीड़ा पहुँचानेवाला नीच कीचक यदि जीवित रहेगा तो मैं अपने प्राण नहीं रखूँगी । " यह सुन भीमने उसे कीचकके बधकी एक युक्ति कथन की । द्रौपदीने यह मान लिया और वह स्वस्थानमें आयी ।

दूसरे दिन कीचक राजगृहमें आकर द्रौपदीसे कहने लगा, " कल भरी सभामें मैंने तुझे लात जमाई किन्तु तुझे छुड़ानेके लिय कोई नहीं आया इसका विचार कर । मैं सेनापति होने क कारण मत्स्यदेशका असली राजा मैं ही हूँ । विराट केवल नामधारा राजा है । इस लिये तू मेरा कहना मान । मैं तेरा दास हूँ । " तत्पश्चात् द्रौपदीने कहा, " यह बात किसीको भी ज्ञात नहीं होनी चाहिये । अपने यहाँ जो सत्यशाला है वहाँ रातके समय सम्पूर्ण अवकाश रहता है । उस समय तू वहाँ आ । जिससे यह बात मेरे गन्धर्व पतिको ज्ञात न होगी । " दोनोंकी यह बात पक्की होकर कीचक वहाँसे गया । द्रौपदीने यह बात भीमसे कथन की । भीम

रातको वहाँ कीचकके पहलेही छुपकर बैठ गया। कीचकके वहाँ आतेही भीमने उसको मार डाला। द्रौपदीने यह बात पहरेदारोंसे कही। अनन्तर कीचकका शव स्मशानकी ओर ले जाते समय कीचकके भाईयोंने उस भीड़में द्रौपदीको देखा। तत्काल उन्होंने कीचकके शवके साथ द्रौपदीको बाँध उसे वे ले चले। द्रौपदी जोरजोरसे चिल्लाने लगी। यह सुनकर भीमने अपना बेप बदल एक वृक्ष उखाड़ा और उससे कीचकके भाईयोंको मार डाला और द्रौपदीको मुक्त किया। इस तरह भीमने स्वयं कीचक और उसके १०५ भाई याने १०६ कीचकोंको यमसदन भेज दिया।

पाण्डवोंकी खोजके लिये दुर्योधनने गुप्त दूत भेजे थे परन्तु उनको पाण्डवोंका पता नहीं लगा, किन्तु कीचकका वध गधवाँने किया, यह बात दूतोंने दुर्योधनको कही। यह सुनकर कोई कहने लगा, “दूसरे अच्छे दूत भेज दें।” कोई कहता था, “बहुधा पाण्डवोंका विनाश हुआ होगा।” कौरवसभामें उस समय त्रिगर्तदेशका राजा सुशर्मा उपस्थित था। उसके कहनेका आशय था, “कीचकका नाश हो गया है इसलिये आजतक उसने जो हमें पीडा और दुःख दिया है उसका बदला हम लें। मैं मत्स्यदेशपर दक्षिणकी ओरसे चढ़ाई करूँगा। तुम सब उत्तरप्रदेशसे आव।” उसका यह कहना कर्णको पसन्द आया। उसके अनुसार राजा सुशर्माने दक्षिणकी ओरसे चढ़ाई करके विराटकी गौँ भगाई। यह सुनकर पाण्डवोंको साथ लेकर राजा विराटने उसपर चढ़ाई की। युद्धमें भीमने राजा सुशर्माको जिन्दा पकड़कर लाया। विराटने उसको जीवन दान दिया। तब वह निकल गया। उस रातमें पाण्डव अस्तीके लिये वहीं पर रहे।

दूसरे दिन उत्तरकी गौँ कौरव सैन्य ले जा रहा था। यह वर्तमान विराटका पुत्र उत्तरको ज्ञात होनेसे वह कहने लगा कि, “क्या करें? यदि मुझे अच्छा सारथि मिले तो मैं कौरवोंसे युद्ध कर उनसे अपनी गौँ छुड़ाकर लाऊँगा।” तब द्रौपदीकी सूचनानुसार बृहन्नलाको याने अर्जुनको सारथ्य दे उत्तर रणभूमिमें आया। किन्तु कौरवोंकी महान सेना देखकर वह घबराकर वापस भागने लगा। अर्जुनने उसे धीरज देकर

शमीवृक्षपर ररें हुवे अपने शस्त्र निकालनेको कह उसने अपने स्वयंका परिचय दिया । तब उत्तरको धीरज आया और वही अर्जुनका साराधि बन गया । अर्जुन रथमें बैठ कौरवोंके साथ युद्ध करनेके लिये तैयार हुआ ।

अर्जुनको देर दुर्योधनने भीष्मसे पूछा कि, “ क्या पाण्डवोंके तेरह वर्ष पूर्ण हुए ? हमारी राय यह है कि उनके तेरह साल पूर्ण नहीं हुए हैं और इस अवस्थामे अर्जुनके प्रकट होने के कारण पाण्डवोंको पुनः बारह वर्ष वनवास करना चाहिये । ” भीष्मने कहा कि, “ पाण्डव कभी भी अधर्म नहीं करेंगे । उन्होंने प्रतिशक्ते अनुसार अपने तेरह वर्ष पूर्ण किये हैं । उनको अभी आधा राज्य देना यही उचित होगा । ” किन्तु दुर्योधनको यह यात नहीं जैची । अन्तमें अर्जुनने कौरवोंको जीत गौए मुक्त कर दीं । अपने शस्त्र फिरसे शमीवृक्षमे रख अर्जुन और उत्तर नगर वापिस लौटे । उनके पहलेही विराट और पाण्डव वहाँ आये थे । पाण्डव और द्रौपदीका परिचय उत्तरके द्वारा होनेपर राजा विराटने अपनी पुत्री उत्तरा अर्जुनको देनेकी चाह दिसलाई । परन्तु अर्जुनके कहनेसे अर्जुनका पुत्र अभिमन्युसे उसका विवाह विराटराजाने बड़े ठाटमाटसे किया । इस विवाहके समय द्रुपद आदि बहुतसे राजे और श्रीकृष्ण, बलराम, सात्यकि आदि यादव भी उपस्थित थे ।

विराटपर्व सारांश समाप्त

उद्योगपर्व

अभिमन्युका विवाह होनेके उपरान्त एक दिन जब कि सभामें बैठे हुए थे, श्रीकृष्णने कहा, “ पाण्डव अपनी प्रतिज्ञाका पालन कर तेरह साल पूरे कर चुके हैं । अब उन्हें आधा राज्य प्राप्त होना उचित होगा । परन्तु कौरव उनको खुशीखुशी राज्य देंगे ऐसा नहीं लगता । अतः उनका मन जाननेके लिये दूत भेजना चाहिये । ” यह बात मान्य की गई । द्रुपदराजाने अपना पुरोहित कौरवोंकी ओर भेजा । श्रीकृष्ण द्वारका गये । पाण्डवोंने सय राजाओंकी ओर युद्धकी सहायता करनेके लिये दूत भेजे ।

श्रीकृष्णके द्वारका पहुँचनेके उपरान्त दुर्योधन सहायता माँगनेके लिये उनके यहाँ गया । श्रीकृष्ण उस समय सो रहे थे । दुर्योधन उनके तकियाके पास जा बैठा । उसी समय उसी कार्यके लिये अर्जुन भी आया और श्रीकृष्णके पैरोंके पास बैठा । इतनेमेंही श्रीकृष्णजी सोकर उठे । उन्होंने अर्जुनकी ओर पहले पहल देखा । दुर्योधनने कहा, “ श्रीकृष्ण, हम दोनों तुम्हारी दृष्टिमें समसमान हैं और मैं पहले पहल आया हूँ इसलिये तुम मुझे सहायता दो ” श्रीकृष्णने उससे कहा, “ यह सत्य है कि तुम पहले आये हो परन्तु मैंने प्रथम देखा है अर्जुनको और तुमसे यह कनिष्ठ होनेके कारण उसका दृष्ट पहले पूरा करना होगा । सो मैं निःशस्त्र होकर एक तरफ रहूँगा और मेरी दस कोटि सेना एक तरफ रहेगी । इनमेंसे जो अर्जुन पसंद करे ले । ” अर्जुनने श्रीकृष्णको माँग लिया और सेना लेकर दुर्योधन सहर्ष चला गया ।

दुर्योधनके जानेके उपरान्त श्रीकृष्णने अर्जुनसे पूछा, “ तुमने सेनाको अस्वीकृत करके मुझको क्यों लिया ? ” अर्जुनने उत्तर दिया, “ जहाँ आप हैं वहाँ विजयपथी है यह तो एक बात, दूसरी यह कि बहुत दिनोंसे मेरे मनमें यह विचार भी रहा है कि, आप मेरे सारथि बनें । आज मेरी यह इच्छा पूर्ण होगी । इसी दृष्टिसे मैंने आपका स्वीकार किया । ” इस प्रकार श्रीकृष्णने अर्जुनका सारथि बनना स्वीकार किया ।

राजा शल्य जब पाण्डवोंकी ओर आ रहा था तो रास्तेमें दुर्योधनने उसकी अच्छी व्यवस्था रखकर उसे अपनी ओर खींच लिया। सारी सेना दुर्योधनके साथ भेजकर अकेला शल्य पाण्डवोंसे मिलनेके लिये आया। तब यह जान कर कि शल्यही कर्णका सारथि होगा धर्मराजने शल्यको कर्णका तेजोमद्ग करनेकी सलाह दी। यह मान्य कर शल्य कौरवोंकी ओर चला गया।

द्रुपदराजाका पुरोहित कारवोंकी ओर आया। उसने विवेचन किया कि, “पाण्डवोंको आधा राज्य देना योग्य है। और ऐसा न किया गया तो कौरवोंका युद्धमें नाश होगा।” भीष्मने इसकी पुष्टि की परन्तु कर्णने कहा, “पाण्डवोंको यदि और बारह वर्ष वनवास करनेका बात पसन्द नहीं तो युद्धके लिये उनको सिद्ध होना होगा।” यह मतभेद देखकर धृतराष्ट्रने उस पुरोहितको आदरसत्कारसहित बिदा किया और सञ्जयको पाण्डवोंके पास भेज दिया। वह पाण्डवोंके पास आकर धृत राजका स देश कहने लगा। “पाण्डवा! तुम सब भाई धार्मिक हो अतः तुम्हें युद्धके समान भयङ्कर कृत्य करके अपने कुलका नाश करनेके बदले सर्वसङ्गपारत्याग करके द्वारकानगरमें भील मोंगकर अपना उदरनिर्वाह करना अच्छा है। यह राक्षसतृष्णा आपकी धार्मिकतापर ढाका डालेगी।”

धर्मराज कहने लगा, “आपसमें युद्ध करना मुझेभी नहीं भाता परन्तु प्रतिज्ञाके अनुसार तेरह साल पूरे होनेके बाद भी कौरव हमारा आधा राज्य देनेके लिये तैयार नहीं होते इसलिये यदि युद्ध हुआ तो उसका दाप धृतराष्ट्रको होगा हमें नहीं। फिरभी युद्धके कारण होनेवाला नाश टालनेके लिये कारव हमें कमसे कम पाँच गाँव तो प्रदान करें।” पाण्डवोंका यह स दश सञ्जयने धृतराष्ट्रस कथनकर उसका निन्दा की। उस रात धृतराष्ट्रका नींद न आनेके कारण उन्होंने विदुरको बुलवाकर उनसे विदुर नीति श्रवण की। दूसरे दिन भी सभामें सञ्जयद्वारा धर्मराजका स देश कथन करनेके उपरान्त भीष्म, द्रोण, विदुर, आदि सज्जनोंने दुर्योधनको समझानका बहुत प्रयत्न किया परन्तु वे उसमें असफल रहे।

पाण्डवोंकी ओरसे समझौतेके लिये विचारविनिमयार्थ श्रीकृष्ण हस्तिनापुरमें आये परन्तु दुर्योधनके घरपर न रहकर विदुरके घर गये।

दूसरे दिन कौरवोंकी राजसभामें जाकर आपसमें युद्ध न हो जाय इस लिये श्रीकृष्णने पाण्डवोंको आधा राज्य देनेके शरमें युक्तियुक्त सुन्दर व्याख्यान दिया। श्रीकृष्णके व्याख्यानके अनन्तर भीष्म, द्रोण, विदुर आदिने दुर्योधनको समझानेका बहुत प्रयत्न किया परन्तु दुर्योधनने साफ कह दिया कि, “मुईकी नोकपर रह सके इतनी धरती भी पाण्डवोंको नहीं दूँगा।” उसके अनन्तर कुन्तीका कहना सुनकर श्रीकृष्ण हस्तिनापुरसे चले। कर्णको पाण्डवपक्षमें लानेके लिये उन्होंने प्रयत्न किया परन्तु वे असफल रहे और धर्मराजके यहाँ आये। उन्होंने कौरवोंके यहाँका सारा समाचार कथनकर कहा कि, “अब युद्ध अवश्यम्भावी है।” यह सुनकर पाण्डव सेनाके साथ कुरुक्षेत्रपर आ डट। यह देखकर कि, श्रीकृष्ण पाण्डवोंकी ओर गये हैं, दुर्योधनने सेनाको युद्धके लिये प्रस्तुत होनेकी आज्ञा देकर कृपाचार्य, द्रोणाचार्य आदि ग्यारह सेनापतिओंकी नियुक्ति करके भीष्मको सेनानायकत्व स्वीकार करनेकी प्रार्थना की। उस समय भीष्मने कहा, “हे दुर्योधन, कौरव और पाण्डव मेरी दृष्टिमें एकही हैं। सो मैंने निश्चय किया है कि मैं पाण्डवोंको हितकी बातें सुनाऊँगा। किन्तु युद्ध तुम्हारे लियेही कहेगा। इसमें भी मेरी दो शक्तें होंगी। एक तो यह कि मैं पाण्डवोंका वध नहीं करूँगा और दूसरी यह है कि, मेरा सदाके लिये द्वेष करनेवाला कर्ण यदि युद्धमें भाग ले तो मैं युद्ध नहीं करूँगा”। कर्णने यह सुनकर प्रतिज्ञा की कि, “जबतक भीष्म जीवित हैं तबतक मैं भी युद्ध नहीं करूँगा।” उसके अनन्तर भीष्मको सेनानायक बनाकर कौरवोंका सेनाभी कुरुक्षेत्रपर आ डटी।

पाण्डवोंकी सेनामें द्रुपद, विराट, धृष्टद्युम्न आदि सात सेनापति थे जिनमें धृष्टद्युम्न प्रमुख सेनापति था। धृष्टद्युम्नसे उठा सेनापति अर्जुन और उसके मार्गदर्शक श्रीकृष्ण थे। दोनों ओरकी सेनाओंको युद्धके लिये प्रस्तुत देखाकर रामरामने धर्मराजसे कहा, “इस युद्धमें तुम्हारी विजय होगी। भीष्म और दुर्योधन दोनोंही गदायुद्धमें मेरे प्रियशिष्य हैं। कौरवोंका विनाश मैं नहीं देख सकूँगा इसलिये मैं तीर्ययात्रा करने जा रहा हूँ”। इतना कहकर वे चले गये। उसके अनन्तर विदर्भदेशका राजा स्वर्भी एक अर्धसाँझी सेना लेकर पाण्डवोंका ओर आया। उसने अर्जुनसे कहा,

“यदि तुमको डर हो या मेरी सहायताकी अपेक्षा हो तो मुझे कहना । मैं अकेलाही तुम्हारे शत्रुओंका नाश करूँगा ।” उसपर अर्जुनने उत्तर दिया, “मुझे न डर है और न तुम्हारी सहायताकी अपेक्षा भी । तुम रहो या जाओ ” । यह सुनकर स्वर्मीने दुर्योधनकी ओर जाकर बैसाही प्रस्ताव किया । दुर्योधनसे भी उसको वही उत्तर मिला । उसके अनन्तर वह अपने देशकी ओर चला गया ।

उपकथा १ प्रह्लादकी सत्यनिष्ठा —प्रह्लादका पुत्र विरोचन और अज्जिराश्रयिका पुत्र सुध-बाके बीच जब कि ब एक कन्याके स्वयंवरमें उसका वरण करनेके हेतुसे आये थे, वादविवाद हुआ कि, “दोनोंमें कौन श्रेष्ठ है ” । विवादको तय न कर सकनेके कारण यह निश्चित हुआ कि, जो श्रेष्ठ माना जायगा वह दूसरेके जीवनका अंत करनेका अधिकारी होगा । अंत श्रेष्ठता निश्चित करनेके लिये वे प्रह्लादकी ओर गये । प्रह्लादने कहा, “विरोचन, तेरी मातासे इसकी माता श्रेष्ठ है, मुझसे इसका पिता अज्जिरा श्रेष्ठ है । उसी प्रकार यह सुध-बाभी तुझसे श्रेष्ठ है, अतः तेरे प्राण अब उसके हाथ हैं ” । यह सुनकर सुध-बाने उत्तर दिया, “प्रह्लाद, धर्मको साक्षी रखकर तुमने सत्य कथन किया, पुत्रप्रेमसे झूठ नहीं कहा, इसलिये अब मैं तुम्हारा पुत्र तुमको वापस दे रहा हूँ ” ।

उपकथा २, बैडालव्रत —एक बिलाव नदीपर तपका ढोंग रचाकर बैठा था । पक्षियोंके पास आनेपरभी वह उड़े न मारता था । यह देख कर चूहोंने अपने बालबच्चोंकी रक्षा करनेके लिये उससे प्रार्थना का । हों ना कहते हुए उसने यह कार्य करना स्वीकृत किया और चूहोंपर हाथ साफ करना आरम्भ किया । यह बात चूहोंकी नजरमें आतेही यह सोचकर कि, यह ठीक नहीं हुआ शेष चूहे भाग पड़े हुए ।

उद्योगपर्व सारांश समाप्त

महाभारतसारः

आदिपर्व

मङ्गलाचरणम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

धैर्यं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय ।

अथ भारतोपक्रमः

(अ.१) लोमहर्षणपुत्र उग्रधृवाः सौतिः पौराणिको
नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशावार्षिके सत्रे ॥ १ ॥

सुखासीनानभ्यगच्छद्ग्रहार्थान्संशितग्रतात् ।

'अथापृच्छद्विस्तत्र कश्चित्प्रस्नावयन्कथाः ॥ २ ॥

कुत आगम्यते सौते क चायं विद्वत्स्त्वया ।

कालः कमलपत्राक्ष शंसैतत्पृच्छतो मम ॥ ३ ॥

सौतिरुवाच- जनमेजयस्य राजर्षेः सर्पसत्रे महात्मनः ।

कृष्णद्वैपायनप्रोक्ताः सुपुण्या विविधाः कथाः ॥ ४ ॥

कथिताश्चापि विविक्ता वैशंपायनेन वै ।

श्रुत्वाहं ता विचित्रार्था महाभारतसंश्रिताः ॥ ५ ॥

दिदृक्षुरागतस्तस्मात्समीपं भवतामिह ।

ऋषय ऊचुः- द्वैपायनेन यत्प्रोक्तं पुराणं परमर्षिणा ॥ ६ ॥

तस्याख्यानवर्णिष्टस्य विचित्रपदपर्वणः ।

संहितां श्रोतुमिच्छामः पुण्यां पापभयापहाम् ॥ ७ ॥

सौति- नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरु हरिम् ।
 प्रवक्ष्यामि मतं पुण्यं व्यासस्याद्भुतकर्मणः ॥ ८ ॥
 तपसा ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदं सनातनम् ।
 इतिहासमिमं चक्रे पुण्यं सत्यवतीसुत ॥ ९ ॥
 ततः सस्मार हेरम् व्यास सत्यवतीसुतः ।
 तत्राजगाम विघ्नेशो वेदव्यासो यतः स्थितः ॥ १० ॥
 पूजितश्चोपधिष्ठश्च व्यासेनोक्तस्तदानघः ।
 लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायकः ॥ ११ ॥
 क्षुचैतत्प्राह विघ्नेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।
 लिखतो नावतिष्ठेत् तदास्यां लेखको ह्यहम् ॥ १२ ॥
 व्यासोऽप्युवाच तं देवमबुद्ध्वा मां लिख क्वचित् ।
 ओमित्युक्त्वा गणेशोऽपि यभूव किल लेखकः ॥ १३ ॥
 ग्रन्थग्रन्थि तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात् ।
 सर्वज्ञोऽपि गणेशो यत्क्षणमास्ने विचारयत् ॥ १४ ॥
 तावच्चकार व्यासोऽपि श्लोकानन्यान्बहूनि ॥

भारतमाहात्म्यम्

सर्वथा कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति ॥ १५ ॥
 पर्जन्य इव भूतानामक्षयो भारतदुग्धम् ।
 इदं शतसहस्रं तु लोकानां पुण्यकर्मणाम् ॥ १६ ॥
 उपाध्यायै सह श्रेयमाद्यं भारतमुत्तमम् ।
 चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ॥ १७ ॥
 उपाध्यायैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः ।
 इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ॥ १८ ॥
 विमेत्यल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रहरिष्यति ।
 एकतश्चतुरो वेदा भारतं चैतदेकतः ॥ १९ ॥

चतुर्थ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा ।
 तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन्महामारतमुच्यते ॥ २० ॥
 (अ.१) अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् ।
 कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥ २१ ॥
 श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचते ।
 पुंस्कोकिलगिरं श्रुत्वा रुक्षा घ्वाक्षस्य वागिव ॥ २२ ॥
 इतिहासीत्तमावस्माज्जायन्ते कविवुद्धयः ।
 पञ्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविद्ययस्त्रयः ॥ २३ ॥
 मनाश्रित्येतदाख्यानं कथा भुवि न विद्यते ।
 आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥ २४ ॥
 इदं कविवरैः सर्वैराख्यानमुपजीयते ।
 उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वरः ॥ २५ ॥
 अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे ।

। साधोरिव गृहस्थस्य शोपास्त्रय इवाश्रमाः ॥ २६ ॥
 द्विपायनोष्ठपुटनि स्तुतमप्रमेयं
 पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
 यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
 किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ २७ ॥
 यो गोशतं कलकशृंगमयं ददाति
 विप्राय वेदविदुषे च बहुश्रुताय ।
 पुण्यां च भारतकथां शृणुयाच्च नित्यं
 तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्यैव ॥ २८ ॥

आस्तीकजन्म

(अ.१३) आस्तीकस्य पिता ह्यासीत्प्रजापतिसमः प्रभुः ।
 जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महातपाः ॥ २९ ॥

स कदाचिन्महामागस्तपोप्रलसमन्वित ।

चचार पृथिवीं सर्वा यत्रसायगृहो मुनि ॥ ३० ॥

अटमान कदाचित्त्वान् स ददर्श पितामहान् ।

लम्बमानान्महागते पादैरुर्ध्वैरवाद्मुखान् ॥ ३१ ॥

तानग्रवीत्स दृष्ट्वेव जरत्कार पितामहान् ।

के भवन्तोऽवलम्बन्ते गते हस्मिन्नधोमुखा ॥ ३२ ॥

पितर- यायावरा नाम वयस्कृपय संशितव्रता ।

सन्तानप्रक्षयादग्रहग्रधो गच्छाम मेदिनीम् ॥ ३३ ॥

अस्माकं संततिस्त्वेको जरत्काररिति स्मृत ।

न स पुत्रात्तनयितुं क्षायन्मूढश्चिकीर्षति ॥ ३४ ॥

जरत्कार- मम पूर्वं भवन्तो वै पितर सपितामहा ।

यूत किं करवाण्यद्य जरत्काररह स्वयम् ॥ ३५ ॥

पितर- यतस्थ यत्नवांस्तात सतानाय कुलस्य न ।

आत्मनोऽर्थेऽस्मदर्थे च धर्म इत्येव वा विभो ॥ ३६ ॥

न हि धर्मफलैस्तात न तपोमि सुसंचितै ।

तां गतिं प्राप्नुवन्तीह पुत्रिणो यः व्रजन्ति वै ॥ ३७ ॥

जरत्कार- सनात्ता या भवित्री मे दित्सिता चैव बन्धुभि ।

भैक्ष्ययत्तामहं कन्यामुपयस्ये विधानत ॥ ३८ ॥

(७ १४) ततो निवेशाय तदा स विप्र संशितव्रत ।

महीं चचार दारार्थं न च दारानविन्दत ॥ ३९ ॥

स कदाचिद्वन गन्वा विप्र पितृवच स्मरन् ।

चुक्रोश कन्याभिक्षार्थं तिस्रो वाच शनैरिद्य ॥ ४० ॥

त वासुकि प्रत्यगृह्णादुद्यम्य भगिनीं तदा ।

वासुकि- जरत्कारो जरत्कार स्वसेयमनुजा मम ॥ ४१ ॥

प्रतिगृह्णीष्व भार्यायै मया दत्तां सुमध्यमाम् ।

त्वदर्थं यक्षिता पूर्व प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ॥ ४२ ॥

पद्ममुक्त्वा तत प्रादाद्भार्यायै वरवर्णिनीम् ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४३ ॥

(अ.१५) आस्तीको नाम पुत्रश्च तस्यां जज्ञे महामना ।
तपस्वी च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारग ॥ ४४ ॥

अमृतमन्थनम्

(अ.१७) ज्वलन्तमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम् ।
तस्य दृक्पुमारब्धसुरा सर्वे महौजस ॥ ४५ ॥
ते मन्त्रयितुमारब्धास्तनासीना दिवौकस ।
अमृताय समागम्य तपोनियमसंयुता ॥ ४६ ॥
तत्र नारायणो देवो ब्रह्माणमिदमप्रीत् ।
देवैरसुरसंघैश्च मथ्यतां कलशोदधि ॥ ४७ ॥
मविष्यत्यमृतं तत्र मथ्यमाने महोदधौ ।
(अ.१८) मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं च वासुकिम् ॥ ४८ ॥
देवा मथितुमारब्धा समुद्र निधिमम्भस्ताम् ।
अमृतायै पुरा ब्रह्मस्तथेयासुरदानवा ॥ ४९ ॥
उदधेर्मथ्यमानस्य मन्दरेण सुरासुरैः ।
तत्र नानाजलचरा विनिष्पिष्टा महाद्रिणा ॥ ५० ॥
तस्मिंश्च भ्राज्यमाणेऽद्रौ संवृष्यन्त परस्परम् ।
न्यपतन्पतगोपेता पर्वताग्रान्महाद्रुमा ॥ ५१ ॥
ततो ब्रह्माणमासीनं देवा वरदमनुवन् ।
थान्ता स्म सुभ्रश ब्रह्मश्रोद्धवत्यमृतं च तत् ॥ ५२ ॥
ततो नारायणं देव ब्रह्मा वचनमप्रीत् ।
विधत्स्वैषां बलं विष्णो भवानत्र परायणम् ॥ ५३ ॥
विष्णु- बलं ददामि सर्वेषां कर्मतये समास्थिता ।
क्षोभ्यतां कलशं सर्वैर्मन्दरं परिवर्त्यताम् ॥ ५४ ॥

नारायणवच. श्रुत्वा वलिनस्ते महोदधे.।

तत्पयः सहिता भूयश्चमिरे भ्रशमाकुलम् ॥ ५५ ॥

धन्वतरिस्ततो देवो वपुष्मानुदतिष्ठत ।

भ्येतं कमण्डलुं विभ्रदमृतं यत्र तिष्ठति ॥ ५६ ॥

पतदत्यद्भुतं दृष्ट्वा दानवानां समुत्थित. ।

अमृतार्थे महाभादो ममेदमिति जल्पताम् ॥ ५७ ॥

ततो नारायणो माया मोहिनीं समुपाश्रित. ।

स्त्रीरूपमद्भुतं कृत्वा दानधानभिसंश्रित. ॥ ५८ ॥

ततस्तदमृतं तस्यै दधुस्ते मूढचेतसः ।

जियै दानवदेतेया. सर्वे तद्वतमानसा. ॥ ५९ ॥

(अ. १९) ततस्तदमृतं देवो विष्णुराधाय धीर्यवान् ।

जह्वार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहित. प्रभु. ॥ ६० ॥

ततो देवगणा. सर्वे पपुस्तदमृतं तदा ।

विष्णो. सकाशात्संप्राप्य संभ्रमे तुमुले सति ॥ ६१ ॥

तत. पिवत्सु तत्कालं देवेष्वमृतमीप्सितम् ।

राहुर्धिवुधरूपेण दानव प्रापिवत्तदा ॥ ६२ ॥

तस्य कण्ठमनुप्राप्ते दानवस्यामृते तदा ।

आख्यातं चंद्रसूर्याभ्यां सुराणां हितकाम्यया ॥ ६३ ॥

ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलंकृतम् ।

चक्रायुधेन चक्रेण पिवतोऽमृतमोजसा ॥ ६४ ॥

तच्छैलशृंगप्रतिर्म दानवस्य शिरो महत् ।

चक्रच्छिन्नं खमुत्पत्य ननादातिभयंकरम् ॥ ६५ ॥

ततो घोरविनिर्वन्ध कृतो राहुमुखेन ये ।

शाश्वतध्वंस्सूर्याभ्यां ग्रसत्यद्यापि चैव तौ ॥ ६६ ॥

कद्रुविनताख्यानम्

(अ. १६) पुरा देवयुगे ब्रह्मन्प्रजापतिसुते शुभे ।
 आस्ता भगिन्यौ रूपेण समुपेतेद्भुतेऽनघ ॥ ६७ ॥
 ते भार्ये कदयपस्यास्तां कद्रुश्च विनता च ह ।
 प्रादात्ताभ्यां वरं प्रीत प्रजापतिसम पति ॥ ६८ ॥
 घने कद्रु सुताभगान्सहस्रं तुल्यवर्चस ।
 द्वौ पुत्रौ विनता घने कद्रूपुत्राधिकौ यले ॥ ६९ ॥
 कालेन महता कद्रुरण्डानां दशतीर्दश ।
 जनयामास विमेन्द्र हे चाण्डे विनता तदा ॥ ७० ॥
 तयोरण्डानि निदधु प्रहृष्टा परिचारिका ।
 सोपस्वेदेषु भाण्डेषु पञ्चवर्षशतानि च ॥ ७१ ॥
 तत पञ्चशते काले कद्रूपुत्रा विनिश्चृता ।
 अण्डाभ्यां विनतायास्तु मिथुन न व्यदृश्यत ॥ ७२ ॥
 तत पुत्रार्थिनी देवी ग्रीडिता च तपस्विनी ।
 अण्ड विमेदु विनता तत्र पुनमपश्यत ॥ ७३ ॥
 अभ्यर्धकायसपत्रमितरेणाप्रकाशता ।
 स पुत्र क्रोधसरब्ध शशापैनामिति श्रुति ॥ ७४ ॥
 योऽहमेव कृतो मातस्त्वया लोभपरीतया ।
 शरीरेणासमन्त्रेण तस्मादासी भविष्यसि ॥ ७५ ॥
 पञ्चवर्षशतान्यस्या यया त्रिस्पर्धसे सह ।
 एष च त्वां सुतो मातर्दासीत्यान्मोचयिष्यति ॥ ७६ ॥
 यद्येनमपि मातस्त्व मामिवाण्डविमेदनात् ।
 न करिष्यस्यनग वा द्यग वापि तपस्विनम् ॥ ७७ ॥
 एव शप्त्वा तत पुत्रो विनतामन्तरिक्षम् ।
 अरुणो दृश्यते ब्रह्मन्प्रभातसमये यदा ॥ ७८ ॥

आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयत् ।

(अ. १७) एतस्मिन्नेव काले तु भगिन्यौ ते तपोधन ॥ ७९ ॥

अपश्यतां समायाते उच्चैश्चवसमन्तिकात् ।

(अ. १८) यं निशम्य तदा कद्रुर्विनतामिदमब्रवीत् ॥ ८० ॥

उच्चैश्चवा हि किंवर्णा भद्रे प्रब्रूहि मा चिरम् ।

विनता- श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्व मन्यसे शुभे ॥ ८१ ॥

ब्रूहि वर्णं त्वमप्यस्य ततोऽन विपणावहे ।

कद्रु- कृष्णबालमहं मन्ये हयमेनं शुचिस्मिते ॥ ८२ ॥

एहि सार्धं मया दीड्य दासीभावाय भामिनि ।

एव ते समर्थं कृत्वा दासीभावाय वै मिथ ॥ ८३ ॥

जग्मतुः स्वगृहानेव श्वो द्रक्ष्याय इति स्म ह ।

तत पुनसहस्रं तु कद्रुर्जिह्वा चिकीर्यती ॥ ८४ ॥

आज्ञापयामास तदा बाला भूत्वाञ्जनप्रभा ।

आविशध्व हयं क्षिप्र दासी न स्यामहं यथा ॥ ८५ ॥

नाचपद्यन्त ये वाक्यं ताञ्शशाप भुजंगमान् ।

सर्पसत्रे वर्तमाने पावको व प्रघक्ष्यति ॥ ८६ ॥

जनमेजयस्य राजर्षे पाण्डवेपस्य धीमत ।

शापमेन तु शुश्राव स्वयमेव पितामह ॥ ८७ ॥

सार्धं देवगणैः सर्वैर्वाचं तामन्धमोदत ।

बहुत्वं प्रेक्ष्य सर्पाणां प्रजानां हितकाम्यया ॥ ८८ ॥

(अ. १९) ततो रजन्यां व्युष्टायां प्रभातेऽभ्युदिते रथौ ।

कद्रुश्च विनता चैव भगिन्यौ ते तपोधन ॥ ८९ ॥

अमायिते सुसंरब्धे दास्ये कृतपणे तदा ।

जग्मतुस्तुरगं द्रष्टुमुच्चैश्चवसमन्तिकात् ॥ ९० ॥

(अ. २२) नागाश्च संविद् कृत्वा कर्तव्यमिति तद्वचः ।

कृष्णं पुच्छं करिष्यामस्तुरगस्य न संशय ॥ ९१ ॥

तथा हि गत्वा ते तस्य पुच्छे चाला इति स्मृताः ।
 एतस्मिन्नन्तरे ते तु सपत्न्यौ पणिते तदा ॥ ९२ ॥
 कद्रुश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसौ ।
 आलोकयन्त्यावक्षोभ्यं समुद्रं निधिमम्भसाम् ॥ ९३ ॥
 वायुनाऽतीव सहसा क्षोभ्यमाणं महास्वनम् ।
 तिमिगिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ॥ ९४ ॥
 संयुतं बहुसाहस्रैः सत्त्वेर्नानाविधैरपि ।
 घोरैर्घोरमनाधृष्यं गम्भीरमतिभैरवम् ॥ ९५ ॥
 आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ।
 नागानामालयं चापि सुरस्यं सरितां पतिम् ॥ ९६ ॥
 शुभ्रं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
 अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलसंमितम् ॥ ९७ ॥
 महानदीभिर्वर्हीभिस्तत्र तत्र सहस्रशः ।
 आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यन्तमिव चोर्मिभिः ॥ ९८ ॥

इत्येषं तरलतरोर्मिसंकुलं ते
 गम्भीरं विकसितमम्बरप्रकाशम् ।
 पातालज्वलनशिखाविदीपिताङ्गं
 गर्जन्तं द्रुतमभिजग्मतुस्ततस्ते ॥ ९९ ॥

(अ० ११) तं समुद्रमतिक्रम्य कद्रुर्विनतया सह ।
 न्यपतत्तुरगाभ्याशे न चिरादिव शीघ्रगा ॥ १०० ॥
 ततस्ते तं ह्यश्रेष्ठं ददृशाते महाजवम् ।
 शशांककिरणप्रख्यं कालवालमुमे तदा ॥ १०१ ॥
 निशम्य च बहुन्वालान् कृष्णान्पुच्छसमाश्रितान् ।
 विषण्णरूपां विनतां कद्रुर्दास्ये न्ययोजयत् ॥ १०२ ॥
 ततः सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
 अभवद्दुःखसन्तप्ता दासीभावं समास्थिता ॥ १०३ ॥

पतस्मिन्नंतरे चापि गरुडः काल आगते ।

विना मात्रा महातेजा विदार्याण्डमजायत ॥ १०४ ॥

(अ० १५) ततः कामगमः पक्षी महावीर्यो महाबलः ।

मातुरन्तिकमागच्छत्परं पारं महोदधेः ॥ १०५ ॥

यत्र सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।

अतीव दुःखसस्तप्ता दासीभावमुपागता ॥ १०६ ॥

ततः कदाचिद्विनतां प्रणतां पुत्रसन्निधौ ।

काले चाह्वय वचनं कद्रूरिदमभापत ॥ १०७ ॥

नागानामालयं भद्रे सुरस्यं चारुदर्शनम् ।

समुद्रकुशावेकान्ते तत्र मां विनते नय ॥ १०८ ॥

ततः सुपर्णमाता तामवहत्सर्पमातरम् ।

एवमान्गरुडश्चापि मातुर्बचनबोधितः ॥ १०९ ॥

(अ० १६) रामणीयकमागच्छन्मात्रा सह भुजंगमाः ।

(अ० १७) अभुवंश्च महावीर्यं सुपर्णं पतगोश्वरम् ॥ ११० ॥

वहास्मानपरं द्वीपं सुरस्यं विमलोदकम् ।

स विचिन्त्याग्रधीत्यक्षी मातरं विनतां तदा ॥ १११ ॥

किं कारणं मया मातः कर्तव्यं सर्पभाषितम् ।

विनता- दासीभूताऽस्मि दुर्योगात्सपत्न्याः पतगोक्षितम् ॥ ११२ ॥

पणं वितथमास्थाय सर्पैरुपचिना हृतम् ।

तस्मिंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः ॥ ११३ ॥

उवाच वचनं सर्पैस्तेन दुःखेन दुःखितः ।

किमाहृत्य विदित्वा वा किं वा कृत्वेह पीडयम् ॥ ११४ ॥

दास्याहो विप्रमुच्येयं तथ्यं वदत लेलिहः ।

श्रुत्वा तमभुवन्सर्पा आहरामृतमोजसा ॥ ११५ ॥

ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचरः ।

(अ० १८, १९) इत्युक्तो गरुडः सर्पैरुत्पपात मनोजघः ॥ ११६ ॥

(अ० ११) अतिक्रान्तोऽमृतस्यार्थे सर्वतोऽग्निमपश्यत् ।

आवृण्वानं महाज्वालमर्चिर्भिः सर्वतोऽम्बरम् ॥ ११७ ॥

दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुसमीरितम् ॥ ११८ ॥

ततो नवत्या नवतीर्मुखानां

कृत्वा महात्मा गरुडस्तपस्वी ।

नदीः समापीय मुखैस्ततस्तैः

सुशीघ्रमागम्य पुनर्जवेन ॥ ११९ ॥

ज्वलन्तमग्निं तममित्रतापनः

समास्तरत्पत्ररथो नदीभिः ।

ततः प्रचक्रे घपुरन्यदत्तं

प्रवेष्टुकामोऽग्निमभिप्रशाम्य ॥ १२० ॥

(अ० ११) जाग्रदमयो भूत्वा मरीचिनिकरोज्वलः ।

प्रविवेश घलात्पक्षी घारिवेग इवार्णवम् ॥ १२१ ॥

स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।

परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयम् ॥ १२२ ॥

ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् ।

घोररूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ १२३ ॥

तस्यान्तं स दृष्ट्वैव पर्यवर्तत स्वेचरः ।

अरान्तरेणाभ्यपतत्संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह ॥ १२४ ॥

अथश्चरस्य चैवात्र दीप्तानलसमवृत्ती ।

रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ॥ १२५ ॥

तयोश्चक्षूषि रजसा सुपर्णः सहसाऽवृणोत् ।

ताभ्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्वतः समताडयत् ॥ १२६ ॥

तयोर्द्वे समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरिक्षगः ।

आच्छिन्नत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ १२७ ॥

समुत्पाद्यामृतं तत्र वैनतेयस्ततो बली ।
 उत्पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्यवान् ॥ १२८ ॥
 तं ध्वजन्तं खगध्रेष्ठं वज्रेणेन्द्रोभ्यताडयत् ।
 हरन्तममृतं रोषाद्गरुडं पक्षिणां वरम् ॥ १२९ ॥
 तमुवाचेन्द्रमाक्रन्दे गरुडः पततो वरः ।
 ऋषेर्मानं करिष्यामि वज्रं यस्यास्थिसंभवम् ॥ १३० ॥
 पद्ममुक्त्वा ततः पद्ममुत्ससर्ज स पक्षिणः ।

(अ० १४) आजगाम ततस्तूर्णं सुपर्णो मातुरन्तिकम् ॥ १३१ ॥

अथ सर्पानुवाचेद् सर्वाङ्गरमहृष्टवत् ।
 इदमानीतममृतं निक्षेप्यामि कुशेषु वः ॥ १३२ ॥
 स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्नीत पद्मगाः ।
 भवद्विरिदमासीनैर्यदुक्तं तद्वचस्तदा ॥ १३३ ॥
 अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे ।
 यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम् ॥ १३४ ॥
 ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत ।
 शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिशं पुनः ॥ १३५ ॥
 अथागतास्तमुद्देशं सर्पाः सोमार्थिनस्तदा ।
 यत्रैतदमृतं चापि स्थापितं कुशसंस्तरे ॥ १३६ ॥
 तद्विहाय हतं सर्पाः प्रतिमायाकृतं च तत् ।
 सोमस्यानमिदं चेति दर्भास्ते लल्लिहुस्तदा ॥ १३७ ॥
 ततो द्विधाकृता जिह्वाः सर्पाणां तेन कर्मणा ।
 अभवन्ध्यामृतस्पर्शादिर्भास्तेऽथ पवित्रिणः ॥ १३८ ॥

परीक्षिदुपाख्यानम्

(अ० ४०) परीक्षिग्राम राजासीद्व्रह्मन्कौरव्यंराजः ।

स कदाचिन्मृगं विध्या धाणेनानतपर्वणा ॥ १३९ ॥

पृष्ठतो धनुषादाय ससार गहने वने ।

परिध्रान्तः पिपासार्त आससाद मुनिं वने ॥ १४० ॥

अपृच्छद्धनुष्यस्य तं मुनिं क्षुच्छ्रमान्वितः ।

मो मो ब्रह्मब्रह्म राजा परीक्षिदभिमन्युजः ॥ १४१ ॥

मया विद्धो मृगो नष्टः कञ्चित्तं दृष्टवानसि ।

स मुनिस्तं नृ नोवाच किञ्चिन्मौनव्रते स्थितः ॥ १४२ ॥

तस्य स्कंधे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समासजत् ।

तद्वणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः ॥ १४३ ॥

शुंगी नाम महानोदो दुःप्रसादो महान्रतः ।

{अ.४१} आविष्टः स हि कोपेन शशाप नृपतिं तदा ॥ १४४ ॥

योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य ह ।

स्कंधे मृतं समास्त्राक्षीत्यन्नं राजकिल्विपी ॥ १४५ ॥

तं पापमत्तिसंकुद्धस्तक्षकः पद्मगेश्वरः ।

सत्तपन्नादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ॥ १४६ ॥

तमप्रवीत्पिता ब्रह्मस्तथा कोपसमन्वितम् ।

न मे प्रियं कृतं तात नेप धर्मस्तपस्विनाम् ॥ १४७ ॥

धर्मं तस्य नरेन्द्रस्य विषये निवसामहे ।

न्यायतो रक्षितास्तेन तस्य पापं न रोचये ॥ १४८ ॥

अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।

उद्धृत्तं सततं लोकं राजा दण्डेन शास्ति वै ॥ १४९ ॥

मनुष्याणां च यो धाता राजा राज्यकरः पुनः ।

दशश्रोत्रियसमो राजा इत्येवं मनुग्रवीत् ॥ १५० ॥

तेनेह क्षुधितेनाद्य श्रान्तेन च तपस्विना ।

अजानता कृतं मन्ये व्रतमेतदिदं मम ॥ १५१ ॥

{अ.४२} पित्रा पुत्रो वयस्योऽपि सततं वाच्य एव नृ ।

यथा स्यादगुणसंयुक्तः प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ १५२ ॥

सोऽहं पश्यामि वक्तव्यं त्वयि धर्मभृतां वर ।
 पुत्रत्वं वालता चैव तवावेक्ष्य च साहसम् ॥ १५३ ॥
 स त्वं शमपरो भूत्वा वन्यमाह्वयमाचरन् ।
 चर क्रोधमिमं हत्वा नैवं धर्मं प्रहास्यसि ॥ १५४ ॥
 क्रोधो हि धर्मं हरति यतीनां दुःखसंचितम् ।
 ततो धर्मविहीनानां गतिरिष्टा न विद्यते ॥ १५५ ॥
 मया तु शममास्थाय यच्छक्यं कर्तुमद्य वै ।
 तत्करिष्याम्यहं तात प्रेषयिष्ये नृपाय वै ॥ १५६ ॥
 मम पुत्रेण शतोऽसि घालेन कृशबुद्धिना ।
 ममेमां धर्यणां त्वत्त. प्रेक्ष्य राजश्रमर्षिणा ॥ १५७ ॥
 एवमादिदय शिष्यं स प्रेषयामास सुव्रतः ।
 सोऽभिगम्य ततः शीघ्रं नरेन्द्रं कुरवर्धनम् ॥ १५८ ॥
 विवेश भवनं राक्षः पूर्वं द्वास्थैर्निवेदितः ।
 पूजितस्तु नरेन्द्रेण द्विजो गौरमुखस्तदा ॥ १५९ ॥
 आचख्यौ च परित्यान्तो राक्षः सर्वमशेषतः ।
 तक्षकः सप्तपत्रेण मृत्युस्तत्र भविष्यति ॥ १६० ॥
 इति श्रुत्वा वचो घोरं स राजा कुरनन्दनः ।
 पर्यतप्यत तत्प्रापं कृत्वा राजा महातपाः ॥ १६१ ॥
 अनुक्रोशात्मतां तस्य शमीकस्यावधार्य च ।
 पर्यतप्यत भूयोऽपि कृत्वा तत्किल्बिषं मुनेः ॥ १६२ ॥
 न हि मृत्युं तथा राजा श्रुत्वा धै सोऽन्यतप्यत ।
 अशोचदमप्राप्यो यथा हृत्वेह कर्म तत् ॥ १६३ ॥
 संमन्त्र्य मन्त्रिभिश्चैव स तथा मन्त्रतत्त्वचित् ।
 प्रासादं कारयामास एकस्तम्भं सुरक्षितम् ॥ १६४ ॥
 रक्षां च विदधे तत्र भिषजश्चीपधानि च ।
 ग्राहणान्मन्त्रसिद्धांश्च सर्वानो वै न्ययोजयत् ॥ १६५ ॥

प्राप्ते च दिवसे तस्मिन्सप्तमे द्विजसत्तमः ।

काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम् ॥ १६६ ॥

तं ददर्श स नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि ।

गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भूत्वा वयोतिगः ॥ १६७ ॥

तमवधीत्पन्नगेन्द्रः काश्यपं मुनिपुंगवम् ।

क भवांस्त्वरितो याति किं च कार्यं चिकीर्षति ॥ १६८ ॥

काश्यप- नृपं कुरुकुलोत्पन्नं परीक्षितमरिन्दमम् ।

तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाऽद्य प्रचक्ष्यति ॥ १६९ ॥

तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमतेजसम् ।

गच्छामि त्वरितं सौम्य सद्यः कर्तुमपज्वरम् ॥ १७० ॥

तक्षक- अहं स तक्षको ब्रह्मस्तं धक्ष्यामि महीपतिम् ।

(अ०४३) परं मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च ॥ १७१ ॥

न्यप्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ।

स वृक्षस्तेन दष्टस्तु पन्नगेन महात्मना ॥ १७२ ॥

आर्शाधिपधियोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः ।

ततः स भगवान्विद्वान्काश्यपो द्विजसत्तमः ॥ १७३ ॥

मस्मराशीरुतं वृक्षं विधया समजीवयत् ।

तं दष्ट्वा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना ॥ १७४ ॥

उवाच तक्षको ब्रह्मन्नेतदत्यद्भुतं त्वयि ।

द्विजेन्द्र यद्विषं हन्या भम वा मद्विधस्य वा ॥ १७५ ॥

यत्तेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्मान्नृपोत्तमात् ।

अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम् ॥ १७६ ॥

विप्रशापामिभूते च क्षीणायुषि नराधिपे ।

घटमानस्य ते विप्र सिद्धिः संशयिता भवेत् ॥ १७७ ॥

तक्षकस्य वचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः ।

प्रदध्यौ सुमहातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान् ॥ १७८ ॥

दिव्यज्ञानं स तेजस्वी ज्ञात्वा त नृपतिं तदा ।
 क्षीणायुषं पाण्डवेयमपावर्तत काश्यप ॥ १७९ ॥
 लब्ध्वा वित्तं मुनिवरस्तक्षकाद्यावदीप्सितम् ।
 निवृत्ते काश्यपे तस्मिन्समयेन महात्मनि ॥ १८० ॥
 जगाम तक्षकस्तूर्णं नगरं गजसाह्वयम् ।
 ततस्तापसरूपेण प्राहिणोत्स भुजगमान् ॥ १८१ ॥
 गच्छध्व यूयमव्यग्रा राजान कार्यवत्तया ।
 फलपुष्पोदकं नाम प्रतिग्राहयितुं नृपम् ॥ १८२ ॥
 ते तक्षकसमादिष्टास्तथा चक्रुर्भुजंगमा ।
 उपनिन्युस्तथा राज्ञे दर्शनाय फलानि च ॥ १८३ ॥
 तच्च सर्वं स राजेन्द्र प्रतिग्राह्य वीर्यवान् ।
 गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छन्नरूपिषु ॥ १८४ ॥
 जमात्यान्सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिप ।
 भक्षयन्तु भयन्तो ये स्वादूनीमानि सर्वशः ॥ १८५ ॥
 तापसेरुपनीतानि फलानि सहितानि मया ।
 विधिना सप्रयुक्तो वै ऋषिषान्भ्येन तेन तु ॥ १८६ ॥
 यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवाभक्षयत्स्वयम् ।
 ततो भक्षयतस्तस्य फलात्तृमिरभूदुणु ॥ १८७ ॥
 ह्रस्वकं हृष्णानयनस्ताम्रवर्णोऽथ शौनक ।
 स तं गृह्य नृपश्रेष्ठ सचिवानिदमब्रवीत् ॥ १८८ ॥
 अस्तमभ्येति सविना विपादय न मे भयम् ।
 सत्यवागस्तु स मुनि हृमिर्मां दशतामयम् ॥ १८९ ॥
 तक्षको नाम भूत्वा वै तथा परिहृत भवेत् ।
 पयमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां सन्निवेश्य ह ॥ १९० ॥
 हृमिकं ग्राह्यसत्तूर्णं मुमूर्धुर्नष्टचेतनः ।
 ग्राह्यसन्नेव भोगेन तक्षकेण त्वयेभ्यत ॥ १९१ ॥

चेष्टयित्वा च वेगेन विनद्य च मद्वास्वनम् ।

अदशत्पृथिवीपालं तक्षकः पन्नरोश्वरः ॥ १९२ ॥

(अ०४४) ते तथा मन्त्रिणो दृष्ट्वा भोगेन परिवेष्टितम् ।

विषण्णवदनाः सर्वे रुरुर्भृशदुःखिताः ॥ १९३ ॥

ततस्तु ते तद्गृहमग्निनावृतम्

प्रदीप्यमानं विषजेन भोगिनः ।

भयात्परित्यज्य दिशः प्रपेदिरे

पपात राजाऽशनिताडितो यथा ॥ १९४ ॥

नृपं दिशुं तस्य सुतं प्रचक्रिरे

समेत्य सर्वे पुर्यासिनो जनाः ।

नृपं यमाहुस्तममिप्रघातिनं

कुरुप्रवीरं जनमेजयं जनाः ॥ १९५ ॥

सर्पमन्त्रम्

(अ०५१) ब्रह्मन्मस्तशार्दूलो राजा पारीक्षितस्तदा ।

पुरोहितमथाद्वय ऋत्विजो यमुधाधिपः ॥ १९६ ॥

अब्रवीद्वाक्यसंपन्नः कार्यसंपत्करं वचः ।

यो मे हिंसितवांस्तातं तक्षकः स दुष्टात्मवान् ॥ १९७ ॥

प्रतिकुर्यां तथा तस्य तद्भवन्तो ध्रुवन्तु मे ।

अपि तत्कर्म विदितं भवतां येन पन्नगम् ॥ १९८ ॥

तक्षकं संप्रदीप्तेऽग्नौ प्रक्षिपेयं सवान्धवम् ।

यथा तेन पिता मह्यं पूर्वं दग्धो विषाग्निना ॥ १९९ ॥

तथाऽहमपि तं पापं दग्धुमिच्छामि पन्नगम् ।

ऋत्विजः- अस्ति राजन्महत्सत्रं त्वदर्थं देवनिर्मितम् ॥ २०० ॥

सर्पसत्रमिति ख्यातं पुराणे परिपठ्यते ।

एवमुक्तः स राजर्षिर्मेने दग्धं हि तक्षकम् ॥ २०१ ॥

ततोऽध्वीन्मन्त्रविदस्तान्याजा ब्राह्मणांस्तदा ।
 आहरिष्यामि तत्सत्रं संभारः संभ्रियंतु मे ॥ २०२ ॥
 ततस्ते ऋत्विजस्तस्य शास्त्रतो द्विजसत्तम ।
 तं देशं प्रापयामासुर्यशायतनकारणात् ॥ २०३ ॥
 प्रभूतधनधान्याढ्यमृत्विग्निः सुनिपेवितम् ।
 निर्माय चापि विधिवधशायतनमीप्सितम् ॥ २०४ ॥
 राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्रातये तदा ।

(अ. ५२) ततः कर्म प्रवृत्ते सर्पसत्रविधानतः ॥ २०५ ॥
 पर्यङ्गमंश्च विधिवत्स्वे स्वे कर्मणि याजकाः ।
 प्रावृत्य कृष्णश्रासांसि धूम्रसंस्कलोचनाः ॥ २०६ ॥
 जुहुवुर्मन्त्रवच्चैव समिद्धं जातवेदसम् ।
 ततः सर्पाः समापेतुः प्रदीप्ते हव्यवाहने ॥ २०७ ॥
 विचेष्टमानाः कृष्णमावहयन्तः परस्परम् ।
 विस्फुरन्तः श्वसन्तश्च वेष्टयन्तः परस्परम् ॥ २०८ ॥
 पुच्छैः शिरोभिश्च भृशं चित्रभानुं प्रपेदिरे ।
 श्वेताः कृष्णाश्च नीलाश्च स्यविराः शिशवस्तथा ॥ २०९ ॥
 नदन्तो विविधाश्रादान्पेतुर्दाप्ते विभावसौ ।
 एवं शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्घुदानि च ॥ २१० ॥
 अयशानि विनष्टानि पद्मगानां तु तत्र वै ।

(अ. ५३) अजग्रं निपतत्स्वप्नौ नागेषु भृशदुःखितः ॥ २११ ॥
 अल्पशेषपरीक्षारो वासुकिः पर्यतप्यत ।
 फट्मलं चाविशदघोरं वासुकिं पद्मगोत्तमम् ॥ २१२ ॥
 स घूर्णमानहृदयो भगिनीमिदमब्रवीत् ।
 अयं स कालः संप्राप्तो यदर्थमस्मि मे स्वयः ॥ २१३ ॥
 जरत्कारौ मया दत्ता प्रायस्वास्मान्सयान्धवान् ।
 (अ. ५४) तत आहूय पुत्रं स्यं जरत्कार्युजंगमा ॥ २१४ ॥

वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमब्रवीत् ।

अहं तव पितुः पुत्र भ्रात्रा दत्ता निमित्ततः ॥ २१५ ॥

कालः स चायं संप्राप्तस्तत् कुरुष्व यथातथम् ।

आस्तीक- किं निमित्तं मम पितुर्दत्ता त्वं मातुलेन मे ॥ २१६ ॥

तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन श्रुत्वा कर्ताऽस्मि तत्तथा ।

जरत्कार- पञ्चगानामशेषाणां माता कदूरिति श्रुता ॥ २१७ ॥

तया शप्ता रुषितया सुता यस्मान्नियौव तत् ।

उच्चैः श्रवाः सोऽश्वराजो यन्मिथ्या न कृतो मम ॥ २१८ ॥

विनतार्थाय पणिते दासभावाय पुत्रकाः ।

जन्तमेजयस्य यो यक्षे धक्ष्यत्यनिलसारथिः ॥ २१९ ॥

तत्र पञ्चान्वमापन्नाः प्रेतलोकं गमिष्यथ ।

तां च शप्तवतीं देवः साक्षाल्लोकपितामहः ॥ २२० ॥

एवमस्त्विति तद्वाक्यं प्रोवाचानुमुमोद च ।

वासुकिश्चापि तच्छ्रुत्वा पितामहवचस्तदा ॥ २२१ ॥

अमृते मथिते तात देवाऽऽरुणमीयिष्यान् ।

सिद्धार्थाश्च सुराः सर्वे प्राप्यामृतमनुत्तमम् ॥ २२२ ॥

भ्रातरं मे पुरस्कृत्य पितामहमुपागमन् ।

ते ॥ प्रसादयामासुः सुराः सर्वेऽब्जसंभवम् ॥ २२३ ॥

राज्ञा वासुकिना सार्धं शापोऽसौ न भवेदिति ।

ब्रह्मा- जरत्कारुर्जरत्कारुं यां भार्यां समवाप्स्यति ॥ २२४ ॥

तत्र जातो द्विजः शापान्मोक्षयिष्यति पञ्चगान् ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वासुकिः पञ्चगोत्तमः ॥ २२५ ॥

प्रादान्माममग्नय्य तव पित्रे महात्मने ।

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सास्तीको मातरं तदा ॥ २२६ ॥

अब्रवीद्दुःखसन्तप्तं वासुकिं जीययन्निव ।

अहं त्वां मोक्षयिष्यामि वासुके पञ्चगोत्तम ॥ २२७ ॥

तस्माच्छापान्महासत्त्व सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
 ततः स वासुकेर्घोरमपनीय मनोज्वरम् ॥ २२८ ॥
 आधाय चात्मनोङ्गेषु जगाम त्वरितो भृशम् ।
 स गत्वाऽपश्यदास्तीको यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ २२९ ॥
 घृतं सद्स्यैर्यदुमिः सूर्ययद्विसमप्रभैः ॥ २३० ॥

स प्राप्य यज्ञायतनं घरिष्ठं
 द्विजोत्तमः पुण्यकृतां घरिष्ठः ।
 तुष्टाव राजानमनन्तकीर्ति-
 मृत्विक्सदस्योश्च तथैव चाग्निम् ॥ २३१ ॥

(१०५५)

सोमस्य यज्ञो घरुणस्य यज्ञः
 प्रजापतेर्यज्ञ आसीत्प्रपाते ।
 तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
 पारीक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ २३२ ॥
 भृत्विक्स्त्रमो नास्ति लोकेषु चैव
 द्विपायनेनेति विनिश्चितं मे ।
 एतस्य शिष्या हि क्षितिं संचरन्ति
 सर्वर्त्विजः कर्मसु स्वेषु दक्षाः ॥ २३३ ॥

विश्वायसुश्चित्रमानुर्महात्मा हिरण्यरेता हुतभुक्कृष्णवर्त्मा ।
 प्रदक्षिणावर्तशिखः प्रदीप्तो हव्यं तवेदं हुतभुग्वष्टि वेद्यः ॥ २३४ ॥
 शक्रः साक्षाद्वज्रपाणिर्यथेह

प्राप्ता लोकेऽस्मिंस्त्वं तथेह प्रजानाम् ।

मतस्त्वं नः पुरुषेन्द्रेह लोके

न च त्वदन्यो भूषतिरस्ति जज्ञे ॥ २३५ ॥

(१०५६)

जनमेजय-

पालोप्ययं स्थविर एवावमापते

नायं बालः स्थवितोऽयं मतो मे ।

इच्छाम्यहं धरमस्मै प्रदातुं
तन्मे विप्राः संविदघ्यं यथावत् ॥ २३६ ॥
यथा चेदं कर्म समाप्यते मे
यथा च वै तक्षक एति शीघ्रम् ।
तथा भवन्तः प्रयतन्तु सर्वे
परं शक्त्या स हि मे विद्विषाणः ॥ २३७ ॥

ऋत्विजः- यथा शस्त्राणि नः प्रादुर्यथा शंसति पावकः ।
इन्द्रस्य भवने राजंस्तक्षको भयपीडितः ॥ २३८ ॥
जनमेजय- इन्द्रस्य भवने विप्रा यदि नागः स तक्षकः ।
तमिद्रेणैष सहितं पातयध्वं विभावसौ ॥ २३९ ॥
जनमेजयेन राज्ञा तु नोदितस्तक्षकं प्रति ।
होता जुहाय तत्रस्थं तक्षकं पक्षगं तथा ॥ २४० ॥
ह्वयमाने तथा चैव तक्षकः सपुरंदरः ।
आकाशे दृढशे चैव क्षणेन व्यथितस्तदा ॥ २४१ ॥
पुरंदरस्तु तं यज्ञं दृष्ट्वोरुभयमाविशत् ।
हित्वा तु तक्षकं त्रस्तः स्वमेव भयनं ययौ ॥ २४२ ॥
इन्द्रे गते तु राजेन्द्र तक्षको भयमोहितः ।
मन्त्रशक्त्या पावकार्चिःसमीपमवशो गतः ॥ २४३ ॥

ऋत्विजः- वर्तते तव राजेन्द्र कर्मतद्विधिवत्प्रभो ।
अस्मै तु द्विजमुख्याय वरं त्वं दातुमर्हसि ॥ २४४ ॥
जनमेजय- यालाभिरूपस्य तवाग्रमेय
वरं प्रयच्छामि यथानुरूपम् ।
वृणोष्व यत्तेऽभिमतं हृदि स्थितं
तत्ते प्रदास्याम्यपि चेददेयम् ॥ २४५ ॥
आस्तीक- वरं ददासि चेन्मह्यं वृणोमि जनमेजय ।
सत्रं ते विरमन्वेतन्न पतेयुरिहोरगाः ॥ २४६ ॥

ततो वेदविदस्तात सदस्याः सर्व एव तम् ।

राजानमूचुः सहिता लभतां ब्राह्मणो वरम् ॥ २४७ ॥

(अ. ५८) ततो राजाऽब्रवीद्वाम्यं सदस्यैश्चोदितो भृशम् ।

काममेतद्भवत्वेवं यथास्तीकस्य भाषितम् ॥ २४८ ॥

समाप्यतामिदं कर्म पन्नगाः सन्त्वनामयाः ।

ततो हलहलाशब्दः प्रीतिदः समजायत ॥ २४९ ॥

आस्तीकस्य घरे दत्ते तथैवोपरयाम च ।

स यज्ञः पाण्डवेयस्य राज्ञः पारीक्षितस्य ह ॥ २५० ॥

प्रीतिमांश्चाभवद्राजा भारतो जनमेजयः ।

ततश्चकारावभृथं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २५१ ॥

आस्तीकं प्रेषयामास गृहानेव सुसंस्कृतम् ।

सर्पसत्रे व्यासस्य भारतकथनार्थं वैशम्पायनाय आदेशः

(अ. ६०) श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम् ॥ २५२ ॥

अभ्यगच्छदपिर्विद्वान्कृष्णद्वैपायनस्तदा ।

जनमेजयस्तु राजर्षिर्दृष्ट्वा तमृषिमागतम् ॥ २५३ ॥

सगणोभ्युद्ययौ तूर्णं प्रीत्या भरतसत्तमः ।

काञ्चनं विष्टुरं तस्मै सदस्यानुमतः प्रभुः ॥ २५४ ॥

आसनं कल्पयामास यथा शनो वृहस्पतेः ।

तत्रोपविष्टं वरुणं देवर्षिगणपूजितम् ॥ २५५ ॥

पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

ततस्तु सहितः सर्वैः सदस्यैर्जनमेजयः ॥ २५६ ॥

इदं पश्चाद्विजश्रेष्ठं पर्यपृच्छत्कृताञ्जलिः ।

कुरूणां पाण्डवानां च भवान्प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २५७ ॥

तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ।

कथं सममवद्भेदस्तेषामक्रियकर्मणाम् ॥ २५८ ॥

तच्च युद्धं कथं वृत्तं भूतान्तकरणं महत् ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ २५९ ॥
 शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ।
 कुरुणां पाण्डवानां च यथा मेदोऽभवत्पुरा ॥ २६० ॥
 तदस्मै सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि ।
 गुरोर्वचनमाश्राय स तु विप्रर्षभस्तदा ॥ २६१ ॥
 आचक्ष्वे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम् ।
 वैशम्पायनकृतः भारतकथारम्भः

(अ. ११) गुरवे प्राङ्मनसकृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ॥ २६२ ॥
 वैशम्पायन- संपूज्य च द्विजान्सर्वास्तयान्यान्विदुषो जनान् ।
 महर्षेर्विधुतस्येह सर्वलोकेषु धीमतः ॥ २६३ ॥

प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यास्य महात्मनः ।

(अ. १२) यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महागिरिः ॥ २६४ ॥
 उमौ ख्यातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ।
 त्रिमिर्वर्गैः सदोत्थार्या कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ २६५ ॥
 महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमद्भुतम् ।
 धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ॥ २६६ ॥
 यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ।

सत्यवतीजन्म, व्यासप्रादुर्भावश्च

(अ. १३) राजोपरिचरो नाम धर्मनित्यो महीपतिः ॥ २६७ ॥
 बभूव मृगायां गन्तुं सदा किल घृतव्रतः ।
 तस्य रेतः प्रचस्कंद चरतो गहने धने ॥ २६८ ॥
 अमिमन्त्र्याथ तच्छुक्रमारात्तिष्ठन्तमाशुगम् ।
 सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्वज्ञो गत्वा श्येनं ततोऽब्रवीत् ॥ २६९ ॥

मत्प्रियार्यमिदं सौम्य शुक्रं मम गृहं नय ।
 गृहीत्वा तत्तदा द्येनस्पूर्णमुत्पत्य वेगवान् ॥ २७० ॥
 जवं परममापन्नं प्रदुद्राव विहंगमः ।
 तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः ॥ २७१ ॥
 मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यमुनाचरी ।
 द्येनपादपरिभ्रष्टं तद्वीर्यमथ वासवम् ॥ २७२ ॥
 जग्राह तरसोपेत्य सार्द्रिका मत्स्यरूपिणी ।
 कदाचिदपि मत्सीं तां यवंधुर्मत्स्यजीविनः ॥ २७३ ॥
 मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतसत्तम ।
 उज्ज्वलुरुदरात्तस्याः स्त्रीं पुमांसं च मानुषम् ॥ २७४ ॥
 आश्चर्यभूतं तद्गत्वा राज्ञेऽथ प्रत्यवेदयन् ।
 तयोः पुमांसं जग्राह राजोपरिचरस्तदा ॥ २७५ ॥
 स मत्स्यो नाम राजाऽसीद्धार्मिकः सत्यसंगरः ।
 सा कन्या कुहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगन्धिनी ॥ २७६ ॥
 राज्ञा दत्ता च दाशाय कन्येय ते भवत्विति ।
 शुश्रूषार्थं पितुर्नविं बाह्व्यन्तीं जले च ताम् ॥ २७७ ॥
 तीर्थयात्रा परिक्रामन्नपश्यद्वै पराशरः ।
 दृष्ट्वेव स च तां धीमाश्चकमे चारुहासिनीम् ॥ २७८ ॥
 संगमं मम कल्याणि कुरुष्वेत्यभ्यभाषत ।
 साऽब्रवीत्पश्य भगवन्पारावारे स्थितामृषीन् ॥ २७९ ॥
 आचयोर्दृष्टयोरेभिः कथं तु स्यात्समागमः ।
 पथं तयोक्तो भगवाच्चीहारमसृजत्प्रभु ॥ २८० ॥
 येन देशः स सर्वस्तु तमोभूत इवाऽभवत् ।
 सत्यवती- विद्धि मां भगवन्कन्यां सदा पितृवशानुगाम् ॥ २८१ ॥
 त्वत्संयोगाच्च दुष्येत कन्याभावो ममानघ ।
 पतत्संचिन्त्य भगवन्विचत्स्व यदनतरम् ॥ २८२ ॥

पवमुक्तवर्ती तां तु प्रीतिमानृषिसत्तमः ।
 उवाच मत्प्रियं कृत्वा कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ २८३ ॥
 चृणीष्य च धरं भीरु यं त्वमिच्छसि भाविनि ।
 पवमुक्ता धरं वने गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ॥ २८४ ॥
 ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ।
 जगाम सह संसर्गमृषिणाऽद्भुतकर्मणा ॥ २८५ ॥
 पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुपाव सा ।
 जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स धीर्यवान् ॥ २८६ ॥
 न्यस्तो द्वीपे स यद्वालस्तस्माद्वैपायनः स्मृतः ।
 विव्यास वेदान्यस्मात्स तस्माद्व्यास इति स्मृतः ॥ २८७ ॥

महाभिषारुयानम्

(७०९९) इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजासीन्पृथिवीपतिः ।
 महामिप इति ख्यातः सत्यवान्सत्यविक्रमः ॥ २८८ ॥
 सोऽभ्यमेघसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
 तोषयामास देवेशं स्वर्गं लेभे ततः प्रभुः ॥ २८९ ॥
 ततः कदाचिद्ब्रह्माणमुपासांचक्रिरे सुराः ।
 तत्र राजर्षयो ह्यासन्स च राजा महामिपः ॥ २९० ॥
 मय गंगा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।
 तस्या वासः समुद्रतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ २९१ ॥
 ततोऽभवन्सुरगणाः सहसाऽवाद्मुखास्तदा ।
 महामिपस्तु राजर्विराड्को दृष्टवान्नदीम् ॥ २९२ ॥
 सोऽपध्यातो भगवता ब्रह्मणा तु महामिपः ।
 उक्तश्च जातो मर्त्येषु पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥ २९३ ॥
 यथाहृतमनाश्वासि गंगया त्वं हि दुर्मते ।
 सा ते वै मानुषे लोके विप्रियाण्याचरिष्यति ॥ २९४ ॥

स चिन्तयित्वा नृपतिर्नृपानन्यांस्तपोधनाम् ।
 प्रतीपं रोचयामास पितरं भूरितेजसम् ॥ २९५ ॥
 महाभिपं तु तं दृष्ट्वा नदी धैर्याच्युतं नृपम् ।
 तमेव मनसाध्यायन्त्युपावर्तत्सखिद्वय ॥ २९६ ॥
 सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहतामृष ।
 ददर्श पथि गच्छन्ती वसून्देवान्दिवौकसः ॥ २९७ ॥
 तथारूपांश्च तान्दृष्ट्वा पप्रच्छ सरितां वरा ।
 किमिदं नष्टरूपाः स्थ कच्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ॥ २९८ ॥
 तामुचुर्वसवो देवाः शप्ताः स्मो वै महानदि ।
 सन्ध्यां वसिष्ठमासीनं तमत्यमिसृताः पुरा ॥ २९९ ॥
 तेन कोपाद्वयं शप्ता योनौ संभयतेति ह ।
 न तच्छक्यं निवर्तयितु यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ ३०० ॥
 त्वमस्मान्मानुषी भूत्वा खंज पुत्रान्यसूनुषि ।
 न मानुषीणां जठरं प्रविशेम वयं शुभे ॥ ३०१ ॥
 इत्युक्ता तैश्च वसुभिस्तथेत्युफ्त्वाऽब्रवीद्विदम् ।
 मर्त्येषु पुरुषश्रेष्ठः को वः कर्ता भविष्यति ॥ ३०२ ॥
वसवः- प्रतीपस्य सुतो राजा शान्तनुर्लोकविभ्रुतः ।
 भविता मानुषे लोके स नः कर्ता भविष्यति ॥ ३०३ ॥
 जातान्कुमारान्स्वानप्सु प्रक्षेप्तुं वै त्वमर्हसि ।
 यथा न चिरकालं नो निष्कृतिः स्यात्त्रिलोक्ये ॥ ३०४ ॥
शङ्खा- पधमेतन्करिष्यामि पुत्रस्तस्य विधीयताम् ।
 नास्य मोघः संगमः स्यात्पुत्रहेतोर्मया सह ॥ ३०५ ॥
वसवः- तुरीयार्धं प्रदास्यामो धीर्यस्यैकैकशो वयम् ।
 तेन धीर्येण पुत्रस्ते भविता तस्य चेप्सितः ॥ ३०६ ॥
 न संपत्स्यति मर्त्येषु पुनस्तस्य तु संततिः ।
 तस्मादपुत्रः पुत्रस्ते भविष्यति स धीर्यवान् ॥ ३०७ ॥

एवं ते समयं कृत्वा गगया वसव सह ।

जग्मुः संहृष्टमनसो यथासंकल्पमञ्जसा ॥ ३०८ ॥

शान्तनुजन्म

(अ. १७) एतस्मिन्नेव काले तु प्रतीपः क्षत्रियर्षभः ।

तपस्तेपे सुतस्यार्थे सभार्यः कुरुनन्दन ॥ ३०९ ॥

तयोः समभवत्पुत्रो बृद्धयोः स महामिपः ।

शान्तस्य जज्ञे संतानस्तस्मादासीत्स शान्तनुः ॥ ३१० ॥

स राजा शान्तनुर्धोमान्देवराजसमश्रुतिः ।

प्रभूष मृगयाशीलः सतत वनगोचरः ॥ ३११ ॥

स मृगान्महिषाश्चैव विनिष्कन्य राजसत्तमः ।

गगामनुचचारैकः सिङ्गचारणसेविताम् ॥ ३१२ ॥

स कदाचिन्महाराजः ददर्श परमां स्त्रियम् ।

जाज्वल्यमाना घण्टा साक्षाच्छिष्यमिवापराम् ॥ ३१३ ॥

तामुवाच ततो राजा सान्त्वयन् श्रद्धया गिरः ।

याचे त्वां सुरगर्भा मे भार्या मे भव शोभने ॥ ३१४ ॥

गाङ्गेयजन्म

(अ. १८) एतच्छ्रुत्वा यचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च ।

उवाच चैव राज्ञः सा ब्रूहादयन्ती मनो गिरः ॥ ३१५ ॥

भविष्यामि महीपालः महिषी ते वशानुगा ।

पशुं कुर्यामहं राजन् शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ ३१६ ॥

न तद्धारयितव्याऽस्मि न वञ्चयामास तयाऽप्रियम् ।

तथेति सा यदा तृका तदा भरतसत्तम ॥ ३१७ ॥

प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् ।

आसाद्य शान्तनुस्तां च वुभुजे कामतो घरी ॥ ३१८ ॥

रममाणस्तया सार्धं यथाकामं नरेश्वरः ।

अष्टावजनयत्पुत्रास्तस्याममरसंनिभान् ॥ ३१९ ॥

जातं जातं च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत ।

न च तां किञ्चनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः ॥ ३२० ॥

अथैनामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसतीमिव ।

उवाच राजा दुःखार्तः परीप्सन्पुत्रमात्मनः ॥ ३२१ ॥

मा वधी कस्य काऽसीति किं हिनत्सि सुतानिति ।

पुत्रं हि सुमहत्पापं सम्प्राप्तं ते सुगर्हितम् ॥ ३२२ ॥

स्त्री- पुत्रकामं न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवता वर ।

जीर्णस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः ॥ ३२३ ॥

अहं गंगा जन्मुत्सुता महर्षिगणसेविता ।

देवकार्यार्थं सिद्ध्यर्थं मुनिताऽहं त्वया सह ॥ ३२४ ॥

इमेऽष्टौ वसवो देवा महाभागा महौजसः ।

घसिष्ठशपदोपेण मानुषत्वमुपागता ॥ ३२५ ॥

तेषां जनयिता नान्यस्त्वद्वदते भुवि विद्यते ।

मद्विधा मानुषी धात्री लोकेनास्तीह काचन ॥ ३२६ ॥

तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता ।

देवानां समयस्त्वेव वसूनां सथुतो मया ॥ ३२७ ॥

जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति ।

एव पर्यायवासो मे वसूनां सन्निधौ कृतः ॥ ३२८ ॥

(अ० १९) एतदारण्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।

आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम् ॥ ३२९ ॥

शान्तनुश्चापि शोकान्तो जगाम स्वपुत्रं ततः ।

गाङ्गेयस्य भीष्मत्नम्

(अ० १००) स कदाचिन्मृगं विद्ध्वा गगामनुसरन्नदीम् ॥ ३३० ॥

भागीरथीमल्पजलां शान्तनुर्दृष्टवान्नृपः ।
 ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्शं स महामनाः ॥ ३३१ ॥
 कुमारं रूपसंपन्नं घृह्णन्तं चारुदर्शनम् ।
 कृत्स्नां गंगां समावृत्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम् ॥ ३३२ ॥
 जातमात्रं पुरा दृष्ट्वा तं पुत्रं शान्तनुस्तदा ।
 नोपलेमे स्मृतिं धीमानभिज्ञातुं तमात्मजम् ॥ ३३३ ॥
 स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया ।
 संमोह्य तु ततः श्विप्रं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३३४ ॥
 तदद्भुतं ततो दृष्ट्वा तत्र राजा स शान्तनुः ।
 शंकमानः सुतं गंगामग्रधीर्दर्शयेति ह ॥ ३३५ ॥
 दर्शयामास तं गङ्गा विभ्रती रूपमुत्तमम् ।
 गृहीत्या दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलंकृतम् ॥ ३३६ ॥
 यं पुत्रमष्टमं राजन्त्स्यं पुरा मय्यविन्दथाः ।
 स चायं पुरुषव्याघ्र सर्वाह्वयिदनुत्तमः ॥ ३३७ ॥
 महेष्वासमिमं राजन् राजधर्मार्थकोविदम् ।
 मया दत्तं निजं पुत्रं धीरं धीरं गृहं नय ॥ ३३८ ॥
 तथैवं समनुज्ञातः पुत्रमादाय शान्तनुः ।
 भ्राजमानं यथादित्यमाययौ स्वपुत्रं प्रति ॥ ३३९ ॥
 पौरवेषु ततः पुत्रं राज्यार्थमभयप्रदम् ।
 शुण्वन्तं महात्मानं यौवराज्येऽभ्यवेचयत् ॥ ३४० ॥
 स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
 महीपतिरनिर्देश्यमाजिब्रह्मन्धमुत्तमम् ॥ ३४१ ॥
 तस्य प्रभवमन्विच्छन्विचचार समन्ततः ।
 स ददर्श तदा कन्यां दाशानां देवरूपिणीम् ॥ ३४२ ॥
 तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्यामसितलोचनाम् ।
 कस्य त्वमसि का चासि किं च मीरु चिकीर्षसि ॥ ३४३ ॥

गङ्गा-

साऽब्रवीदाशकन्याऽस्मि धर्मार्थं चाहये तरिम् ।
 समीक्ष्य राजा दाशेर्यो कामयामास शान्तनुः ॥ ३४४ ॥
 स गत्वा पितरं तस्या वरयामास तां तदा ।
 स च तं प्रत्युवाचेदं दाशराजो महीपतिम् ॥ ३४५ ॥
 हृदि कामस्तु मे कश्चित्तं निबोध जनेश्वर ।
 भस्यां जायेत यः पुत्रः स राजा पृथिवीपते ॥ ३४६ ॥
 त्वदूर्ध्वमभिपेक्ष्यो नान्यः कश्चन पार्थिव ।
 नाकामयत तं दातुं धरं दाशाय शान्तनुः ॥ ३४७ ॥
 शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ।
 स चिन्तयश्रेष्ठ तदा दाशकन्यां महीपतिः ॥ ३४८ ॥
 प्रत्ययाह्लास्तिनपुंरं कामोपहतचेतनः ।
 ततः कदाचिच्छोचन्तं शान्तनुं ध्यानमास्थितम् ॥ ३४९ ॥
 पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं धाक्यमब्रवीत् ।
 व्याधिमिच्छामि ते ज्ञातुं प्रतिकुर्यो हि तत्र वै ॥ ३५० ॥
 एषमुक्तः स पुत्रेण शान्तनुः प्रत्यभाष्यत ।
 भनपत्यतैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ ३५१ ॥
 त्वं च शूरः सदादर्शी शस्त्रनित्यश्च भारत ।
 सोऽस्मि संशयमापन्नस्थयि शान्ते कथं भवेत् ॥ ३५२ ॥
 ततस्तत्कारणं राज्ञो ज्ञात्वा सर्वमशेषतः ।
 देवव्रतो महाबुद्धिः प्रब्रूया चान्वचिन्तयत् ॥ ३५३ ॥
 ततो देवव्रतो वृद्धैः क्षत्रियैः सहितस्तदा ।
 अभिगम्य दाशराजं कन्यां वव्रे पितुः स्वयम् ॥ ३५४ ॥
 सं दाशः प्रतिजग्राह विधिब्रतप्रतिपूज्य च ।
 अब्रवीच्चैनमासीनं राजसंसदि भारत ॥ ३५५ ॥
 यलवत्सपत्नतामत्र दोषं पश्यामि केवलम् ।
 यस्य हि त्वं सपत्नः स्या गन्धर्वस्यासुरस्य वा ॥ ३५६ ॥

न स ज्ञातु चिरं जीवेत्यपि कुन्दे परंतप ।
 पद्ममुक्तस्तु गांगेयस्तद्युक्तं प्रत्यभाषत ॥ ३५७ ॥
 योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ।
 इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत ॥ ३५८ ॥
 तत्वापत्यं भवेद्यत्तु तत्र नः संशयो महान् ।
 तस्यैतन्मतमाज्ञाय सत्यवर्मपरायणः ॥ ३५९ ॥
 प्रत्यजानात्तदा राजग्नितुः प्रियचिकीर्षया ।
 अद्यप्रभृति मे दाश प्रह्वार्यं भविष्यति ॥ ३६० ॥
 अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया द्विवि ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूदहः ॥ ३६१ ॥
 ददानीत्येव तं दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ।
 ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवाः सखिगणास्तदा ॥ ३६२ ॥
 अम्यवर्षन्त कुसुमैर्भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ।
 ततः स पितुरर्थाय तामुग्राच यशस्विनीम् ॥ ३६३ ॥
 अधिरोह रथं मातर्गच्छावः स्थगृह्णानिति ।
 पद्ममुक्त्वा तु भीष्मस्तां रथमारोप्य भाविनीम् ॥ ३६४ ॥
 आगम्य हास्तिनपुरं शान्तनोः संन्यवेदयत् ।
 तच्छ्रुत्वा दुष्करं कर्म कृतं भीष्मेण शान्तनुः ॥ ३६५ ॥
 स्वच्छन्दमरणं तुष्टो ददौ तस्मै महान्मने ।

सत्यवतीपुत्रजन्म, शान्तनुचित्राङ्गदयोर्निधनम्

(अ.१०१) ततः शान्तनवो धीमान्सत्यवत्यामजायत ॥ ३६६ ॥

वीर्यश्चित्राङ्गदो नाम वीर्यवान्पुरुषेश्वरः ।

अथापरं महेश्वासं सत्यवत्यां सुतं प्रभुः ॥ ३६७ ॥

विचित्रवीर्यं राजानं जनयामास वीर्यवान् ।

अप्राप्त्यति तस्मिंस्तु यौवनं पुरुषर्षभे ॥ ३६८ ॥

स राजा शान्तनुर्धामान्कालधर्ममुपेयिवान् ।
 स्वर्गते शान्तनौ भीष्मश्चित्रांगदमर्दिमम् ॥ ३६९ ॥
 स्थापयामास वै राज्ये सत्यवत्या मते स्थितः ।
 स तु चित्रांगदः शौर्यात्सर्वोश्चिक्षेप पार्थिवान् ॥ ३७० ॥
 तं क्षियन्तं सुरांश्चैव मनुष्यान्सुरांस्तथा ।
 गन्धर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाऽभ्ययात्तदा ॥ ३७१ ॥
 तेनास्य सुमहद्युद्धं कुरुक्षेत्रे बभूव ह ।
 मायाधिकोऽबधीद्वीरं गन्धर्वः कुरुसत्तमम् ॥ ३७२ ॥
 तस्मिन्पुरपशार्दूले निहते भूरितेजसि ।
 भीष्मः शान्तनवो राजा प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥ ३७३ ॥
 विचित्रवीर्यं च तदा बालमप्राप्तयौवनम् ।
 कुरुराज्ये महाबाहुरभ्यपिचदन्तरम् ॥ ३७४ ॥

भीष्मकृतं काशिराजकन्याहरणम् ; विचित्रवीर्यस्य विवाहः
 निधनं च

(अ. १०२) संप्राप्तयौवनं दृष्ट्वा भ्रातरं धीमतां वरः ।

भीष्मो विचित्रवीर्यस्य विवाहायाकरोन्मतिम् ॥ ३७५ ॥

अथ काशिशतेर्भीष्म. कन्यारितस्त्रोऽप्सरोपमाः ।

शुश्राव सहिता राजन्वृष्णानां वे स्वयंवरम् ॥ ३७६ ॥

ततः स रथिनां श्रेष्ठो रथेनैकेन शशुजित् ।

जगामानुमते मातुः पुरीं वाराणसीं प्रभुः ॥ ३७७ ॥

उवाच च महीपालान् राजजलदनिस्वनः ।

रथमारोप्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ३७८ ॥

आहूय दानं कन्यानां गुणवद्भयः स्मृतं बुधैः ।

प्रमथ्य तु हतामाहुर्ज्यापितीं धर्मवादिनः ॥ ३७९ ॥

त इमाः पृथिवीपाला जिहीर्षामि बलादितः ।
 ते यतश्चं परं शक्त्या विजयायेतस्य वा ॥ ३८० ॥
 ततः समभवद्युद्धं तेषां तस्य च भारत ।
 तान्विनिर्जित्य तु रणे सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ३८१ ॥
 कन्याभिः सहितः प्रायाद्भारतो भारतान्प्रति ।
 ताः सर्वगुणसंपन्ना भ्राता भ्रात्रे यवीयसे ॥ ३८२ ॥
 भीष्मो विचित्रवीर्याय प्रददौ विरुमाहताः ।
 ज्येष्ठा तासामिदं चान्यमग्रवीर्यसती तदा ॥ ३८३ ॥
 मया वरयितव्योऽभूच्छात्रवस्तस्मिन्स्वयंवरे ।
 पयमुक्तस्तथा भीष्मो कन्यया विप्रसंसदि ॥ ३८४ ॥
 अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामग्र्यां काशिपतेः सुताम् ।
 अश्विकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे ॥ ३८५ ॥
 ताभ्यां सह समाः सप्त विहरन्पृथिवीपतिः ।
 विचित्रवीर्यस्तरुणो यक्ष्मणा समगृह्यत ॥ ३८६ ॥
 सुहृदां यतमानानामासौ सह चिकित्सकैः ।
 जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ३८७ ॥
 विचित्रवीर्यमार्यासु व्यासकृतं पुत्रोत्पादनम्

- (अ. १०३) ततः सत्यवती दीना कृपणा पुत्रगृहिणी ।
 (अ. १०५) कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम् ॥ ३८८ ॥
 स वेदान्वितुवन्धीमान्मातुर्विंशाय चिन्तितम् ।
 प्रादुर्वभूवाविदितः क्षणेन कुल्लंदन ॥ ३८९ ॥
 सत्यवत्यय वीक्ष्यैनमुवाचेदमनंतरम् ।
 यवीयसस्तव भ्रातुर्भार्ये सुरसुतोपमे ।
 तयोरुत्पादयापत्यं समर्थो ह्यसि पुत्रक ॥ ३९० ॥
 (अ. १५) स तथेत्युक्त्वा त्रीन्पुत्रानुत्पादयामास
 धृतराष्ट्रं पाण्डुं विदुरं चेति ॥ ३९१ ॥

पाण्डो राज्यप्राप्तिः; धृतराष्ट्रगान्धारीविवाहः

(अ. १०९) धृतराष्ट्रस्त्वचभुष्ट्वाद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ।

पारसवत्पाहिदुरो यज्ञा पाण्डुर्वभूव ह ॥ ३९२ ॥

(अ. ११०) आराध्य वरुं देवं भगनेत्रहरं हरम् ।

गान्धारी किल पुत्राणां ज्ञातं लेभे वरं शुभा ॥ ३९३ ॥

इति शुश्राव तत्त्वेन भीष्मः कुरपितामहः ।

ततो गान्धारराजस्य प्रेषयामास भारत ॥ ३९४ ॥

अचक्षुरिति तत्रासीत्सुबलस्य विचारणा ।

कुलं ख्यातिं च वृत्तं च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः ॥ ३९५ ॥

ददौ तां धृतराष्ट्राय गान्धारीं धर्मचारिणीम् ।

गान्धारी त्वय शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ॥ ३९६ ॥

आत्मानं दित्सितं चास्मे पित्रा मात्रा च भारत ।

ततः सा पट्टमादाय कृत्वा बहुगुणं तदा ॥ ३९७ ॥

ययन्ध नेत्रे स्वे राजन्पतिव्रतपरायणा ।

नाभ्यसूयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया ॥ ३९८ ॥

ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ।

स्यसारं ययसा लक्ष्म्या युक्कामादाय कौरवाह ॥ ३९९ ॥

तां तदा धृतराष्ट्राय ददौ परमसत्कृताम् ।

भीष्मस्यानुमते चैव विवाहं समकारयत् ॥ ४०० ॥

कर्णजन्मकथा

(अ. १११) शूरो नाम यदुद्येष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् ।

तस्य वन्या पृथा नाम रूपेणाप्रतिमां मुनि ॥ ४०१ ॥

पितृष्वस्त्रीयाय स तामनपन्याय भारत ।

अप्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स सत्यवाक् ॥ ४०२ ॥

अग्रजामथ तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाक्षिणे ।
 प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सरये महात्मने ॥ ४०३ ॥
 नियुक्ता सा पितुर्गृहे ब्राह्मणातिथिपूजने ।
 उग्रं पर्यचरस्तत्र ब्राह्मण संशितव्रतम् ॥ ४०४ ॥
 निगूढनिश्चयं धर्मं यं तं दुर्वाससं विदुः ।
 तमुग्रं संशितात्मानं सर्वयत्नेरतोययत् ॥ ४०५ ॥
 तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापद्ममन्त्रवेक्षया ।
 अभिचाराभिसंयुक्तमन्त्रीञ्चैव तां मुनिः ॥ ४०६ ॥
 यं यं देवं त्यमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
 तस्य तस्य प्रभागेण तव पुत्रो भविष्यति ॥ ४०७ ॥
 तयोक्ता सा तु विभ्रेण कुन्ती कौतूहलान्विता ।
 कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ॥ ४०८ ॥
 तां समासाद्य देवस्तु विरस्वानिदमब्रवीत् ।
 अयमस्म्यसितापाङ्गि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ४०९ ॥
 कुन्ती- कश्चिन्मे ब्राह्मण. प्रादाद्वरं विद्यां च शनुहन् ।
 तद्विजिज्ञासयाब्धानं कृतमत्यस्मि ते विभो ॥ ४१० ॥
 एतस्मिन्नपराधे त्वा शिरसाऽहं प्रसादये ।
 योपितो हि सदा रक्ष्या. स्वापराद्धाऽपि नित्यशः ॥ ४११ ॥
 सूर्य- धेदाऽहं सर्वमेवैतद्यदूर्वासा धरं ददौ ।
 संत्यज्य मयमेवेह त्रियतां संगमो मम ॥ ४१२ ॥
 अमोघं दर्शनं मह्यमाहृतश्चास्मि ते शुभे ।
 बृथाह्वानेऽपि ते मीरु दोषः स्यान्नात्र संशयः ॥ ४१३ ॥
 पचमुक्त्वा स भगवान्कुन्तिराजसुतां तदा ।
 प्रकाशकर्ता तपन. संवभूव तया सह ॥ ४१४ ॥
 तत्र धीरः समभवत्सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियान्वितः ॥ ४१५ ॥

सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्योतिताननः ।
 अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विद्युतः ॥ ४१६ ॥
 प्रादाद्य तस्यै कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः ।
 दत्त्वा च तपतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः ॥ ४१७ ॥
 दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वाष्णोयी दीनमानसा ।
 एकाग्रं चिन्तयामास किं कृत्या सुकृतं भवेत् ॥ ४१८ ॥
 गूहमानाऽपचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा ।
 उत्ससर्ज कुमारं तं जले कुन्ती महाबलम् ॥ ४१९ ॥
 तमुत्क्षुण्णं जले गर्भं राधाभर्ता महायशाः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास समार्यः सूतनन्दनः ॥ ४२० ॥
 नामधेयं च चक्राते तस्य बालस्य तावुभौ ।
 घसुना सह जातोऽयं यसुपेणो भवत्विति ॥ ४२१ ॥

पाण्डुकुन्तीविवाहः

(अ. १११) ततः सा कुन्तिभोजेन राजाह्वय नराधिपान् ।
 पित्रा स्वयंवरे दत्ता दुहिता राजससम् ॥ ४२२ ॥
 ततः सा रङ्गमध्यस्थं तेषां राज्ञां मन्त्रिणी ।
 वदशं राजशार्दूलं पाण्डुं भरतससम् ॥ ४२३ ॥
 ततः कामपरीताङ्गी सरुत्रचलमानसा ।
 धीढमाना फ्रजं कुन्ती राज्ञः स्कन्धे समासजत् ॥ ४२४ ॥
 ततः तस्याः पिता राजन्विवाहमकरोत्प्रभुः ।
 एतयोद्वाहं तदा तं तु नानावमुभिरर्चितम् ॥ ४२५ ॥
 स्यपुंरं प्रेषयामास स राजा कुरुसत्तम ।

पाण्डुमाद्रीविवाहः, विदुरविवाहश्च

(अ. १११) ततः शान्तनवो भीष्मो ययौ मद्रपतेः पुत्रम् ॥ ४२६ ॥

दत्त्वा तस्यासनं शुभ्रं पाद्यमर्घ्यं तथैव च ।
 मधुपर्कं च मद्रेशः पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ ४२७ ॥
 तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं कुरुद्वहः ।
 श्रूयते भवतः साध्वी स्वस्ता माद्री यशस्विनी ॥ ४२८ ॥
 तामहं वरयिष्यामि पाण्डोरर्थे यशस्विनीम् ।
 इत्युक्त्वा स महातेजाः शातकुम्भं कृताकृतम् ॥ ४२९ ॥
 रत्नानि च विचित्राणि शल्यायादात्सहस्रशः ।
 तत्प्रगृह्य धनं सर्वं शल्यः संप्रीतमानसः ॥ ४३० ॥
 ददौ तां समलंकृत्य स्वसारं कौरव्यमे ।
 स तां माद्रीमुपादाय भीष्मः सागरगासुतः ॥ ४३१ ॥
 आजगाम पुरीं धीमान्प्रगिष्टो गजसाह्वयम् ।
 ततः श्रेऽहनि प्राप्ते मुहूर्ते साधुसंमते ॥ ४३२ ॥
 जप्राह विधिनत्पाणिं माद्याः पाण्डुर्नराधिपः ।
 (अ. ११४) अथ पारसर्धी कन्यां देवकस्य महीपतेः ॥ ४३३ ॥
 रूपयौवनसंपन्नां स शुश्रावापगासुतः ।
 ततस्तु वरयित्वा तामानीय भरतर्षभः ॥ ४३४ ॥
 विनाहं कारयामास विदुरस्य महामतेः ।

धृतराष्ट्रपुत्राणां जन्म विनाहश्च

(अ. ११५) ततः पुत्रदत्तं जज्ञे गान्धारी जनमेजय ॥ ४३५ ॥
 मासमात्रेण संजज्ञे दुःशला च शताविका ।
 गान्धार्यां क्लिश्यमानायामुदरेण त्रिवर्धता ॥ ४३६ ॥
 धृतराष्ट्रं महायज्ञं वैदया पर्यचरत्क्विल ।
 तस्मिन्संवत्सरे राजन्धृतराष्ट्रान्महायशाः ॥ ४३७ ॥
 जज्ञे धीर्मास्ततस्तस्यां युयुत्सुः करणो नृप ।
 (अ. ११७) सर्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते ॥ ४३८ ॥

घृतराष्ट्रेण समये परीक्ष्य विधिवन्नृप ।

दुःशालो चापि समये घृतराष्ट्रो नराधिपः ॥ ४३९ ॥

जयद्रथाय प्रददौ विधिना भरतर्षभ ।

पाण्डोः शापप्राप्तिः, समार्यस्य तस्य तपसे वननिवासः

(अ. ११८) राजा पाण्डुर्महाराज्ये मृगयालनिषेविते ॥ ४४० ॥

चरन्मैथुनधर्मस्थं ददर्श मृगयूयपम् ।

ततस्तां च मृगीं तं च वनमपुंखे. सुपत्रिभिः ॥ ४४१ ॥

निर्विमेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डु. पञ्चभिराशुगैः ।

स च राजन्महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः ॥ ४४२ ॥

भार्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण संगतः ।

संसक्तश्च तया मृग्या मानुषीमीर्यन्गिरम् ॥ ४४३ ॥

क्षणेन पतितो भूमौ विललापाकुलेन्द्रिय ।

मृग- किं कृतं ते नरध्रेष्ठ मामिहानागसं घ्नता ॥ ४४४ ॥

मुनिं मूलफलाहारं मृगत्रेपधरं नृप ।

त्वयाहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यहं शपे ॥ ४४५ ॥

प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः ।

त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि ॥ ४४६ ॥

एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो जीवितात्स ध्यमुच्यत ।

(अ. ११९) तं व्यतीतमतिऋष्य राजा स्वमिव वान्धवम् ॥ ४४७ ॥

सभार्यः शोकदुःखार्तः पर्यदेवयदातुरः ।

पाण्डु- मोक्षमेव व्यवस्थामि बन्धो हि व्यसनं महत् ॥ ४४८ ॥

अतीव तपसात्मानं योजयिष्याम्यसंशयम् ।

निशम्य घचनं भर्तुर्वनजासे घृतात्मनः ॥ ४४९ ॥

तत्समं वचनं कुन्ती माद्री च समभाषताम् ।

त्यक्त्वा कामसुखे हावां तपस्याद्यो त्रिपुलं तपः ॥ ४५० ॥

राजपुत्रस्तु कौरव्य पाण्डुर्मूलफलाशनः ।

जगाम सह पत्नीभ्यां ततो नागशतं गिरिम् ॥ ४५१ ॥

इन्द्रद्युम्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च ।

शतशृंगे महाराज तापसः समतप्यत ॥ ४५२ ॥

पाण्डोःपुत्रप्राप्तिः, निधनम्, माद्रीकृतं सहगमनं च

(अ. ११५) पाण्डोः कुन्त्यां च माथ्यां च पुत्राः पञ्च महारथाः ।

देवेभ्यः समपद्यन्त सन्तानाय कुलस्य धै ॥ ४५३ ॥

(अ. ११५) नामानि चक्रिरे तेषां शतशृंगनियासिनः ।

ज्येष्ठं युधिष्ठिरेत्येवं भीमसेनेति मध्यमम् ॥ ४५४ ॥

अर्जुनेति तृतीयं च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ।

पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् ॥ ४५५ ॥

माद्रीपुत्राय कथयन्स्ते विप्राः प्रीतमानसाः ।

(अ. ११५) सुपुष्पितघने काले कदाचिन्मधुमाधवे ॥ ४५६ ॥

भूतसंमोहने राजा सभार्यो व्यचरन्ननम् ।

पाण्डोर्वनं तत्संप्रेक्ष्य प्रजप्ते हृदि मन्मथः ॥ ४५७ ॥

तं माद्रघनुजगामैका वसनं विध्रती शुभम् ।

तत एनां यलाद्राजा निजग्राह रहोगताम् ॥ ४५८ ॥

धार्यमाणस्तया देव्या विस्फुरन्त्या यथाबलम् ।

स तया सह संगम्य भार्यया कुरुनन्दनः ॥ ४५९ ॥

पाण्डुः परमधर्मात्मा युयुजे कालधर्मणा ।

ततो माद्री समालिङ्ग्य राजानं गतचेतसम् ॥ ४६० ॥

मुमोच दुःखजं शब्दं पुनः पुनस्तीव्र हि ।

सह पुनैस्ततः कुन्ती माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४६१ ॥

आजग्मुः सहितास्तत्र यत्र राजा तथागतः ।

कुन्ती- अन्विष्यामीह भर्तारमहं प्रेतवशं गतम् ॥ ४६२ ॥

उत्तिष्ठ त्वं विसृज्यैनमिमान्पालय दारकान् ।

माद्री- न हि तृष्णास्मि कामानां ज्येष्ठा मामनुमन्यताम् ।
 मां च कामयमानोऽयं राजा प्रेतवशं गतः ॥ ४६३ ॥
 राज्ञः शरीरेण सह ममापीदं कलेष्वरम् ।
 दग्धव्य सुप्रतिच्छन्नमेतदार्ये प्रियं कुरु ॥ ४६४ ॥
 दारकेष्वप्रमत्ता च भवेयाश्च हिता मम ।
 अतोऽन्यत्र प्रपश्यामि सन्देष्टव्यं हि किञ्चन ॥ ४६५ ॥
 इत्युक्त्वा तं चिताग्निस्थं धर्मपत्नी नरर्षभम् ।
 मदराजसुता तूर्णमन्वारोहघशस्विनी ॥ ४६६ ॥

पाण्डवैः सह ऋषीणां हस्तिनापुरे आगमनम् , पाण्डोः
 प्रेतकार्याणि च

(अ. १११) पाण्डोस्त्परम दृष्ट्वा देवकल्पा महर्षयः ।
 ततो मन्त्रविदः सर्वे मन्त्रयाञ्चकिरे मिथः ॥ ४६७ ॥
 ते परस्परमामन्त्र्य देवकल्पा महर्षयः ।
 पाण्डोः पुत्रान्पुरस्सृत्य नगरं नागसाद्वयम् ॥ ४६८ ॥
 उदारमनसः सिद्धा गमने चकिरे मनः ।
 भीष्माय पाण्डवान्दातु धृतराष्ट्राय चैव हि ॥ ४६९ ॥
 तस्मिन्नेव क्षणे सर्वे तानादाय प्रतस्थिरे ।
 पाण्डोर्दाराश्च पुत्राश्च शरीरे ते च तापसाः ॥ ४७० ॥
 तान्महर्षिगणान्दृष्ट्वा शिरोभिरभिवाद्य च ।
 उपोषयिविशुः सर्वे कौरव्याः सपुरोहिताः ॥ ४७१ ॥
 तेषामथो वृद्धतमः प्रत्युत्थाय जटाजिनी ।
 ऋषीणां मतमाहाय महर्षिर्दिमन्वधीत् ॥ ४७२ ॥
 यः स कौरव्यदायादः पाण्डुर्नाम नराधिपः ।
 कामभोगान्परित्यज्य शतशृंगमितो गतः ॥ ४७३ ॥

ब्रह्मचर्यव्रतस्थस्य तस्य दिव्येन हेतुना ।

साक्षाद्भर्मादयं पुत्रस्तत्र जातो युधिष्ठिरः ॥ ४७४ ॥

तथैनं बलिनां श्रेष्ठं तस्य राक्षो महात्मनः ।

मातरिभ्या ददौ पुत्रं भीमं नाम महाबलम् ॥ ४७५ ॥

पुरुषतादयं जज्ञे कुन्त्यामेव धनञ्जयः ।

यौ तु माद्री महेष्वासावसूत पुरुषोत्तमौ ॥ ४७६ ॥

अग्निभ्यां पुरपव्याब्राविमौ तावपि पश्यत ।

धर्तमानः सतां धृत्ते पुत्रलाभमवाप्य च ॥ ४७७ ॥

पितृलोकं गतः पाण्डुरितः सप्तदशेऽहनि ।

तं चितागतमाश्रय वैश्वानरमुखे हुतम् ॥ ४७८ ॥

प्रविष्टा पाचकं माद्री हित्वा जीवितमात्मनः ।

इमे तयोः शरीरे द्वे पुत्राश्चैमे तयोर्वराः ॥ ४७९ ॥

क्रियाभिरनुगृह्यन्तां सह मात्रा परन्तपाः ।

पथमुक्त्वा कुरुन्सर्वाङ्कुरुणामेव पश्यताम् ॥ ४८० ॥

अग्नेनान्तर्हिताः सर्वे तापसा गुह्यकैः सह ।

(अ.१२७) पाण्डोर्घिदुर सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारय ॥ ४८१ ॥

धृत- राजयद्राजसिंहस्य माद्याश्चैव त्रिशेपतः ।

विदुरस्तं तथेत्युक्त्वा भीष्मेण सह भारत ॥ ४८२ ॥

पाण्डुं संस्कारयामास देशे परमपूजिते ।

बालक्रीडायां भीमस्य बलं दृष्ट्वा दुर्योधनस्य दुष्टभावः,

भीमाय विपदानम्, भीमस्य पाताले रसप्राशनम्

(अ.१२८) अथाप्तवन्तो वेदोक्तान्संस्काराण्यण्डवास्तदा ॥ ४८३ ॥

संव्यवर्चन्त मोगास्ते भुञ्जाना पितृवैदमनि ।

धार्तराष्ट्रैश्च सहिताः क्रीडन्तो मुदिताः सुखम् ॥ ४८४ ॥

बालक्रीडासु सर्वासु विशिष्टास्तेजसाऽभयन् ।

जवे लक्ष्यामिहरणे भोज्ये पांसुचिकर्षणे ॥ ४८५ ॥

धार्तराष्ट्रान्भीमसेनः सर्वान्स परिमर्दति ।
 कचेपु च निगृह्यैनान्विनिहत्य वलाह्वली ॥ ४८६ ॥
 चकर्य क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोसकान् ।
 फलानि वृक्षमारुह्य विचिन्वन्ति च ते यदा ॥ ४८७ ॥
 तदा पादप्रहारेण भीमः कम्पयते द्रुमान् ।
 प्रहारवेगाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्ततः ॥ ४८८ ॥
 सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुत प्रस्ताः कुमारकाः ।
 ततो जलमतिस्थितं धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ ४८९ ॥
 भीमसेनस्य तज्ज्ञात्वा दुष्टभावमदर्शयत् ।
 प्राणवान्विष्मन्ती चेव शीर्येण महतान्वितः ॥ ४९० ॥
 स्पर्धते चापि सहितानस्मानेको वृकोदरः ।
 तं तु सुतं पुरोद्याने गङ्गायां प्रक्षिपामहे ॥ ४९१ ॥
 अथ तस्मादधरजं श्रेष्ठं चेव युधिष्ठिरम् ।
 प्रसह्य बन्धने बद्ध्वा प्रशस्तिप्ये वसुंधराम् ॥ ४९२ ॥
 ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
 चैलकम्यलवेदमानि त्रिचित्राणि महान्ति च ॥ ४९३ ॥
 उदकप्रीडनं नाम कारयामास भारत ।
 प्रमाणकोट्यां तं देशं स्थलं किंचिदुपेत्य ह ॥ ४९४ ॥
 ततो दुर्योधनस्तत्र पाण्डवानाह दुर्मतिः ।
 गङ्गां चैवानुषास्याम उद्यानवनशोभिताम् ॥ ४९५ ॥
 सहिता धातरः सर्वे जलप्रीडामवाप्नुमः ।
 एयमस्त्विति तं चापि प्रन्युवाच युधिष्ठिरः ॥ ४९६ ॥
 ते रथैर्नगराकारिर्देशजैश्च गजोत्तमैः ।
 निर्ययुर्नगरच्छ्रयः कौरवाः पाण्डवैः सह ॥ ४९७ ॥
 उद्यानवनमासाद्य त्रिष्टयं च महाजनम् ।
 उपच्छन्नान्वहन्कामांस्ते मुञ्चन्ति तनूततः ॥ ४९८ ॥

अयोद्यानवरे तस्मिंस्तथा त्रीडागताश्च ते ।
 परस्परस्य चक्रेभ्यो ददुर्मक्ष्यास्ततस्ततः ॥ ४९९ ॥
 ततो दुर्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
 विर प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ॥ ५०० ॥
 स्वयं प्रक्षिपते भक्ष्यं बहु भीमस्य पापकृत् ।
 प्रतीक्षितं स्म भीमेन तं वै दोषमजामता ॥ ५०१ ॥
 ततस्ते सहिताः सर्वे जलक्रीडामकुर्वत ।
 दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरुद्वहाः ॥ ५०२ ॥
 विहारावसथेप्येव घीराघासमरोचयन् ।
 खिन्नस्तु घलवान्भीमो व्यायम्याभ्यधिकं तदा ॥ ५०३ ॥
 प्रमाणकोट्यां घासार्थी सुष्वापावाप्य तत्स्थलम् ।
 ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः स्वयम् ॥ ५०४ ॥
 मृतकल्पं तदा घोरं स्थलाल्ललमपातयत् ।
 स निःसंशो जलस्यान्तमथ वे पाण्डवोऽविशत् ॥ ५०५ ॥
 आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान् ।
 नतः समेत्य बहुभिस्तदा नागीर्महाधिपे ॥ ५०६ ॥
 अदृश्यत भृशं भीमो महादंष्ट्रेर्विरोव्यणीः ।
 ततोऽस्थ दृश्यमानस्य तद्विष कालकूटकम् ॥ ५०७ ॥
 हतं सर्पत्रिपेणैव स्थावरं जङ्गमेन तु ।
 ततः प्रदुद्धः कौन्तेय सर्पं संचिच्छ बन्धनम् ॥ ५०८ ॥
 पोथयामास तान्सर्वान्केचिद्भीता प्रदुर्दुषुः ।
 हतावगेणा भीमेन सर्वे वासुकिमभ्ययुः ॥ ५०९ ॥
 ऊचुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
 अयं नरो वै नागेन्द्र ह्यप्सु बद्ध्वा प्रवेक्षितः ॥ ५१० ॥
 यथा च नो मतिर्वीरि विपपीतो भविष्यति ।
 ततो वासुकिरभ्येत्य नागेरजुगतस्तदा ॥ ५११ ॥

पश्यति स्म महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम् ।
 आर्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्यकेण च ॥ ५१२ ॥
 अग्रवीतं च नागेन्द्रः किमस्य क्रियतां प्रियम् ।
 एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत ॥ ५१३ ॥
 रसं पिवेत्कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः ।
 धलं नागसहस्रस्य यस्मिन्कुण्डे प्रतिष्ठितम् ॥ ५१४ ॥
 याचत्पियति धालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
 एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ॥ ५१५ ॥
 एकोऽहं वासात्ततः कुण्डं पिवति स्म महाबलः ।
 एवमग्री स कुण्डानि ह्यपियत्पाण्डुनन्दनः ॥ ५१६ ॥
 ततस्तु शयने दिव्ये नागदन्ते महाभुजः ।
 अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिन्दमः ॥ ५१७ ॥

भीमप्रत्यागमनम् , कौरवपाण्डवानां धनुर्वेदाभ्यासः,
 कृतास्त्राणां तेषां स्वशिक्षाप्रदर्शनम्

(अ. १२९) ततस्ते कौरवाः सर्वे दिना भीमं च पाण्डवाः ।
 वृत्तश्रीडायिहायस्तु प्रतस्थुर्गजसाहस्यम् ॥ ५१८ ॥
 ह्यन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव नः ।
 सोऽभ्युपेत्य तदा पार्थो मातरं मातृघत्सलः ॥ ५१९ ॥
 अभिवाद्याऽग्रवीन्कुन्तीमथ भीम इहागतः ।
 न हि मे शुध्यते भावस्तं धीरं प्रति शोभने ॥ ५२० ॥
 क्षत्तारमानाय्य तदा कुन्ती घचनमग्रवीत् ।
 कः मातो भगवन्क्षत्तर्भीमसेनो न दृश्यते ॥ ५२१ ॥
 विदुर- आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं चोत्पादयिष्यति ।
 ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुद्धयत पाण्डवः ॥ ५२२ ॥

तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो बली ।
 उत्क्षिप्तः स तु नागेन जलाजलरुहेक्षणः ॥ ५२३ ॥
 तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितः कुरुनन्दनः ।
 तत उत्थाय कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ॥ ५२४ ॥
 आजगाम महाबाहुर्मातुरन्तिकमञ्जसा ।
 ततस्तत्सर्वमाचष्ट दुर्योधनविचेष्टितम् ॥ ५२५ ॥
 नागलोके च यद्बृत्तं गुणदोषमशेषतः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा भीममाह वचोऽर्थवत् ॥ ५२६ ॥
 तूष्णीं भव न ते जल्प्यमिदं कार्यं कथंचन ।
 एवं दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ५२७ ॥
 अनेकैरभ्युपायैस्ताजिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ।
 कुमारान्कीडमानांस्तान्दृष्ट्वा राजातिदुर्मदान् ॥ ५२८ ॥
 गुरुं शिक्षार्थमन्यिष्य गौतमं ताड्यवेदयत् ।
 शरस्तम्बे समुद्भूतं वेदशास्त्रार्थपारगम् ॥ ५२९ ॥
 अधिजग्मुश्च कुर्यो धनुर्वेदं कृपात्तु ते ।
 (अ.११०) विशेषार्थां ततो भीष्मः पौत्राणां विनयेप्सया ॥ ५३० ॥
 द्रोणाय वेदविदुवे भारद्वाजाय धीमते ।
 पाण्डवान्कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्नरर्पणम् ॥ ५३१ ॥
 तेऽचिरेणैव कालेन सर्वशस्त्रविशारदाः ।
 बभूवुः कौरवा राजन्पाण्डवाश्चामितौजसः ॥ ५३२ ॥
 (अ.११४) कृताञ्चान्धार्तराष्ट्रांश्च पाण्डुपुत्रांश्च भारत ।
 दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्राजन्युतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ५३३ ॥
 राजन्संप्राप्तविद्यास्ते कुमायः कुरुसत्तम ।
 ते दर्शयेयुः स्वां शिक्षां राजन्ननुमते तव ॥ ५३४ ॥
 ततोऽब्रवीन्महाराजः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 हस्त्यर्धगुरुपचार्यो ब्रवीति कुरु तत्तथा ॥ ५३५ ॥

ततो राजानमामन्त्र्य निर्गतो विदुरो बहिः ।
 भारद्वाजो महाप्राज्ञो मापयामास मेदिनीम् ॥ ५३६ ॥
 रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ।
 प्रेक्षागारं सुविहितं चक्रुस्ते तस्य शिल्पिनः ॥ ५३७ ॥
 तस्मिंस्ततोऽहनि प्राप्ते राजा ससचिवस्तदा ।
 भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा कृप चाचार्यसत्तमम् ॥ ५३८ ॥
 शातकुम्भमयं दिव्यं प्रेक्षागारमुपागमत् ।
 गान्धारी च महाभागा कुन्ती च जयतांवर ॥ ५३९ ॥
 स्त्रियश्च राज्ञः सर्वास्ताः सप्रेम्याः सपरिच्छदाः ।
 हर्षादास्त्रहुर्मञ्जान्मेहं देवस्त्रियो यया ॥ ५४० ॥
 ततः शुक्रांवरधरः शुक्यशोपनीतवान् ।
 रङ्गमध्यं तदाचार्यः सपुनः प्रविशेश ह ॥ ५४१ ॥
 ततो बद्धाङ्गुलिग्राणा बद्धकक्षा महारथाः ।
 बद्धतणाः सधनुषो विन्निगुर्भरतर्षभाः ॥ ५४२ ॥
 अनुज्येष्ठं तु ते तत्र युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 चक्रुस्त्र्यं महावीर्याः कुमाराः परमाद्भुतम् ॥ ५४३ ॥
 अथ तौ नित्यसंहृष्टौ सुयोधनवृकोदरी ।
 अवतीर्णा गदाहस्तावेरुदाङ्गाधिवाचलौ ॥ ५४४ ॥
 (म. ११५) पुरराजे हि रङ्गस्थे भीमे च बलिनां बरे ।
 पक्षपातवृत्तस्नेहः स द्विघेवामघञ्जनः ॥ ५४५ ॥
 ह्रीं धीरं कुरुपजेति ह्रीं भीम इति जल्पताम् ।
 पुरुषाणां सुविपुलाः प्रणादाः सहस्रोत्थिताः ॥ ५४६ ॥
 ततः ध्रुव्यार्णयनिर्भं रङ्गमालोभ्य युद्धिमान् ।
 भारद्वाजः प्रियं पुत्रमश्वत्थामानमवधीत् ॥ ५४७ ॥
 धारयतौ महावीर्यां वृत्तयोग्याबुमायपि ।
 मा मृदङ्गप्रकोपोऽयं भीमदुर्योधनोद्भवः ॥ ५४८ ॥

ततस्तावुद्यतगदौ गुरुपुत्रेण चारितौ ।
 ततो रङ्गाङ्गणगतो द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ ५४९ ॥
 यो मे पुत्रात्प्रियतरः सर्वशस्त्रविशारदः ।
 ऐन्द्रिरिन्द्रानुजसमः स पार्थो दृश्यतामिति ॥ ५५० ॥
 आचार्यवचनेनाथ कृतस्वस्त्ययनो युवा ।
 दर्शयामास धीमत्सुराचार्यायास्त्रलाघवम् ॥ ५५१ ॥
 ततः समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन्कर्मणि भारत ।
 द्वारवेशात्समुद्भूतो माहात्म्यबलसूचकः ॥ ५५२ ॥
 वज्रनिष्पेपसदृशः शुश्रुवे भुजनिस्वनः ।
 द्वारं चाभिमुखाः सर्वे यभूवुः प्रेक्षकास्तदा ॥ ५५३ ॥

रङ्गमध्ये कर्णस्य राज्याभिषेकः, तत्रैव कर्णस्य पितुरागमनम्
 (४, १३९) दत्तेऽवकाशे पुरुषैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।

विवेश रङ्गं विस्तीर्ण कर्णः परपुरञ्जयः ॥ ५५४ ॥
 ततो द्रोणाऽभ्यनुज्ञातः कर्णः प्रियरणः सदा ।
 यत्कृतं तत्र पार्थेन तच्चकार महाबलः ॥ ५५५ ॥
 अथ दुर्योधनस्तत्र भ्रातृभिः सह भारत ।
 कर्णं परिष्वज्य मुदा ततो वचनमब्रवीत् ॥ ५५६ ॥
 स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद ।
 अहं च कुरुराज्यं च यथेष्टमुपभुज्यताम् ॥ ५५७ ॥

कर्ण-

कृतं सर्वमहं मन्ये सखित्वं च त्वया वृणे ।
 इन्द्रयुद्धं च पार्थेन कर्तुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ ५५८ ॥
 ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः पार्थः परपुरञ्जयः ।
 भ्रातृमिस्त्वरयाऽक्रिष्टो रणायोपजगाम तम् ॥ ५५९ ॥
 ततो दुर्योधनेनापि सभ्रात्रा समयेद्यतः ।
 परिष्वकः स्थितः कर्णः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ ५६० ॥

एवमुक्तस्ततः कर्णः किञ्चित्प्रस्फुरिताधरः ।
 गगनस्थं विनिश्चयस्य दिवाकरमुदैक्षत ॥ ५७४ ॥
 ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ।
 भ्रातृपञ्चवनात्तस्मान्मदोत्कट इव द्विपः ॥ ५७५ ॥
 सोऽग्रवीद्भीमकर्माणं भीमसेनमवस्थितम् ।
 वृकोदर न युक्तं ते वचनं वस्तुमीदृशम् ॥ ५७६ ॥
 क्षत्रियाणां बलं ज्येष्ठं योद्धव्यं क्षत्रवन्धुना ।
 शूराणां च नदीनां च दुर्घिंशाः प्रभवाः किल ॥ ५७७ ॥
 भवतां च यथा जन्म तदप्यागमितं मया ।
 सकुण्डलं सकवचं सर्वलक्षणलभितम् ॥ ५७८ ॥
 कथमादित्यसदृशं वृगी व्याघ्रं जनिष्यति ।
 पृथिवीराज्यमहोऽयं नाङ्गराज्यं नरेश्वरः ॥ ५७९ ॥
 ततः सर्वस्य रक्षस्य हाहाकारो महानभूत् ।
 साधुधादानुसंवद्धः सूर्यश्चास्तमुपागमत् ॥ ५८० ॥
 ततो दुर्योधनः कर्णमालम्ब्याग्रकरे नृपः ।
 दीपिकाग्निकृतालोकस्तस्माद्रक्षाद्विनिर्णयी ॥ ५८१ ॥
 पाण्डवाश्च सहद्रोणाः सकृपाश्च विशांपते ।
 भीष्मेण सहिताः सर्वे ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ ५८२ ॥

द्रोणाचार्याय गुरुदक्षिणादानम् , युधिष्ठिरस्य यौवराज्याभिषेकः

(अ. १३८) ततः शिष्यान्समानीय आचार्योऽर्थमचोदयत् ।
 द्रोणः सर्वानशेषेण दक्षिणार्थं महीपते ॥ ५८३ ॥
 पञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।
 पर्यानयत भद्रं वः सा स्यात्परमदक्षिणा ॥ ५८४ ॥
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे रथैस्तूर्णं प्रहारिणः ।
 आचार्यधनदानार्थं द्रोणेन सहिता ययुः ॥ ५८५ ॥

ते यज्ञसेनं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।
 उपाजहुः सहामात्यं द्रोणाय भरतर्षभ ॥ ५८६ ॥
 भग्नदर्पे हृतयनं तं तथा वशमागतम् ।
 स वैरं मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमग्रवीत् ॥ ५८७ ॥
 मा भैः प्राणभयाद्वीर क्षमिणो ब्राह्मणा धयम् ।
 वरं ददामि ते राजन्यस्यस्यार्धमद्याप्नुहि ॥ ५८८ ॥
 अयज्ञा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति ।
 अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ॥ ५८९ ॥
 राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ।
 सोऽध्यावसहीनमनाः काम्पिल्यं च पुरोत्तमम् ॥ ५९० ॥
 अहिच्छत्रं च विषयं द्रोणः सममिषयत ।

(अ. ११९) ततः संवत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव ॥ ५९१ ॥
 स्थापितो धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 ततोऽदीर्येण कालेन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५९२ ॥
 पितुरन्तर्दधे कीर्तिं शीलवृत्तसमाधिभिः ।
 न शशाक वशे कर्तुं यं पाण्डुरपि दीर्यवान् ॥ ५९३ ॥
 सोऽर्जुनेन वशं नीतो राजासीद्यवनाधिपः ।
 अर्जुनः समरे प्राच्यान्सर्वनिकरथोऽजयत् ॥ ५९४ ॥
 तथैवैकरथो गत्वा दक्षिणामजयद्दिशम् ।
 धनौघं प्रापयामास कुरुगृहं धनञ्जयः ॥ ५९५ ॥
 एषं सर्वे महात्मानः पाण्डवा मनुजोत्तमाः ।
 पराग्राणि निर्जित्य स्वराष्ट्रं बभूवुः पुनः ॥ ५९६ ॥

कणिकनीतिः

(अ. १२०) श्रुत्वा पाण्डुसुतान्वीरान्वलोद्भिकान्महौजसः ।
 धृतराष्ट्रो महीपालश्चिन्तामगमदातुरः ॥ ५९७ ॥

तत आहूय मन्त्रहं राजशास्त्रार्थवित्तमम् ।
 कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं धृतराष्ट्रोऽध्ववीद्वचः ॥ ५९८ ॥
 उत्सक्ताः पाण्डवा नित्यं तेभ्योऽसूये द्विजोत्तम ।
 तत्र मे निश्चिततमं सन्धिविग्रहकारणम् ॥ ५९९ ॥
 कणिक त्वं ममाचक्ष्य करिष्ये वचनं तव ।
 स प्रसन्नमनास्तेन परिपृष्टो द्विजोत्तमः ॥ ६०० ॥
 उवाच वचनं तीक्ष्णं राजशास्त्रार्थदर्शनम् ।
 शृणु राजभिदं तत्र प्रोच्यमानं मयानघ ॥ ६०१ ॥
 नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।
 अच्छिद्रच्छिद्रदर्शी स्यात्परेषां विवरानुगः ॥ ६०२ ॥
 नास्यच्छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेण परमन्वियात् ।
 गृहेत्कूर्मं श्वाङ्गानि रक्षेद्विचरमात्मनः ॥ ६०३ ॥
 नास्यनृकृतकारी स्यादुपक्रम्य कदाचन ।
 कण्टको ह्यपि दुश्छिन्न आस्त्राद्यं जनयेच्चिरम् ॥ ६०४ ॥
 वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालस्य पर्ययः । परिदृष्ट्वा ॥
 ततः प्रत्यागते काले भिन्द्याद्घटमिवाश्मनि ॥ ६०५ ॥
 अमित्रो न विमोक्तव्यः कृपणं बह्वपि वृषत् । ६०५ ॥
 कृपा न तस्मिन्कर्तव्या हन्यादेवापकारिणम् ॥ ६०६ ॥
 भयेन भेदयेद्भ्रातृं शूरमञ्जलिकर्मणा ।
 लुब्धमर्यप्रदानेन समं न्यूनं तथौजसा ॥ ६०७ ॥
 गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम् ॥ ६०८ ॥
 प्रहरिष्यन् प्रियं धृयात्प्रहरन्नपि भारत ।
 प्रहृत्य च कृपायीत शोचेत च रुदेत च ॥ ६०९ ॥
 न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वसाद्विषमुत्पन्नं भूलान्यादि निवृन्तति ॥ ६१० ॥

चारः सुविहितः कार्य आत्मनश्च परस्य वा ।
 पापण्डांस्तापसार्दींश्च परराष्ट्रेषु योजयेत् ॥ ६११ ॥
 वाचा भृशं विनीतः स्याद्दृढयेन तथा धुरः ।
 स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात्सृष्टो रौद्रेण कर्मणा ॥ ६१२ ॥
 सुपुष्पितः स्यादफलः फलवान्स्याद्दुरारुहः ।
 आमः स्यात्पक्वसंकाशो न च जीर्येत कर्हिन्नित् ॥ ६१३ ॥
 कर्मणा येन केनेव सृदुमा दारणेन च ।
 उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ६१४ ॥
 न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
 संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ ६१५ ॥
 योऽरिणा सह संधाय शयीत कृतकृत्यवत् ।
 स वृक्षाग्रे यथासुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ॥ ६१६ ॥
 नास्य कृत्यानि बुध्येरन्मित्राणि रिपवस्तथा ।
 आरुणधान्येव पश्येरन्सुपर्यवसितान्यपि ॥ ६१७ ॥
 भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् ।
 आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ ६१८ ॥
 तालवत्कुरुते मूलं बालः शत्रुरपेक्षितः ।
 गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः क्षिप्रं सञ्जायते महान् ॥ ६१९ ॥
 आशां कालवतीं कुर्यात्कालं विघ्नेन योजयेत् ।
 विघ्नं निमित्ततो वृथाविमित्तं चापि हेतुतः ॥ ६२० ॥
 पाण्डवेषु यथान्यायमन्येषु च कुरुद्रह ।
 वर्तमानो न मज्जेस्त्व तथा कृत्यं समाचर ॥ ६२१ ॥

जतुगृहदाहः

(अ. १५१) गुणैः समुदितान्दृष्ट्वा पौरा. पाण्डुसुतांस्तदा ।
 कथयाञ्चकिरे तेषां गुणान्संसत्सु भारत ॥ ६२२ ॥

प्रशाचक्षुरचक्षुस्त्वादृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 राज्यं न प्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥ ६२३ ॥
 ते वयं पाण्डवज्येष्ठं तरणं वृद्धशीलिनम् ।
 अभिपिञ्चाम साध्वद्य सत्यकारुण्यवेदिनम् ॥ ६२४ ॥
 तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि धान्यानि जल्पताम् ।
 युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ ६२५ ॥
 ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य सः ।
 पौरानुरागसन्ततः पञ्चादिदमभाषत ॥ ६२६ ॥
 पितृतः प्राप्तवान् राज्यं पाण्डुरात्मगुणैः पुरा ।
 त्वमन्धगुणसंयोगात्प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥ ६२७ ॥
 स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।
 तस्य पुत्रो ध्रुवो प्राप्तस्तस्य तस्यापि चापरः ॥ ६२८ ॥
 ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि ।
 अयक्षाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ॥ ६२९ ॥
 सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
 न भवेम यथा राजंस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ६३० ॥
 अर्थवर्गः सहामात्यो मत्संस्योऽद्य महीपते ।
 स भयान्पाण्डवानाद्यु विवासयितुमर्हति ॥ ६३१ ॥
 मृदुनैवाभ्युपायेन नगरं धारणावतम् ।
 यदा प्रतिष्ठितं राज्यं मयि राजन्मविष्यति ॥ ६३२ ॥
 तदा कुन्ती सहापत्या पुनरेष्यति भारत ।

धृतराष्ट्र- दुर्योधन ममाप्येतद्धृष्टि संपरिवर्तते ॥ ६३३ ॥

अभिप्रायस्य पापत्वाद्भैवं तु त्रिगुणोऽस्यहम् ।

(अ. १४३) धृतराष्ट्रप्रयुक्तान्ते केचित्कुशलमन्त्रिणः ॥ ६३४ ॥

कथयाञ्चिरे रम्यं नगरं धारणावतम् ।

(अयं समाजः सुमहान्मणीयतमो भुवि ॥ ६३५ ॥

उपस्थित पशुपतेर्नगरे वारणावते ।
 कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते ॥ ६३६ ॥
 गमने पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्नृप ।
 यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतुहला इति ॥ ६३७ ॥
 उवाचैतानेत्य तदा पाण्डवान्मिवकासुत ।
 ते ताता यदि मन्यध्वमुत्सव वारणावते ॥ ६३८ ॥
 सगणा सान्वयाश्चैव विहरध्व यथामरा ।
 कचित्काल विद्वत्यैवमनुभूय परां मुदम् ॥ ६३९ ॥
 इद वे हास्तिनपुर मुखिन पुनरेष्यथ ।
 धृतराष्ट्रस्य त काममनुबुध्य युधिष्ठिर ॥ ६४० ॥
 आत्मनश्चासहायत्य तथेति प्रत्युवाच तम् ।

(अ १४४) एवमुक्तेषु राज्ञा नु पाण्डुपुत्रेषु भारत ॥ ६४१ ॥
 दुर्योधन पर हर्षमगच्छत्स दुरात्मवान् ।
 स पुरोचनमेकान्तमानीय भरतर्षभ ॥ ६४२ ॥
 गृहीत्वा दक्षिणे पाणो सचिव वाक्यमब्रवीत् ।
 पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ॥ ६४३ ॥
 उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ।
 तत्र गत्वा चतु शालं गृह परमसंवृतम् ॥ ६४४ ॥
 नगरोपान्तमाश्रित्य कारयेथा महाधनम् ।
 शणसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ॥ ६४५ ॥
 आग्नेयान्युत सन्तीह तानि तत्र प्रदापय ।
 सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षया चाप्यनल्पया ॥ ६४६ ॥
 मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्व लेप कुड्येषु दापय ।
 यथा च तत्र पश्येरन्परीक्षन्तोऽपि पाण्डवा ॥ ६४७ ॥
 आग्नेयमिति तत्कार्यमपि चान्येऽपि मानवा ।
 ज्ञात्वा च तान्सुविश्वस्तान् शयानानकुतोभयान् ॥ ६४८ ॥

अग्निस्त्यथा ततो देयो द्वास्तस्तस्य वेदमनः ।

स गत्वा त्वरितं राजन्दुर्योधनमते स्थितः ॥ ६४९ ॥

यथोक्तं राजपुत्रेण सर्वं चक्रे पुरोचनः ।

(अ. १४५) पाण्डवास्तु स्थान्युद्धत्वा प्रययुर्धारणावतम् ॥ ६५० ॥

(अ. १४६) अर्चिताश्च नरेः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभ ।

जग्मुराद्यसथं पश्चात्पुरोचनपुरः सराः ॥ ६५१ ॥

दशराजोपितानां तु तत्र तेषां पुरोचनः ।

निवेदयामास गृहं शिवाख्यमशिवं तदा ॥ ६५२ ॥

तद्भागारमभिप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृतां वरः ।

उवाचाग्नेयमित्येव भीमसेनं युधिष्ठिरः ॥ ६५३ ॥

भीम- यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान् ।

तथैव साधु गच्छामो यत्र पूर्वोपिता वयम् ॥ ६५४ ॥

युधि- इह यत्तैर्निर्वाकारैर्वस्तव्यमिति रोचये ।

अप्रमत्तैर्विचिन्त्यद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ॥ ६५५ ॥

ययं तु यदि दाहस्य विभ्यतः प्रद्वेमेहि ।

स्पर्शैर्निर्घातयेत्सर्वांस्त्राज्यलुब्धः सुयोधनः ॥ ६५६ ॥

तदस्माभिरिमं पापं तं च पापं सुयोधनम् ।

यश्च यद्भिर्निवस्तयं छद्मावासं क्वचित्क्वचित् ॥ ६५७ ॥

ते धर्मं मृगयाशीलाश्चराम वसुधामिमाम् ।

तथा नो विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायताम् ॥ ६५८ ॥

(अ. १४७) विदुरस्य सुहृत्कश्चित्खनकः कुशलो नरः ।

परिखामुत्किरन्नाम चकार च महाविलम् ॥ ६५९ ॥

चक्रे च वेदमनस्तस्य मध्येनातिमहद्विलम् ।

कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्याश्च भारत ॥ ६६० ॥

(अ. १४८) तांस्तु दृष्ट्वा सुमनसः परिसंवत्सरोपितान् ।

विश्वस्तानिव संलक्ष्य हर्षं चक्रे पुरोचनः ॥ ६६१ ॥

अथ दानापदेशेन कुन्ती ब्राह्मणभोजनम् ।
 चक्रे निशि महाराज आजग्मुस्तत्र योषितः ॥ ६६२ ॥
 निपाद्री पञ्चपुत्रा तु तस्मिन्भोज्ये यदृच्छया ।
 भक्षार्थिनी समभ्यागात्सपुत्रा कालचोदिता ॥ ६६३ ॥
 सा पीत्वा मदिरां मत्ता सपुत्रा मदविह्वला ।
 सह सर्वैः सुते राजस्तस्मिन्नेव निवेशने ॥ ६६४ ॥
 सुप्यथ विगतज्ञाना मृतकल्पा नराधिप ।
 अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने तदा ॥ ६६५ ॥
 तदुपादीपयद्भीमः शोते यत्र पुरोचनः ।
 ततो जतुगृहद्वारं दीपयामास पाण्डवः ॥ ६६६ ॥
 समन्ततो वदौ पश्चादग्निं तत्र निवेशने ।
 ज्ञात्वा तु तद्गृहं सर्वमादीतं पाण्डुनन्दनाः ॥ ६६७ ॥
 सुरङ्गा विधिशुस्तूर्ण मात्रा सार्धमरिन्दिमाः ।
 विलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्द्रुतमलक्षिताः ॥ ६६८ ॥

(अ. १५०) अथ राज्यां व्यतीतायामशेषो नागरो जनः ।

तत्राजगाम त्वरितो दिदक्षुः पाण्डुनन्दनान् ॥ ६६९ ॥
 निर्वापयन्तो ज्वलनं ते जना ददृशुस्ततः ।
 जातुर्यं तद्गृहं दग्धममात्यं च पुरोचनम् ॥ ६७० ॥
 ततो व्यपोह्यमानास्ते पाण्डवार्थे हुताशनम् ।
 निपाद्रीं ददृशुर्दग्धां पञ्चपुत्रामनागसम् ॥ ६७१ ॥
 खनकेन तु तेनैव वेश्म शोधयता विलम् ।
 पांसुभिः पिहितं तच्च पुर्यैस्तैर्न लक्षितम् ॥ ६७२ ॥
 ततस्ते ज्ञापयामासुर्धृतराष्ट्रस्य नागराः ।
 पाण्डवानग्निना दग्धानमात्यं च पुरोचनम् ॥ ६७३ ॥
 श्रुत्वा तु धृतराष्ट्रस्तद्राजा सुमहदप्रियम् ।
 विनाशं पाण्डुपुत्राणां विललाप सुदुःखितः ॥ ६७४ ॥

एवं गते मया शक्यं यद्यत्कारयितुं हितम् ।
 पाण्डवानां च कुन्त्याश्च तत्सर्वं त्रियतां घनैः ॥ ६७५ ॥
 एवमुक्त्वा ततश्चने क्षातिभिः परिधारितः ।
 उदकं पाण्डुपुत्राणां धृतस्रग्धोऽम्बिकासुतः ॥ ६७६ ॥
 पाण्डवाश्चापि निर्गत्य नगरद्वारणावतात् ।
 यतमाना घनं राजन्गहनं प्रतिपेदिरे ॥ ६७७ ॥

हिण्डिम्वन्धः

(अ. १५२) तत्र तेषु शयानेषु हिडिम्बो नाम राक्षसः ।
 अविदूरे वनात्तस्माच्छालवृक्षं समाश्रितः ॥ ६७८ ॥
 यदृच्छया तानपश्यत्पाण्डुपुत्रान्महारथान् ।
 आघ्राय मानुषं गन्ध भगिनीमिदमव्रजीत् ॥ ६७९ ॥
 इत्यैतान्मानुषान्सर्वानानयस्व ममान्तिकम् ।
 भक्षयिष्यामि सहितौ कुरु तूर्णं यचो मम ॥ ६८० ॥
 एवमुक्ता हिडिम्बा तु हिडिम्बेन तदा वने ।
 जगाम तत्र यत्र स्म पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ६८१ ॥
 ददर्श तत्र सा गत्वा पाण्डवान्पृथया सह ।
 शयानान्भीमसेन च जाग्रतं त्वपरजितम् ॥ ६८२ ॥
 दृष्ट्वैनं भीमसेनं सा शालपोतमिवोद्वृतम् ।
 राक्षसी कामयामास रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ ६८३ ॥
 सा कामरूपिणी रूपं दृत्वा मानुषमुत्तमम् ।
 उपतस्थे महाबाहुं भीमसेनं शनैः शनैः ॥ ६८४ ॥
 स्मितपूर्वमिदं वान्धुं भीमसेनमथाब्रवीत् ।
 वसति ह्यत्र पापात्मा हिडिम्बो नाम राक्षसः ॥ ६८५ ॥
 तेनाहं प्रेषिता भ्रात्रा दुष्टभावेन रक्षसा ।
 साहं त्वामभिसंप्रेक्ष्य देवगर्भसमप्रभम् ॥ ६८६ ॥

नान्य भर्तारमिच्छामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

नास्यामि त्वां महाबाहो राक्षसात्पुण्यादकात् ॥ ६८७ ॥

भीम- न हि मे राक्षसा मीरु सोढु शक्ता पराक्रमम् ।

गच्छ वा तिष्ठ वा भद्रे यद्वापीच्छसि तत्कुरु ॥ ६८८ ॥

(अ १५३) तां विदित्वा चिरगतां हिडिम्बो राक्षसेश्वर ।

अवतीर्य द्रुमात्तस्मादाजगामाशु पाण्डवान् ॥ ६८९ ॥

तां तथा मानुष रूप विधर्तौ सुमनोहरम् ।

पुस्कामां शङ्कमानश्च चुरोच पुण्यादक ॥ ६९० ॥

वधायाभिपपातैनान्दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ।

तमापतन्त सप्रेक्ष्य भीम प्रहरतां घर ॥ ६९१ ॥

भर्त्सयामास तेजस्वी तिष्ठ तिष्ठेति चाग्रधीत् ।

अन्योन्य तौ समासाद्य विचकर्षतुरोजसा ॥ ६९२ ॥

हिडिम्बो भीमसेनश्च विक्रम चरतु परम् ।

तयो शब्देन महता विबुद्धास्ते नरर्षभा ॥ ६९३ ॥

सह मात्रा च ददृशुर्हिडिम्ब्यामग्रत स्थिताम् ।

(अ १५४) स मार्यमाणो भीमेन ननाद विपुलं स्वनम् ॥ ६९४ ॥

बाहुभ्यां योऽन्रयित्वा त वलवान्पाण्डुनन्दन ।

मध्ये भङ्गत्वा महाबाहुर्हर्षयामास पाण्डवान् ॥ ६९५ ॥

(अ १५५) हिडिम्बा तु तत कुन्तीमभिवाद्य कृताञ्जलि ।

युधिष्ठिर तु कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६९६ ॥

आर्ये जानासि यद्दुःखमिह स्त्रीणामनङ्गजम् ।

तदिदं मामनुप्राप्त भीमसेनद्वृत शुभे ॥ ६९७ ॥

प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

भर्त्रानेन महाभागो संयोजय सुतेन ह ॥ ६९८ ॥

युधि- एवमेतद्यथात्य त्वं हिडिम्बे नात्र सशय ।

स्थातव्यं तु त्वया सत्ये यथा वृथां सुमध्यमे ॥ ६९९ ॥

अहम्सु विहरणेन यथाकामं मनोजया ।
 अयं त्वानयितव्यस्ते भीमसेनः सदा निशि ॥ ७०० ॥
 तथेति तत्प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा ।
 विभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् ॥ ७०१ ॥
 प्रजन्ने राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महाबलम् ।
 घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत ॥ ७०२ ॥
 अत्रयीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ।

व्यासदर्शनम्, यकवधः

(अ. १५६) ते घनेन वनं गत्वा घनन्तो मृगगणान्वहन् ॥ ७०३ ॥
 अपक्रम्य ययू राज्ञस्त्वरमाणा महारथाः ।
 जटाः कृत्वात्मनः सर्वे घल्कलाजिनवाससः ॥ ७०४ ॥
 सह पुन्त्या महात्मानो विभ्रतस्तापसं वपुः ।
 ब्राह्मं वेदमधीयाना वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ७०५ ॥
 नीतिशास्त्रं च सर्वज्ञा दृढशुस्ते पितामहम् ।
 व्यास- मयेदं व्यसनं पूर्वं प्रिदितं भरतर्भाः ॥ ७०६ ॥
 न विपादोऽत्र कर्तव्यः सर्वमेतत्सुखाय वः ।
 एवं स तान्समाश्वास्य व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ ७०७ ॥
 एकचक्रामभिगतः कुन्तीमाश्वासयत्प्रभुः ।

(अ. १५७) एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः ॥ ७०८ ॥
 ऊपुर्नातिचिरं कालं ब्राह्मणस्य निवेशने ।
 ततः कदाचिद्वैश्याय गतास्ते पुस्त्यर्षभाः ॥ ७०९ ॥
 संगत्या भीमसेनस्तु तत्रास्ते पृथया सह ।
 अयातिजं महाशब्दं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ ७१० ॥
 भृशमुत्पतितं घोरं कुन्ती शुश्राव भारत ।
 मथ्यमानेव दुःखेन हृदयेन पृथा तदा ॥ ७११ ॥

उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः ।
 वसाम सुसुखं पुत्र ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ ७१२ ॥
 अक्षाता धार्तराष्ट्रस्य सत्कृता वीतमन्यवः ।
 सा चिन्तये सदा पुत्र ब्राह्मणस्यास्य किंत्वहम् ॥ ७१३ ॥
 प्रियं कुर्यामिति गृहे यत्कुर्युर्लपिताः सुखम् ।
 तदिदं ब्राह्मणस्यास्य दुःखमापतितं ध्रुवम् ॥ ७१४ ॥
 तत्रास्य यदि साहाय्यं कुर्यामुपहृतं भवेत् ।

भीम- शायतामस्य यदुःखं यतश्चैव समुत्थितम् ॥ ७१५ ॥
 विदित्वा व्यवसिष्यामि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ।
 अन्तःपुरं ततस्तस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ॥ ७१६ ॥
 विवेश त्वरिता कुन्ती बद्धयत्सेव सौरभी ।
 ततस्तं ब्राह्मणं तत्र भार्यया च सुतेन च ।
 दुहित्रा चैव सहितं ददर्शावनताननम् ॥ ७१७ ॥

ब्राह्मण- जीविते धर्तमानस्य दुःखानामागमो ध्रुवः ।
 न हि योगं प्रपद्यामि येन मुच्येयमापदः ॥ ७१८ ॥
 त्वामहं जीवितस्यार्थं साध्वीमनपकारिणीम् ।
 परित्यक्तुं न शक्यामि भार्या नित्यमनुव्रताम् ॥ ७१९ ॥
 कुत एव परित्यक्तुं सुतं शक्याम्यहं स्वयम् ।
 भर्तुरर्थाय निश्चितां न्यासं धात्रा महात्मना ॥ ७२० ॥
 स्वयमुत्पाद्य तां बालां कथमुत्त्वमुमुत्सहे ।
 आत्मानमपि चोत्सृज्य तप्स्यामि परलोकम् ॥ ७२१ ॥
 त्यक्ता ह्येते मया व्यक्तं नेह शक्यन्ति जीवितुम् ।
 एयामन्यतमत्यागो नृशंसो गर्हितो बुधैः ।
 सर्वैः सह मृतं धेयो न च मे जीवितं क्षमम् ॥ ७२२ ॥

(७१.१५८) भार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्थमिष्यते ।

ब्राह्मणी- व्यर्था जहि सुकुद्धया त्वं स्वयं यास्यामि तत्र च ॥ ७२३ ॥

त्रितयं सर्वथाप्येवं त्रितयिष्यत्यसंशयम् ।

त्वया विहीनं तस्मात्त्वं मां परित्यक्तुमर्हसि ॥ ७२४ ॥

व्युष्टिरेया परा स्त्रीणां पूर्वं भर्तुः परां गतिम् ।

गन्तुं ब्रह्मन्सपुत्राणामिति धर्मविदो विदुः ॥ ७२५ ॥

(अ. १५९) तयोर्दुःखितयोर्जाक्यमतिमात्रं निशम्य तु ।

ततो दुःखपरिताङ्गी कन्या तामभ्यभाषत ॥ ७२६ ॥

किमेवं भृशदुःखार्तो रोरुयेतामनाथयत् ।

धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नान्न संशयः ॥ ७२७ ॥

त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्राहि सर्वं भयैकया ।

ततः प्रवृत्तान्सर्वाभिशम्याथ सुतस्तदा ॥ ७२८ ॥

मा पिता खलु मा मातर्मा स्वसस्त्विति चाग्रणीम् ।

ततः स तृणमादाय ग्रहघ्नः पुनरग्रणीत् ॥ ७२९ ॥

अनेनाहं हनिष्यामि राक्षसं पुरुषादकम् ।

अयं काल इति ज्ञात्वा कुन्ती समुपसृत्य तान् ॥ ७३० ॥

गतासूनमृतेनेव जीयन्तीदमब्रवीत् ।

(अ. १६०) कुतो मूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ७३१ ॥

विदित्वाप्यपकरण्यं शक्यं चेदपकर्षितुम् ।

ब्राह्मण-समीपे नगरस्यास्य दको वसति राक्षसः ॥ ७३२ ॥

ईशो जनपदस्यास्य पुरस्य च महानलः ।

वेतनं तस्य त्रिहितं शालिवाहस्य भोजनम् ॥ ७३३ ॥

महिषी पुरुषश्चैको यस्तदादाय गच्छति ।

एकैकश्चापि पुरुषस्तत्रयच्छति भोजनम् ॥ ७३४ ॥

स वारो बहुभिर्वयेर्मवत्यसुक्रो नरैः ।

सोऽयमस्माननुप्रातो वारः कुलविनाशनः ॥ ७३५ ॥

न च मे विद्यते वित्तं संनेतुं पुरुषं क्वचित् ।

सोऽहं दुःखार्णवे भग्नो महत्यसुकरे भृशम् ॥ ७३६ ॥

सहैवैतैर्गमिष्यामि बान्धवैरद्य राक्षसम् ।

(अ. १९१) न विपादस्त्वया कार्यो भयादस्मात्कथंचन ॥ ७३७ ॥

कुन्ती- मम पञ्च सुता ब्रह्मंस्तेषामेको गमिष्यति ।

ब्राह्मण- नाहमेतत्करिष्यामि जीवितार्थी कथंचन ॥ ७३८ ॥

ब्राह्मणस्यातिथेश्चैव स्वार्थे प्राणान्वियोजयन् ।

श्रेयांस्तु सहदारस्य विनाशोऽद्य मम स्वयम् ॥ ७३९ ॥

ब्राह्मणस्य वधं नाहमनुमंस्ये कदाचन ।

कुन्ती- ममाप्येषा मतिर्ग्रहान्विष्या रक्ष्या इति स्थिरा ॥ ७४० ॥

न चाप्यनिष्टः पुत्रो मे यदि पुत्रशतं भवेत् ।

न चासौ राक्षसः शको मम पुत्रविनाशने ॥ ७४१ ॥

वीर्यवान्मन्त्रसिद्धश्च तेजस्वी च सुतो मम ।

न त्विदं केपुचिद्ब्रह्मन्व्याहर्तव्यं कथंचन ॥ ७४२ ॥

विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान्विमुर्युः कुतूहलात् ।

ततः कुन्ती च विप्रश्च सहितावनिलात्मजम् ॥ ७४३ ॥

तमवृतां कुरुष्वेति स तथेत्यब्रवीच्च तौ ।

(अ. १९२) ततो राज्यां व्यतीतायामश्रमादाय पाण्डवः ॥ ७४४ ॥

भीमसेनो ययौ तत्र यत्रासौ पुरुषादकः ।

आसाद्य तु वनं तस्य रक्षसः पाण्डवो बली ॥ ७४५ ॥

आनुहाव ततो नाम्ना तदग्रमुपपादयन् ।

ततः स राक्षसः कुरो भीमस्य वचनात्तदा ॥ ७४६ ॥

भुजाभ्यां परिजग्राह भीमसेनं महाबलम् ।

भीमसेनोऽपि तद्रक्षः परिरभ्य महाभुजः ॥ ७४७ ॥

निष्पिप्य भूमौ जानुभ्या समाजघ्ने वृकोदरः ।

धाडुना परिजग्राह दक्षिणेन शिरोधरम् ॥ ७४८ ॥

सव्येन च कटीदेशे गृह्य चाससि पाण्डवः ।

तद्रक्षो द्विगुणं चक्रे खन्तं भैरवं खम् ॥ ७४९ ॥

(अ.११४) ततः स भग्नपार्श्वगो गतासुरभवद्भक्तः ।

द्रौपदीस्वयंवरः

(अ.११५) ततः कतिपयाहस्य ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ ७१० ॥

प्रतिश्रयार्थी तद्वेश्म ब्राह्मणस्य जगाम ह ।

स तत्राकथयद्विप्रः कथान्ते जनमेजय ॥ ७११ ॥

पञ्चालेष्वदभुताकारं याज्ञसेन्याः स्वयंवरम् ।

(अ.११८) तत आमन्थ्य तं विप्रं कुन्ती राजन्सुतैः सह ॥ ७५२ ॥

प्रतस्थे नगरीं रम्यां द्रुपदस्य महात्मनः ।

(अ.१८३) तत उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धौम्याश्रमं तु ते ॥ ७५३ ॥

तं घृणुः पाण्डवा धौम्यं पौरोहित्याय भारत ।

पुरोहितेन तेनाथ गुरुणा संगतास्तदा ॥ ७५४ ॥

नाथयन्तमिवात्मानं मेनिरे भरतर्षभाः ।

(अ.१८४) ततस्ते नरशार्दूला भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ॥ ७५५ ॥

(अ.१८५) आनुपूर्व्येण संप्राप्ताः पञ्चालान्पाण्डुनन्दनाः ।

तत्र भिक्षं समाजहुर्ग्राहणीं वृत्तिमाश्रिताः ॥ ७५६ ॥

तान्संप्राप्तांस्तथा वीराजशिरे न नराः क्वचित् ।

यज्ञसेनस्य कामस्तु पाण्डवाय किरीटिने ॥ ७५७ ॥

कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विवृणोति सः ।

सोऽन्वेपमाणः कौन्तेयं पाञ्चाल्यो जनमेजय ॥ ७५८ ॥

दृढं धनुरनानम्यं कारयामास भारत ।

यन्त्रं वैहायसं चापि कारयामास कृत्रिमम् ॥ ७५९ ॥

तेन यन्त्रेण समितं राजा लक्ष्यं चकार सः ।

द्रुपद-इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्जैरेभिश्च सायकैः ॥ ७६० ॥

अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लब्ध्वा मत्सुतामिति ।

इति स द्रुपदो राजा स्वयंवरमघोषयत् ॥ ७६१ ॥

तच्छ्रुत्वा पार्यिवा. सर्वे समीयुस्तत्र भारत ।
 ब्राह्मणाश्च महाभागा देशेभ्यः समुपागमन् ॥ ७६२ ॥
 भागुत्तरेण नगरदभूमिभागे समे शुमे ।
 समाजवाटः शुशुमे भवनैः सर्वतो वृतः ॥ ७६३ ॥
 तत्र नानाप्रकारेषु विमानेषु स्वलंघिताः ।
 स्पर्धमानास्तदान्योन्य निपेदुः सर्वपार्यिवाः ॥ ७६४ ॥
 ब्राह्मणैस्ते च सहिताः पाण्डवाः समुपाविशान् ।
 भवतीर्णां ततो रङ्ग द्रौपदी भरतर्गभ ॥ ७६५ ॥
 पुरोहितः सोमरानां मन्त्रविद्ब्राह्मणः शुचिः ।
 वारयामास सत्याणि घादिनाणि समन्ततः ॥ ७६६ ॥
 निशब्दे ॥ वृत्ते तस्मिन्धृष्टद्युम्नो विशापते ।
 घातयमुच्चैर्जगादेदं ऋक्षमर्ययदुत्तमम् ॥ ७६७ ॥

इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च घाणा ।

शृण्वन्तु मे भूपतय समेताः ।

छिद्रेण यन्त्रस्य समर्पयध्व

शरैः शितैर्व्यामचरैर्दशार्धैः ॥ ७६८ ॥

पतन्महत्कर्म करोति यो यै

कुलेन रूपेण धलेन युक्तः ।

तस्याद्य भार्या भगिनी ममेयं

कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥ ७६९ ॥

(अ. १८७)

ततस्तु ते राजगणा क्रमेण

तत्कार्मुकं संहननोपपन्नम् ।

सज्यं न शेकुर्मनसाऽपि कर्तुम्

विक्षिप्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः ॥ ७७० ॥

गतौजसः स्रस्तकिरीटहाय

विनिश्च्यसन्त शमर्यायभूषु ।

सर्वान्नृपांस्तान्प्रसमीक्ष्य कर्णो
 सज्यं चकाराशु युयोज वाणान् ॥ ७७१ ॥
 दध्वा तु तं द्रौपदी वास्यमुच्चैः
 जगाद नाहं वरयामि सूतम् ।
 सामर्पहासं प्रसमीक्ष्य सूर्य
 तत्याज कर्णः स्फुरितं धनुस्तत् ॥ ७७२ ॥

(अ. १८८) यदा निवृत्ता राजानो धनुषः सज्यकर्मणः ।
 अयोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याज्जिष्णुहृदारधीः ।
 कृष्णं च मनसा कृत्वा जगृहे चार्जुनो धनुः ॥ ७७३ ॥
 सज्यं च चक्रे निमिषान्तरेण
 शरांश्च जग्राह दशार्धसंख्यान् ।
 विव्याध लक्ष्यं निपपात तच्च
 छिद्रेण भूमो सहस्रातिविद्धम् ॥ ७७४ ॥
 विद्धं तु लक्ष्यं प्रसमीक्ष्य कृष्णा
 पार्थ च शत्रुप्रतिमं निरीक्ष्य ।
 आदाय शुक्रांवरमाल्यदाम
 जगाम कुन्तीसुतमुत्समयन्ती ॥ ७७५ ॥
 स तामुपादाय विजित्य रक्षे
 द्विजातिभिस्तैरभिपूज्यमानः ।
 रङ्गाग्निरक्रामदचिन्त्यकर्मा
 पत्न्या तथा चाप्यनुगम्यमानः ॥ ७७६ ॥

(अ. १९५) तत आहूय पाञ्चाल्यो राजपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 पर्यपृच्छददीनात्मा कुन्तीपुत्रं सुपर्वसम् ।
 कथं जानीम भवतः क्षत्रियान्ग्राहणानुत ॥ ७७७ ॥

युधि- धर्मं हि क्षत्रिया राजन्याण्डो. पुत्रा महात्मनः ।
 ज्येष्ठं मां विद्धि कौन्तेयं भीमसेनार्जुनाविमौ ॥ ७७८ ॥

यमौ च तत्र कुन्ती च यत्र कृष्णा व्यवस्थिता ।
 ततः स दुपदो राजा हर्षव्याकुललोचनः ।
 पप्रच्छ चैनं धर्मात्मा यथा ते प्रदुताः पुरात् ॥ ७७९ ॥
 स तस्मै सर्वमाचख्यावानुपूर्व्येण पाण्डवः ।
 तच्छ्रुत्वा दुपदो राजा कुन्तीपुत्रस्य भाषितम् ॥ ७८० ॥
 विगर्हयामास तदा धृतपाष्टं नरेश्वरम् ।
 आभ्यासयामास च तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ७८१ ॥
 प्रत्याभ्यस्तस्ततो राजा सह पुत्रैस्त्वाच तम् ।
 गृह्णातु विधिवत्पाणिमद्यायं कुरुनन्दनः ॥ ७८२ ॥

युधि-

पुण्येऽहनि महाबाहुरर्जुनः कुरुतां क्षणम् ।
 सर्वेषां महिषी राजन्द्रौपदी नो भविष्यति ॥ ७८३ ॥
 एवं प्रव्याहृतं पूर्वं मम मात्रा विशांपते ।
 सर्वेषां धर्मतः कृष्णा महिषी नो भविष्यति ॥ ७८४ ॥
 आनुपूर्व्येण सर्वेषां गृह्णातु ज्वलने करान् ।

दुपद-

एकस्य बह्व्यो विहिता महिष्यः कुरुनन्दन ॥ ७८५ ॥
 नैकस्या बहवः पुंसः श्रूयन्ते पतयः क्वचित् ।
 लोकवेदधिरुद्धं त्वं नाधर्मं धर्मविच्छुचिः ॥ ७८६ ॥
 कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी ।

युधि-

सूक्ष्मो धर्मो महाराज नास्य विज्ञो कथं गतिम् ॥ ७८७ ॥
 पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे ।

अथ द्वैपायनो राजन्नभ्यागच्छचदृच्छया ॥ ७८८ ॥

(अ. १९.९) ततो द्वैपायनस्तस्मै नरेन्द्राय महात्मने ।

आचख्यौ तद्यथा धर्मो बहूनामेकपत्निता ॥ ७८९ ॥

(अ. १९.८) ततोऽब्रवीद्भगवान्धर्मराजं

पाणिं कृष्णायास्त्वं गृह्णाणाय पूर्वम् ।

ततस्तु ते कौरवराजपुत्राः

सहैव धौम्येन यथाविवि प्रभो ॥ ७९० ॥

क्रमेण सर्वे विविशुस्ततः सद्यो

महर्षमा गोष्ठमिवाभिनन्दिनः ।

ततः समाधाय स वेदपाख्यो

जुहाव मन्त्रैर्ज्वलितं हुताशनम् ॥ ७९१ ॥

शुचिष्ठिरं चाप्युपनीय मन्त्रवि-

श्रियोजयामास सहैव कृष्णया ।

क्रमेण चानेन नराधिपात्मजा

घरस्त्रियस्ते जगृहुस्तदा करम् ॥ ७९२ ॥

कृते विवाहे द्रुपदो धनं ददौ

शतं रथानां वरहेममालिनाम् ।

शतं गजानामपि पद्मिनां तथा

तथैव दासीशतमध्ययौवनम् ॥ ७९३ ॥

कृते विवाहे च ततस्तु पाण्डवाः

प्रभूतरत्नामुपलभ्य तां श्रियम् ।

विजहुरिन्द्रप्रतिमा महाबलाः

पुरे तु पाञ्चालनृपस्य तस्य ह ॥ ७९४ ॥

पाण्डवानयनार्थं धृतराष्ट्रमन्त्रणम्

(अ. १००) विदुरस्त्वय तां श्रुत्वा द्रौपदीं पाण्डवैर्वृताम् ।

उवाच दिष्टया कुरवो वर्धन्त इति विस्मितः ॥ ७९५ ॥

वैचित्र्यवीर्यस्तु नृपो निशम्य विदुरस्य तत् ।

अग्रवीर्यमप्रीतो दिष्टया दिष्टयेति भारत ॥ ७९६ ॥

तं तथा भाषमाणं तु विदुरः प्रत्यभाषत ।

नित्यं भवतु ते बुद्धिरेषा राजञ्छ्रुतं समाः ॥ ७९७ ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ राजन्विदुरः स्वं निवेशनम् ।
 ततो दुर्योधनश्चापि राधेयश्च विशाङ्गते ॥ ७९८ ॥
 धृतराष्ट्रमुपागम्य वचोऽमृतामिदं तदा ।
 सन्निधौ विदुरस्य त्वां दोषं वक्तुं न शक्नुवः ॥ ७९९ ॥
 विधिकमिति वक्ष्यामः किं तवेदं चिकीर्षितम् ।
 सपत्नवृद्धिं यत्तात मन्यसे वृद्धिमात्मनः ॥ ८०० ॥
 अभिष्टौपि च यत्क्षत्तुः समीपे द्विपतां वर ।
 अन्यस्मिन्नृपकर्तव्ये त्वमन्यत्कुरूपेऽनघ ॥ ८०१ ॥
 तेषां बलविधातो हि कर्तव्यस्तात नित्यशः ।

(अ.१०१) अहमप्येवमेवैतच्चिकीर्षामि यथा शुचाम् ॥ ८०२ ॥

धृतराष्ट्र- विवेक्तुं नाहमिच्छामि त्वाकारं विदुरं प्रति ।
 ततस्तेषां गुणानेव कीर्तयामि विशेषतः ॥ ८०३ ॥

(अ.२०२) भूय एव तु भीष्मश्च द्रोणो विदुर एव च ।
 युष्मां च कुरुतं वृद्धिं भवेद्या नः सुखोदया ॥ ८०४ ॥
 तत आनाय्य तान्सर्वान्मन्त्रिणः सुमहायशः ।

धृतराष्ट्रो महाराज मन्त्रयामास वै तदा ॥ ८०५ ॥
 (अ.२०३) न रोचते विग्रहो मे पाण्डुपुत्रैः कथंचन ।
 भीष्म- यथैव धृतराष्ट्रो मे तथा पाण्डुरसंशयम् ॥ ८०६ ॥
 दुर्योधन यथा राज्यं त्वमिदं तात पश्यसि ।
 मम पैतृकमित्येवं तेऽपि पश्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८०७ ॥
 मधुरेणैव राज्यस्य तेषामर्थं प्रदीयताम् ।
 एतद्धि पुरुषव्याघ्र हितं सर्वजनस्य च ॥ ८०८ ॥
 अतोऽन्यथा चेत्क्रियते न हितं नो भविष्यति ।
 तवाप्यकीर्तिः सकला भविष्यति न संशयः ॥ ८०९ ॥
 यदि धर्मस्त्वया कार्यो यदि कार्यं प्रियं च मे ।
 क्षेमं च यदि कर्तव्यं तेषामर्थं प्रदीयताम् ॥ ८१० ॥

(अ.१०४) ममाप्येषा मतिस्तात या भीष्मस्य महात्मनः ।

द्रोण- संविमज्यास्तु कौन्तेया धर्म एष सनातनः ॥ ८११ ॥

अतोऽन्यथा चेत्त्रिभ्यते यद्ब्रवीमि परं हितम् ।

कुरवो वै विनङ्क्ष्यन्ति न चिरेणैव मे मतिः ॥ ८१२ ॥

(अ.१०५) राज्ञिःसंशयं श्रेयो वाच्यस्त्वमसि वान्वयैः ।

विदुर- प्रियं हितं च तद्वाक्यमुक्तवान्कुरुसत्तमः ॥ ८१३ ॥

तथा द्रोणेन बहुधा भाषितं हितमुत्तमम् ।

येषां पक्षधरो रामो येषां मन्त्री जनार्दनः ॥ ८१४ ॥

किं नु तैरजितं संख्ये येषां पक्षे च सात्यकिः ।

सोऽशक्यतां च जिज्ञाय तेषामग्रे च भारत ॥ ८१५ ॥

दायादतां च धर्मेण सम्यक्तेषु समाचर ।

इदं निर्दिष्टमयशः पुरोचनवृत्तं महत् ॥ ८१६ ॥

तेषामनुग्रहेणाद्य राजन्मक्षालयात्मनः ।

दुपदोऽपि महान्याजा वृत्तवैरश्च नः पुरा ॥ ८१७ ॥

तस्य संग्रहणं राजन्स्वपक्षस्य विवर्धनम् ।

यलवन्तश्च दाशार्हा ब्रह्मश्च विशांपते ॥ ८१८ ॥

यतः कृष्णस्ततः सर्वे यतः कृष्णस्ततो जयः ।

यच्च सामैव शक्येत कार्यं साधयितुं नृप ॥ ८१९ ॥

को दैवशक्तस्तत्कार्यं विग्रहेण समाचरेत् ।

दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौगलः ॥ ८२० ॥

अधर्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा बाला मैपां वचः कृथाः ।

(अ.१०६) भीष्मः शान्तनवो विद्वान्द्रोणश्च भगवानृषिः ॥ ८२१ ॥

धृत- हितं च परमं वाक्यं त्वं च सत्यं ब्रवीषि माम् ।

यथैव मम पुत्राणामिदं राज्यं विधीयते ॥ ८२२ ॥

तथैव पाण्डुपुत्राणामिदं राज्यं न संशयः ।

क्षत्तयानय गच्छैतान्सह मात्रा सुसत्त्वतान् ॥ ८२३ ॥

तया च देवहृषिण्या कृष्ण्या सह भारत ।
 दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्या जीवति सा पृथा ॥ ८२४ ॥
 दिष्ट्या द्रुपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः ।
 ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ८२५ ॥
 सकाशं यज्ञसेनस्य पाण्डवानां च भारत ।
 समुपादाय रत्नानि वसूनि विविधानि च ॥ ८२६ ॥
 द्रौपद्याः पाण्डवानां च यज्ञसेनस्य चैव ह ।
 वदशं पाण्डवास्तत्र वासुदेधं च भारत ॥ ८२७ ॥

विदुर- धृतराष्ट्र- सपुत्रस्त्वां सहामात्यः सवान्धव ।
 अग्रधीत्कुशलं राजन्प्रीयमाण- पुनः पुनः ॥ ८२८ ॥
 प्रीतिमांस्ते इदं चापि सम्यन्धेन त्रयधिप ।
 एतद्विदित्वा तु भवान्प्रस्थापयतु पाण्डवान् ॥ ८२९ ॥
 द्रष्टुं हि पाण्डुपुत्रांश्च त्वरन्ति कुरवो भृशम् ।

पाण्डवानामर्धराज्यप्राप्तिः

(अ २०७) ततस्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महात्मना ॥ ८३० ॥
 पाण्डवाश्चैव कृष्णाश्च विदुरश्च महीपते ।
 आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुन्तीं चैव यशस्थिनीम् ॥ ८३१ ॥
 सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं नागसाहस्यम् ।
 ततस्ते धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य च महात्मनः ॥ ८३२ ॥
 अन्येषां च तदर्हाणां चतुः पादाभिवन्दनम् ।
 मिथ्रान्तास्ते महात्मानः कञ्चिन्कालं महाशलाः ॥ ८३३ ॥
 आहृता धृतराष्ट्रेण यथा शान्तनवेन च ।

धृतरा- भ्रातृभिः सह क्रीन्तेय निरोध गदतो मम ॥ ८३४ ॥
 अर्धं राज्यस्य सम्प्राप्य पाण्डवप्रस्थमाविश ।
 प्रतिगृह्य तु तद्राज्यं नृपं सर्वे प्रणम्य च ॥ ८३५ ॥

प्रतस्थिरे ततो घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः ।
 अर्धं राज्यस्य संप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविशन् ॥ ८३६ ॥
 ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमाः ।
 मण्डयाञ्चकिरे तद्वै परं स्वर्गवदच्युताः ॥ ८३७ ॥
 विरोचमानं विविधैः पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः ।
 तत्त्रिविष्टपसंक्राशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ॥ ८३८ ॥
 पञ्चभिस्तेर्महेष्वासैरिन्द्रकल्पैः समन्वितम् ।
 शुश्रुमे तत्पुरथ्रेष्ठं नागैर्मोगवती यथा ॥ ८३९ ॥
 तान्निधेय्य ततो धीरो रामेण सह केशवः ।
 ययौ द्वारवतीं राजन्पाण्डवानुमते तदा ॥ ८४० ॥

नारदाज्ञया पाण्डवानां द्रौपदीकृते समयः

- (अ.१०८) धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 रेमिरे खाण्डवप्रस्थे प्राप्तराज्याः परंतपाः ॥ ८४१ ॥
 कुर्याणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषर्षभाः ।
 आसाञ्चतुर्महाहँषु पार्थिवेष्वसनेषु च ॥ ८४२ ॥
 अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।
 नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यहच्छया ॥ ८४३ ॥
 विविके पाण्डवान्सर्वानुवाच भगवानृषिः ।
 पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ॥ ८४४ ॥
 यथा वो नात्र भेदस्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ।
 (अ.२१२) एवमुक्ता महात्मनो नारदेन महर्षिणा ॥ ८४५ ॥
 समयं चकिरे राजंस्तेऽन्योऽन्यवशमागताः ।
 समक्षं तस्य देवर्णेनारदस्यामितोजसः ॥ ८४६ ॥
 द्रौपद्या नः सहासीनानन्योऽन्यं योऽमिदर्शयेत् ।
 स नो द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत् ॥ ८४७ ॥

तथा च देवरूपिण्या कृष्ण्या सह भारत ।
 दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्या जीवति सा पृथा ॥ ८२४ ॥
 दिष्ट्या द्रुपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः ।
 ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ८२५ ॥
 सकाशं यज्ञसेनस्य पाण्डवानां च भारत ।
 समुपादाय रत्नानि वसूनि विविधानि च ॥ ८२६ ॥
 द्रौपद्याः पाण्डवानां च यज्ञसेनस्य चैव ह ।
 ददर्श पाण्डवांस्तत्र वासुदेवं च भारत ॥ ८२७ ॥
 विदुर- धृतराष्ट्रः सपुत्रस्त्वां सहामात्यः सदान्धवः ।
 अग्रशीलकुशलं यजन्प्रीत्यमाणः पुनः पुनः ॥ ८२८ ॥
 प्रीतिमांस्ते दृढं चापि सम्वन्धेन नराधिप ।
 यतद्विदित्वा तु भवान्प्रस्थापयतु पाण्डवान् ॥ ८२९ ॥
 द्रष्टुं हि पाण्डुपुत्रांश्च त्वरन्ति कुरवो भृशम् ।

पाण्डवानामर्धराज्यप्राप्तिः

(अ २०७) ततस्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महात्मना ॥ ८३० ॥
 पाण्डवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महीपते ।
 आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुन्तीं चैव यशस्विनीम् ॥ ८३१ ॥
 सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं नागसाह्वयम् ।
 ततस्ते धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य च महात्मनः ॥ ८३२ ॥
 अन्येषां च तदर्होणां चतुः पादाभिवन्दनम् ।
 विथ्रान्तास्ते महात्मानः कञ्चित्कालं महाबलाः ॥ ८३३ ॥
 आहता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ।
 धृत- भारुभिः सह कौन्तेय निगोध गदतो मम ॥ ८३४ ॥
 अर्धं राज्यस्य सम्प्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविश ।
 प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं नृपं सर्वे प्रणम्य च ॥ ८३५ ॥

प्रतस्थिरे ततो घोरं धनं तन्मनुजर्षभाः ।
 अर्धं राज्यस्य संप्राप्य खाण्डवप्रस्थमात्रिणान् ॥ ८३६ ॥
 ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमाः ।
 मण्डयाश्चक्रे तद्वै परं स्वर्गवदच्युताः ॥ ८३७ ॥
 विरोचमानं विविधैः पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः ।
 तत्त्रिविष्टपसंकाशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ॥ ८३८ ॥
 पञ्चभिस्तेर्महेष्यासैरिन्द्रकल्पैः समन्वितम् ।
 शुशुमे तत्पुरध्रेष्ठं नागैर्भोगयती यथा ॥ ८३९ ॥
 तान्निवेद्य ततो धीरो रामेण सह केशव ।
 ययौ द्वारघर्ती राजन्पाण्डवानुमते तदा ॥ ८४० ॥

नारदाज्ञया पाण्डवानां द्रौपदीकृते समयः

- (अ. १०८) धृतराष्ट्रभ्यनुज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 रेमिरे खाण्डवप्रस्थे प्राप्तराज्याः परंतपाः ॥ ८४१ ॥
 कूर्वाणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषर्षभाः ।
 आसाञ्चुर्महाह्वेषु पार्थिवेष्यासनेषु च ॥ ८४२ ॥
 अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।
 नारदस्तथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ॥ ८४३ ॥
 त्रिविके पाण्डवान्सर्वानुधाच भगवानृषिः ।
 पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ॥ ८४४ ॥
 यथा वो नात्र मेदःस्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ।
 (अ. ११२) पद्ममुक्ता महात्मनो नारदेन महर्षिणा ॥ ८४५ ॥
 समयं चमिरे राजंस्तेऽन्योऽन्यवशमागताः ।
 समक्षे तस्य देवर्षेर्नारदस्यामितौजसः ॥ ८४६ ॥
 द्रौपद्या नः सहासीनानन्योऽन्यं योऽभिदर्शयेत् ।
 स नो द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचारी बने वसेत् ॥ ८४७ ॥

कृते तु समये तस्मिन्पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।
नारदोऽप्यगमत्प्रीत इष्टं देशं महामुनिः ॥ ८४८ ॥

अर्जुनकृतं ब्राह्मणगवां मोक्षणम्

(४.२१३) पयं ते समयं कृत्वा न्यवसंस्तत्र पाण्डवाः ।

घशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ ८४९ ॥

अथ दीर्घेण कालेन ब्राह्मणस्य विशाम्पते ।

कस्यचित्तस्करा जह्नुः केचिद्वा नृपसत्तम ॥ ८५० ॥

ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणः क्रोधमूर्च्छितः ।

आगम्य खाण्डवप्रस्थमुदक्रोशत्स पाण्डवान् ॥ ८५१ ॥

ह्रियते गोधनं धुद्रेर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।

प्रसह्य चास्मद्विपयादभ्यधावत पाण्डवाः ॥ ८५२ ॥

रोहयमाणस्याभ्यादो भृशं विप्रस्य पाण्डवः ।

तानि वान्यानि शुश्राव कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ८५३ ॥

धुत्वैव च महाबाहुमाभरित्याह तं द्विजम् ।

आयुधानि च यत्रासन्पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ८५४ ॥

कृष्णया सह तत्रास्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

संप्रवेशाय चाशक्तो गमनाय च पाण्डवः ॥ ८५५ ॥

तस्य चार्तस्य तैर्वापयैश्चोद्यमानः पुनः पुनः ।

आक्रन्दे तत्र कौन्तेयश्चिन्तयामास दुःखितः ॥ ८५६ ॥

ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।

अश्रुप्रमार्जनं तस्य कर्तव्यमिति निश्चयः ॥ ८५७ ॥

अनुप्रवेशे राक्षस्तु वनवासो भवेन्मम ।

सर्वमन्यत्परिहृतं धयणात्तु महीपतेः ॥ ८५८ ॥

अधर्मो धी महानस्तु धने वा भरणं मम ।

शरीरस्य विनाशेन धर्मं पथ विशिष्यते ॥ ८५९ ॥

एवं विनिश्चित्य ततः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 अनुप्रविश्य राजानमापृच्छ च विशाम्पते ॥ ८६० ॥
 सोऽनुसृत्य महाबाहुर्धन्वी धर्मी रथी ध्वजी ।
 शरैर्विध्यस्य तांश्चौरानवजित्य च तद्धनम् ॥ ८६१ ॥
 ततस्तद्रोधनं पार्थो दत्त्वा तस्मै द्विजातये ।
 आजगाम पुरं धीरः सव्यसाची धनञ्जयः ॥ ८६२ ॥
 धर्मराजमुवाचेदं व्रतमादिश मे प्रभो ।
 समयः समतिक्रान्तो भवत्सन्दर्शने मया ॥ ८६३ ॥
 धनघासं गमिष्यामि समयो ह्येष नः कृतः ।
 इत्युक्तो धर्मराजस्तु सहसा घान्यमप्रियम् ॥ ८६४ ॥
 उवाच दीनो राजा च धनञ्जयमिदं वचः ।
 गुरोरनुप्रवेशो हि नोपघातो यधीयसः ॥ ८६५ ॥
 यधीयसोऽनुप्रवेशो ज्येष्ठस्य त्रिधिलोपकः ।
 निवर्तस्य महाबाहो कुरुष्व वचनं मम ॥ ८६६ ॥
 न हि ते धर्मलोपोऽस्ति न च ते धर्यणा कृता ।
 न ह्यार्जुन- न व्याजेन धरेद्धर्ममिति मे भवतः श्रुतम् ॥ ८६७ ॥
 न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनायुधमालमे ।
 सोभ्यनुश्राय राजानं वनचर्याय दीक्षितः ॥ ८६८ ॥
 घने द्वादश धर्माणि वासायानुजगाम ह ।

अर्जुनस्य तीर्थयात्रा

(अ. २१४) तं प्रयान्तं महाबाहुं कौरवाणां यशस्करम् ॥ ८६९ ॥
 अनुजग्मुर्महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 सरितः सागरांश्चैव देशानपि च मारुत ॥ ८७० ॥
 पुण्यान्यपि च तीर्थानि ददर्श भरतर्षभः ।
 (अ. २१५) प्रययौ हिमवत्पार्श्वं ततो वज्रधरात्मजः ॥ ८७१ ॥

दृष्ट्वान्पाण्डवश्रेष्ठः पुण्यान्यायतनानि च ।

अवतीर्य नरश्रेष्ठो ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ८७२ ॥

प्राचीं दिशमभिप्रेक्षुर्जंगाम भरतर्षभः ।

अनुपूर्व्येण तीर्थानि दृष्ट्वान्कुरसत्तमः ॥ ८७३ ॥

(अ. २१६) ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभ ।

अभ्यगच्छत्सुपुण्यानि शोभितानि तपस्विभिः ॥ ८७४ ॥

(अ. २१८) समुद्रे पश्चिमे यानि तीर्थान्यायतनानि च ।

तानि सर्वाणि गत्वा स प्रभासमुपजग्मिवान् ॥ ८७५ ॥

प्रभासदेशं संप्राप्तं धीमत्सुमपराजितम् ।

सुपुण्यं रमणीयं च शुश्राव मधुसूदनः ॥ ८७६ ॥

ततोऽभ्यगच्छत्कौन्तेयं सखायं तत्र माधवः ।

ददृशाते तदान्योन्यं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ॥ ८७७ ॥

ततोऽर्जुनं वासुदेवस्तां चर्यां पर्यपृच्छत ।

किमर्थं पाण्डवैतानि तीर्थान्यनुचरस्युत ॥ ८७८ ॥

ततोऽर्जुनो यथावृत्तं सर्वमाख्यातवांस्तदा ।

सौ विद्वत्य यथाकामं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ॥ ८७९ ॥

महीधरं रैवतकं वासायैवाभिजग्मतुः ।

स कृत्वाऽवश्यकर्माणि घाष्णेयेनाभिनन्दितः ॥ ८८० ॥

रथेन काञ्चनाङ्गेन द्वारकामभिजग्मिष्वान् ।

कृष्णस्य भवने रम्ये रत्नभोज्यसमावृते ॥ ८८१ ॥

उवास सह कृष्णेन बहुलास्तत्र शर्वरीः ।

सुभद्राहरणम्

(अ. २१९) ततः कतिपयाहस्य तस्मिन्नैवतके गिरौ ॥ ८८२ ॥

वृष्ण्यन्धकानामभवदुत्सवो नृपसत्तम ।

चित्रकौतूहले तस्मिन्वर्तमाने महाद्भुते ॥ ८८३ ॥

वासुदेवश्च पार्थश्च सहितौ परिजग्मतुः ।
 तत्र चङ्क्रममाणो तौ वसुदेवसुतां शुभाम् ॥ ८८४ ॥
 अलङ्कृतां सखीमध्ये भद्रां ददशतुस्तदा ।
 दृष्ट्वैव तामर्जुनस्य कन्दर्पः समजायत ॥ ८८५ ॥
 तं तदैकाग्रमनसं कृष्णः पार्थमलक्षयत् ।
 अग्रधीतपुरुषय्याग्रः प्रहसन्निव भारत ॥ ८८६ ॥
 घनेचरस्य किमिदं कामेनालोड्यते मनः ।
 ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ॥ ८८७ ॥
 सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता सुता ।
 यत्त्रि ते वर्तते घुद्धिवंक्ष्यामि पितरं स्वयम् ॥ ८८८ ॥
 अर्जुन- दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
 रूपेण चेपा संपन्ना कमिनेषा न मोहयेत् ॥ ८८९ ॥
 प्राप्तौ तु क उपायः स्यात्तं प्रयोहि जनार्दन ।
 आस्थास्यामि तदा सर्वं यदि शक्यं नरेण तत् ॥ ८९० ॥
 वासु- स्वयंघरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ ।
 स च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥ ८९१ ॥
 प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
 विवाहहेतुः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥ ८९२ ॥
 स त्वमर्जुन कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम ।
 हर स्वयंघरे ह्यस्याः को वे वेद चिकीर्षितम् ॥ ८९३ ॥
 ततोऽर्जुनश्च कृष्णश्च विनिश्चित्येतिरुत्यताम् ।
 शीघ्रगान्पुरूपानन्यान्प्रेषयामासतुस्तदा ॥ ८९४ ॥
 धर्मपजाय तत्सर्वमिन्द्रप्रस्थगताय वे ।
 धुत्वैव च महाबाहुरनुजज्ञे स पाण्डवः ॥ ८९५ ॥
 (अ. ११०) ततः संवादिते तस्मिन्नुज्ज्ञातो घनञ्जयः ।
 कृष्णस्य मतमादाय प्रययौ भरतर्षभ ॥ ८९६ ॥

रथेन षाड्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि ।
 सुभद्रा त्वयशौलेन्द्रमभ्यर्च्यैव हि रैवतम् ॥ ८९७ ॥
 प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ।
 तामभिद्रुत्य कौन्तेय. प्रसहारोपयद्रथम् ॥ ८९८ ॥
 सुभद्रां चारुसर्वाङ्गीं कामगणप्रपीडितः ।
 ततः स पुरपट्याघ्रस्तामादाय शुचिस्मिताम् ॥ ८९९ ॥
 रथेन काञ्चनाङ्गेन प्रययो स्वपुरं प्रति ।
 ततोऽध्वीद्रासुदेवं ध्रुवो राम. परन्तपः ॥ ९०० ॥
 किमवागुपविष्टोऽस्ति प्रेक्षमाणो जनार्दन ।
 सत्कृतस्त्यक्तृते पार्थः सर्वैरस्माभिरच्युत ॥ ९०१ ॥
 न च सोऽर्हति ता पूजां दुर्द्विः कुलपांसनः ।
 को हि तत्रैव भुङ्क्त्यान्नं भाजनं मेतुर्महति ॥ ९०२ ॥
 प्रसह्य हतवानद्य सुभद्रा मृत्युमात्मनः ।
 कथं हि शिरसो मध्ये कृतं तेन पदं मम ॥ ९०३ ॥
 न हि मे मर्पणीयोऽयमर्जुनस्य घ्यतिक्रमः ।
 (अ. २९१) ततोऽध्वीद्रासुदेवो वास्यं धर्मार्थसंयुतम् ॥ ९०४ ॥
 नावमानं कुलस्यास्य गुडाकेश. प्रयुक्तवान् ।
 संमानोऽभ्यधिकस्तेन प्रयुक्तोऽयं न संशयः ॥ ९०५ ॥
 अर्थलुब्धाश्च व. पार्थो मन्यते सात्वतान्सदा ।
 स्वयंवरमनाघृप्यं मन्यते चापि पाण्डवः ॥ ९०६ ॥
 प्रदानमपि कन्याया. पशुवत्कोनु मन्यते ।
 विक्रय चाप्यपत्यस्य कः कुर्यात्पुरुषो भुवि ॥ ९०७ ॥
 पतान्दोषास्तु कौन्तेयो दृष्टवानिति मे मतिः ।
 अतः प्रसह्य हतवान्कन्यां धर्मेण पाण्डवः ॥ ९०८ ॥
 न च पश्यामि य. पार्थ विजयेत रणे बलात् ।
 तमभिद्रुत्य सान्त्वेन परमेण घनञ्जयम् ॥ ९०९ ॥

न्यवर्तयत संहृष्टा ममैषा परमा मतिः ।
 तच्छ्रुत्वा घासुदेवस्य तथा चमूर्जनाधिप ॥ ९१० ॥
 निवृत्तश्चाजुनस्तत्र विवाहं कृतवान्प्रभुः ।
 उपित्वा तत्र कौन्तेयः संवत्सरपराः क्षपाः ॥ ९११ ॥
 पुष्करे तु ततः शेषं कालवर्तितवान्प्रभुः ।
 पूर्णं तु द्वादशे चर्ये खण्डवप्रस्थमागतः ॥ ९१२ ॥
 ध्रुत्वा तु पुण्डरीकाक्षः संप्राप्तं स्वं पुरोत्तमम् ।
 अर्जुनं पाण्डवश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थगतं तदा ॥ ९१३ ॥
 आजगाम विशुद्धात्मा सह रामेण केशव ।
 वृष्ण्यन्धकमहामात्रैः सह धीरेर्महारथैः ॥ ९१४ ॥
 रामः पाणिग्रहणिकं द्रुपदी पार्याय लाङ्गली ।
 प्रीयमाणो हलधरः सख्यन्धं प्रतिमानयन् ॥ ९१५ ॥
 प्रतिजग्राह तत्सर्वं धर्मराजा युधिष्ठिरः ।
 पूजयामास तांश्चैव वृष्ण्यन्धकमहारथान् ॥ ९१६ ॥
 ते समेता महात्मानः कुरुवृष्ण्यन्धकोत्तमाः ।
 विजहुरमरावासे नराः सुवृत्तितो यथा ॥ ९१७ ॥
 एवमुत्तमवीर्यास्ते विहृत्य दिवसान्वहन् ।
 पूजिताः कुरमिर्जग्मुः पुनर्द्वारघातीं प्रति ॥ ९१८ ॥
 घासुदेवस्तु पार्येण तत्रैव सह भारत ।
 उवास नगरे रम्ये शक्रप्रस्थे महात्मना ॥ ९१९ ॥
 ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा ।
 जयन्तमिव पौलोमी ख्यातिमन्तमजीजनत् ॥ ९२० ॥
 अभिश्च मन्युमांश्चैव ततस्तमरिमर्दनम् ।
 अभिमन्युमिति प्राहुरार्जुनिं पुरपर्वभम् ॥ ९२१ ॥
 पाञ्चाल्यपि तु पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा ।
 लेभे पञ्चसुतान्वीरान् ध्येष्ठान्पञ्चचलानिव ॥ ९२२ ॥

युधिष्ठिरात्यतिविन्ध्यं सुतसोमं वृकोदरात् ।
 अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं शतानीकं च नाकुलिम् ॥ ९२३ ॥
 सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान्पञ्चमहारथ्यान् ।
 पाञ्चाली सुपुत्रे धीरानादित्यानदितिर्यथा ॥ ९२४ ॥

खाण्डवदाहः

- अ. ११९) ततः कतिपयादस्य बीभत्सु कृष्णमब्रवीत् ।
 उष्णानि कृष्णं धर्तन्ते गच्छावो यमुना प्रति ॥ ९२५ ॥
 आम्नस्य तौ धर्मराजमनुज्ञाय च भारत ।
 जग्मतु पार्थगोविन्दो सुहृज्जनवृत्तो ततः ॥ ९२६ ॥
 तत्रोपश्लिष्टो मुदितो नाकपृष्ठेऽश्विनाश्विष ।
 अभ्यागच्छत्तदा विप्रो वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ९२७ ॥
 (अ. १२१) सौऽब्रवीद्वर्जुनं चैव वासुदेव च सात्वतम् ।
 भिक्षे घार्णोयपार्थो घामेका रूप्तिं प्रयच्छतम् ॥ ९२८ ॥
 नाहमन्नं वुभुक्षे घे पावकं मा निबोधतम् ।
 इदमिन्द्र सदा द्रावं खाण्डव परिरक्षति ॥ ९२९ ॥
 न च शक्नोम्यहं दग्धुं रक्ष्यमाणं महात्मना ।
 स युवाभ्या सङ्गायाभ्यामस्त्रविद्भ्या समागत ॥ ९३० ॥
 दक्षेय खाण्डव द्रावमेतदन्नं वृत्तं मया ।
 (अ. १२४) उत्तमास्त्राणि मे सन्ति दिव्याणि च बहूनि च ॥ ९३१ ॥
 अर्जुन- धनुर्मै नास्ति भगवन्वाहुवीर्येण समितम् ।
 शरैश्च मेथो बहुमिरक्ष्यै क्षिप्रमस्यत् ॥ ९३२ ॥
 न हि वोढु रथं शक्तं शरान्मम यथेप्सितात् ।
 पौश्येण तु यत्कार्यं तत्कर्तार्यै स्व पावक ॥ ९३३ ॥
 करणानि समर्थानि भगवन्दातुमर्हसि ।
 (अ. १२५) पञ्चमुक्तः स भगवान्धूमकेतुर्हुताशन ॥ ९३४ ॥

प्रादाच्चैव धनूरत्नमक्षय्यौ च महेषुवी ।

रथं च दिव्याश्वयुजं कपिप्रवरकेतनम् ॥ ९३५ ॥

घञ्जनाभं ततश्चक्रं ददौ कृष्णाय पापकः ।

ततः पावकममूतां प्रहृष्टाचर्जुनाच्युतौ ॥ ९३६ ॥

सर्वतः परिघार्येवं दावमेतं महाप्रभो ।

कामं संप्रज्वलाद्यैव कल्यौ स्वः साह्यकर्मणि ॥ ९३७ ॥

पथमुक्तः स भगवान्द्राशाहर्णार्जुनेन च ।

तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धुं प्रचक्रमे ॥ ९३८ ॥

(अ. २१९) ततोऽक्षमात्रा व्यसृजन्धाराः शतसहस्रशः ।

चोदिता देवराजेन जलदाः पाण्डवं प्रति ॥ ९३९ ॥

(अ. २१७) तस्याथ धरतो धारि पाण्डवः प्रत्यचारयत् ।

शरध्वेण रीमत्सुरुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ ९४० ॥

अश्वसेनोऽभवत्तत्र तक्षकस्य सुनो बली ।

स यत्नमकरोत्तीनं मोक्षार्थं जातवेदसः ॥ ९४१ ॥

न शशाक स निर्गन्तुं निरुद्धोऽर्जुनपत्रिमिः ।

मोक्षयामास तं माता निर्गीर्य भुजगात्मजा ॥ ९४२ ॥

तस्य पूर्वं शिरो ग्रस्तं पुच्छमस्य निर्गीर्यते ।

निर्गार्यमाणा साक्रामत्सुतं नागी मुमुक्षया ॥ ९४३ ॥

तस्याः शरेण तीक्ष्णेन पृथुधारेण पाण्डवः ।

शिरश्चिच्छेद् गच्छन्त्यास्तामपश्यच्छचीपतिः ॥ ९४४ ॥

तं मुमोचयिषुर्गङ्गी वातर्येण पाण्डवम् ।

मोहयामास तत्कालमश्वसेनस्त्वमुच्यत ॥ ९४५ ॥

(अ. २१८) तथासुरं मयं नाम तक्षकस्य निवेशनात् ।

विप्रद्रवन्तं सहसा ददर्श मधुसूदनः ॥ ९४६ ॥

विहाय दानवेन्द्राणां मयं वै शिल्पिनां वरम् ।

जिघांसुर्वासुदेवस्तं चरुमुद्यम्य चिष्टितः ॥ ९४७ ॥

स चक्रमुद्यतं दृष्ट्वा दिधक्षन्तं च पावकम् ।
 अभिधावार्जुनेत्येवं मयस्त्राहीति चाब्रवीत् ॥ ९४८ ॥
 तस्य भीतस्वनं श्रुत्वा मा भैरिति धनञ्जयः ।
 प्रत्युवाच मयं पार्थो जीवयन्निव भारत ॥ ९४९ ॥
 तं पार्थेनाभये दत्ते नमुचेभ्रातरं मयम् ।
 न हन्तुमैच्छद्दशार्हः पावको न ददाह च ॥ ९५० ॥
 तद्वनं पावको धीमान्दिनानि दश पञ्च च ।
 ददाह कृष्णपार्थाभ्यां रक्षितः पाकशस्त्रनात् ॥ ९५१ ॥

उपकथा १ शिष्यपरीक्षा

(अ. १) कश्चिद्विधौम्यो नामापोदस्तस्य शिष्याख्यो बभूवुः ॥ १ ॥
 उपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति स एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेष-
 यामास गच्छ केदारखण्डं वधानेति ॥ २ ॥
 स उपाध्यायेन सन्दिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदार-
 खण्डं वसुं नाशकत् ॥ ३ ॥
 स क्लिश्यमानोपश्यदुपायं भवत्वेवं करिष्यामि । स तत्र संविवेश
 केदारखण्डे शयाने च तथा तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ ॥ ४ ॥
 ततः कदाचिदुपाध्याय आपोदो धौम्यः शिष्यानपृच्छत् क
 आरुणिः पाञ्चाल्यो गत इति ॥ ५ ॥
 ते तं प्रत्यूचुर्भगवंस्त्वयैव प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं वधानेति ।
 स पथमुक्तस्त्वान् शिष्यान् प्रत्युवाच तस्मात्तत्र सर्वे गच्छामो यत्र स
 गत इति ॥ ६ ॥
 स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार भो आरुणे पाञ्चाल्य
 कासि वसेहीति ॥ ७ ॥
 स तच्छ्रुत्वा आरुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात्केदारखण्डात्सद-
 सोत्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे ॥ ८ ॥

प्रोवाच चैनमयमस्म्यत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमधारणीयं
संरोद्धुं संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य केदारखण्डं
भवन्तमुपस्थितः ॥ ९ ॥

तदमिवादये भगवन्तमाज्ञापयतु भवान्कमर्थं करवाणीति ॥ १० ॥

स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच यस्मान्द्रवान्केदारखण्डं विदा-
र्योत्थितस्तस्मादुद्दालक एव नाज्ञा भवान्भविष्यतीत्युपाध्यायेनानु-
गृहीतः ॥ ११ ॥

यस्माच्च त्वया मद्बचनमनुष्ठितं तस्माच्छ्रेयोऽवाप्स्यसि । सर्वे
च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति ॥ १२ ॥

स एवमुक्त उपाध्यायेनेष्टं देशं जगाम । अथापरः शिष्यस्तस्यैवा-
पोदस्य धीम्यस्योपमन्युर्नाम ॥ १३ ॥

तं उपाध्यायः प्रेषयामास वत्सोपमन्यो गा रक्षस्वेति ॥ १४ ॥

स उपाध्यायवचनादरक्षद्राः स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षये
गुरुगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ १५ ॥

तमुपाध्यायः पीवानमपश्यदुवाच चैनं वत्सोपमन्यो केन वृत्तिं
कल्पयसि पीजानसि दृढमिति ॥ १६ ॥

स उपाध्यायं प्रत्युवाच भो भैक्ष्येण वृत्तिं कल्पयामीति ॥ १७ ॥

तमुपाध्यायः प्रत्युवाच मय्यनिवेद्य भैक्ष्यं नोपयोक्तव्यमिति । स
तथेत्युक्तो भैक्ष्यं चरित्वा उपाध्यायाय न्यवेदयत् ॥ १८ ॥

स तस्मादुपाध्यायः सर्वमेव भैक्ष्यमगृह्णात् । स तथेत्युक्तः पुन-
ररक्षद्राः अहनि रक्षित्वा निशामुखे गुरुकुलमागम्य गुरोराग्रतः
स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ १९ ॥

तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा उवाच । वत्सोपमन्यो सर्वम-
शेषतस्ते भैक्ष्यं गृह्णामि केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति ॥ २० ॥

स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच । भगवते निवेद्य पूर्वमपरं
चरामि तेन वृत्तिं कल्पयामीति ॥ २१ ॥

तमुपाध्याय प्रत्युवाच नैषा न्याय्या गुरुवृत्तिरन्येषामपि भैक्ष्यो-
पजीविना वृत्त्युपरोधं करोषि इत्येव वर्तमानो लुब्धोऽसीति ॥ २२ ॥

स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत् । रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमाग-
म्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ २३ ॥

तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनरुवाच । वत्सोप-
मन्यो अहं ते सर्वं भैक्ष्यं गृह्णामि न चान्यच्चरसि पीवानसि भ्रष्टा केन
वृत्तिं कल्पयसीति । स एवमुक्तस्तमुपाध्याय प्रत्युवाच । भो एतासां
गवां पयसा वृत्तिं कल्पयामीति । तमुपाध्यायोपाध्यायो नैतन्न्याय्य एव
उपभोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातमिति ॥ २४ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहमेत्य गुरोरेग्रतः
स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ २५ ॥

तमुपाध्याय पीवानमेव दृष्ट्वा उवाच । वत्सोपमन्यो भैक्ष्य नाश्नासि
न चान्यच्चरसि पयो न पियसि पीवानसि भ्रष्टा केनेदानीं वृत्तिं कल्पय-
सीति ॥ २६ ॥

स एवमुक्त उपाध्याय प्रत्युवाच । भो फेनं पियामि यन्मित्रे
वत्सा मातृणां स्तनात्पियन्त उद्गिरन्ति ॥ २७ ॥

तमुपाध्याय प्रत्युवाच । एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्सा
प्रभूततरु फेनमुद्गिरन्ति । तदेवमपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येव
वर्तमान । फेनमपि भवान्न पातुमर्हतीति । स तथेति प्रतिश्रुत्य
पुनररक्षद्वा ॥ २८ ॥

तथा प्रतिपिबन्तो भैक्ष्य नाश्नाति न चान्यच्चरति पयो न पियति
फेनं नोपयुङ्क्ते स कदाचिदरण्ये क्षुधान्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् ॥ २९ ॥

स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारतिककटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैश्चक्षुष्यु-
पहतोऽन्धो यभूव । ततः सोऽन्धोऽपि चङ्क्रम्यमाणं कूपं पपात ॥ ३० ॥

अथ तस्मिन्नागच्छति सूर्यं चास्ताचलावलम्बिनि उपाध्याय
शिष्यानवोचत् । नायात्युपमन्युस्त ऊचुर्वन गतो गा रक्षितुमिति ।

तानाह उपाध्यायः मयोपमन्युः सर्वतः प्रतिपिद्धः स नियतं कुपित-
स्ततो नागच्छति चिरं ततोऽन्वेष्य इत्येवमुक्त्वा शिष्यैः सार्धमरण्यं
गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार । भो उपमन्यो कासि वत्सैहीति ॥ ३१ ॥

स उपाध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैरयमस्मिन्कूपे पतितोऽह-
मिति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच कथं त्वमस्मिन्कूपे पतित इति । स
उपाध्यायं प्रत्युवाच ।

अर्कपत्राणि भक्षयित्वाऽन्धीभूतोऽस्यतः कूपे पतित इति ॥ ३२ ॥

तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । अश्विनौ स्तुहि । तौ वैवभिपजौ त्वां
चक्षुष्मन्तं कर्तारविति । स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्युरश्विनौ स्तोतु-
मुपचक्रमे ॥ ३३ ॥

प्रपूर्वगौ पूर्वजौ चित्रभानू

गिरा वाऽऽशंसामि तपसा ह्यनन्तौ ।

दिव्यौ सुपर्णौ विरजौ विमाना-

वधिक्षिपन्तौ भुवनानि विश्वा ॥ ३४ ॥

तौ नासत्यावश्विनौ वां महेऽहं

स्रजं च यां निभृथः पुष्करस्य ।

तौ नासत्यावमृताष्टावृथा-

वृते देवास्तत्प्रपदे न सूते ॥ ३५ ॥

स्तोतुं न शक्नोमि गुणैर्मवन्तौ

चक्षुर्विहीनः पथि संप्रमोहः ।

दुर्गेहमस्मिन्पतितोऽस्मि कूपे

युवां शरण्यौ शरणं प्रपद्ये ॥ ३६ ॥

तमश्विनावाहतुः प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुमक्त्या चक्षुष्मांश्च
भविष्यसीति । श्रेयश्चावाप्स्यसीति ॥ ३७ ॥

स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्याभ्य-
षादयत् ॥ ३८ ॥

आचक्षे च स चास्य प्रीतिमान्बभूव । आह चेनं यथाश्विना-
वाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसि ॥ ३९ ॥

सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति ।
एषा तस्यापि परीक्षोपमन्योः ॥ ४० ॥

अथापरः शिष्यस्तस्यैवापोदस्य धौम्यस्य वेदो नाम । तमुपा-
ध्यायः समादिदेश ॥ ४१ ॥

यत्स वेद इहास्यतां तावन्मम गृहे कश्चित्कालं शुश्रूषुणा च
भविष्यत्यं श्रेयस्ते भविष्यतीति ॥ ४२ ॥

स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं गुरुशुश्रूषणपरोऽवसत्
गौरिष नित्यं गुरुणा धृष्टुं नियोज्यमानः शीतोष्णभुक्षुणादुःखसहः
सर्वत्राप्रतिकूलस्तस्य महता कालेन गुरुः परितोषं जगाम ॥ ४३ ॥

तत्परितोषाच्च श्रेयः सर्वज्ञतां चावाप ।

एषा तस्यापि परीक्षा वेदस्य ॥ ४४ ॥

स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृतस्तस्माद्गुरुकुलवासाद्गृहा-
भ्रमं प्रत्यपद्यत । तस्यापि स्वगृहे वसतस्त्रयः शिष्या बभूवुः स
शिष्यान् किञ्चिदुवाच कर्म वा क्रियतां गुरुशुश्रूषा चेति । दुःखाभिघ्नो
हि गुरुकुलवासस्य शिष्यान्परिक्रेशेन योजयितुं नेयेय ॥ ४५ ॥ ९९६ ॥

उपकथा २ शकुन्तलोपाख्यानम्

(अ. १८) पौरवाणां वंशकरो दुष्यन्तो नाम वीर्यवान् ।

पृथिन्याश्चतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ॥ १ ॥

(अ. १९) स कदाचिन्महाबाहुः प्रभूतबलवाहनः ।

निर्ययौ परमप्रीत्या वनं मृगजिघांसया ॥ २ ॥

(अ. ७०) ततो मृगसहस्राणि हत्वा सबलवाहनः ।

राजा मृगप्रसङ्गेन वनमन्यद्विवेश ह ॥ ३ ॥

पुष्पितैः पादपैः कीर्णमतीव सुखशाद्वलम् ।
 विपुलं मधुरायवैर्नादितं विहगैस्तथा ॥ ४ ॥
 पुंस्कोकिलनिनादैश्च झिल्लीकगणनादितम् ।
 प्रवृद्धविटपैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ॥ ५ ॥
 पदपदाघूर्णिततलं लक्ष्म्या परमया युतम् ।
 नापुष्पः पादपः कञ्चिन्नाफलो नापि कण्टकी ॥ ६ ॥
 पदपदैर्नाय्यपाकीर्णस्तस्मिन्चै काननेऽभवत् ।
 विहगैर्नादितं पुष्पैरलङ्कृतमतीव च ॥ ७ ॥
 सर्वर्तुकुसुमैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ।
 मायताकलितास्तत्र दुमाः कुसुमशाखिनः
 पुष्पवृष्टिं विचित्रां तु व्यसृजंस्ते पुनः पुनः ॥ ८ ॥
 दिवस्पृशोऽथ संघुष्टाः पक्षिभिर्मधुरस्वनेः ।
 विरेजुः पादपास्तत्र विचित्रकुसुमाम्बराः ॥ ९ ॥
 तेषां तत्र प्रवालेषु पुष्पभाराधनामिषु ।
 रचन्ति राधान्मधुरान्पदपदा मधुलिप्सवः ॥ १० ॥
 परस्परान्निष्ठशाखैः पादपैः कुसुमान्वितैः ।
 अशोभत वनं तत्तु महेन्द्रध्वजसन्निभं ॥ ११ ॥
 सुखः शीतः सुगन्धी च पुष्परेणुबहोऽनिलः ।
 परिक्रामन्वने वृक्षानुपैतीव रिरंसया ॥ १२ ॥
 प्रेक्षमाणो वनं तत्तु सुप्रहृष्टविहङ्गमम् ।
 आश्रमप्रवरं रम्यं ददर्श च मनोरमम् ॥ १३ ॥
 नदीं चाश्रमसंनिष्ठां पुण्यतोयां ददर्श सः ।
 सर्वप्राणभृतां तत्र जननीमिव धिष्टिताम् ॥ १४ ॥
 सचक्रवाकपुलिनां पुष्पफेनप्रवाहिनीम् ।
 सकिशिरगणावासां वानरर्क्षनिपेविताम् ॥ १५ ॥

पुण्यस्याध्यायसंघुष्टा पुलिनैरुपशोभिताम् ।
 मत्तवारणशार्दूलभुजगेन्द्रनिपेविताम् ॥ १६ ॥
 नदीमाश्रमसम्बद्धा दृष्टवाश्रमपद तथा ।
 चकाराभिप्रवेशाय मतिं स नृपतिस्तदा ॥ १७ ॥
 अलङ्कृत द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया ।
 नरनारायणस्थान गङ्गयेवोपशोभितम् ॥ १८ ॥
 महर्षिं काश्यप द्रष्टुमथ कञ्च तपोधनम् ।
 भवस्थाप्य वनद्वारि सेनामिदमुवाच स ॥ १९ ॥
 मुनिं विरजसं द्रष्टुं गमिष्यामि तपोधनम् ।
 काश्यपं स्वीयतामत्र यावदागमनं मम ॥ २० ॥
 सामात्यो राजलिङ्गानि सोपनीय नराधिप ।
 पुरोहितसहायश्च जगामाश्रममुत्तमम् ॥ २१ ॥
 पदपदोद्गीतसङ्घुष्ट नानाद्विजगणायुतम् ।
 ऋचो बह्वचमुख्यैश्च प्रेर्यमाणा पदक्रमै ॥ २२ ॥
 शुश्राव मनुजव्याघ्रो विततेष्विह कर्मसु ।
 यज्ञविद्याङ्गविद्भिश्च यजुर्विद्भिश्च शोभितम् ॥ २३ ॥
 मधुरैः सामगीतैश्च ऋषिभिर्नियतव्रतैः ।
 यतात्मभिः सुनियतैः शुशुमे स तदाश्रम ॥ २४ ॥
 अथर्ववेदप्रवरा पूगयज्ञियसामगाः ।
 संहितामीरयन्ति स्म पदक्रमयुता तु ते ॥ २५ ॥
 शब्दसंस्कारसयुक्तैर्हुवद्भिश्चापरैर्द्विजैः ।
 नादितः स वमौ श्रीमान्ब्रह्मलोक इवापर ॥ २६ ॥
 तत्र तत्र च विप्रेन्द्रान्नियतान्संशितव्रतान् ।
 जपहोमपरान्विप्रान्ददर्श परवीरहा ॥ २७ ॥
 देवतायतनानां च प्रेक्ष्य पूजा कृता द्विजैः ।
 ब्रह्मलोकस्थमात्मानं मेने स नृपसत्तम ॥ २८ ॥

(अ. ७१) ततोऽगच्छन्महाबाहुरेकोऽमात्यान्विसृज्य तान् ।

नापश्यन्नाश्रमे तस्मिन्स्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ २९ ॥

उवाच क इहेत्युच्चैर्वनं सन्नादयन्निव ।

श्रुत्याऽथ तस्य तं शब्दं कन्या श्रीरिव रूपिणी ॥ ३० ॥

निश्चक्रामाश्रमात्तस्मात्तापसीवेपधारिणी ।

पप्रच्छानामयं राजन्कुशलं च नराधिपम् ॥ ३१ ॥

तामवधीत्ततो राजा कन्यां मधुरभाषिणीम् ।

आगतोऽहं महाभागमृषिं कण्वमुपासितुम् ॥ ३२ ॥

क गतो भगवान्भद्रे तन्ममाचक्ष्व शोभने ।

शकुन्तला- गतः पिता मे भगवान्फलान्याहर्तुमाश्रमात् ॥ ३३ ॥

मुहूर्तं संप्रतीक्षस्व द्रष्टास्येनमुपागतम् ।

दुष्यन्त- ऊर्ध्वरेता महाभागे भगवांल्लोरुपूजितः ॥ ३४ ॥

कथं त्वं तस्य दुहिता संभूता वरवर्णिनी ।

शकुन्तला- ऋषिः कश्चिदिहागम्य मम जन्माभ्यचोदयत् ॥ ३५ ॥

तस्मै प्रोवाच भगवान्यथा तच्छृणु पार्थिव ।

कण्व- तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महत्तपः ॥ ३६ ॥

सुभृशं तापयामास शकं सुरगणेश्वरम् ।

तपसा दीमवीर्योऽयं स्थानान्मां च्यावयेदिति ॥ ३७ ॥

भीतः पुरंदरस्तस्मान्मेनकामिदमब्रवीत् ।

असावादित्यसङ्काशो विश्वामित्रो महातपाः ॥ ३८ ॥

तप्यमानस्तपो घोरं मम कम्पयते मनः ।

लोभयित्वा वरारोहे तपसस्तं निवर्तय ॥ ३९ ॥

मेनका- महातेजाः स भगवांस्तथैव च महातपाः ।

त्वमप्युद्विजसे यस्य नोद्विजेयमहं कथम् ॥ ४० ॥

त्यथैवमुक्ता च कथं समीप-

मृतेर्न गच्छेयमहं सुरेन्द्र ।

रक्षां तु मे चिन्तय देवराज
 यथा त्वदर्थं रक्षिताऽहं चरेयम् ॥ ४१ ॥
 वनाच्च वायुः सुरभिः प्रवाया-
 चस्मिन्काले तमृषिं लोभयन्त्याः ।
 तथेत्युक्त्वा विहिते चैव तस्मिन्-
 स्ततो ययौ साध्रमं कौशिकस्य ॥ ४२ ॥

(४.७२) अभिषाद्य ततः सा तं प्राग्नीडदृष्टिसन्निधौ ।
 तस्या रूपगुणान् दृष्ट्वा स तु विप्रव्रमस्तदा ॥ ४३ ॥
 चकार भावं संसर्गात्तया कामवशं गतः ।
 न्यमन्त्रयत् चाप्येनां सा चाप्यैच्छदमिन्दिता ॥ ४४ ॥
 तौ तत्र सुचिरं कालमुभौ व्यहरतां तदा ।
 जनयामास स मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् ॥ ४५ ॥
 जातमुत्सृज्य तं गर्भे मेनका मालिनीमनु ।
 कृतकार्या ततस्तर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ॥ ४६ ॥
 तं घने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले ।
 दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४७ ॥
 पर्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ।
 उपस्पृष्टुं गतश्चाहमपश्यं शयितामिमाम् ॥ ४८ ॥
 आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्यवेशयम् ।
 निर्जने तु वने यस्माच्छकुन्तैः परिवारिता ॥ ४९ ॥
 शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया ।

शकुन्तला- एतदाचष्ट पृष्टः सन्मम जन्म महर्षये ॥ ५० ॥

सुतां कण्वस्य मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप ।

(४.७३) सुव्यक्तं राजपुत्री त्व यथा कल्याणि भापसे ॥ ५१ ॥

दुष्यन्त- भार्या मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणि ते ।

गान्धर्वेण च मां मीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ॥ ५२ ॥

विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ।

आत्मनैवात्मनो दानं कर्तुमर्हसि धर्मतः ॥ ५३ ॥

शकुन्तला- यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चात्मा प्रभुर्मम ।

प्रदाने पौरवश्रेष्ठ दृष्टु मे समयं प्रभो ॥ ५४ ॥

मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरः ।

शुभराजो महायज्ञ सत्यमेतद्ग्रवीमि ते ॥ ५५ ॥

पद्ममस्त्विति तां राजा प्रत्युवाचाऽविचारयन् ।

अग्राह विधिवत्पाणाबुधास च तथा सह ॥ ५६ ॥

विध्यास्य धैनां स प्रायादग्रवीच पुनः पुनः ।

श्रेयसिष्ये तवार्थाय बाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥ ५७ ॥

तथा त्वानाययिष्यामि निवासं स्वं शुचिस्मिते ।

इति तस्याः प्रतिश्रुत्य स नृपो जनमेजय ॥ ५८ ॥

मनसा चिन्तयन्प्रायात्काश्यपं प्रति पार्ष्विवः ।

मुहूर्तपाते तस्मिन्स्तु कण्वोऽप्याश्रममागमत् ॥ ५९ ॥

विश्रायाय च तां कण्वो दिव्यज्ञानो महातपा ।

उवाच भगवान्प्रीतः पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ॥ ६० ॥

त्वयाद्य भद्रे रहसि मामनादृत्य यः कृतः ।

पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः ॥ ६१ ॥

महात्मा जनिता लोके पुत्रस्तव महाबलः ।

य इमां सागरपाङ्गीं वृत्न्नां मोक्षयति मेदिनीम् ॥ ६२ ॥

(अ. ५४) प्रतिशाय तु दुष्यन्ते प्रतिपाते शकुन्तलाम् ।

गर्भं शुभाव वामोरुः कुमारममितौजसम् ॥ ६३ ॥

त्रिषु धर्मेषु पूर्णेषु दौष्यन्ति जनमेजय ।

जातकर्मादिसंस्कारं कण्वः पुण्यवृत्तां धरः ॥ ६४ ॥

विधिवत्कारयामास वर्धमानस्य धीमतः ।

पश्यत्येव घालः स कण्वाश्रमपदं प्रति ॥ ६५ ॥

सिंहव्याघ्रान्वराहांश्च महिषाश्च गजांस्तथा ।
 घयन्ध वृक्षे बलवानाश्रमस्य समीपतः ॥ ६६ ॥
 ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः ।
 अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वं हि दमयत्यसौ ॥ ६७ ॥
 तस्य तद्वलमाक्षाय कण्च शिष्यानुवाच ह ।
 शकुन्तलामिमां शीघ्रं सहपुत्रामितो गृह्णात् ॥ ६८ ॥
 भर्तुः प्रापयतागारं सर्वलक्षणपूजिताम् ।
 नारीणां चिरयासो हि बान्धवेषु न रोचते ॥ ६९ ॥
 कीर्तिचारित्रधर्मघ्नस्तस्माद्भयत मा चिरम् ।
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठन्त महौजसः ॥ ७० ॥
 शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रा गजसाह्वयम् ।
 निवेदयित्वा ते सर्वे आश्रमं पुनरागताः ॥ ७१ ॥
 पूजयित्वा यथान्यायमब्रवीच्च शकुन्तला ।
 अयं पुत्रस्तथा राजन्यौवराज्येऽभिपिच्यताम् ॥ ७२ ॥
 त्वया ह्ययं सुतो राजन्मम्युत्पन्नः सुरोपमः ।
 यथा मत्सङ्गमे पूर्वं यः कृत समयस्तथा ॥ ७३ ॥
 त स्मरस्व महाभाग कण्वाश्रमपदं प्रति ।
 सोऽथ श्रुत्वैव तद्वाक्यं तस्या राजा स्मरन्नपि ॥ ७४ ॥
 अब्रवीच्च स्मरामीति कस्य त्वं दुष्टतापसि ।
 गच्छ वा तिष्ठ वा कामं यद्वापीच्छसि तत्कुरु ॥ ७५ ॥
 सैवमुक्त्वा वरारोहा व्रीडितेव तपस्विनी ।
 कटाक्षैर्निर्दहन्तीव तिर्यग्राजानमैक्षत ॥ ७६ ॥
 सा मुहूर्तमिव ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता ।
 भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ ७७ ॥
 जानन्नपि महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे ।
 न जानामीति नि शङ्कं यथान्यः प्राकृतो जनः ॥ ७८ ॥

अत्र ते हृदयं वेद सत्यस्यैवानृतस्य च ।
 कल्याणं वद साक्ष्येण मात्मानमत्रमन्यथाः ॥ ७९ ॥
 योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
 किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ॥ ८० ॥
 स्वयंप्राप्तेति मामेवं मावमंस्याः पतिव्रताम् ।
 अर्चार्हो नार्चयसि मां स्वयं भार्यामुपस्थिताम् ॥ ८१ ॥
 अर्थ भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।
 भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मूलं तरिष्यतः ॥ ८२ ॥
 सखायः परित्रिकेषु भवन्त्येताः प्रियंवदाः ।
 पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यार्तस्य मातरः ॥ ८३ ॥
 सुसंख्योऽपि रामाणां न कुर्यादप्रियं नरः ।
 रतिं प्रीतिं च धर्मं च तास्वायत्तमवेक्ष्य हि ॥ ८४ ॥
 प्रतिपद्य यदा सनुर्धरणीरेणुगुण्ठितः ।
 पितुःप्रक्षिप्यतेऽङ्गानि किमस्यभ्यधिकं ततः ॥ ८५ ॥
 स त्वं स्वयमभिप्राप्तं साभिलाषमिमं सुतम् ।
 प्रेक्षमाणं कटाक्षेण किमर्थमत्रमन्यसे ॥ ८६ ॥
 अण्डानि मिश्रति स्यानि न भिन्दन्ति पिपीलिकाः ।
 न भरेथाः कथं नु त्वं धर्मज्ञः सन्स्वमात्मजम् ॥ ८७ ॥
 कामं त्वया परित्यक्ता गमिष्यामि स्वमाश्रमम् ।
 इमं तु बालं सन्त्यक्तुं नार्हस्यात्मजमात्मनः ॥ ८८ ॥
 दुष्यन्त- न पुत्रमभिजानामि त्वयि जातं शकुन्तले ।
 असत्यवचना नार्यः कस्ते श्रद्धास्यते वचः ॥ ८९ ॥
 सर्वमेतत्परोक्षं मे यत्त्वं वदसि तावसि ।
 नार्हं त्वामभिजानामि यथेष्टं गम्यतां त्वया ॥ ९० ॥
 शकुन्तला- राजन्सर्वपणाश्रणि परच्छिद्राणि पश्यसि ।
 आत्मनो वित्त्वमात्राणि पश्यश्रपि न पश्यसि ॥ ९१ ॥

सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थाधिगाहनम् ।
 सत्यं च वचनं राजन्समं वा स्यान्न वा समम् ॥ ९२ ॥
 नास्ति सत्यसमो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम् ।
 न हि तीव्रतरं किञ्चिदनृतादिह विद्यते ॥ ९३ ॥
 अनृते चेत्प्रसङ्गस्ते श्रद्धासि न चेत्स्वयम् ।
 आत्मना हन्त गच्छामि त्वादशेनास्ति सङ्गतम् ॥ ९४ ॥
 त्वानृतेऽपि हि दुष्यन्त शैलराजावतंसकाम् ।
 घनुरन्तामिमामुर्वौ पुत्रो मे पालयिष्यति ॥ ९५ ॥
 पताषदुक्त्वा राजान् प्रातिष्ठत शकुन्तला ।
 अथान्तरिक्षाद्दुष्यन्त वागुवाचाशरीरिणी ॥ ९६ ॥
 भरस्व पुत्र दुष्यन्त मावर्मस्था शकुन्तलाम् ।
 त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ९७ ॥
 तच्छ्रुत्वा पौरवो राजा व्याहृतं त्रिविधैकज्ञाम् ।
 पुरोहितममात्यांश्च संप्रहृष्टोऽब्रवीदिदम् ॥ ९८ ॥
 शृण्वन्त्वेतद्गयन्तोऽस्य देवदूतस्य भाषितम् ।
 अहं चाप्येवमेवेन जानामि स्वयमात्मजम् ॥ ९९ ॥
 यद्यहं वचनादेव गृहीयामि स्वमात्मजम् ।
 भवेद्दि शङ्क्यो लोकस्य नैव शुद्धो भवेद्यम् ॥ १०० ॥
 तं विशोध्य तदा राजा देवदूतेन भारत ।
 हृष्टः प्रमुदितश्चापि प्रतिजग्राह तं सुतम् ॥ १०१ ॥
 दुष्यन्तस्तु तदा राजा पुत्रं शकुन्तलं तदा ।
 भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यपेक्षयत् ॥ १०२ ॥ १०९८ ॥

उपकथा ३ कचदेवयान्युपारख्यानम् ।

(अ. ७६) सुराणामसुराणा च समजायत वै मिथ ।

चैशम्पायन- ऐश्वर्यं प्रतिसङ्घर्षलोक्ये सचराचरे ॥ १ ॥

जिगीयया ततो देवा वज्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
 पौरोहित्येन याज्यार्ये काज्यं तृशनसं परे ॥ २ ॥
 ब्राह्मणौ तायुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्धिनीं मृशम् ।
 तत्र देवा निजघ्नुर्यान्दानवान्युधि सङ्गतान् ॥ ३ ॥
 तान्पुनर्जीययामास काज्यो विद्यागलाध्रयात् ।
 ततस्ते पुनरुत्थाय योधयाञ्चज्रिरे मुरान् ॥ ४ ॥
 असुरास्तु निजघ्नुर्यान्मुरान्समरमूर्धनि ।
 न तान्सजीययामास बृहस्पतिर्दरर्घीः ॥ ५ ॥
 न हि वेद स ता विद्यां यां काज्यो वेत्ति वीर्यवान् ।
 सजीयिनीं ततो देवा विद्यादमगमन्परम् ॥ ६ ॥
 ते तु देवा भयोद्विग्नाः काज्यादुशनसस्तदा ।
 ऊचुः कचमुपागम्य ज्येष्ठं पुत्रं बृहस्पतेः ॥ ७ ॥
 या सा विद्या निवसति ब्राह्मणेऽमिततेजसि ।
 शुके तामाहर क्षिप्रं भागमाह्नो भविष्यसि ॥ ८ ॥
 वृषपर्वसमीपं हि शन्यो द्रमुं त्वया द्विजः ।
 तथेत्युफत्वा ततः प्रायाद्बृहस्पतिमुतः कचः ॥ ९ ॥
 असुन्नेत्रपुरे गुरुं दृष्ट्वा घास्यमुवाच ह ।
 क्रपेरङ्गिरसः पीत्रं पुत्रं साक्षाद्बृहस्पतेः ॥ १० ॥
 नाज्जा कचमिति ख्यातं शिष्यं गृह्णातु मां भवान् ।
 कच सुस्वागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते घचः ॥ ११ ॥
 अर्चयिष्येऽहमर्च्यं त्वामर्चितोऽस्तु बृहस्पतिः ।
 कचस्तु तं तथेत्युफत्वा प्रतिजग्राह तद्घृतम् ॥ १२ ॥
 आदिष्टं कविपुत्रेण शुकेणोशनसा स्वधम् ।
 पञ्चनर्यशतान्येवं कचस्य चरतो घृतम् ॥ १३ ॥
 तत्रार्तीयुरथो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम् ।
 गां रक्षन्तं घने दृष्ट्वा रहस्येकममर्चिताः ॥ १४ ॥

शुक्र-

जघ्नुर्वृहस्पतेर्द्वेपाद्विधारक्षार्थमेव च ।

हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छेल्लवशः कृतम् ॥ १५ ॥

ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्वं निवेशनम् ।

देवयानी- आहुतं चाग्निहोत्रं ते सूर्यश्चास्तं गतः प्रभो ॥ १६ ॥

अगोपाश्चागता गाव कचस्तात न दृश्यते ।

तं विना न च जीवेयमिति सत्यं प्रधीमि ते ॥ १७ ॥

शुक्र- अयमेहीति संगन्ध कृत सजीययाम्यहम् ।

ततः सजीविनीं विद्यां प्रयुज्य कचमाह्वयत् ॥ १८ ॥

भित्वा भित्वा शरीराणि वृकाणां स विनिर्गतः ।

स पुनर्देवयान्योक पुष्पाहारे यदृच्छया ॥ १९ ॥

घनं ययौ कचो विप्रः ददृशुर्दानवाश्च तम् ।

पुनस्त पंपयित्वा तु समुद्राम्भस्यमिश्रयन् ॥ २० ॥

चिरं गतं पुनः कन्या पित्रे त संन्यवेदयत् ।

विप्रेण पुनराहृतो विद्यया गुरुदेहजः ॥ २१ ॥

पुनरावृत्य तद्वत् न्यवेदयत तद्यथा ।

ततस्त्वृतीयं हत्वा त दग्ध्वा कृत्या च धूर्णशः ॥ २२ ॥

प्रायच्छन्प्राह्मणायैव सुरायामसुरास्तथा ।

देवयान्यथ भूयोऽपि पितरं वाक्यमब्रवीत् ।

सं विना न च जीवेय कच सत्यं प्रधीमि ते ॥ २३ ॥

स पीडितो देवयान्या महर्षिः ।

समाह्वयत्संरम्भाच्चैव काव्यः ।

गुरोर्हि भीतो विद्यया चोपहतः

शनैर्षाम्यं जठरे व्याजहार ॥ २४ ॥

असुरैः सुखया भवतोऽस्मि दत्तो

हत्वा दग्ध्वा धूर्णयित्वा च काव्यः ।

शुक्र-

किं ते प्रियं कर्त्तव्यं वत्से
वधेन मे जीवितं स्यात्कचस्य ॥ २५ ॥
नान्यत्र कुक्षेर्मम मेदनेन
हृदयेत्कचो मद्रतो देवयानि ।

देवयानी-

हौ मां शोकावग्निफल्यौ दहेताम्
कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः ॥ २६ ॥
कचस्य नाशे मम शर्म नास्ति
तत्रोपघाते जीवितं नास्ति शक्ता ।

शुक्र-

संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत
यस्यां भक्तं भजते देवयानी ।
विद्यामिमां प्रामुहि जीवनीं त्वं
न चेद्दिन्द्रः कचरूपी त्यमद्य ॥ २७ ॥
न निवर्तेत्पुनर्जीवन्कश्चिदन्यो ममोदयत् ।
ग्राहणं वर्जयित्वेकं तस्माद्विद्यामयाप्नुहि ॥ २८ ॥
पुत्रो मृत्या भावय भावितो मा-
मस्मदेहादुपनिष्कस्य तात ।
समीश्रेया धर्मधर्तृमवेशां
गुरोः सकाशात्प्राप्य त्रिधां सविद्यः ॥ २९ ॥
गुरोः सकाशात्समप्राप्य त्रिधां
मित्रा कुक्षिं निर्विचयाम विप्रः ।
दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशि-
मुत्थापयामास मृतं कचोऽपि ॥ ३० ॥
सुरापानादञ्जनां प्राप्य विद्वान्
संज्ञानाशं चैव महातिघोरम् ।
सुरापानं प्रति सञ्जातमन्युः
कायः स्वर्यं वान्यमिदं जगाद् ॥ ३१ ॥

यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चि

न्मोहात्सुरा पास्यति मन्दयुधि ।

अपेतधर्मा ब्रह्महा चैव स स्या

दस्मिंल्लोके गदित स्यात्परे च ॥ ३२ ॥

गुरोरुप्य सकाशे तु दशवर्षशतानि स ।

अनुज्ञात कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥ ३३ ॥

(अ. ५७) समावृतवत त तु विसृष्ट गुरणा तदा ।

प्रस्थित त्रिदशावासं देवयान्यग्रधीदिदम् ॥ ३४ ॥

ऋषेरङ्गिरस पौत्र घृत्तेनाभिजनेन च ।

भ्राजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च ॥ ३५ ॥

स समावृतविद्यो मा भक्ता भजितुमर्हसि ।

गृहाण पाणिं विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ३६ ॥

कच- यथा मम गुरुनित्य मान्य गुरु पिता तव ।

देययानि तथैव त्व मेव मा वक्तुमर्हसि ॥ ३७ ॥

देवयानी- असुरैर्हन्यमाने च कच त्वयि पुन पुन ।

तदा प्रभृति या प्रीतिस्ता त्वमद्यस्मरस्व मे ॥ ३८ ॥

न मामर्हसि धर्मज्ञ त्यक्तु भक्तमनागसम् ।

कच- यत्रोपित विशालाक्षि त्वया चद्रनिभानने ॥ ३९ ॥

तत्राहमुपितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भाविनि ।

भगिनी धर्मतो मे त्व मैव बोध सुमथ्यमे ॥ ४० ॥

देवयानी- यदि मा धर्मकामार्थे प्रत्याख्यास्यसि याचित ।

तत कच न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति ॥ ४१ ॥

कच- आर्य धर्मं ब्रूयाणोऽह देवयानि यथा त्वया ।

शप्तो नाहोऽस्मि शापस्य कामतोऽद्य न धर्मत ॥ ४२ ॥

तस्माद्भवत्या य कामो न तथा स भविष्यति ।

ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ॥ ४३ ॥

फलप्यति न ते विद्या यत्त्व मामात्य तत्तथा ।
अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिप्यति ॥ ४४ ॥
एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो देवयानीं कचस्तदा ।
त्रिदेशेशालयं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तमः ॥ ४५ ॥ ११४३ ॥

उपकथा ४ ययात्युपास्यानम् ।

(अ० ७८) कृतविद्ये कचे प्राप्ते दृष्टरूपा दिव्यौकसः ॥ १ ॥
कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ ।
सर्वं एष समागम्य शतमनुमथाब्रुवन् ॥ २ ॥
कालस्ते विरक्तस्याद्य जहि शत्रून्पुरन्दर ।
एवमुक्तस्तु सहितैस्त्रिदशैर्मघवांस्तदा ॥ ३ ॥
तथेत्युक्त्वा प्रचनाम सोऽपश्यत् वने स्त्रियः ।
श्रीङ्गन्तीनां तु कन्यानां वने चैत्ररथोपमे ॥ ४ ॥
धायुभूतः स बह्मणि सर्वाण्येव व्यमिश्रयत् ।
ततो जलात्समुत्तीर्य कन्यास्ताः सहितास्तदा ॥ ५ ॥
बह्मणि जगृहुस्तानि यथासन्नान्यनेकशः ।
तत्र वासो देवयान्याः शर्मिष्ठा जगृहे तदा ॥ ६ ॥
व्यतिमिश्रमजानन्ती दुहिता वृषपर्जनः ।
देवयानी- कस्माद्गृह्णासि मे बह्व शिष्या भूत्वा ममासुरि ॥ ७ ॥
समुदाचारहीनाया न ते साधु भविष्यति ।
शर्मिष्ठा- आसीन च शयान च पिता ते पितरं मम ॥ ८ ॥
स्तौति वन्दीर चाभीक्ष्णं नीचैः स्थित्वा विनीतवत् ।
याचतस्त्वं हि दुहिता स्तुवतः प्रतिगृह्यतः ॥ ९ ॥
सुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्यतः ।
आदुन्यस्व विदुन्यस्व दुह्य कुप्यस्व मिश्रुकि ॥ १० ॥

शर्मिष्ठया महाभाग दुहित्रा वृषपर्वणः ।

श्रुत्वा दुहितरं काव्यस्तत्र शर्मिष्ठया हताम् ॥ २४ ॥

त्वरया निर्ययौ दुःखान्मार्गमाणः सुतां वने ।

दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने ॥ २५ ॥

पादुभ्यां संपरिष्वज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ।

आत्मदोषैर्निर्यच्छन्ति सर्वे दुःखसुरसे जनाः ॥ २६ ॥

मन्ये दुश्चरितं तेऽस्ति यस्येयं निष्कृतिः कृता ।

देवयानी- निष्कृतिर्मेऽस्तु वा मास्तु शृणुष्व्यावहितो मम ॥ २७ ॥

एवं हि मे कथयति शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।

स्तुयतो दुहिता नित्यं याचतः प्रतिगृह्यतः ॥ २८ ॥

अहं तु स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्यतः ।

यद्यहं स्तुयतस्तात दुहिता प्रतिगृह्यतः ॥ २९ ॥

प्रसादयिष्ये शर्मिष्ठामित्युक्ता तु सखी मया ।

शुक- स्तुयतो दुहिता न त्वं याचतः प्रतिगृह्यतः ॥ ३० ॥

अस्तोतुः स्तूयमानस्य दुहिता देवयान्यसि ।

(अ. ४९) यः परेषां नरो नित्यमतिधादांस्तितिक्षते ॥ ३१ ॥

देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ।

यः समुत्पतितं प्रोद्य क्षमयेह निरस्यति ॥ ३२ ॥

यथोरगस्त्वच्च जीर्णा स धैः पुरुष उच्यते ।

यत्कुमाराः कुमार्यश्च वैरं कुर्युरचेतसः ॥ ३३ ॥

न तत्प्राज्ञोऽनुकुर्वीत न विदुस्ते बलावलम् ।

देवयानी- वेदाहं तात बालाऽपि धर्माणां यदिहान्तरम् ॥ ३४ ॥

अक्रोधे चापि वादे च वेद चापि बलावलम् ।

शिष्यस्याशिष्यवृत्तेस्तु न क्षन्तव्यं बुभूषता ॥ ३५ ॥

तस्मान्त्सङ्कीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ।

वाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वृषपर्वणः ॥ ३६ ॥

मम मथ्नाति हृदयमशिक्षाम श्वारणिम् ।
यः सपन्नश्रियं दीतां हीनश्रीः पर्युपासते ॥ ३७ ॥
मरणं शोभनं तस्य इति विद्वज्जना विदुः ।

(अ. ८०) ततः काव्यो भृगुश्रेष्ठः समन्युरपगम्य ह ॥ ३८ ॥
वृषपर्वाणमासीनमिन्युवाचाचिचारयन् ।
नाथर्मश्चरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव ॥ ३९ ॥
शनेरावर्त्यमानो हि कर्तुर्मूलानि वृन्तति ।
यद्यातयिया प्रिं कचमाङ्गिरसं तदा ॥ ४० ॥
यवादनर्हतस्तस्य यवाञ्च दुहितुर्मम ।
वृषपर्वाभिषोषेदं त्यक्ष्यामि त्वा सगन्धमम् ॥ ४१ ॥
स्यातुं त्वद्विषये राजन् शक्ष्यामि त्वया सह ।

वृषपर्वा- यद्यस्मानपहाय त्वमितो गच्छसि भर्ता ॥ ४२ ॥
समुद्रं सख्येक्ष्यामो नान्यदस्ति पथयणम् ।

शुक्र- समुद्रं प्रविशस्य वा दिशो वा द्रवतासुयः ॥ ४३ ॥
दुहितुर्नाप्रियं सोढुं शकोऽहं दयिता हि मे ।
प्रसाद्यतां देवयानी जीरिन् यत्र मे स्थितम् ॥ ४४ ॥

वृषपर्वा- यं काममभिकामामि देवयानि शुचिस्मिते ।
तत्तेऽहं सख्यदास्यामि यदि धापि हि दुर्लभम् ॥ ४५ ॥

देवयानी- दासीं कन्यासहस्रेण शर्मिष्ठामभिकामये ।
अनु मां तत्र गच्छेन्सा यत्र दद्याद्य मे पिता ॥ ४६ ॥

वृषपर्वा- उत्तिष्ठ त्वं गच्छ धात्रि शर्मिष्ठां शीघ्रमानय ।
यं च कामयते कामं देवयानी करोतु तम् ॥ ४७ ॥
ततो धात्री तत्र गन्वा शर्मिष्ठा धात्र्यमप्रीन् ।
उत्तिष्ठ मदे शर्मिष्ठे धार्तानां सुरमावह ॥ ४८ ॥
त्यजति ब्राह्मणः शिष्यान्देवयान्या प्रचोदित ।
सा यं कामयते कामं स कार्योऽद्य त्वयाऽनघे ॥ ४९ ॥

शर्मिष्ठा- यं सा कामयते कामं करवाण्यहमद्य तम् ।

यद्येवमाह्वयेच्छुको देवयानीरुते हि माम् ॥ ५०

मदोपान्माऽगमच्छुको देवयानी च मत्कृते ।

ततः कन्यासहस्रेण वृता शिग्रिकया तदा ॥ ५१

पितुर्नियोगात्परिता निश्चयाम पुरोत्तमात् ।

शर्मिष्ठा- अहं दासीसहस्रेण दासी ते परिचारिका ॥ ५२ ॥

। अनु त्वां तत्र यास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ।

देवयानी- स्तुवतो दुहिताऽहं ते याचतः प्रतिगृह्यतः ॥ ५३ ॥

। स्तूपमानस्य दुहिता कथं दासी भविष्यति ।

शर्मिष्ठा- येन केनचिदार्तानां ज्ञातीनां सुखमावहेत् ॥ ५४ ॥

। अतस्त्यामनुयास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ।

प्रतिश्रुते दासभावे दुहिता वृषपर्यणः ॥ ५५ ॥

देवयानी नृपश्रेष्ठ पितरं वास्यमत्रवीत् ।

प्रविशामि पुरं तात तुष्टास्मि द्विजसत्तम ॥ ५६ ॥

अमोघं तव विज्ञानमस्ति विद्या बलं च ते ।

एषमुको दुहिता स द्विजश्रेष्ठो महायशः ॥ ५७ ॥

प्रविशेश पुरं हृष्टः पूजितः सर्वदानधैः ।

(अ. ८१) अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम ॥ ५८ ॥

घनं तदेव निर्याता नीडार्थं वरवाणिनी ।

तेन दासीसहस्रेण सार्धं शर्मिष्ठया तदा ॥ ५९ ॥

पुनश्च नाहुयो राजा मृगलिप्सुर्यदृच्छया ।

तमेव देशं सम्प्राप्तो जलार्थं श्रमकार्षितः ॥ ६० ॥

ददृशे देवयानीं स शर्मिष्ठां ताश्च योषितः ।

ययाति- द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां द्वे कन्ये परिचारिते ॥ ६१ ॥

गोत्रे च नामनी चैव द्वयोः पृच्छाम्यहं शुभे ।

देवयानी- शुको नामासुरशुरुः सुतां जानीहि तस्य माम् ॥ ६२ ॥

इयं च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी ।

दुहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ ६३ ॥

राजवद्रूपवेगौ ते ब्राह्मी चाचं विभर्षि च ।

को नाम त्वं कुतश्चासि कस्य पुत्रश्च शंस मे ॥ ६४ ॥

ययाति- राजाहं राजपुत्रश्च ययातिरिति विश्रुतः ।

मृगलिप्सुरहं भद्रे पानीयार्थमुपागतः ।

देवयानी- द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां दास्या शर्मिष्ठया सह ॥ ६५ ॥

त्वदधीनाऽस्मि भद्रं ते सखा भर्ता च मे भव ।

ययाति- विद्वयौशनसि भद्रं ते न त्वामहोऽस्मि भाविनि ॥ ६६ ॥

अयिवाह्या हि राजानो देवयानि पितुस्तव ।

अतोऽदत्तां च पित्रा त्वां भद्रे न विवहाम्यहम् ॥ ६७ ॥

देवयानी- दत्तां बहस्व तन्मा त्वं पित्रा राजन्वृत्तो मया ।

अयाचतो भयं नास्ति दत्तां च प्रतिगृह्णतः ॥ ६८ ॥

त्वरितं देवयान्याथ सन्दिष्टं पितुरात्मनः ।

सर्वं निवेदयामास धात्री तस्मै यथातथम् ॥ ६९ ॥

धुत्वैव च स राजानं दर्शयामास भार्गवः ।

देवयानी- राजाऽयं नाहुपस्तात दुर्गमे पाणिमग्रहीत् ॥ ७० ॥

नमस्ते देहि मामस्मै लोके नान्यं पतिं वृणे ।

शुक- वृत्तोऽनया पतिर्वीर सुतया त्वं ममेष्टया ॥ ७१ ॥

गृहाणेमां मया दत्तां महिषीं नहुपात्मज ।

इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ७२ ॥

सम्पूज्या सततं राजन्मा चैनां शयने ह्वयेः ।

एषमुक्तो ययातिस्तु शुकं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ७३ ॥

शास्त्रोक्तविधिना राजा विगाहमकरोच्चुभम् ।

(अ. ८२) ययातिः स्वपुत्रं प्राप्य महेन्द्रपुरसन्निभम् ॥ ७४ ॥

प्रविश्यान्तःपुरं तत्र देवयानीं न्यवेशयत् ।
 देवयान्याश्चानुमते सुतां तां वृषपर्वणः ॥ ७५ ॥
 अशोकवनिकाम्याशे गृहं कृत्वा न्यवेशयत् ।
 देवयान्या तु सहितः स नृपो नहुषात्मजः ॥ ७६ ॥
 विजहार यद्वनन्दान्देववन्मुदितः सुखी ।
 ऋतुकाले तु संप्राप्ते देवयानीं वराङ्गना ॥ ७७ ॥
 लेभे गर्भं प्रथमतः कुमारं च ध्यजायत ।
 गते वर्षसहस्रे तु शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ७८ ॥
 ददर्श यौवनं प्राप्ता ऋतुं सा चान्यचिन्तयत् ।
 देवयानी प्रजाताऽसौ वृथाऽहं प्राप्तयौवना ॥ ७९ ॥
 यथा तथा वृत्तो भर्ता तथैवाहं वृणोमि तम् ।
 अथ निप्यत्य राजासौ तस्मिन्काले यदृच्छया ॥ ८० ॥
 अशोकवनिकाम्याशे शर्मिष्ठां प्रेक्ष्य विष्टितः ।
 तमेकं रक्षिते दृष्ट्वा शर्मिष्ठा चारुहासिनी ॥ ८१ ॥
 प्रत्युद्रम्याञ्जलिं कृत्वा राजानं वान्यमवधीत् ।
 रूपाभिजनशीलैर्हि त्वं राजन्वेत्य मां सदा ॥ ८२ ॥
 सा त्वां याचे प्रसाद्याहमृतं देहि नयधिप ।

ययाति- अत्रयीदुशना काव्यो देवयानीं यदावहम् ॥ ८३ ॥

नेयमाह्वयितव्या ते शयने वार्षपर्वणी ॥ ८४ ॥

शर्मिष्ठा- न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
 न स्त्रीषु राज्ञश्च विजाहकाले ।

प्राणात्यये सर्ववनापहारे

पञ्चानृतान्यादुरपातकानि ॥ ८५ ॥

ययाति- दातव्यं याचमानेभ्य इति मे व्रतमाहितम् ।

त्वं च याचसि मां कामं धूहि किं करवाणि ते ॥ ८६ ॥

शर्मिष्ठा- त्रय पद्माधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
 यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्वनम् ॥ ८७ ॥
 देवयान्या भुजिष्यास्मि वश्या च तव भार्गवी ।
 सा चाहं च त्वया राजन्भजनीये भजस्व माम् ॥ ८८ ॥
 स समागम्य शर्मिष्ठां यथाकाममवाप्य च ।
 अन्योऽन्यं चाभिसंपूज्य जग्मतुस्तौ यथागतम् ॥ ८९ ॥

(अ. ८१) ययातिर्देवयान्यां तु पुत्रावजनयश्रुपः ।
 यदुं च तुवंसुं चैव शक्रविष्णू इषापरा ॥ ९० ॥
 तस्मादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा चार्पणवर्णी ।
 द्रुमुं चानुं च पूरुं च त्रीन्कुमारानजीजनत् ॥ ९१ ॥
 ततः काले तु कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता ।
 ययातिसहिता राजञ्जगाम रहितं वनम् ॥ ९२ ॥
 ददर्श च तदा तत्र कुमारान्देवरूपिणः ।

देवयानी- किं नामधेयं वंशो व. पुत्रकाः कश्च यः पिता ॥ ९३ ॥
 प्रनूत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ब्रह्म ।
 तेऽदर्शयन्प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ॥ ९४ ॥
 शर्मिष्ठां मातरं चैव तथाचक्षुश्च दारकाः ।
 इत्युक्त्वा सहितास्ते तु राजानमुपचक्रुः ॥ ९५ ॥
 नाभ्यनन्दत तान्राजा देवयान्यास्तदान्तिके ।
 रुदन्तस्तेऽथ शर्मिष्ठामभ्ययुर्धालकास्ततः ॥ ९६ ॥
 श्रुत्वा तु तेषां बालानां सवीड इव पार्थिव. ।
 दृष्ट्वा तु तेषां बालानां प्रणयं पार्थिवं प्रति ॥ ९७ ॥
 धुद्ध्वा च तत्त्वं सा देवी शर्मिष्ठामिदमब्रवीत् ।
 मदधीना सती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम ॥ ९८ ॥
 तमेयासुरधर्मं त्वमास्थिता न विमेषि मे ।

शर्मिष्ठा- न्यायतो धर्मतश्चैव चरन्ती न विमेषि ते ॥ ९९ ॥

यदा त्वया वृतो भर्ता वृत एव तदा मया ।
 सखीभर्ता हि धर्मेण भर्ता भवति शोभने ॥ १०० ॥
 श्रुत्वा तस्यास्ततो वाम्य देवयान्यब्रवीदिदम् ।
 राजन्नाद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे कृतं त्वया ॥ १०१ ॥
 सहस्रोत्पतितां श्यामां दृष्ट्वा तां साश्रुलोचनाम् ।
 अनुवन्नाज सम्भ्रान्तः पृष्ठतः सान्त्वयश्रुपः ॥ १०२ ॥
 अविदुधन्ती किञ्चित्सा राजान साश्रुलोचना ।
 अचिरादेव सम्प्राप्ता काव्यस्योशनसोऽन्तिकम् ॥ १०३ ॥
 सा तु दृष्ट्वैव पितरमभिवाद्याप्रतः स्थिता ।
 अनन्तरं ययातिस्तु पूजयामास भार्गवम् ॥ १०४ ॥

देवयानी- अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरम् ।
 शर्मिष्ठयाऽतिघृताऽस्मि दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ १०५ ॥
 त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राज्ञाऽनेन ययातिना
 दुर्मगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात ब्रवीमि ते ॥ १०६ ॥
 धर्मज्ञ इति विख्यात एव राजा भृगूद्वह ।
 भतिकान्तश्च भर्मादां काव्यैतत्कथयामि ते ॥ १०७ ॥
 धर्मज्ञः सन्महाराज योऽधर्ममरुथाः प्रियम् ।
 तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्जया ॥ १०८ ॥
 क्रुद्धेनोशनसा शप्तो ययातिर्नाहुपस्तदा ।
 पूर्वं ययः परित्यज्य जरां सद्योऽन्वपद्यत ॥ १०९ ॥

ययाति- अतृप्तो यौवनस्याहं देवयान्यां भृगूद्वह ।
 प्रसादं कुरु मे ब्रह्मज्जरेयं न विदोच्च माम् ॥ ११० ॥

शुक्र- नाहं मृषा व्रजोम्येतज्जरां प्राप्तोऽसि भूमिप ।
 जरां त्वेतां त्वमन्यस्मिन्सङ्ग्रामय यदीच्छसि ॥ १११ ॥

ययाति- राज्यभाक्त्स भवेद्ब्रह्मपुण्यभाक्कीर्तिभाक्कथा ।
 यो मे दद्याद्वयः पुत्रस्तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ११२ ॥

शुक्र- वयो दास्यति ते पुत्रो यः स राजा भविष्यति ।
आयुष्मान्कीर्तिमांश्चैव बह्वपत्यस्तथैव च ॥ ११३ ॥

(अ० ८५) पौरवेणाय वयसा ययातिर्नाहुपात्मजः ।
प्रीतियुक्तो नृपश्चेष्टश्चचार विषयान्प्रियान् ॥ ११४ ॥
पूर्णं मत्वा ततः कालं पूरं पुनमुवाच ह ।
पूरो प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौवनम् ॥ ११५ ॥
राज्यं चेदं गृहाण त्वं त्वं हि मे प्रियकृत्सुतः ।
प्रतिपेदे जरां राजा ययातिर्नाहुपस्तदा ॥ ११६ ॥
यौवनं प्रतिपेदे च पूरः स्वं पुनरात्मनः ।
अभिपेक्षुकामं नृपतिं पूरं पुनः कनीयस्तम् ॥ ११७ ॥
ब्राह्मणप्रमुखा घणां इदं वचनमब्रुवन् ।
कथं ज्येष्ठानतिप्रम्य कनीयान्प्राज्यमर्हति ॥ ११८ ॥
एतत्सम्योद्ययामस्त्वां धर्मं त्वं प्रतिपालय ।

ययाति- यदुनाहमवशातस्तथा तुर्यसुनाऽपि च ॥ ११९ ॥
दुसुना चानुना चैव मय्यवशा कृता भृशम्
पूरुणा तु कृतं वाक्यं मानितं च विदोषतः ।
कनीयान्मम दायादो धृता येन जरा मम ॥ १२० ॥
मम कामः स च कृतः पूरुणा मित्रहविणा ।
शुनेण च वयो दत्तः बाध्यो नोशनसा स्वयम् ॥ १२१ ॥
पुत्रो यस्त्याऽनुयतेत स राजा पृथिवीपतिः ।
भयतोऽनुनयाम्येवं पूरु राज्येऽभिपिच्यताम् ॥ १२२ ॥

प्रकृतय- अर्हः पूरुदिदं राज्यं यः सुतः प्रियकृत्तवः ।
धरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वतुमुत्तरम् ॥ १२३ ॥
पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाशुप्यमनदा ।
अम्यपिञ्चततः पूरं राज्ये स्वे सुनमात्मनः ॥ १२४ ॥ १२६७

उपकथा ५ अर्णामाण्डव्योपाख्यानम्

चैशम्यायन- वभूव ब्राह्मण. कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुतः ।

(अ. १०७) स आथमपदद्वारि वृक्षमूले महातपाः ॥ १ ॥

ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी तस्यौ मौनप्रतान्वितः ।

तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि घर्ततः ॥ २ ॥

तमाथममनुप्राप्त दस्यघो लोप्त्रहारिणः ।

अनुसार्थमाणा बहुमी रक्षिमिर्भरतर्षभ ॥ ३ ॥

ते तस्यावसथे लोप्त्रं दस्यवः कुरुसत्तम ।

निधाय च भयाह्वीनास्तत्रैधानागते बले ॥ ४ ॥

तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्रक्षिणा बलम् ।

आजगाम ततोऽपदंस्तमृषिं तस्करानुगाः ॥ ५ ॥

तमपृच्छंस्ततो राजंस्तथावृत्तं तपोधनम् ।

कतमेन पथा याता दस्यगो द्विजसत्तम ॥ ६ ॥

तथा तु रक्षिणां तेषां ब्रुवतां स तपोधनः ।

न किञ्चिद्वचन राजश्रवणीत्साध्यसाधु या ॥ ७ ॥

ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वानास्तमाश्रमम् ।

ददृशुस्तत्र लीनांस्तांश्चौरास्तद्द्रव्यमेव च ॥ ८ ॥

ततः शंका समभवद्रक्षिणा तं मुनिं प्रति ।

संयम्येनं ततो राज्ञे दस्यंश्चैव न्यवेदयन् ॥ ९ ॥

तं राजा सह तैश्चौरैरग्वशाढ्यतामिति ।

स रक्षिमिस्तैरग्रातः शूले प्रोतो महातपाः ॥ १० ॥

शूलस्थः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः ।

निराहारोऽपि विप्रर्षिर्मरणं नाभ्यपद्यत ॥ ११ ॥

(अ १०८) तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा बहुतिथेऽहनि ।

न्यवेदयंस्तथा राज्ञे यथावृत्तं नराधिप ॥ १२ ॥

श्रुत्वा च वचनं तेषां निश्चित्य सह मन्त्रिभिः ।
 प्रसादयामास तदा शूलस्थमृषिसत्तमम् ॥ १३ ॥
 कृतप्रसादं राजा तं ततः समवतारयत् ।
 अवतार्य च शूलाग्रात्तच्छूलं निश्चर्क्य ह ॥ १४ ॥
 अशक्नुवंश्च निष्कृष्टं शूलं मूले स चिच्छिदे ।
 स सथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ॥ १५ ॥
 अर्णीमाण्डव्य इति च ततो लोकेषु गीयते ।
 स गत्वा सदनं विप्रो धर्मस्य परमात्मवित् ॥ १६ ॥
 आसनस्थं ततो धर्मं दृष्ट्वोपालभत प्रभुः ।
 किं नु तदुक्तं कर्म मया कृतमजानता ॥ १७ ॥
 यस्येयं फलनिर्वृत्तिरीदृश्यासादिता मया ।
 धर्म- पतङ्गिकानां पुच्छेषु त्वयेपीका प्रवेशिता ॥ १८ ॥
 कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ।
 स्वल्पमेव यथादत्तं दानं बहुगुणं भवेत् ॥ १९ ॥
 अधर्मं एवं विप्रये बहुदुःखफलप्रदः ।

अर्णीमाण्ड- कस्मिन्काले मया तत्तु कृतं ब्रूहि यथातथम् ॥ २० ॥
 तेनोक्तो धर्मराजेन बालभावे त्वया कृतम् ।

अर्णीमाण्ड- बालो हि द्वादशावर्षाज्जन्मतो यत्करिष्यति ॥ २१ ॥
 न भविष्यत्यधर्मोऽत्र न प्रज्ञास्यन्ति वी दिशः ।
 अल्पेऽपराधेऽपि महान्मम दण्डस्त्वया धृतः ॥ २२ ॥
 शूद्रयोनावतो धर्मं मानुषः सम्भविष्यति ।
 मर्यादां स्थापयाम्यद्य लोके धर्मफलोदयाम् ॥ २३ ॥
 आचतुर्दशकाद्वर्षाध्वं भविष्यति पातरुम् ।
 परतः कुर्वतामेव दोष एव भविष्यति ॥ २४ ॥
 एतेन त्वपराधेन शापात्तस्य महात्मनः ।
 धर्मो विदुररूपेण शूद्रयोनावजायत ॥ २५ ॥ १२९२ ॥

उपकथा ६ कणिकोक्ता जम्बुकनीतिः

कणिक- अथ कश्चित्कृतप्रज्ञः शृगालः स्वार्थपण्डितः ।

(अ. १४०) सखिभिर्न्यधसत्सार्धं व्याघ्राखुबृकवभृभिः ॥ १ ॥

तेऽपश्यन्विपिने तस्मिन्वलिनं मृगयूथपम् ।

अशक्ता ग्रहणे तस्य ततो मन्त्रममन्त्रयन् ॥ २ ॥

जम्बुक- असकृद्यतितो ह्येष हन्तुं व्याघ्रं घने त्वया ।

युवा धै जयसंपन्नो बुद्धिशाली न शक्यते ॥ ३ ॥

मूपिकोऽस्य शयानस्य चरणौ भक्षयत्वयम् ।

अथैनं भक्षितैः पादैर्व्याघ्रो गृह्णातु धै ततः ॥ ४ ॥

ततो धै भक्षयिष्यामः सर्वे मुदितमानसाः ।

जम्बुकस्य तु तद्वाक्यं तथा चक्रुः समाहिताः ॥ ५ ॥

मूपिकाभक्षितैः पादैर्भृगं व्याघ्रोऽवधीत्तदा ।

दृष्ट्वैवाच्चेष्टमानं तु भूमौ मृगकलेवरम् ॥ ६ ॥

स्नात्वाऽगच्छत भद्रं धौ रक्षामीत्याह जम्बुकः ।

शृगालवचनात्तेऽपि गताः सर्वे नदीं ततः ॥ ७ ॥

स चिन्तापरमो भूत्वा तस्थौ तत्रैव जम्बुकः ।

अथाजगाम पूर्वं तु स्नात्वा व्याघ्रो महाबलः ॥ ८ ॥

ददर्श जम्बुकं चैव चिन्ताकुलितमानसम् ।

व्याघ्र- किं शोचसि महाप्राज्ञ त्वं नो बुद्धिमतां धरः ॥ ९ ॥

अशित्वा पिशितान्यद्य विहरिष्यामहे धयम् ।

जम्बुक- शृणु मे त्वं महाबाहो यद्वाक्यं मूपिकोऽब्रवीत् ॥ १० ॥

धिग्वलं मृगराजस्य मयाद्यायं मृगो हतः ।

मद्बाहुबलमाश्रित्य तृप्तिमद्य गमिष्यति ॥ ११ ॥

गर्जमानस्य तस्यैवमतो भक्ष्यं न रोचये ।

व्याघ्र- ब्रवीति यदि स ह्येवं काले ह्यस्मिन्प्रबोधितः ॥ १२ ॥

- स्वबाहुबलमाश्रित्य हनिष्येऽहं वनेचरान् ।
 खादिष्ये तत्र मांसानि इत्युक्त्वा प्रस्थितो वनम् ॥ १३ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु मूषिकोऽप्याजगाम ह ।
 तमागतमभिप्रेत्य शृगालोऽप्यब्रवीद्वचः ॥ १४ ॥
 शृणु मूषिक भद्र ते नकुलो यदिहाब्रवीत् ।
 मृगमांसं न खादेयं गरमेतन्न रोचते ॥ १५ ॥
 मूषिकं भक्षयिष्यामि तद्भवाननुमन्यताम् ।
 तच्छ्रुत्वा मूषिको वास्यं सन्नस्तः प्रगतो विलम् ॥ १६ ॥
 ततः स्नात्वा स वै तत्र आजगाम वृको नृप ।
 तमागतमिदं वाक्यमब्रवीजम्बुकस्तदा ॥ १७ ॥
 मृगराजो हि सङ्क्रुद्धो न ते साधु भविष्यति ।
 सकलत्रस्त्रिहायाति कुरुष्व यदनन्तरम् ॥ १८ ॥
 एषं सञ्चोदितस्तेन जम्बुकेन तदा वृकः ।
 ततोऽवलुम्पनं कृत्वा प्रयातः पिशिताशनः ॥ १९ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु नकुलोऽप्याजगाम ह ।
 तमुवाच महायज्ञ नकुल जम्बुको वने ॥ २० ॥
 स्वबाहुबलमाश्रित्य निर्जितास्तेऽन्यतो गताः ।
 मम दत्त्वा नियुद्धं त्वं भुङ्क्ष्व मांसं यथेप्सितम् ॥ २१ ॥

नकुल- मृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूषिकः ।

- निर्जिता यत्त्वया धीरास्तस्माद्दीप्तरो भवान् ॥ २२ ॥
 न त्वयाप्युत्सहे योद्धुमित्युक्त्वा सोऽप्युपागमत् ।
 एषं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः ॥ २३ ॥
 खादति स्म तदा मांसमेकस्मिन्मन्त्रनिश्चयात् ।
 एषं समाचरदित्यं सुखमेवेत भूपतिः ॥ २४ ॥ १३१६ ॥

उपकथा ७ विश्वामित्रकृतं घेनुहरणम्

गन्धर्व-“कान्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवो भरतर्षभ ।

(अ.१७५) गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसंभवः ॥ १ ॥

तस्य घर्मात्मनः पुत्रः समृद्धबलबाहनः ।

विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दनः ॥ २ ॥

स चत्वार सहस्रमात्यो मृगायां गहने बने ।

व्यायामकर्षितः सोऽथ मृगलिप्सुः पिपासितः ॥ ३ ॥

आजगाम नरश्रेष्ठ वसिष्ठस्याश्रमं प्रति ।

तस्याथ कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ४ ॥

उक्ता कामान्प्रयच्छेति सा कामान्दुहते सदा ।

भोजनीयानि पेयानि भक्ष्याणि विविधानि च ॥ ५ ॥

लेह्यान्यमृतकल्पानि घोष्याणि च तथार्जुन ।

तैः कामैः सर्वसंपूर्णैः पूजितश्च महीपतिः ॥ ६ ॥

सामात्यः सवलश्चैव तुतोप च भृशं तदा ।

अग्रधीच्य भृशं तुष्टः स राजा तमृषिं तदा ॥ ७ ॥

अर्घुवेन गवां ग्रहणमम राज्येन वा पुनः ।

नन्दिनीं सम्प्रयच्छस्व भुङ्क्ष्व राज्यं महामुने ॥ ८ ॥

वसिष्ठ- देवतातिथिपित्र्यं याज्यार्थं च पयस्विनी ।

अदेया नन्दिनीयं वै राज्येनापि तवानघ ॥ ९ ॥

पयमुक्तस्तथा पार्य विश्वामित्रो बलादिव ।

हंसचन्द्रप्रतीकाशां नन्दिनीं तां जहार गाम् ॥ १० ॥

सा भयान्नन्दिनी तेषां बलानां भरतर्षभ ।

विश्वामित्रमयोद्विग्ना वसिष्ठं समुपागमत् ॥ ११ ॥

गौः- कशाग्रदण्डामिहतां क्रोशन्तीं मामनाथवत् ।

विश्वामित्रवलेर्घोरैर्भगवन्किमुपेक्षसे ॥ १२ ॥

वसिष्ठ- क्षत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् ।

क्षमा मां भजते यस्माद्भयतां यदि रोचते ॥ १३ ॥

नैदिनी- किं नु त्यक्ताऽस्मि भगवन्त्यदेवं त्वं प्रभापसे ।

अत्यक्ताऽहं त्वया ब्रह्मभेतुं शक्या न वै बलात् ॥ १४ ॥

वसिष्ठ- न त्वां त्यजामि कल्याणि स्वीयतां यदि शक्यते ।

स्वीयतामिति तच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्य पयस्विनी ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वाञ्चितशिरोऽग्रीषां प्रवमौ रौद्रदर्शना ।

योनिदेशाच्च यवनान् शकृतः शयराब्धहृन् ॥ १६ ॥

ससर्ज फेनतः सा गौर्ल्लेच्छान्बहुविधानपि ।

तैर्विचृष्टैर्महासैन्यैर्नानाम्लेच्छगणैस्तदा ॥ १७ ॥

विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं काव्यमानं त्रियोजनम् ।

क्रोशमानं भयोद्विग्नं आसारं नाध्यगच्छत ॥ १८ ॥

दृष्ट्वा तन्महदाश्चर्यं ब्रह्मतेजोभयं तदा ।

विश्वामित्रः क्षत्रभाषात्रिविण्णो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥

धिग्वलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ।

बलाबलं विनिश्चित्य तप एव परं बलम् ॥ २० ॥

स राज्यं स्फीतमुख्यं तां च दीप्तां नृपश्रियम् ।

भोगांश्च पृष्टतः कृत्वा तपस्येव मनो दधे ॥ २१ ॥

स गत्वा तपसा सिद्धिं लोकान्विष्टभ्य तेजसा ।

तताप सर्वादीप्तौजा ब्राह्मणत्वमवाप्तवान् ॥ २२ ॥ १३३८ ॥

उपकथा ८ सुन्दोपसुन्दाख्यानम् ।

नारद- महासुरस्यान्ववाये हिरण्यकशिपोः पुरा ।

(अ. १०९) निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी बलवानभूत् ॥ १ ॥

तस्य पुत्रौ महावीर्यौ जातौ भीमपराक्रमी ।

सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्री दारुणौ क्रूरमानसौ ॥ २ ॥

विनाऽन्योन्यं न भुञ्जाते विनाऽन्योन्यं न जल्पतः ।
 अन्योऽन्यस्य प्रियकरावन्योऽन्यस्य प्रियंवदौ ॥ ३ ॥
 त्रैलोक्यविजयार्थाय समाधायैकनिश्चयम् ।
 दीक्षां कृत्वा गतौ विन्ध्यं तावुग्रं तेषुस्तपः ॥ ४ ॥
 ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महासुरैः ।
 घरेणरुद्धन्दयामास सर्वलोकहितः प्रभुः ॥ ५ ॥
 दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्थतुः प्राञ्जली तदा ।
 ऊचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ तदा ॥ ६ ॥
 त्रिषु लोकेषु यद्भूतं किञ्चित्स्थावरजङ्गमम् ।
 सर्वस्माधौ भयं न स्याद्वेतेन्योऽन्यं पितामह ॥ ७ ॥
 ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः ।
 निधत्सु तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ ८ ॥

(अ. ११०) तावन्तरिक्षमुत्प्लुत्य दैत्यौ कामगमावुभौ ।
 देवानामेव भवनं जग्मतुर्बुद्धिर्दुर्मदौ ॥ ९ ॥
 ताविन्द्रलोकं निर्जित्य यक्षरक्षोगणांस्तदा ।
 श्लेचराण्यपि भूतानि जग्मतुस्तीव्रविप्रमौ ॥ १० ॥
 यक्षैर्यजन्ति ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः ।
 तान्सर्याग्रसर्भं हत्वा बलिनौ जग्मतुस्ततः ॥ ११ ॥
 एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा ।
 निःस्पतनौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचरतुः ॥ १२ ॥

(अ. १११) ततो देवर्यः सर्वे सिद्धाश्च परमर्ययः ।
 जग्मुस्तदा परामर्तिं दृष्ट्वा तत्कदनं महत् ॥ १३ ॥
 ततो देवगणाः सर्वे ते चैव परमर्ययः ।
 तमेवार्थं पुरस्कृत्य पितामहमचोदयन् ॥ १४ ॥
 ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तद्वचस्तदा ।
 तयोर्वधं समुद्दिश्य विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ १५ ॥

दृष्ट्वा च विश्वकर्माणं व्यादिदेश पितामहः ।
 सृज्यतां प्रार्थनीयैका प्रमदेति महातपाः ॥ १६ ॥
 पितामहं नमस्कृत्य तद्वाक्यमभिनन्द्य च ।
 निर्ममे योषितं दिव्यां चिन्तयित्वा पुनःपुनः ॥ १७ ॥
 सा प्रयत्नेन महता निर्मिता विश्वकर्मणा ।
 त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणाप्रतिमाऽभयत् ॥ १८ ॥
 तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता ।
 तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चके पितामहः ॥ १९ ॥

पितामह- गच्छ सुन्दोपसुन्दाभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे ।
 विरोधः स्याद्यथा ताभ्यामन्योन्येन तथा कुह ॥ २० ॥
 सा तथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पितामहम् ।
 चकार मण्डलं तत्र विबुधानां प्रदक्षिणम् ॥ २१ ॥
 तस्या गात्रे निपतिता दृष्टिस्तेषां महात्मनाम् ।
 सर्वेषामेव भृषिष्ठमृते देवं पितामहम् ॥ २२ ॥
 गच्छन्त्या तु तया सर्वे देवाश्च परमरयः ।
 हृतमित्येव तत्कार्यं मेनिरे रूपसंपदा ॥ २३ ॥

(अ. १११) जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ निःसपत्नौ गतव्यथौ ।
 हृत्वा त्रैलोक्यमव्यग्रं हृतहृत्यौ बभूवतुः ॥ २४ ॥
 यदा न प्रतिपेद्धारस्तयोः सन्तीह केचन ।
 निरुद्योगौ तदा भूत्वा विजहातेऽमरायिव ॥ २५ ॥
 ततो यादित्रनृत्याभ्यामुपातिष्ठन्त तौ स्त्रियः ।
 गीतैश्च स्तुतिसंयुक्तैः प्रीत्या समुपजग्मिरे ॥ २६ ॥
 ततस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती ।
 शनैर्जंगाम त देवी यत्रास्तां तौ महामुरौ ॥ २७ ॥
 तौ तु पीत्वा धरं पानं मदरक्तान्तलोचनी ।
 दृष्ट्वा तां वरयोहां व्यथितौ सम्यग्भूवतुः ॥ २८ ॥

दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुन्दो जग्राह पाणिना ।
 उपसुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् ॥ २९ ॥
 मम भार्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत ।
 मम भार्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत ॥ ३० ॥
 तस्या ह्येतोर्गदे भीमे सङ्गृह्णीतामुभौ तदा ।
 अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योऽन्य निजघ्नतुः ।
 तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्घरणीतले ॥ ३१ ॥

आदित. श्लोका. ॥ १३६९ ॥

इति श्रीमहाभारतसारे आदिपर्व समाप्तम् ।

महाभारतसारः

सभापर्व

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ .

मयसभानिर्माणम्

वैशम्पायन- ततोऽश्वीन्मयः पार्थ वासुदेवस्य सन्निधौ ।

(अ.१) अस्मात्कृष्णात्सुसंरब्धात्पावकाश्च दिधक्षतः ॥ १ ॥

त्वया त्रातोऽस्मि कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।

अहं हि विश्वकर्मा धै दानधानां महाकविः ॥ २ ॥

सोऽहं धै त्वत्कृते कर्तुं किञ्चिदिच्छामि पाण्डव ।

अर्जुन- प्राणकृच्छ्राद्धिमुक्तं त्वमात्मानं मन्यसे मया ॥ ३ ॥

एवं गते न शक्यामि किञ्चित्कारयितुं त्वया ।

न चापि तव सङ्कल्पं मोघमिच्छामि दानव ॥ ४ ॥

कृष्णस्य क्रियतां किञ्चित्तथा प्रतिकृतं मयि ।

चोदितो वासुदेवस्तु मयेन भरतर्षभ ॥ ५ ॥

चोदयामास तं कृष्णः समा धै क्रियतामिति ।

प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं सम्प्रहृष्टो मयस्तदा ॥ ६ ॥

दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्वतः ।

(अ.२) उपित्वा खाण्डवग्रस्थे सुखवासं जनार्दनः ॥ ७ ॥

प्रथयौ पुण्डरीकाक्षः शैव्यसुग्रीवबाहनः ।

(अ.३) अथान्वीन्मयः पार्थमर्जुनं जयतां वरम् ॥ ८ ॥

उत्तरेण तु कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।

चित्रं मणिमयं भाण्डं रम्यं त्रिन्दुसरः प्रति ॥ ९ ॥

सभायां सत्यसन्धस्य यदासीद्वृषपर्जनः ।
 आगमिष्यामि तद्गृह्य यदि तिष्ठति भारत ॥ १० ॥
 ततः सभां करिष्यामि पाण्डवस्य यशस्विनीम् ।
 अस्ति विन्दुसरस्युग्रा गदा च कुल्लन्दन ॥ ११ ॥
 अनुरुपा च भीमस्य गाण्डीवं भवतो यथा ।
 चारुणश्च महाशङ्खो देवदत्तः सुगोपवान् ॥ १२ ॥
 सर्वमेतत्प्रदास्यामि भयते नात्र संशयः ।
 इत्युक्त्वा सोऽसुरः पार्थ प्रागुदीचीं दिशं गतः ॥ १३ ॥
 तत्र गत्वा स जग्राह गदां शङ्खं च भारत ।
 स्फाटिकं च समाद्रव्यं यदासीद्वृषपर्जनः ॥ १४ ॥
 तदाहृत्य च तां चक्रे सोऽसुरोऽप्रतिमां समाम् ।
 गदां च भीमसेनाय प्रवरां प्रददौ तदा ॥ १५ ॥
 देवदत्तं चार्जुनाय शङ्खप्रत्नुत्तमम् ।
 सभा च सा महाराज शतकुम्भमयद्रुमा ॥ १६ ॥
 अभिघ्नतीव प्रमया प्रभामर्कस्य भास्वराम् ।
 उत्तमद्रव्यसम्पन्ना रत्नप्राकारस्तोरणा ॥ १७ ॥
 बहुचित्रा बहुधना सुवृत्ता विश्वकर्मणा ।
 तस्यां सभायां नलिनीं चक्रायप्रतिमां मयः ॥ १८ ॥
 मणिरत्नचितां तां तु केचिदभ्येत्य पार्ष्णिवाः ।
 दृष्ट्वाऽपि नाभ्यजानन्त तेऽक्षानात्प्रपतन्त्युत ॥ १९ ॥
 ईदृशीं तां सभा वृत्वा मासैः परिचनुर्दशैः ।
 निष्ठितां धर्मराजाय मयो राजश्रयवेदयत् ॥ २० ॥
 (अ. ४) ततः प्रवेशनं तस्यां चक्रे राजा युधिष्ठिरः ।
 वादित्रैर्विधैर्दिव्यैर्गन्धैरुष्णैश्चैरपि ॥ २१ ॥
 पूजयित्वा कुरश्रेष्ठो दैवतानि निवेदय च ।
 तस्यां सभायां रम्भायां रेमे शनो यथा दिवि ॥ २२ ॥

नारदकृतकच्चित्रशः

- (अ. ५) मथ तत्रोपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 महत्सु चोपविष्टेषु गन्धर्वेषु च भारत ॥ २३ ॥
 वेदोपनिषदां वेत्ता ऋषिः सुरगणार्चितः ।
 यत्का प्रगल्भो मेधावी स्मृतिमाश्रययित्कवि ॥ २४ ॥
 लोकाननुचरन्सर्वाभागमत्तां सभां नृप ।
 नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सहितस्तदा ॥ २५ ॥
 तमागतमृपिं दृष्ट्वा नारदं सर्वधर्मवित् ।
 सहसा पाण्डवग्रेष्ठः प्रत्युत्थायानुजैः सह ॥ २६ ॥
 अर्चयामास रत्नैश्च सूर्यकामैश्च धर्मवित् ।
 सोर्चितः पाण्डवैः सर्वैर्महर्षिर्वेदपारगः ॥ २७ ॥
 धर्मकामार्थसंयुक्तं पप्रच्छेदं युधिष्ठिरम् ।
 नारदः कच्चिदर्थोऽथ कल्पन्ते धर्मं च रमते मनः ॥ २८ ॥
 सुखानि चानुभूयन्ते मनश्च न विहन्यते ।
 कच्चिद्व्याचरितां पूर्वैर्नरदेव पितामहैः ॥ २९ ॥
 षट्से वृत्तिमश्रुद्रां धर्मार्थसहितां त्रिषु ।
 कच्चिदर्थेन वा धर्मं धर्मेणार्थमथापि वा ॥ ३० ॥
 उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रयाधसे ।
 कच्चिदर्थं च धर्मं च कामं च जयतां धर ॥ ३१ ॥
 विभज्य काले कालतः सदा धरद सेवसे ।
 मित्रोदासीनशत्रूणां कच्चिद्वेत्सि चिकीर्षितम् ॥ ३२ ॥
 कच्चित्संवृतमन्त्रैस्ते अमात्यैः शास्त्रकोविदैः ।
 राष्ट्रं सुरक्षितं तात शत्रुमिदं विलुप्यते ॥ ३३ ॥
 कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकं श्रीणासि पण्डितम् ।
 पण्डितो ह्यर्थरुच्छेषु कुर्यान्निश्चेयसं परम् ॥ ३४ ॥

कच्चिन्नोप्रेण दण्डेन भृशमुद्विजसे प्रजाः ।
 कच्चिद्वलस्य भक्तं च वेतनं च ययोचितम् ॥ ३५ ॥
 संप्राप्तकाले दातव्यं ददासि न विकर्षसि ।
 कच्चिद्द्वारान् मनुष्याणां तवार्ये मृत्युमीयुषाम् ॥ ३६ ॥
 व्यसनं चाभ्युपेतानां विभर्षि भरतर्षभ ।
 कच्चिदात्मानमेवाग्रे विजित्य विजितेन्द्रियः ॥ ३७ ॥
 परान् जिगीपसे पार्थ प्रमत्तानजितेन्द्रियान् ।
 कच्चिदायस्य चार्धेन चतुर्भागेन वा पुनः ॥ ३८ ॥
 पादभार्गैस्त्रिभिर्वापि व्ययः संशुद्धयते तव ।
 कच्चिन्न लुन्धाश्चौरा वा वैरिणो वा विशास्यते ॥ ३९ ॥
 अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्मस्यनुष्ठिताः ।
 कच्चिद्वाप्रे तडागानि पूर्णानि च बृहन्ति च ॥ ४० ॥
 भागशो विनिविष्टानि न कृपिर्देवमावृका ।
 कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलं धनम् ॥ ४१ ॥
 कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं धुतम् ।
 युधि- कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं धनम् ॥ ४२ ॥
 कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं धुतम् ।
 नारद- अग्निहोत्रफला वेदा दत्तमुक्तफलं धनम् ॥ ४३ ॥
 रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
 कच्चिदग्निभयाञ्चैव सर्वं व्यालभयात्तथा ॥ ४४ ॥
 रोगरक्षोभयाञ्चैव राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि ।
 कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून्व्यङ्गान्वान्धवान् ॥ ४५ ॥
 पितेव पासि धर्मज्ञ तथा प्रमजितानपि ।
 एवं यो वर्तते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ॥ ४६ ॥
 स विद्वत्येह सुसुखी दाकृत्यैति सलोकताम् ।
 युधि- भगवन्त्याय्यमादृतं यथावद्धर्मनिश्चयम् ॥ ४७ ॥

- (अ.९) यथाशक्ति यथान्याय क्रियतेऽयं विधिर्मया ।
भवान्सञ्चरते लोकान्सदा नानाविधान्वहन् ॥ ४८ ॥
ईदृशी भविता काचिद्दृष्टपूर्वा सभा क्वचित् ।
इतो वा श्रेयसी ब्रह्मस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छत ॥ ४९ ॥
नारद- मानुषेषु न मे तात दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
सभा मणिमयी राजन्यथेयं तव भारत ॥ ५० ॥

देवसमावर्णनम्

- (अ.७) शक्रस्य तु सभा दिव्या भास्वत कर्मनिर्मिता ।
विस्तीर्णा योजनशतं शतमध्यर्धमायता ॥ ५१ ॥
(अ.८) देवस्यतस्य यां पार्थ विश्वकर्मा चकार ह ।
तैजसी सा सभा राजन् यभूय शतयोजना ॥ ५२ ॥
(अ.९) युधिष्ठिर सभा दिव्या घट्णस्यामितप्रभा ।
प्रमाणेन यथा याम्या शुभप्राकारलोचना ॥ ५३ ॥
(अ.१०) सभा धैग्रवणी राजञ्छतयोजनमायता ।
विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा ॥ ५४ ॥
(अ.११) पितामहसमां तात कथ्यमाना निबोध मे ।
शक्यते वा न निर्देष्टुमेतं रूपेति भारत ॥ ५५ ॥
सुसुखा सा सदा राजन्न शीता न च घर्मदा ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिं प्राप्य ता प्राप्नुवन्त्युत ॥ ५६ ॥
एता मया दृष्टपूर्वा सभा देवेषु भारत ।
समेयं मानुषे लोके सर्वश्रेष्ठतमा तत्र ॥ ५७ ॥

राजभूयविचारः

- (अ.१२) पिता च त्वाहं कौन्तेय पाण्डुः कौरवतन्दन ।
विशाय मानुषं लोकमायान्तं मा नराधिप ॥ ५८ ॥

प्रोवाच प्रणतो भूत्वा वदेयास्त्वं युधिष्ठिरम् ।
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठमाहरस्वेति भारत ॥ ५९ ॥
 तस्य त्वं पुरपव्यान्न सङ्कल्पं कुरु पाण्डव ।
 गन्तासि त्वं महेन्द्रस्य पूर्वं सह सलोकताम् ॥ ६० ॥
 बहुविघ्नश्च नृपते क्रतुरेव स्मृतो महान् ।
 छिद्राण्यस्य तु घाञ्जन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः ॥ ६१ ॥
 युद्धं च क्षत्रशमनं पृथिवीक्षयकारणम् ।
 किञ्चिदेव निमित्तं च भवन्त्यत्र क्षयावहम् ॥ ६२ ॥
 एतत्सञ्चिन्त्य राजेन्द्र यत्क्षेमं तत्समाचर ।
 आपृच्छे त्वां गमिष्यामि द्वादशार्हमगरीं प्रति ॥ ६३ ॥
 गते तु नारदे पार्यो भ्रातृभिः सह कीर्यः ।
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास पार्थिवः ॥ ६४ ॥
 (॥.१३) स मन्त्रिणः समानाण्य भ्रातृश्च वदतां वरः ।
 राजसूयं प्रति तदा पुनः पुनरपृच्छत ॥ ६५ ॥
 ते वृञ्ज्यमानाः सहिता वचोर्ध्वं मन्त्रिणस्तदा ।
 युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं वियक्षुमिदमनुघन् ॥ ६६ ॥
 राजसूयस्य समय मन्यन्ते सुहृदस्तव ।
 समयोऽसि महाप्राज्ञो सर्वे ते वदन्ता वयम् ॥ ६७ ॥
 अचिरात्वं महाराज राजसूयमवाप्स्यसि ।
 स तु राजा महाप्राज्ञः पुनरेवात्मनात्मनान् ॥ ६८ ॥
 भूयो विमृशे पार्थो लोभानां हिनकायया ।
 सामर्थ्ययोगं सग्रेक्ष्य देशकालौ व्ययागमौ ॥ ६९ ॥
 विमृश्य सम्यक् च विद्या कुर्वन् प्राज्ञो न सीदति ।
 स निश्चयार्थं कार्यस्य कृष्णमेव जनार्दनम् ॥ ७० ॥
 सर्वलोकतपःं मत्वा जगाम मनसा हृदि ।
 स तु तां नैष्ठिकीं बुद्धिं कृत्वा पार्यो युधिष्ठिरः ॥ ७१ ॥

गुरुवद्भूतगुरुष्वे प्राहिणोद्भूतमञ्जसा ।
 दर्शनाकाङ्क्षिणं पार्थ दर्शनाकाङ्क्षयाऽच्युतः ॥ ७२ ॥
 इन्द्रसेनेन सहित इन्द्रप्रस्थमगात्तदा ।
 तं विश्रान्तं शुमे देशे क्षणिन कल्पमच्युतम् ॥ ७३ ॥
 धर्मराज समागम्य ज्ञापयत्स्वप्रयोजनम् ।

शुचि- प्रार्थितो राजसूयो मे न चासौ वेवलेप्सया ॥ ७४ ॥
 प्राप्यते येन तत्ते हि विदितं कृष्ण सर्वशः ।
 तं राजसूयं सुहृदः कार्यमाहुः समेत्य मे ॥ ७५ ॥
 तत्र मे निश्चिततमं तव कृष्ण गिरा भवेत् ।
 केचिद्धि सौहृदादेव न दोषं परिचक्षते ॥ ७६ ॥
 स्वार्थहेतोस्तथैवान्ये प्रियमेव वदन्त्युत ।
 प्रियमेव परीप्सन्ते केचिदात्मनि यद्वितम् ॥ ७७ ॥
 यद्यप्रायाश्च दृश्यन्ते जनवादा प्रयोजने ।
 त्वं तु हेतुनतीत्यैतान्कामप्रोधो व्युदस्य च ॥ ७८ ॥
 परमं परिक्षमं लोके यथावद्वक्तुमर्हसि ।

कृष्ण- सर्वैर्गुणैर्महाराज राजसूयं त्वमर्हसि ॥ ७९ ॥

(७१ १४) जानतस्येव ते सर्वं किञ्चिद्दृश्यामि भारत ।
 इदानीमेव धै राजजरासन्धो महीपति ॥ ८० ॥
 स्थितो मूर्ध्नि नरेन्द्राणामोजसाश्रम्य सर्वदा ।
 न तु शक्य जरासन्धे जीवमाने महाबले ॥ ८१ ॥
 राजसूयस्ययावाप्तुमेषा राजन्मतिर्मम ।
 तेन रुद्धा हि राजानं सर्वे जित्वा गिर्यिजे ॥ ८२ ॥
 कन्दरे परंतेन्द्रस्य सिंहेनेव महाद्विषा ।
 स हि राजा जरासन्धो यियक्षुर्धनुषाधिपि ॥ ८३ ॥
 महादेवं महात्मानमुमापतिमरिन्दम ।
 यदि त्वेनं महाराज यत्नं प्राप्नुमभीप्ससि ॥ ८४ ॥

यतस्व तेषां मोक्षाय जरासन्धवचाय च ।

मीम- अतन्द्रितश्च प्रायेण दुर्वलो बलिनं रिपुम् ॥ ८५ ॥

(अ.१५) जयेत्सम्यक्प्रयोगेण नीत्यर्थानात्मनो हितान् ।

कृष्णे नयो मयि बलं जयः पार्थे घनस्रये ॥ ८६ ॥

मागधं साधयिष्याम इष्टिं त्रय इद्याग्नयः ।

कृष्ण- अर्थानारभते बालो नानुबन्धमवेक्षते ॥ ८७ ॥

तस्मादरिं न मृष्यन्ति बालमर्थपरायणम् ।

रत्नभाजो हि राजानो जरासन्धमुपासते ॥ ८८ ॥

न च तुष्यति तेनापि घात्यादनयमास्थितः ।

पडशीतिः समानीताः शेषा राज्ञश्चतुर्दश ॥ ८९ ॥

जरासन्धेन राजानस्ततः कुरां प्रवर्त्स्यते ।

प्राप्नुयात्स यशो दीप्तं तत्र यो विष्णमाचरेत् ॥ ९० ॥

जयेद्यश्च जरासन्धं स सम्राणिन्यतं भवेत् ।

धुधि- सम्राट्गुणमभीप्सन्धै युष्मान्स्वार्थपरायणः ॥ ९१ ॥

(अ.१६) कथं प्रहिणुयां कृष्ण सोढं केवलसाहसात् ।

भीमार्जुनाधुमौ नेत्रे मनो मन्ये जनार्दनम् ॥ ९२ ॥

मनश्चक्षुर्विहीनस्य कीदृशं जीवितं भवेत् ।

बासुदेव- न स्म मृत्युं वयं विद्म राज्ञौ वा यदि वा दिवा ॥ ९३ ॥

(अ.१७) न चापि कञ्चिदमरमयुद्धेनानुशुभम् ।

एतावदेव पुरुषैः कार्यं हृदयतोषणम् ॥ ९४ ॥

नयेन विधिदृष्टेन यदुपक्रमते परान् ।

ते वयं नयमास्थाय शत्रुदेहसमीपगाः ॥ ९५ ॥

कथमन्तं न गच्छेम वृक्षस्येव नदीरयाः ।

(अ.२०) अलं तस्य महाबाहुर्मामसेनो महाबलः ॥ ९६ ॥

लोकस्य समुद्रीर्णस्य निधनायान्तको यथा ।

यदि मे हृदयं वेत्ति यदि ते प्रत्ययो मयि ॥ ९७ ॥

भीमसेनार्जुनौ शीघ्रं न्यासभूतौ प्रयच्छ मे ।
 युधि- यथा वदसि गोविन्द सर्वं तदुपपद्यते ॥ ९८ ॥
 नहि त्वमग्रतस्तेषां येषां लक्ष्मीः पण्डमुखी ।
 निहतश्च जरासन्धो मोक्षिताश्च महीक्षितः ॥ ९९ ॥
 राजसूयश्च मे लब्धो निदेशे तव तिष्ठतः ।
 क्षिप्रमेव यथा त्वेतत्कार्यं समुपपद्यते ॥ १०० ॥
 अग्रमत्तो जगन्नाथ तथा कुरु नरोत्तम ।
 एवमुक्तास्ततः सर्वे भ्रातरो विपुलौजसः ॥ १०१ ॥
 घाष्ण्यैः पाण्डवेयौ च व्रतस्युर्मागधं प्रति ।
 वर्चस्थिनां ब्राह्मणानां स्नातकानां परिच्छदम् ॥ १०२ ॥
 आच्छाद्य सुहृदां घाष्यैर्मनोहैरभिनन्दिताः ।
 कुरुभ्यः प्रस्थितास्तेन मध्येन कुरुजाङ्गलम् ॥ १०३ ॥
 अतीत्य गङ्गां शोणं च त्रयस्ते प्राङ्मुखास्तदा ।
 गोरथं गिरिमासाद्य ददशुर्मागधं पुरम् ॥ १०४ ॥

जरासन्धप्रधः दिग्विजयश्च

(अ. ११) ततो द्वारमनासाद्य पुरस्य गिरिमुच्छ्रितम् ।
 मागधानां सुरचिरं चैत्यकं तं समाद्रवन् ॥ १०५ ॥
 स्थिरं सुविपुलं शृङ्गं सुमहत्तन्पुरातनम् ।
 विपुलैर्बाहुभिर्वीरास्नेमिद्वत्याभ्यपातयन् ॥ १०६ ॥
 ततस्ते मागधं दृष्ट्वा पुरं प्रविधिगुप्तदा ।
 राजमार्गेण गच्छन्तः कृष्णभीमघनश्रयाः ॥ १०७ ॥
 घलाद्गृहीत्वा भाल्यानि भालाकारान्महाबलाः ।
 निवेशनमथाजग्मुर्जरासन्धस्य धीमतः ॥ १०८ ॥
 ते स्वर्तीय जनार्थिणाः कश्चाग्निस्रो नरर्षभाः ।
 अद्भूतरेण राजानमुपतम्युर्गन्तव्यथाः ॥ १०९ ॥

तान्पाद्यमधुपर्काहान्वाहान्सत्त्विति गतान् ।
 प्रत्युत्थाय जरासन्ध उपतस्थे यथाविधि ॥ ११० ॥
 उवाच चेतान् राजासौ स्वागतं वोस्त्विति प्रभुः ।
 मौनमासीत्तदा पार्थभीमयोर्जनमेजय ॥ १११ ॥
 तेषां मध्ये महाबुद्धिः कृष्णो वचनमब्रवीत् ।
 घन्तुं नायाति राजेन्द्र एतयोर्नियमस्थयोः ॥ ११२ ॥
 अर्घाङ् निशीयात्परतस्त्वया सार्धं वदिष्यतः ।
 यद्वागारे स्थापयित्वा राजा राजगृहं गतः ॥ ११३ ॥
 ततोऽर्धरात्रे सम्प्राप्ते यातो यत्र स्थिता द्विजाः ।
 तांस्त्यूर्ध्वेण वेपेण दृष्ट्वा च नृपसत्तमः ॥ ११४ ॥
 उपतस्थे जरासन्धो तस्मिन्तश्चाभवत्तदा ।
 तानुवाच जरासन्धः सत्यसन्धो नराधिपः ॥ ११५ ॥
 के यूयं पुष्पघन्तश्च भुजैर्योद्धतलक्ष्णैः ।
 विभ्रतः क्षात्रमोजश्च ब्राह्मण्यं प्रतिजानथ ॥ ११६ ॥
 सत्यं वदत के यूयं सत्यं राजसु शोभते ।
 धैत्यकस्य गिरेः शृङ्गं भित्त्वा किमिह लभन्ता ॥ ११७ ॥
 अद्वारेण प्रविष्टाः स्थ निर्भया राजकिल्बिषात् ।
 एष च मामुपास्थाय कस्माच्च विधिनाह्णाम् ॥ ११८ ॥
 प्रतीतां नानुगृहीत कार्यं किं वास्मदागमे ।
 स्नातकप्रतिनो राजन्ब्राह्मणाः शत्रिया विशः ॥ ११९ ॥
 विशेषनियमाश्चैषामविशेषाश्च सन्त्युत ।
 पुष्पघन्तु ध्रुवा श्रोश्च पुष्पघन्तस्ततो वयम् ॥ १२० ॥
 स्वरीर्य शत्रियाणां तु बाहोर्वाता न्यवेशयत् ।
 तद्दिदृक्षसि चेद्राजन् द्रष्टास्यद्य न संशयः ॥ १२१ ॥
 अद्वारेण रिपोर्मेहं द्वारेण सुहृदो गृहान् ।
 प्रविशन्ति नरा धीरा द्वापण्येतानि धर्मेतः ॥ १२२ ॥

कृष्ण-

कार्यवन्तो गृह्णानेत्य शत्रुतो नार्हणां वयम् ।

प्रतिगृहीम तद्विद्धि एतन्नः शाश्वतं व्रतम् ॥ १२३ ॥

अथ- न स्मरामि कदा धैरं कृतं युष्माभिरित्युत ।

(अ. १२) चिन्तयंश्च न पश्यामि भवतां प्रति धैर्यतम् ॥ १२४ ॥

तस्य मेऽद्य स्थितस्येह स्वधर्मे नियतात्मनः ।

अनागतं प्रजानां च प्रमादादिव जल्पथ ॥ १२५ ॥

कृष्ण- कुलकार्प्यं महाबाहो कश्चिदेकः कुलोद्बहः ।

यद्वते यस्तन्नियोगाद्रयमभ्युद्यतास्त्वयि ॥ १२६ ॥

त्वया चोपहृता राजन्क्षत्रिया लोकवासिनः ।

तदागः कुरुत्याद्य मन्यसे किमनागतम् ॥ १२७ ॥

राजा राज्ञः कथं साधन्निहस्याश्रुपतिसत्तम ।

तद्राज्ञः सन्निगृह्य त्वं रुद्रायोपजिहीर्षसि ॥ १२८ ॥

अस्मांस्तदेनो गच्छेद्वि कृतं दार्ढ्र्यं त्वया ।

ययं हि शक्ता धर्मस्य रक्षणे धर्मचारिणः ॥ १२९ ॥

ते त्वां क्षातिक्षयकरं धयमार्तानुसारिणः ।

क्षातिवृद्धिनिमित्तार्थं विनिवृत्तुमिहागताः ॥ १३० ॥

युयुक्षमाणास्त्वतो हि न धयं ब्राह्मणा ध्रुवम् ।

शीरिषस्मि हृषीकेशो नृषीदी पाण्डवाविमौ ॥ १३१ ॥

त्यामाह्वयामहे राजन् स्थिरो युद्धयस्य मागध ।

मुञ्च धा नृपतीन्सर्वान् गच्छ धा त्वं यमक्षयम् ॥ १३२ ॥

अथ- देयतार्थमुपाहन्य राज्ञः कृष्ण कथं भयात् ।

अहमद्य विमुच्येयं शत्रुं यतमनुस्मरन् ॥ १३३ ॥

सैन्यं सैन्येन व्यूहेन एक एवेन वा पुनः ।

ग्राभ्यां त्रिभिर्वा योन्येह युगपत्पृथगेन वा ॥ १३४ ॥

एषमुक्त्वा अरामन्वः सहदेवाभिवेचनम् ।

आशापयत्तदा राजा युयुत्सुभीमकर्मभिः ॥ १३५ ॥

कृष्ण- त्रयाणां केन ते राजन्योद्भुमुत्सहते मनः ।

(अ.२३) अस्मदन्यतमेनेह सजीभवतु को युधि ॥ १३६ ॥

एवमुक्तः स नृपतिर्युद्धं घने महाश्रुतिः ।

जरासन्धस्ततो राजा भीमसेनेन मागधः ॥ १३७ ॥

उवाच मतिमान् राजा भीमं भीमपराक्रमः ।

'भीम योत्स्ये त्वया सार्धं ध्रेयसा निर्जितं वरम् ॥ १३८

एषमुन्त्या जरासन्धो भीमसेनमरिन्दमः ।

प्रत्युद्ययौ महातेजाः शरं बल इवासुरः ॥ १३९ ॥

ततः सम्मन्य कृष्णेन कृतस्यस्त्ययनो बली ।

भीमसेनो जरासन्धमाससाद् युयुत्सया ॥ १४० ॥

ततस्तौ नरशादूँलौ बाहुशस्त्रौ समीपतुः ।

धीरौ परमसंहृष्टावन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ॥ १४१ ॥

करग्रहणपूर्वं तु कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।

'कक्षैः कक्षां विधुन्यानावास्फोटं तत्र चकतुः ॥ १४२ ॥

व्यूढोरस्कौ दीर्घमुजौ नियुद्धकुशलाबुभौ ।

बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ॥ १४३ ॥

कार्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेऽहनि ।

अनाहारं दिचाराग्रमविश्रान्तमवर्तत ॥ १४४ ॥

तद्वृत्तं तु त्रयोदश्यां समवेतं महात्मनोः ।

चतुर्दश्यां निशायां तु निवृत्तो मागधः क्लृप्तात् ॥ १४५ ॥

तं राजानं तथा क्लान्तं दृष्ट्वा राजञ्जनार्दनः ।

उवाच भीमकर्माणं भीमं सम्योद्ययन्निव ॥ १४६ ॥

क्लान्तः शत्रुर्न कौन्तेय लभ्यः पीडयितुं रणे ।

पीड्यमानो हि कात्स्न्येन जहाज्जीवितमात्मनः ॥ १४७ ॥

(अ.२४) एवमुक्तस्तदा भीमो जरासन्धमरिन्दमः ।

उत्क्षिप्य भ्रामयामास बलवन्तं महागलः ॥ १४८ ॥

भ्रामयित्वा शतगुणं ज्ञानुभ्यां भरतर्षभ ।
 वमज्ज पृष्ठं सङ्क्षिप्य निष्पिप्य विननाद च ॥ १४९ ॥
 करे गृहीत्वा चरणं द्वेधा चक्रे महाबलः ।
 ततो राक्षः कुलद्वारि प्रसुप्तमिव तं नृपम् ॥ १५० ॥
 रात्रौ गतासुमुत्सृज्य निश्चक्रमुखरिन्दमाः ।
 जरासन्धरथं कृष्णो योजयित्वा पताकिनम् ॥ १५१ ॥
 आरोप्य भ्रातरौ चैव मोक्षयामास दान्धवान् ।
 धन्यनादिप्रमुक्ताश्च राजानो मधुसूदनम् ॥ १५२ ॥
 पूजयामासुरुचुश्च स्तुतिपूर्वमिदं वचः ।
 नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दने ॥ १५३ ॥
 भीमार्जुनयलोपेते धर्मस्य प्रतिपालनम् ।
 जरासन्धहृदे घोरे दुःखपङ्के निमज्जताम् ॥ १५४ ॥
 राज्ञां समभ्युद्धरणं यदिदं कृतमद्य वै ।
 किं कुर्मः पुण्यव्याघ्र शाधि नः प्रणतिस्थितान् ॥ १५५ ॥
 हृतमित्येव तद्विद्धि नृपैर्यद्यपि दुष्करम् ।
 तानुवाच हृषीकेशः समाश्वस्य महामनाः ॥ १५६ ॥
 युधिष्ठिरो राजसूयं ऋतुमाहर्तुमिच्छति ।
 तस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः ॥ १५७ ॥
 सर्वैर्भयद्भिर्विंशाय साहाय्यं प्रियतामिति ।
 ततः सुप्रीतमनसस्ते नृपा नृपसत्तम ॥ १५८ ॥
 तथेत्येवाह्वयन्सर्वे प्रणिगृह्यास्य तां गिरम् ।
 रत्नमार्जं च दाशार्हं चतुस्ते पृथिवीश्वराः ॥ १५९ ॥
 जरासन्धात्मजश्चैव पुरस्तृत्य पुरोदितम् ।
 सहदेवो नृणां देवं धासुदेवमुपस्थितः ॥ १६० ॥
 भयातार्थं ततस्तस्मै कृष्णो दत्त्वाऽभयं तदा ।
 आददेऽस्य महाहोषि रत्नानि पुरयोत्तमः ॥ १६१ ॥

अभ्यपिञ्चत तत्रैव जरासन्धात्मजं मुदा ।
 गत्वैकत्वं च कृष्णेन पार्याभ्यां चैव सत्कृतः ॥ १६२ ॥
 विवेश राजा द्युतिमान् बार्हद्रथपुं नृप ।
 इन्द्रप्रस्थमुपागम्य पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः ॥ १६३ ॥
 समेत्य धर्मराजानं प्रीयमाणोऽभ्यभाषत ।
 विष्टया भीमेन बलवाञ्जरासन्धो निपातितः ॥ १६४ ॥
 राजानो मोक्षिताश्चैव बन्धनाधृपसत्तम ।
 ततो युधिष्ठिरः कृष्णं पूजयित्वा यथार्हतः ॥ १६५ ॥
 भीमसेनार्जुनौ चैव प्रहृष्टः परिपस्थजे ।
 एषं पुरुषशार्दूलो महायुद्धिर्जनार्दनः ॥ १६६ ॥
 पाण्डवैर्वातयामास जरासन्धमरिं तदा ।
 धर्मराजमनुज्ञाप्य प्रययौ स्वां पुरीं प्रति ॥ १६७ ॥
 अर्जुन- धनुस्त्रं शरा धीर्यं पक्षो भूमिर्यज्ञो बलम् ।
 (अ. १५) प्राप्तमेतन्मया राजन् दुष्प्रापं यदमीप्सितम् ॥ १६८ ॥
 तत्र कृत्यमहं मन्ये कोदास्य परिवर्धनम् ।
 करमाहारयिष्यामि रात्रः सर्वाधृपोत्तम ॥ १६९ ॥
 धनञ्जयवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 क्षिधगम्भीरनादिन्या तं गिरा प्रत्यभाषत ॥ १७० ॥
 स्वस्तिवाच्यार्हतो विप्रान्प्रयाहि भरतर्षभ ।
 त्रिजयस्ते ध्रुवं पार्य प्रियं काममवाप्स्यसि ॥ १७१ ॥
 इत्युक्तः प्रययौ पार्यः सैन्येन महता बृतः ।
 तथैव भीमसेनोऽपि यमौ च पुरुषर्यभौ ॥ १७२ ॥
 ससैन्याः प्रययुः सर्वे धर्मराजेन पूजिताः ।
 दिशं धनपतेरिष्टामजयत्पाकदासनिः ॥ १७३ ॥
 भीमसेनस्तथा प्राचो सहदेवस्तु दक्षिणाम् ।
 प्रतीचो नकुलो राजन् दिशं व्यजयताम्विदुः ॥ १७४ ॥

राजसूययज्ञः, शिशुपालवधः

- (अ. ३३) स्वकोष्ठस्य परिमाणं कोशस्य च महीपतिः ।
 विज्ञाय राजा कौन्तेयो यज्ञायैव मनो दधे ॥ १७५ ॥
 सुहृदश्चैव ये सर्वे पृथक् च सहितावुवन् ।
 यज्ञफालस्तथ विभो त्रियतामत्र साम्प्रतम् ॥ १७६ ॥
 अथेवं पुवतामेव तेषामभ्याययौ हरिः ।
 उच्चावचमुपादाय धर्मराजाय माधवः ॥ १७७ ॥
 धनौघं पुरपव्याघ्रो घलेन महता वृतः ।
 तं मुदाभिसमागम्य सत्कृत्य च यथाविधि ॥ १७८ ॥
 स पृष्ट्वा कुशलं चैव सुखासीनं युधिष्ठिरः ।
 भीमार्जुनयमैश्चैव सहितः कृष्णमग्रवात् ॥ १७९ ॥
 त्यक्तृते पृथिवीं कृत्स्ना मद्रक्षे कृष्ण वर्तते ।
 अनुज्ञातस्त्वया कृष्ण प्राप्नुयां ऋतुमुत्तमम् ॥ १८० ॥
 अनुज्ञातस्तु कृष्णेन पाण्डवो भ्रातृभिः सह ।
 ईजितुं राजसूयेन साधनान्युपचरुमे ॥ १८१ ॥
 ततस्त्याग्यापयामास पाण्डवोरिनिवर्हणः ।
 सहदेवं युधां ध्रेष्ठं मन्त्रिणश्चैव सर्वशः ॥ १८२ ॥
 अस्मिन्भक्तौ यथोक्तानि यथाज्ञानि द्विजातिभिः ।
 तयोपकरणं सर्वं मङ्गलानि च सर्वशः ॥ १८३ ॥
 अधिपज्ञांश्च सम्भारान्धौम्योक्तान्क्षिप्रमेव हि ।
 समानयन्तु पुरया यथायोगं यथाक्रमम् ॥ १८४ ॥
 तद्वाक्यसमकालं च वृतं सर्वं न्यवेदयत् ।
 सहदेवो युधां ध्रेष्ठो धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ १८५ ॥
 तत आद्यापयामास स राजा राजसत्तमः ।
 आमन्त्रयध्वं राष्ट्रेषु ब्राह्मणान्भूमिपानय ॥ १८६ ॥

विशश्च मान्यात् शूद्राश्च सर्वानानयतेति च ।
 समाक्षप्तास्ततो दूता. पाण्डवेयस्य शासनात् ॥ १८७ ॥
 आमन्त्रयायभूवुश्च आनयन्श्चापरान्द्रुतम् ।
 ततो द्वैपायनो राजभृत्विजः समुपानयत् ।
 ततस्ते तु यथाकालं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १८८ ॥
 दीक्षयाञ्चित्रिरे विप्रा राजसूयाय भारत ।
 दीक्षित. स तु धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १८९ ॥
 जगाम यज्ञायतनं धृतो विप्रैः सहस्रश. ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा प्रेषयामास पाण्डवम् ॥ १९० ॥
 नकुलं हास्तिनपुरं भीष्माय पुरःपर्यभः ।
 द्रोणाय धृतराष्ट्राय विदुराय कृषाय च ॥ १९१ ॥
 भ्रातॄणां चैव सर्वेषां येऽनुरक्ता युधिष्ठिरे ।
 (अ. १४) सत्कृत्यामन्त्रितास्तेन आचार्यप्रमुखास्ततः ॥ १९२ ॥
 प्रययुः प्रीतमनसो यज्ञ ग्रहपुरःसर. ।
 द्रुपुकामा सभा चैव धर्मराजं च पाण्डवम् ॥ १९३ ॥
 दिग्भ्यः सर्वे समापेतुः क्षत्रियास्तत्र भारत ।
 तत्सद. पार्थिवै कीर्णं ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ॥ १९४ ॥
 भ्राजते स्म तदा राजन्नाकपृष्ठं यथामरै. ।
 (अ. १५) पितामहं शुभं चैव प्रत्युद्गम्य युधिष्ठिर. ॥ १९५ ॥
 धुयोज स यथायोगमधिकारेष्वनन्तरम् ।
 मध्यभोज्याधिकारेषु दुःशासनमयोजयत् ॥ १९६ ॥
 परिग्रहे ब्राह्मणानामश्वत्थामानमुक्तवान् ।
 राज्ञां तु प्रतिपूजार्थं सज्जयं स न्ययोजयत् ॥ १९७ ॥
 कृतावृतपरिधाने भीष्मद्रोणौ महामती ।
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य रत्नानां चान्ववेक्षणे ॥ १९८ ॥

दक्षिणानां च वै दाने कृपं राजा न्ययोजयत् ।

सत्ता व्ययकरस्त्वासीद्विदुरः सर्वधर्मवित् ॥ १९९ ॥

दुर्योधनस्त्वर्हणानि प्रतिजग्राह सर्वशः ।

चरणक्षालने कृष्णो ब्राह्मणानां स्वयं हाभूत् ॥ २०० ॥

यथादेवास्तथा विप्रा दक्षिणाश्रमहाधनैः ।

तत्पुः सर्वधर्णाश्च तस्मिन्यज्ञे मुदान्विताः ॥ २०१ ॥

(अ. १९) ततोऽपि ये च नीयेहि ब्राह्मणा राजभिः सह ।

मन्तव्येर्दीं प्रविधिशुः सत्कारार्हा महर्षयः ॥ २०२ ॥

ततो भीष्मोऽग्रवीद्राजन् धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

क्रियतामर्हणं राज्ञां यथार्हमिति भारत ॥ २०३ ॥

एषामेकैकशो राजश्रद्धं आनीयतामिति ।

अथ चैरां परिष्ठाय समर्थायोपनीयताम् ॥ २०४ ॥

युधि- कस्मै भवान्मन्यतेऽर्घमेकस्मै कुरुनन्दन ।

उपनीयमानं युक्तं च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २०५ ॥

ततो भीष्मः शान्तनवो बुद्ध्या निश्चित्य धीर्यवान् ।

घाष्ण्यं मन्यते कृष्णमर्हणीयतमं भुवि ॥ २०६ ॥

तस्मै भीष्माम्यनुष्ठातः सहदेवः प्रतापवान् ।

उपजह्वेऽथ विधिवद्घाष्ण्यायार्घमुत्तमम् ॥ २०७ ॥

प्रतिजग्राह तत्कृष्णः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

शिशुपालस्तु तां पूजां वासुदेवे न चक्षमे ॥ २०८ ॥

(अ. १७) नायं युक्तः समाचारः पाण्डवेषु महात्मसु ।

यत्कामात्पुण्डरीकाक्षं पाण्डुवार्चितयानसि ।

बाळा यूयं न जानीष्यं धर्मः सूक्ष्मो हि पाण्डवाः ॥ २०९ ॥

अयं च स्मृत्यतिक्रान्तो हापगेयोत्पदर्शनः ।

कथं ह्यराजा दाशार्हो मध्ये सर्वमहीक्षिताम् ॥ २१० ॥

अहंणामहेति तथा यथा युष्माभिरर्चितः ।
 नैवत्विङ् नैव चाचार्यो न राजा मधुसूदनः ॥ २११ ॥
 अर्चितश्च कुल्येष्ट किमन्यत् प्रियकाम्यया ।
 अथवाभ्यर्चनीयोऽयं युष्माकं मधुसूदनः ॥ २१२ ॥
 किं राजभिरिहानीतैरवमानाय भारत ।
 वयं तु न भयादस्य कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ २१३ ॥
 प्रयच्छामः करान्सर्वे न लोमाश्र च सान्त्वनात् ।
 अस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः ॥ २१४ ॥
 करानस्मै प्रयच्छामः सोऽयमस्मान्न मन्यते ।
 किमन्यदवमानाद्धि यदेनं राजसंसदि ॥ २१५ ॥
 अप्राप्तलक्षणं कृष्णमर्चनार्चितवानसि ।
 यदि भीताश्च कौन्तेयाः कृपणाश्च तपस्विनः ॥ २१६ ॥
 ननु त्वयाऽपि धोद्धव्यं यां पूजां माधवार्हसि ।
 अयुक्तामात्मनः पूजां त्वं पुनर्यद्वा मन्यसे ॥ २१७ ॥
 हविषः प्राप्य निष्यन्दं प्राशिता श्वेय निर्जने ।
 ह्रीये दारप्रिया यादृगन्धे वा रूपदर्शनम् ॥ २१८ ॥
 अराशो राजयत्पूजा तथा ते मधुसूदन ।
 दृष्टो युधिष्ठिरो राजा दृष्टो भीष्मश्च यादृशः ॥ २१९ ॥
 धासुद्वेघोप्ययं दृष्टः सर्वमेतद्यथातथम् ।
 शत्रुकृत्या शिशुपालस्तानुत्याय परमासनात् ॥ २२० ॥
 निर्ययौ सदसस्तस्मात्सहितो राजभिस्तदा ।
 (अ. १८) ततो युधिष्ठिरो राजा शिशुपालमुपाद्रवत् ॥ २२१ ॥
 उवाच चैनं मधुरं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
 नेदं मुक्तं महीपाल यादृशं वै त्वमुक्तवान् ॥ २२२ ॥
 अधर्मश्च परो राजन्पारुष्यं च निरर्थकम् ।
 न हि धर्मं परं जातु नाधवुष्येत पार्थिवः ॥ २२३ ॥

भीष्मः शान्तनवस्त्वेनं भावमंस्थास्त्वमन्यथा ।

पश्य चैतान्महीपालान्त्वत्तो वृद्धतपन्बहून् ॥ २२४ ॥

मृष्यन्ते चार्हणां कृष्णे तद्वत्त्वं क्षन्तुमर्हसि ।

भीष्म- नास्मै देवो ह्यनुनयो नायमर्हति सान्त्वतम् ॥ २२५ ॥

लोकवृद्धतमे कृष्णे योर्हणां नाभिमन्यते ।

न हि केवलमस्माकमयमर्च्यतमोऽच्युतः ॥ २२६ ॥

त्रयाणामपि लोकानामर्चनीयो महाभुजः ।

अयं तु पुरुषो बालः शिशुपालो न बुध्यते ॥ २२७ ॥

सर्वत्र सर्वदा कृष्णं तस्मादेवं प्रभापते ।

अथैनां दुष्कृतां पूजां शिशुपालो व्यवस्यति ॥ २२८ ॥

दुष्कृतायां यथान्यायं तथाऽयं कर्तुमर्हति ।

(अ. ११) एवमुक्त्वा ततो भीष्मो विरराम महाबलः ॥ २२९ ॥

व्याजहारोत्तरं तत्र सहदेवोर्यवद्वचः ।

केशवं केशिहन्तारमग्रमेयपराक्रमम् ॥ २३० ॥

पूज्यमानं मया यो घ. कृष्णं न सहते नृपाः ।

सर्वेषां बलिनं मूर्ध्नि मयेदं निहितं पदम् ॥ २३१ ॥

एवमुक्ते मया सम्यगुत्तरं प्रब्रवीतु सः ।

स एव हि मया वध्यो भविष्यति न संशयः ॥ २३२ ॥

ततो न व्याजहारैषां कश्चिद्वुद्धिमतां सताम् ।

पूजयित्वा च पूजार्हान्ब्रह्मक्षत्रविशेषवित् ॥ २३३ ॥

सहदेवो नृणां देवः समापयत कर्म तत् ।

तस्मिन्नयमर्चिते कृष्णे सुनीथः शत्रुकर्षणः ॥ २३४ ॥

यक्षोपघाताय ततः सोमन्त्रयत राजभिः ।

तत्राहता गताः सर्वे सुनीथप्रमुखा गणाः ॥ २३५ ॥

समदृश्यन्त सङ्क्रुद्धा विवर्णवदनास्तथा ।

(अ. १०) ततः सागरसङ्घातं दृष्ट्वा नृपतिमण्डलम् ॥ २३६ ॥

रोपात्प्रचलितं सर्वमिदमाह युधिष्ठिरः ।

भीष्मं मतिमतां मुख्यं वृद्धं कुरपितामहम् ॥ २३७ ॥

अत्र यत्प्रतिपत्त्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ।

यज्ञस्य च न विघ्नः स्यात्प्रजानां च हितं भवेत् ॥ २३८ ॥

यथा सर्वत्र तत्सर्वं ब्रूहि मेऽद्य पितामह ।

उवाचेदं वचो भीष्मस्ततः कुरपितामहः ॥ २३९ ॥

मा भैस्त्वं कुरशार्दूल श्वा सिंहं हन्तुमर्हति ।

शिवः पन्थाः सुनीतोऽत्र मया पूर्वतरं वृतः ॥ २४० ॥

न हि संयुज्यते यावत्सुतः सिंह इवाच्युतः ।

तेन सिंहीकरोत्येतामृसिंहश्चेदिपुङ्गवः ॥ २४१ ॥

आदातु च नरव्याघ्रो यं यमिच्छत्ययं तत्र ।

तस्य विप्लवते बुद्धिरेवं चेदिपतेर्यथा ॥ २४२ ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपतिर्नृपः ।

भीष्मं रूक्षाक्षरा वाचः धावयामास भारत ॥ २४३ ॥

शिशु- विभीषिकाभिर्ग्रीहीभिर्मपियन्स्त्रपार्थिजान् ।

(अ. ४१) न व्यपनपसे कस्माद्वृद्धः सन्कुलपांसनः ॥ २४४ ॥

युक्मेतत्तृतीयायां प्रवृत्तौ वर्तता त्वया ।

यन्तुं धर्मादपेतार्थं त्वं हि सर्वकुरुत्तमः ॥ २४५ ॥

अवलितस्य मूर्धस्य केशावं स्तोतुमिच्छतः ।

कथं भीष्म न ते जिह्वा शतधेयं विदीर्यते ॥ २४६ ॥

यत्र कुत्सा प्रयोक्तव्या भीष्म बालतरैर्नरैः ।

तमिमं धानवृद्धः सन्गोप संस्तोतुमिच्छसि ॥ २४७ ॥

(अ. ४२) केशवेन वृतं कर्मजरासन्धराद्ये तदा ।

भीमसेनार्जुनाभ्यां च कस्तत्साधिति मन्यते ॥ २४८ ॥

अद्वारेण प्रविष्टेन छद्मना ब्रह्मादिना ।

इदं त्याश्चर्यमृतं मे यदिमे पाण्डवास्तवया ॥ २४९ ॥

अपकृष्टा. सतां मार्गान्मन्यन्ते तच्च साध्विति ।

(अ. ४४) ततश्चेदिपतेः श्रुत्वा भीष्मः स कटुकं वचः ॥ २५० ॥

उवाचेदं वचो राजंश्चेदिराजस्य शृण्वतः ।

उक्तस्योक्तस्य नेहान्तमहं समुपलक्षये ॥ २५१ ॥

यत्तु वक्ष्यामि तत्सर्वं शृणुष्व वसुधाधिपा ।

एष तिष्ठति गोविन्दः पूजितोऽस्माभिरच्युतः ॥ २५२ ॥

यस्य वस्वरते बुद्धिर्मरणाय स माधवम् ।

कृष्णमाह्वयतामद्य युद्धे चरगदाधरम् ॥ २५३ ॥

(अ. ४५) ततः श्रुत्वैव भीष्मस्य चेदिरादुरुचिः ।

युयुत्सुर्वासुदेवेन वासुदेवमुवाच ह ॥ २५४ ॥

आह्वये त्वां रणं गच्छ मया सार्धं जनार्दन ।

यावदद्य निहन्मि त्वां सहितं सर्वपाण्डवैः ॥ २५५ ॥

एवमुक्तस्ततः कृष्णो मृदुपूर्वमिदं वचः ।

उवाच पार्थिवान्सर्वान्स समक्षं च धीर्यवान् ॥ २५६ ॥

एष नः शत्रुरत्यन्तं पार्थिवाः सात्वतीसुत ।

सात्वतानां नृशसात्मा न हितो न पकारिणाम् ॥ २५७ ॥

प्रागज्योतिषपुरं यातानस्माञ्ज्ञात्वा नृशंसहृत् ।

अदहद्द्वारकामेव स्वस्त्रीयः सन्नराधिपाः ॥ २५८ ॥

श्रीढतो भोजराजस्य एष रैवतके गिरौ ।

हत्वा वद्ध्वा च तान्सर्वानुपायात्स्वपुरं पुरा ॥ २५९ ॥

अश्वमेधे हयं मेघ्यमुत्सृष्टं रक्षिमिर्वृतम् ।

पितुर्मे यद्विघ्नार्थमहरत्पापनिश्चयः ॥ २६० ॥

सौवीरान्प्रतियातां च वञ्चोरेण तपस्विनः ।

मार्यामभ्यहरन्मोहादकामां तामितो गताम् ॥ २६१ ॥

एष मायाप्रतिच्छन्नः कारुणार्थं तपस्विनीम् ।

जह्वार भद्रां वैशालीं मानुलस्य नृशंसहृत् ॥ २६२ ॥

पितृष्वसुः कृते दुःखं सुमहन्मर्षयाम्यहम् ।
 दिष्टया हीदं सर्वराज्ञां सन्निधावद्य वर्तते ॥ २६३ ॥
 इमं त्वस्य न शङ्क्यामि क्षन्तुमद्य व्यतिक्रमम् ।
 अवलेपाद्वधार्हस्य समग्रे राजमण्डले ॥ २६४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिशुपालः प्रतापवान् ।
 जहास स्वनयद्भासं धाम्न्यं चेदमुवाच ह ॥ २६५ ॥
 क्षम वा यदि ते श्रद्धा मा वा कृष्ण मम क्षम ।
 कुद्धाद्वापि प्रसन्नाद्वा किं मे त्वत्तो भविष्यति ॥ २६६ ॥
 तथा ह्युद्यत पद्मास्य भगवान्मधुसूदनः ।
 मनसाऽचिन्तयच्च न दैत्यवर्गनिषूदनम् ॥ २६७ ॥
 एतस्मिन्नेव फाले तु चक्रे हस्तगते सति ।
 उवाच भगवानुच्चैर्वाक्यं धाक्यविशारदः ॥ २६८ ॥
 अपराधशतं क्षाम्यं मातुरस्यैव याचने ।
 दत्तं मया याचितं च तानि पूर्णानि पार्थिवाः ॥ २६९ ॥
 अधुना वयमिष्यामि पश्यता वो महीक्षिताम् ।
 एषमुक्त्वा यदुश्रेष्ठश्चेदिराजस्य तत्क्षणात् ॥ २७० ॥
 ध्यपाहरच्छिरः कुट्टश्चरेणामित्रकर्षणः ।
 चेदीनामाधिपत्ये च पुत्रमस्य महीपतेः ॥ २७१ ॥
 अभ्यपिञ्चत्तदा पार्थः सह तैर्वसुधाधिपैः ।
 समापयामास च तं राजसूय महाव्रतम् ॥ २७२ ॥
 ततस्त्यवभृथस्नातं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 समस्तं पार्थिवं क्षत्रमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ २७३ ॥
 दिष्टया वर्धसि धर्मज्ञ साम्राज्यं प्राप्तवानसि ।
 आजमीढाजमीढानां यशः संवर्धितं त्वया ॥ २७४ ॥
 आपृच्छामो नरन्याग्र सर्वकामैः सुपूजिताः ।
 स्वराष्ट्राणि गमिष्यामस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ २७५ ॥

गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु सर्वेषु ब्राह्मणेषु च ।
 प्रययौ पुण्डरीकाक्षस्ततो द्वाखतीं पुरीम् ॥ २७६ ॥
 एको दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौवल्- ।
 तस्यां सभायां दिव्यायामूपतुस्तौ नरर्षभौ ॥ २७७ ॥
 मयसभायां दुर्योधनप्रलम्भाः, दुर्योधनसन्तापः

(अ.४७) वसन्तदुर्योधनस्तस्यां सभायां पुरुषर्षभ ।
 शनैर्ददर्श तां सर्वो सभां शकुनिना सह ॥ २७८ ॥
 तस्यां दिव्यानभिप्रायान्ददर्श कुरुनन्दनः ।
 न दृष्टपूर्वा ये तेन नगरे नागसाह्वये ॥ २७९ ॥
 स कदाचित्सभामध्ये धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
 स्फाटिकं स्थलमासाद्य जलमित्यभिशाङ्कया ॥ २८० ॥
 स्वयस्त्रोत्कर्षणं राजा वृत्तवान्बुद्धिमोहितः ॥ २८१ ॥
 ततः स्फाटिकतोया वै स्फाटिकाम्बुजशोभिताम् ।
 घापीं मत्वा स्थलमिव सवासाः प्रापतज्जले ॥ २८२ ॥
 जले निपतितं दृष्ट्वा भीमसेनो महायलः ।
 जहास जहसुश्चैव किंकराश्च सुयोधनम् ॥ २८३ ॥
 वासासि च शुभान्यस्मै प्रदद् राजशासनात् ।
 नामर्पयत्ततस्तेषामवहासममर्पणः ॥ २८४ ॥
 पुनर्वसनमुत्क्षिप्य प्रतरिष्यन्निव स्थलम् ।
 आकरोह ततः सर्वे जहसुश्च पुनर्जनाः ॥ २८५ ॥
 द्वारं तु पिहिताकारं स्फाटिकं प्रेक्ष्य भूमिपः ।
 प्रविशन्नाहतो मूर्ध्नि व्याघूर्णित इव स्थितः ॥ २८६ ॥
 तादृशं च परं द्वार स्फाटिकोत्कपाटकम् ।
 विघट्टयन्कराभ्यां तु निष्क्रम्याग्रे पपात ह ॥ २८७ ॥

एवं प्रलन्मान्विविधान्प्राप्य तत्र निशाम्यते ।
 पाण्डवेयाम्भ्यनुज्ञातस्ततो दुर्योधनो नृपः ॥ २८८ ॥
 अप्रहृष्टेन मनसा राजसूये महाकृतौ ।
 प्रेक्ष्य तामद्भुतामृद्धिं जगाम गजसाह्वयम् ॥ २८९ ॥
 प्रमत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्रो दुर्योधनस्तदा ।
 नाम्यमापत्सुरलजं भाषमाणं पुनः पुनः ॥ २९० ॥
 अनेकाग्रं तु त दृष्ट्वा शकुनिः प्रत्यभाषत ।
 दुर्योधन कुतोमूलं निःश्वसन्निव गच्छसि ॥ २९१ ॥
 दृष्ट्वेमां पृथिवीं कृत्स्नां युधिष्ठिरवशानुगाम् ।
 तं च यज्ञं तथाभूतं दृष्ट्वा पार्थस्य मातुल ॥ २९२ ॥
 ध्रियं तथागतां दृष्ट्वा ज्वलन्तीमिव पाण्डवे ।
 अमर्षयशमापन्नो दह्यामि न तयोचितः ॥ २९३ ॥
 घह्निमेव प्रवेक्ष्यामि भक्षयिष्यामि वा त्रिपम् ।
 अपो वापि प्रवेक्ष्यामि न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ २९४ ॥
 को हि नाम पुर्मोहलोके मर्षयिष्यति सत्यवान् ।
 सपत्नानृद्धयतो दृष्ट्वा हीनमात्मानमेव च ॥ २९५ ॥
 सोढं न स्त्री न चाप्यस्त्री न पुमाशपुमानपि ।
 योऽहं तां मर्षयाम्यथ तादृशीं श्रियमागताम् ॥ २९६ ॥
 अशकश्चैक एवाहं तामाहर्तुं नृपश्रियम् ।
 सहायांश्च न पश्यामि तेन मृत्युं त्रिचिन्तये ॥ २९७ ॥

दुर्यो-

एतानेव विजेष्यामि यदि त्वमनुमन्यसे ।

एतेषु विजितेष्वयं भविष्यति मही मम ॥ ३०१ ॥

सर्वे च पृथिवीपालाः सभा सा च महाधना ।

शकुनि- नैते युधि पराजेतुं शक्या देवगणैरपि ॥ ३०२ ॥

धृतप्रियश्च कौन्तेयो न स जानाति देवितुम् ।

तस्याक्षकुशलो राजशादास्येहमसंशयम् ॥ ३०३ ॥

राज्यं श्रियं च तां दीप्तां त्वदर्थं पुरुषर्षभ ।

इदं तु सर्वं त्वं राक्षे दुर्योधन निवेदय ॥ ३०४ ॥

अनुज्ञातस्तु ते पित्रा विजेष्ये तान्न संशयः ।

दुर्यो- त्वमेव कुरुमुख्याय धृतराष्ट्राय सौधल ॥ ३०५ ॥

निवेदय यथान्यायं नाहं शक्ये निवेदितुम् ।

(अ. ४९) दुर्योधनवचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३०६ ॥

उपगम्य महाप्राज्ञ शकुनिर्याक्यमब्रवीत् ।

दुर्योधनो महाराज विवर्णो हरिणः कृशः ॥ ३०७ ॥

दीनश्चिन्तापरश्चैव तं विद्धि मनुजाधिप ।

धृत- दुर्योधन कुतोमूलं भृशमार्तोऽसि पुत्रक ॥ ३०८ ॥

अयं त्वां शकुनिः ग्राह्यं विवर्णं हरिणं कृशम् ।

चिन्तयश्च न पश्यामि शोकस्य तव सम्भवम् ॥ ३०९ ॥

आच्छादयसि प्राकारानश्वासि पिशितौदनम् ।

स दीन इव दुर्धर्यं कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ ३१० ॥

दुर्यो- अश्नाम्याच्छादये चाहं यथा कुपुरुषस्तथा ।

न मां प्रीणाति मदभुक्तं श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ॥ ३११ ॥

तस्मादहं विवर्णश्च दीनश्च हरिणः कृशः ।

न कचिद्धि मया तादृग्दृष्टपूर्वो न च श्रुतः ॥ ३१२ ॥

यादृग्धनानामो यज्ञे पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ।

अपर्यन्तं घनीघं तं दृष्ट्वा शत्रोरहं नृप ॥ ३१३ ॥

शमं नैवाभिगच्छामि चिन्तयानो विशाम्पते ।

शकुनि- घृतप्रियश्च कौन्तेयो न च जानाति देवितुम् ॥ ३१४ ॥

आहृतश्चैष्यति व्यक्तं घृतादपि रणाद्रपि ।

नियतं तं विजेष्यामि कृत्वा तु कपटं प्रिमो ॥ ३१५ ॥

आनयामि समृद्धिं तां दिव्यां चोपाह्वयस्य तम् ।

धृव- क्षत्ता मन्त्री महाप्राहः स्थितो यस्यास्मि शासने ॥ ३१६ ॥

तेन सङ्गम्य वेत्स्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ।

दुर्यो- निघर्तविष्यति त्वासौ यदि क्षत्ता समेष्यति ॥ ३१७ ॥

निघृत्ते त्वयि राजेन्द्र मरिष्येऽहमसंशयम् ।

स त्वं मयि मृते राजन्विदुरेण सुखी भव ॥ ३१८ ॥

मोक्ष्यसे पृथिवीं कृत्स्नां किं मया त्वं करिष्यसि ।

आर्तवाप्यं तु तत्तस्य प्रणयोक्तं निशम्य सः ॥ ३१९ ॥

घृतपट्टोऽग्रवीत्प्रेष्यान्दुर्योधनमते स्थितः ।

स्थूणासहस्रैर्दृहतीं शतद्वारां सभां मम ॥ ३२० ॥

मनोरमां दर्शनीयामाशु कुर्वन्तु शिल्पिनः ।

दुर्योधनस्य शान्त्यर्थमिति निश्चित्य भूमिपः ॥ ३२१ ॥

घृतपट्टो महाराज प्राहिणोद्विदुराय वे ।

तच्छ्रुत्वा त्रिदुरो धीमान्घृतपट्टमुपाव्रजत् ॥ ३२२ ॥

मूर्ध्ना प्रणम्य चरणाभिर्दं वचनमब्रवीत् ।

नामिनन्दामि ते राजन्व्यवसायमिमं प्रभो ॥ ३२३ ॥

पुत्रैर्मदो यथा न स्याद्घृतहेतोस्तथा कुरु ।

(अ.५०) विदुरस्य मतिं ज्ञात्वा घृतपट्टोऽभिकासुतः ॥ ३२४ ॥

दुर्योधनमिदं वाम्यमुवाच विजने पुनः ।

अलं घृतेन गान्धारे विदुरो न प्रशंसति ॥ ३२५ ॥

न ह्यसौ सुमहाबुद्धिरहितं नो वदिष्यति ।

तदलं पुन घृतेन घृते मेदो हि दृश्यते ॥ ३२६ ॥

- मेदे विनाशो राज्यस्य तत्पुत्र परिवर्जय ।
 दुर्यो- ज्येष्ठोऽयमिति मां मत्वा श्रेष्ठश्चेति विशाग्यते ॥ ३२७ ॥
 युधिष्ठिरेण सत्कृत्य युको रत्नपरिग्रहे ।
 न मे हस्तः समभवद्वसु तत्प्रतिगृह्यतः ॥ ३२८ ॥
 अतिष्ठन्त मयि श्रान्ते गृह्य दूरादृतं वसु ।
 कृतां विन्दुसरोरत्नैर्मयेन स्फाटिकच्छदाम् ॥ ३२९ ॥ -
 अपद्यं नलिनीं पूर्णामुदकस्येव भारत ।
 षष्ठमुत्कर्षेति मयि प्राहसत्स वृकोदरः ॥ ३३० ॥ -
 सपत्नेनावहासो मे स मां दहति भारत ।
 पुनश्च तादृशीमेव वार्षीं जलजशालिनीम् ॥ ३३१ ॥
 मत्वा शिलासमां तोये पतितोऽस्मि नराधिप ।
 तत्र मां प्राहसत्कृष्णः पार्थेन सह सुस्वरम् ॥ ३३२ ॥
 द्रौपदी च सह स्त्रीभिर्यथयन्ती मनो मम ।
 अद्वारेण विनिर्गच्छन्द्धारसंस्थानरूपिणा । -
 अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विश्वतः ॥ ३३३ ॥
 भीमसेनेन तत्रोक्तो धृतराष्ट्रात्मजेति च ॥ ३३४ ॥
 सम्योध्य प्रहसित्वा च इतो द्वारं नराधिप । -
 नामधेयानि रत्नानां पुरस्ताश्च धृतानि मे ॥ ३३५ ॥
 यानि दृष्टानि मे तस्यां मनस्तपति तच्च मे ।
 धृत- त्वं वै ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेयः पुत्र मा पाण्डुचान्द्विपः ॥ ३३६ ॥
 (अ ५४) द्वेष्टा ह्यसुखमादत्ते यथैव निधनं तथा ।
 तुल्यामिजनवीर्यश्च कथं भ्रातुः श्रियं नृप ॥ ३३७ ॥
 पुत्र कामयसे मोहान्मैवं भूः शाम्य मा शुचः ।
 अथ यज्ञविभूतिं तां काङ्क्षसे भरतर्षभ ॥ ३३८ ॥
 ऋत्विजस्तव तन्वन्तु सप्ततन्तुं महाध्वरम् ।
 आहरिष्यन्ति राजानस्तथापि विपुलं धनम् ॥ ३३९ ॥

अनार्याचरितं तात परस्वसृहणं भृशम् ।
 भव्यापारः परार्थेषु नित्योद्योगः स्वकर्मसु ॥ ३४० ॥
 रक्षणं समुपात्तानामेतद्वेभवलक्षणम् ।
 अन्तर्गन्धां ददद्विचिं कामाननुभवन्प्रियान् ॥ ३४२ ॥
 क्रीडन्स्त्रीभिर्निर्गतङ्कः प्रशाम्य भरतर्षभ ।

दुर्यो- यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलं तु बहुश्रुतः ॥ ३४२ ॥
 (अ. ५५) न स जानाति शास्त्रार्थं दुर्योः सुपरसानिव ।
 जानन्वै मोहयसि मां नावि नारिव संयता ॥ ३४३ ॥
 स्यार्थे किं नावधानं ते उताहो हेष्टि मां भवान् ।
 प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा योगो योरिं प्रवाधते ॥ ३४४ ॥
 तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदो न शस्त्रं छेदनं स्मृतम् ।
 शत्रुश्चैव हि मित्रं च न लेख्यं न च मातृका ॥ ३४५ ॥
 यो वे सन्तापयति य स शत्रुः प्रोच्यते नृप ।
 असन्तोषः धियो मूलं तस्मात्तं कामपीम्यहम् ॥ ३४६ ॥
 समुच्छ्रये यो यतते स राजन्परमो नयः ।
 द्वावेतौ प्रसते भूमिः सर्पो विलशयानिव ॥ ३४७ ॥
 राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रयासिनम् ।
 नास्ति वै जातितः शत्रुः पुरपस्य विशाम्पते ॥ ३४८ ॥
 येन साधारणी वृत्तिः स शत्रुर्नैतरो जनः ।
 शत्रुपक्षं समृध्यन्तं यो मोहात्समुपेक्षते ॥ ३४९ ॥
 व्याधिराप्यायित इव तस्य मूलं छिनत्ति सः ।
 नाप्राप्य पाण्डवैश्वर्यं संशयो मे भविष्यति ॥ ३५० ॥
 अवाप्स्ये वा ध्रियं तां हि शिष्ये वा निहतो युधि ।
 एतादृशस्य किं मेघ जीवितेन विशाम्पते ॥ ३५१ ॥
 वर्धन्ते पाण्डवा नित्यं वयं त्वस्थिरवृद्धयः ।

धृतविचारः, प्रथमधृतम्, द्रौपदीवल्लहरणम्

(अ. ५९) अयमुत्सहते राजञ्छ्रियमाहर्तुमक्षवित् ॥ ३५२ ॥

धृतेन पाण्डुपुत्रेभ्यस्तदनुज्ञातुमर्हसि ।

धृत- सर्वथा पुत्र वलिमिविग्रहो मे न रोचते ॥ ३५३ ॥

धैरं विकारं सृजति तद्वै शङ्खमनायसम् ॥ ३५४ ॥

धुर्यो- धृते पुराणैर्बन्धहारः प्रणीत-

स्तत्रात्ययो नास्ति न सम्प्रहारः ।

तद्गोचता शकुनेर्घान्यमद्य

दुरोदरं पाण्डवैस्त्वं कुरुष्व ॥ ३५५ ॥

ततो विद्वान्विदुरं मन्त्रिमुख्य

मुवाचेद धृतपादो नरेन्द्रः ।

युधिष्ठिरं राजपुत्रं च गत्वा

मद्वाक्येन क्षिप्रमिहानयस्व ॥ ३५६ ॥

समेयं मे बहुरत्ना निचिन्ना

शय्यासनैरुपपन्ना महाद्वै ।

सा दृश्यता भ्रातृभिः सार्धमेत्य

सुहृद्घृतं वर्ततामत्र चेति ॥ ३५७ ॥

(अ. ५८) तत प्रापाद्विदुरोभ्यैरुदारै

र्मनीषिणा पाण्डवानां सकाशे ।

विदुर- इदं तु त्वा कुरुपुत्रोभ्युवाच

पूर्वं पृष्ट्वा कुशलं चाव्ययं च ॥ ३५८ ॥

इयं सभा त्वत्समातुल्यरूपा

भ्रातृणा ते दृश्यतामेत्य पुत्र ।

समागम्य भ्रातृभिः पार्थ तस्यां

सुहृद्घृतं म्रियतां रम्यतां च ॥ ३५९ ॥

युधि-

नाहं राज्ञो धृतयष्टस्य शासना-
 द्वा गन्तुमिच्छामि कवे दुरोदरम् ।
 आहतोऽहं न निवर्ते कदाचि-
 सदाहितं शाश्वतं वै व्रतं मे ॥ ३६० ॥
 एवमुक्त्वा त्रिदुरं धर्मराजः
 प्रायान्निकं सर्वमाशय्य तूर्णम् ।
 प्रायान्छ्रोमृते सगणः सानुयात्रः ।
 सह स्त्रीभिर्द्रौपदीमादि कृत्वा ॥ ३६१ ॥

दैवं हि प्रज्ञां मुष्णाति चक्षुस्तेज इषापतत् ।
 घातुं च वशमन्वेति पार्श्वे नर सितः ॥ ३६२ ॥
 इत्युक्त्वा प्रययो राजा सह क्षत्रा युधिष्ठिरः ।
 स हास्तिनपुरं गत्वा धृतराष्ट्रं गृहं ययौ ॥ ३६३ ॥
 ततो हर्षः समभवन्कौरवाणां विशाम्पते ।

(अ. ५९) प्रविश्य तां समां पार्या युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ३६४ ॥
 यथावयः समेयाना उपविष्टा यथार्हतः ।
 तेषु तत्रोपविष्टेषु सर्वेष्वय नृपेषु च ॥ ३६५ ॥
 शकुनिः सौवलस्तत्र युधिष्ठिरमभाषत ।
 उपस्तीर्णा समा राजन्सर्वे त्वयि वृतक्षणाः ॥ ३६६ ॥
 अक्षानुप्त्वा देवनस्य समयोऽस्तु युधिष्ठिर ।

युधि- अस्मिन्समागमे केन देवन मे भविष्यति ॥ ३६७ ॥
 प्रतिपाणश्च कोन्योऽस्ति ततो द्यूतं प्रवर्तताम् ।

दुर्यो- अहं दातास्मि रत्नाना घनाना च विशाम्पते ॥ ३६८ ॥
 मदर्थे देविता चायं शकुनिर्मातुलो मम ।

(अ. ६०) उपोह्यमाने द्यूते तु राजानः सर्व एव ते ॥ ३६९ ॥
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां समां ततः ।
 भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विदुरश्च महामतिः ॥ ३७० ॥

नातिप्रीतेन मनसा तेन्ववर्तन्त भारत ।

प्रावर्तत महाराज सुहृद्घूतमनन्तरम् ॥ ३७१ ॥

युधि-

अयं बहुधनो राजन्सागरवर्तसम्भवः ।

मणिर्हारोत्तरः श्रीमान्कनकोत्तमभूषणः ॥ ३७२ ॥

एतद्राजन्मम धनं प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ।

दुर्यो-

सन्ति मे मणयश्चैव धनानि सुबहूनि च ॥ ३७३ ॥

मत्सरश्च न मेऽर्थेषु जयस्वेनं दुरोदरम् ।

ततो जग्राह शकुनिस्तानक्षानक्षतस्ववित् ॥ ३७४ ॥

जितमित्येष शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ।

युधि-

सन्ति निष्कसहस्रस्य भाण्डिन्यो भरिताः शुभाः ॥ ३७५ ॥

(भ.११) कोशे हिरण्यमक्षय्यं जातरूपमनेकशः ।

शतं दासीसहस्राणि तरुण्यो हेममद्रिकाः ॥ ३७६ ॥

एतावन्ति च दासानां सहस्राण्युत सन्ति मे ।

सहस्रसंख्या नागा मे मत्तास्तिष्ठन्ति सौबल ॥ ३७७ ॥

रथास्तावन्त एवमे हेमदण्डाः पताकिनः ।

रथानां शकटानां च श्रेष्ठानां चायुतानि मे ॥ ३७८ ॥

ताम्रलोहैः परिवृता निधयो ये चतुःशताः ।

पञ्चद्रौणिक एकैकः सुवर्णस्याहतस्य वै ॥ ३७९ ॥

एतद्राजन्मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निरुतिं समुपाश्रितः ॥ ३८० ॥

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ।

(भ.११) एवं प्रवर्तिते द्यूते घोरे सर्वोपहारिणि ॥ ३८१ ॥

सर्वसंशयनिर्मोका विदुरो वाक्यमब्रवीत् ।

महाराज विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि भारत ।

मुमूर्षोरौषधमिव न रोचेतापि ते श्रुतम् ॥ ३८२ ॥

यद्वै पुरा जातमात्रो रुराव

गोमायुवद्विस्वरं पापचेताः ।

दुर्योधनो भारताना कुलघ्नः

सोयं युक्तो भवतां कालहेतुः ॥ ३८३ ॥

निग्रहादस्य पापस्य मोदन्तां कुरवः सुखम् ।

काकेनेमाश्वित्रयहान् शार्दूलान्बोष्णकेन च ॥ ३८४ ॥

क्रीणीष्व पाण्डवान्यजन्मा मज्जीः शोकसागरे ।

त्यजेत्कुलार्यं पुर्यं ग्रामस्थार्यं कुलं त्यजेत्

ग्रामं जनपदस्थार्यं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३८५ ॥

(अ. ११)

दुर्योधनो ग्लहते पाण्डवेन

प्रीयायसे त्वं जयतीति तच्च ।

अतिनर्मा जायते समग्रहारो

यतो विनाशः समुपैति पुंसाम् ॥ ३८६ ॥

जानीमहे देवितं सौवलस्य

वेद द्यूते निवृत्तिं पार्षतीयः ।

यतः प्राप्तः शकुनिस्तत्र यातु

मा यूयधो भारत पाण्डवेयान् ॥ ३८७ ॥

दुर्यो-

(अ. १४)

परेषामेव यशसा श्लाघसे त्वं

सदा क्षत्तः कुत्सयन्धार्यगृहान् ।

जानीमहे विदुर यत्प्रियस्त्वं

वालानिवास्मानमन्यसे नित्यमेव ॥ ३८८ ॥

उत्सङ्गे च व्याल इवाहितोऽसि

मार्जारवत्पोषकं चोपहंसि ।

भर्तृघ्नं त्वां न हि पापीय आहु-

स्तस्मात्क्षत्तः किं न विमेषि पापात् ॥ ३८९ ॥

न वासयेत्पारवर्ग्यं द्विपन्त

विशेषत क्षत्तरहितं मनुष्यम् ।

स यत्रेच्छसि विदुर तत्र गच्छ

मुसान्विता ह्यसती स्त्री जहाति ॥ ३९० ॥

विदुर-

अबालत्वं मन्यसे राजपुत्र

बालोहमित्येव सुमन्दबुद्धे ।

य सोहृदे पुर्यं स्थापयित्वा

पश्चादेन दूषयते स बालः ॥ ३९१ ॥

लभ्यते खलु पापीयान्नरो नु प्रियवागिह ।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ ३९२ ॥

आशीविपाशेऽत्रविषान्कोपयेन्न च पण्डितः ।

एष तेह वदामीदं प्रपत कुरुनन्दन ॥ ३९३ ॥

शकुनि- बहुधित पराजैपी पाण्डवाना युधिष्ठिर ।

(म.१५) आचक्ष्व वित्त कौन्तेय यदि तेऽस्यपराजितम् ॥ ३९४ ॥

युधि- गवाध्वं बहुधेनूकमसङ्ख्येयमजाविकम् ।

पुरं जनपदो भूमिरघ्राह्मणधनैः सह ॥ ३९५ ॥

राजपुत्रा इमे राजङ्घोभन्ते यैर्विभूषिता ।

कुण्डलानि च निष्काञ्च सर्वं राजविभूषणम् ॥ ३९६ ॥

श्यामो युवा लोहिताक्ष सिंहस्कन्धो महाभुजः ।

नकुलो ग्लह एवैको विद्वयेतन्मम तदनम् ॥ ३९७ ॥

अय धर्मान्सहदेवोनुशास्ति

लोके हास्मिन् पण्डिताख्या गतश्च ।

अनर्हता राजपुत्रेण तेन

दीव्याम्यहं चाप्रियवत्प्रियेण ॥ ३९८ ॥

यो न सङ्ख्ये नौरिव पारनेता

जेता रिपूणा राजपुत्रस्तरस्वी ।

अनर्हता लोकवीरेण तेन

दीव्याम्यहं शकुने फाल्गुनेन ॥ ३९९ ॥

यो नो नेता युधि नः प्रणेता

यथा वज्री दानवशत्रुरेकः ।

अनर्हता राजपुत्रेण तेन

दीव्याम्यहं भीमसेनेन राजन् ॥ ४०० ॥

अहं विशिष्टः सर्वेषां भ्रातॄणां दयितस्तथा ।

कुर्यामहं जितः कर्म स्वयमात्मन्युपप्लुते ॥ ४०१ ॥

एतच्छ्रुत्वा व्ययसितो निरृतिं समुपाधितः ।

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ४०२ ॥

शकुनि- एतत्पापिष्ठमकरोर्यदात्मानं पराजये ।

शिष्टे सति धने राजन्पाप आत्मपराजयः ॥ ४०३ ॥

अस्ति ते धै प्रिया राजन् ग्लह एकोपराजितः ।

पणस्य कृष्णा पाञ्चाली तयात्मान पुनर्जय ॥ ४०४ ॥

युधि- धेदीमध्या दीर्घनेशी ताम्रास्या नातिलोमशा ।

तपैर्धैविधया राजन्पाञ्चाल्याहं सुमध्यया ॥ ४०५ ॥

ग्लहं दीन्यामि चार्वाङ्गया द्रौपद्या हन्त सौवल ।

एषमुक्ते तु यत्ने धर्मराजेन धीमता ॥ ४०६ ॥

धिग्धिगित्येव वृद्धानां सभ्यानां निश्चिता गिरः ।

भीष्मद्रोणरुपादीनां स्वेदश्च समजायत ॥ ४०७ ॥

शिरो गृहीत्वा विदुरो गतसत्त्व इवाभवत् ।

धृतराष्ट्रस्तु तं दृष्ट्वा पर्यपृच्छत्पुनः पुनः ॥ ४०८ ॥

किं जितं किं जितमिति ह्याकारं नाभ्यरक्षत ।

जहर्ष कर्णोऽतिभ्रशं सह दुःशासनादिभिः ॥ ४०९ ॥

इतरेषां तु सभ्यानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ।

सौवलस्त्वभिधायैवं जितकाशी मदोन्कट ।

जितमित्येव तानक्षान्पुनरेवान्वपद्यत ॥ ४१० ॥

दुर्यो- एहि क्षत्तद्रौपदीमानयस्व
(अ. ६९) प्रियां भार्यां सम्मतां पाण्डवानाम् ।
सम्मार्जतां वेदम परैतु शीघ्रं
तत्रास्तु दासीमिरपुण्यशीला ॥ ४११ ॥

विदुर- न हि दासीत्वमापन्ना कृष्णा भवितुमर्हति ।
अनीशेन हि राक्षसा एते न्यस्तेति मे मतिः ॥ ४१२ ॥

दुर्यो- प्रातिकामिन्द्रौपदीमानयस्व
(अ. ७०) न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।
क्षत्ता ह्ययं विद्यत्येव भीतो
न चास्माकं वृद्धिकामः सदैव ॥ ४१३ ॥
एषमुक्तः प्रातिकामी स सूतः
प्रायाच्छीघ्रं राजघचो निशम्य ।
प्रविश्य च श्वेष हि सिंहगोष्ठं
समासदन्महिषीं पाण्डवानाम् ॥ ४१४ ॥

प्रातिकामी- युधिष्ठिरो धृतमदेन मत्तो
दुर्योधनो द्रौपदि त्वामजैपीत् ।
सा त्वं प्रपद्यस्व धृतराष्ट्रस्य वैश्वम् ।
नयामि त्वां कर्मणे याज्ञसेनि ॥ ४१५ ॥

द्रौपदी- गच्छ त्वं कितव गत्वा सभायां पृच्छ सूतज ।
किं तु पूर्वं पयजैपीरात्मानमथवा नु माम् ॥ ४१६ ॥
समां गत्वा स चोवाच द्रौपद्यास्तद्वचस्तदा ।

दुर्यो- इहैवागत्य पाञ्चाली प्रश्नमेनं प्रभाषताम् ॥ ४१७ ॥
इहैव सर्वे शृण्वन्तु तस्याश्चैतस्य यद्वचः ।
स गत्वा राजभवनं दुर्योधनवशानुगः ॥ ४१८ ॥
उवाच द्रौपदीं सूतः प्रातिकामी व्यथयिष्य ॥ ४१९ ॥

सभ्यास्त्वमी राजपुत्र्याह्वयन्ति
 मन्ये प्राप्तः संशयः कौरवाणाम् ।
 न वै समृद्धिं पालयते लघीयान्
 यस्त्वां सभां नेष्यति राजपुत्रि ॥ ४२० ॥
 एवं नूनं व्यदधात्संविधाता
 स्पर्शानुभौ स्पृशतो वृद्धबालौ ।
 धर्मं त्वेकं परमं प्राह लोके
 स नः शमं धास्यति गोप्यमानः ॥ ४२१ ॥
 सोयं धर्मो मात्यगात्कीर्यान्वै
 सभ्यान् गत्वा पृच्छ धर्मं यचो मे ।
 ते मां धूयुर्निश्चितं तत्करिष्ये
 धर्मात्मानो नीतिमन्तो धरिष्ठाः ॥ ४२२ ॥
 श्रुत्वा सूतस्तद्वचो याज्ञसेन्याः
 सभां गत्वा प्राह धाम्न्यं तदानीम् ।
 अयोमुखास्ते न च किंचिद्भू-
 निर्यन्धं तं धार्तराष्टस्य यदया ॥ ४२३ ॥

द्रौपदी-

कुरुन्मज्जस्वायतपत्रनेत्रे
 धर्मैण लब्धासि सभां परैहि ॥ ४२६ ॥
 ततः समुत्थाय सुदुर्मना सा
 विवर्णमामृज्य मुखं करेण ।
 आर्ता प्रदुद्राव यतः स्त्रियस्ता
 वृद्धस्य राज्ञः कुरुपुङ्गवस्य ॥ ४२७ ॥
 ततो जवेनामिसत्सार रोषा-
 द्दुःशानस्तामभिगर्जमानः ।
 दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु
 जमाह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम् ॥ ४२८ ॥
 स तां पराकृष्य सभासमीप-
 मानीय कृष्णामतिदीर्घकेशीम् ।
 दुःशासनो नाथवतीमनाथव-
 द्धकर्प घायुः कदलीमिवार्त्ताम् ॥ ४२९ ॥
 सा कृष्यमाणा नमिताङ्गयष्टि-
 शनैरद्याचाथ रजस्वलास्मि ।
 एकं च वासो मम मन्दद्युदे ।
 सभा नेतुं नार्हसि मामनार्य ॥ ४३० ॥
 ततोऽध्वीतां प्रसभं निगृह्य
 केशेषु कृष्णेषु तदा स कृष्णाम् ।
 रजस्वला वा भव याज्ञसेनि
 एकाग्ररा वाप्यथवा विवह्रा ।
 द्यूते जिता चासि कृतासि दासी
 दासीषु वासश्च यथोपजोषम् ॥ ४३१ ॥
 प्रकीर्णकेशी पतितार्धवह्ना
 दुःशासनेन व्यवधूयमाना ।

'हीमत्यमर्षेण च दह्यमाना
 शनैरिदं वाक्यमुवाच रुष्णा ॥ ४३२ ॥
 इमे सभायामुपनीतशास्त्राः
 क्रियावन्तः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
 गुरुस्थाना गुरवश्चैव सर्वे
 तेषामग्रे नोत्सहे स्यातुमेवम् ॥ ४३३ ॥
 धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां
 धर्मस्तथा क्षत्रविद्वां च वृत्तम् ।
 यत्र ह्यतीतां कुरुधर्मवेलाम्
 प्रेक्षन्ति सर्वे कुरवः सभायाम् ॥ ४३४ ॥
 द्रोणस्य भीष्मस्य च नास्ति सत्त्वं
 क्षन्तुस्तथैवास्य महात्मनोऽपि ।
 राक्षस्तथा हीममधर्ममुग्रं
 न लक्षयन्ते कुरुवृद्धमुख्याः ॥ ४३५ ॥
 न धर्मसीक्ष्यात्तुभगे विवेक्तुं
 शक्नोमि ते प्रश्नमिमं यथावत्
 अस्याम्यद्राक्तः पणितुं परस्वं
 स्त्रियाश्च भर्तुर्वंशतां समीक्ष्य ॥ ४३६ ॥
 द्यूतेऽद्वितीयः शकुनिर्नरेषु
 कुन्तीसुतस्तेन निष्ठप्रकाशः ।
 'न मन्यते तां निरुतिं युधिष्ठिर-
 स्तस्मान्न ते प्रश्नमिमं ब्रवीमि ॥ ४३७ ॥
 अशुद्धभावेनिरुतिप्रवृत्तै-
 रबुध्यमानः कुरुपाण्डवाग्र्यः ।
 सम्भूय सर्वैश्च जितोपि यस्मात्
 पश्चादयं कैतवमभ्युपेतः ॥ ४३८ ॥

भीष्म-

द्रौपदी-

तिष्ठन्ति चेमे कुरव सभाया- ।
 मीशाः सुतानां च तथा स्तुपाणाम् ।
 समीक्ष्य सर्वे मम चापि वाक्यं
 विप्रूत मे प्रश्नमिमं यथावत् ॥ ४३९ ॥
 तथा ध्रुवन्तीं कर्णं रदन्ती-
 मधेक्षमाणां कृपणान्पतींस्तान् ।
 घृकोदरः प्रेक्ष्य युधिष्ठिरं च
 चकार कोपं परमार्तरूपः ॥ ४४० ॥

भीम- भवन्ति गोहे बन्धक्यः कितवाना युधिष्ठिर ।
 (म. १८) न ताभिरुत दीव्यन्ति दया चैवास्ति तास्वपि ॥ ४४१ ॥

एषा ह्यनर्हती घाला पाण्डवान्प्राप्य कौरवैः ।
 त्वत्कृते क्लिश्यते क्षुद्रैर्नृशंसैरुक्तात्मभिः ॥ ४४२ ॥
 अस्याः कृते मन्युरयं त्वयि राज्ञिपात्यते ।
 बाहू ते सम्प्रवक्ष्यामि सहदेवाग्निमानय ॥ ४४३ ॥

अर्जुन- न पुरा भीमसेन त्वमीदृशीर्षदिता गिर ।
 भ्रातरं धार्मिकं ज्येष्ठं कोतिवर्तितुमर्हति ॥ ४४४ ॥
 आहूतो हि परै राजा क्षात्रं व्रतमनुस्मरन् ।
 दीव्यते परकामेन तत्रः कीर्तिकरं महत् ॥ ४४५ ॥

भीम- एवमस्मिन्वृत्तं विद्या यदि नाहं धनञ्जय ।
 दीप्तेग्री सहितौ बाहू निर्दहेय घलादिषु ॥ ४४६ ॥
 तथा तान्दु खितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्धृतसामूजः ।
 दृष्यमाणा च पाञ्चालीं विकर्णं दमन्वीत् ॥ ४४७ ॥
 चत्वार्याहुर्नरैश्चेष्टा प्यसनानि मदीक्षिताम् ।
 मृगया पानमक्षाश्च ग्राम्ये चैवातिरक्तताम् ॥ ४४८ ॥
 एतेषु हि नरः सत्तो धर्ममुत्सृज्य धर्तते ।
 तथाऽयुक्तेन च कृता क्रिया लोको न मन्यते ॥ ४४९ ॥

तदयं पाण्डुपुत्रेण व्यसने वर्तता भृशम् ।
 समाहृतेन कितवैरस्थितो द्रौपदीपणः ॥ ४५० ॥
 साधारणी च सर्वेषां पाण्डवानामनिन्दिता ।
 जितेन पूर्वं चानेन पाण्डवेन कृतः पणः ॥ ४५१ ॥
 इयं च कीर्तिता कृष्णा सौवलेन पणार्थिना ।
 एतत्सर्वं विचार्याहं मन्ये न विजितामिमाम् ॥ ४५२ ॥
 एतच्छ्रुत्वा महाभ्रातः सम्यानामुदतिष्ठत ।
 विकर्णं शंसमानानां सौवलं चापि निन्दताम् ॥ ४५३ ॥
 तस्मिन्नुपरते शब्दे राधेयः क्रोधमूर्च्छितः ।
 प्रगृह्य रचिरं बाहुमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४५४ ॥
 यदा सभायां सर्वस्वं न्यस्तवान्पाण्डवाग्रजः ।
 अभ्यन्तरा च सर्वस्वे द्रौपदी भरतर्षभ ॥ ४५५ ॥
 एषं धर्मजितां कृष्णां मन्यसे न जितां कथम् ।
 मन्यसे वा सभामेतामानीतामेकवाससम् ॥ ४५६ ॥
 अधर्मेणेति तत्रापि गृणु मे वाम्यमुत्तमम् ।
 एको भर्ता स्त्रिया वैधैर्विहितः कुरुनन्दन ॥ ४५७ ॥
 इयं त्वनेकवशगा धन्वकीति विनिश्चिता ।
 अस्याः सभामानयनं न चित्रमिति मे मतिः ॥ ४५८ ॥
 एकाम्बरधरत्वं वाप्यथवापि विवस्त्रता ।
 दुःशासन सुगलोऽयं विकर्णः प्राज्ञादिकः ॥ ४५९ ॥
 पाण्डवानां च वासांसि द्रौपद्याश्चाप्युपाहर ।
 तच्छ्रुत्वा पाण्डवाः सर्वे स्वानि वासांसि भास्त ॥ ४६० ॥
 अवकीर्योत्तरीयाणि सभायां समुपाविशन् ।
 ततो दुःशासनो राजन्द्रीपद्या वसनं वलात् ॥ ४६१ ॥
 सभामध्ये समाक्षिप्य व्यपाक्रुष्टं प्रचक्रमे ।
 आरुप्यमाणे वसने द्रौपद्या चिन्तितो हरिः ॥ ४६२ ॥

गोविन्द द्वारकावासिन्दृष्ण गोपीजनप्रिय ।
 कौरवैः परिभूता मा किं न जानासि केशव ॥ ४६३ ॥
 हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन ।
 कौरवार्णवमग्ना मामुद्धरस्व जनार्दन ॥ ४६४ ॥
 कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्वान्मन्विश्वभावन ।
 प्रपन्ना पाहि गोविन्द कुरुमध्येवसीदतीम् ॥ ४६५ ॥
 याज्ञसेन्या घञ श्रुत्वा कृष्णो गह्वरितोऽभवत् ।
 त्यक्त्वा शय्यासनं पद्भ्या कृपालु कृपयाभ्यगात् ॥ ४६६ ॥
 आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्यास्तु विशाम्पते ।
 तद्रूपमपरं वस्त्रं प्रादुरासीदनेकशः ॥ ४६७ ॥
 नानारागधिरागाणि वसनान्यथ वै प्रभो ।
 प्राबुर्भवन्ति शतशो धर्मस्य परिपालनात् ॥ ४६८ ॥
 तदद्भुततमं लोको वीक्ष्य सर्वे महीभृत ।
 शार्शसुद्रौपदीं तत्र कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ॥ ४६९ ॥
 शशाप तत्र भीमस्तु राजमध्ये वृहत्स्वनः ।
 पितामहाना पूर्वेषा नाह गतिमवाप्नुयाम् ॥ ४७० ॥
 अस्य पापस्य दुर्बुद्धेर्भारतापसदस्य च ।
 न पिवेयं बलाद्भक्षो मित्वा चेद्रुधिः शुधि ॥ ४७१ ॥
 यदा तु वाससा राशि सभामध्ये समाचित ।
 ततो दुःशासन ध्रान्तो व्रीडित समुपान्निशत् ॥ ४७२ ॥
 धिक्शब्दस्तु ततस्तत्र सममृल्लोमहर्षण ।
 सभ्यानां नरदेवानां दृष्ट्वा कुन्तीसुतास्तथा ॥ ४७३ ॥
 ततो बाहू समुत्क्षिप्य निवार्य च सभासदः ।
 विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४७४ ॥
 सभा प्रपद्यते ह्यार्तं प्रज्वलन्निव हव्यचाद् ।
 तं वै सत्येन धर्मेण सभ्या प्रशमयन्त्युत ॥ ४७५ ॥

विकर्णेन यथाप्रज्ञमुक्तः प्रश्नो नराधिपाः ।
भवन्तोऽपि हि तं प्रश्नं विनुवन्तु यथामति ॥ ४७६ ॥
विदुरस्य वचः श्रुत्वा नोचुः किञ्चन पार्थिवाः ।
कर्णो दुःशासनं त्वाह कृष्णां दासीं गृहाश्रय ॥ ४७७ ॥
तां वेषमानां सघीडां प्रलपन्तीं स्म पाण्डवान् ।
दुःशासनः सभामध्ये विचकार्य तपस्थिनीम् ॥ ४७८ ॥

द्रौपदी- अयं मां सुदृढं क्षुद्रः कौरवाणां यशोहरः ।
(७.९९) क्लिश्नाति नाहं तत्सोढुं चिरं शक्यामि कौरवाः ॥ ४७९ ॥
जितां घाप्यजितां वापि मन्यध्वं मा यथा नृपाः ।
तथा प्रत्युक्तमिच्छामि तत्करिष्यामि कौरवाः ॥ ४८० ॥

दुर्यो- तिष्ठत्वयं प्रश्न उदारसत्त्वे
भीमैर्जुने सहदेवे तथैव ।
पत्न्यौ च ते नकुले याज्ञसेनि
चदन्त्वेते वचनं त्वत्प्रसूतम् ॥ ४८१ ॥

भीम- यद्येव गुरुरस्माकं धर्मराजो महामनाः ।
न प्रभुः स्यात्कुलस्यास्य न वयं मर्षयेमहि ॥ ४८२ ॥
ईशो न पुण्यतपसां प्राणानामपि चेश्वरः ।
मन्यतेऽजितमात्मानं यद्येव विजिता वयम् ॥ ४८३ ॥
(७.७९) भीमसेनवचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं तृष्णीभूतमचेतनम् ॥ ४८४ ॥
भीमार्जुनौ यमौ चैव स्थितौ ते नृप शासने ।
प्रश्नं ब्रूहि च कृष्णां त्वमजितां यदि मन्यसे ॥ ४८५ ॥
पथमुक्त्वा तु कौन्तेयमपोह्य वसनं स्वरुम् ।
स्मयन्निवेक्ष्य पाञ्चालीमैश्वर्यमदमोदितः ॥ ४८६ ॥
अभ्युत्समयित्वा राधेयं भीममाघर्षयन्निव ।
द्रौपद्या प्रेक्षमाणाया सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ ४८७ ॥

भीमसेनस्तमालोक्य नेत्रे उत्फाल्य लोहिते ।
 प्रोवाच राजमध्ये तं सभा विथावयन्निव ॥ ४८८ ॥
 पितृभिः सह सालोक्यं मा स्म गच्छेद्भूकोदरः ।
 यद्येतमृहं गदया न भिन्द्या ते महाहवे ॥ ४८९ ॥

- धृतराष्ट्र- हतोऽसि दुर्योधन मन्दबुद्धे
 यस्त्य सभाया कुरुपुङ्गवानाम् ।
 स्त्रियं समाभाषसि दुर्विनीत
 विशेषतो द्रौपदीं धर्मपत्नीम् ॥ ४९० ॥
 एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी
 हितान्वेयी बान्धवानामपायात् ।
 कृष्णां पाञ्चालीमप्रवीत्सान्स्वपूर्वं
 विमृश्यैतत्प्रशया तत्त्वबुद्धि ॥ ४९१ ॥
 वरं वृणीष्व पाञ्चालि मत्तो यदभिवाञ्छसि ।
 धधूनां हि विशिष्टा मे त्वं धर्मपरमा सती ॥ ४९२ ॥
 द्रौपदी- ददासि चेद्वरं मह्यं वृणोमि भरतर्षभ ।
 सपर्यधर्मानुग. धीमानदासोऽस्तु युधिष्ठिरः ॥ ४९३ ॥
 धृत- एवं भवतु कल्याणि यथा त्वमभिभाषसे ।
 द्वितीयं ते वरं भद्रे ददानि धरयस्व ह ॥ ४९४ ॥
 द्रौपदी- सरथौ सधनुष्यौ च भीमसेनघनञ्जयौ ।
 यमौ च धरये राजधदासान्स्ववशानहम् ॥ ४९५ ॥
 धृत- तयास्तु ते महामागे यथा त्वं नन्दिनीञ्छसि ।
 तृतीयं धरयास्मत्तो नासि द्वाभ्या सुसंस्तृता ॥ ४९६ ॥
 द्रौपदी- लोभो धर्मस्य नाशाय भगवद्वाहमुत्सहे ।
 अनर्हो धरमादातु तृतीयं राजसत्तम ॥ ४९७ ॥
 एकमाहुर्वैश्यवरं द्वौ तु क्षत्रद्वियो धरौ ।
 त्रयस्तु यशो राजेन्द्र ग्राहणस्य शतं धरा ॥ ४९८ ॥

धृतराष्ट्र- अजातशत्रो भद्रं ते अरिष्टं स्यस्ति गच्छत ।

(अ. ७३) अनुज्ञाताः सहघनाः स्वराज्यमनुशासत ॥ ४९९ ॥

दुर्योधनस्य पार्ष्ण्यं तत्तात हृदि मा कृयाः ।

इत्युक्तो भरतश्रेष्ठ धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ५०० ॥

कृत्वार्यसमयं सर्वं प्रतस्थे भ्रातृभिः सह ।

। अनुद्युतम्, पाण्डवानां वनगमनम्

(अ. ७४) अथ दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौमलः ॥ ५०१ ॥

मित्रः सङ्गम्य सहिताः पाण्डवान्प्रतिमानिनः ।

वैचित्रधीर्य राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ॥ ५०२ ॥

अभिगम्य त्वरायुक्ताः दलक्ष्णं वचनमनुवन् ।

दुर्यो- न त्वयेदं धृतं राजन्यज्जगाद बृहस्पतिः ॥ ५०३ ॥

सर्वोपायैर्निहन्तव्याः शत्रवः शत्रुसूदन ।

न क्षंस्यन्ते तथास्माभिर्जातु विप्ररता हि ते ॥ ५०४ ॥

द्रौपद्याश्च पश्चिंशं कस्तेषां क्षन्तुमर्हति ।

पुनर्दीव्याम भद्रं ते वनवासाय पाण्डवैः ॥ ५०५ ॥

एतत्कृत्यतमं राजन्नस्माकं भरतर्षभ ।

धृतराष्ट्र- तूर्णं प्रत्यानयस्वैतान्कामं व्यध्वगतानपि ॥ ५०६ ॥

आगच्छन्तु पुनर्धृतमिदं कुर्वन्तु पाण्डवाः ।

(अ. ७६) ततो व्यध्वगतं पार्थं प्रातिकामी युधिष्ठिरम् ॥ ५०७ ॥

उवाच वचनाद्राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।

उपास्तीर्णा सभा राजन्नक्षानुप्त्वा युधिष्ठिर ॥ ५०८ ॥

एहि पाण्डव दीन्येति पिता त्वाहेति भारत ।

युधिष्ठिर- अक्षदूते समाह्वानं नियोगात्स्थविरस्य च ॥ ५०९ ॥

जानन्नपि क्षयकरं नातिभ्रमितुमुत्सहे ।

इति मुचन्निवृत्ते भ्रातृभिः सह पाण्डवः ॥ ५१० ॥

जानंश्च शकुनेर्मायां पार्यो द्यूतमियात्पुनः ।
विविशुस्ते सभां तां तु पुनरेव महारथाः ॥ ५११ ॥

शकुनि- अमुञ्चत्स्थविरो यद्वो घनं पूजितमेव तत् ।
महाघनं ग्लहं त्वेकं शृणु भो भरतर्षभ ॥ ५१२ ॥
वयं वा द्वादशाब्दानि युष्माभिर्द्यूतनिर्जिताः ।
प्रविशेम महारण्यं रौखाजिनवाससः ॥ ५१३ ॥
त्रयोदशं च सजने अज्ञाता- परिवत्सरम् ।
ज्ञाताश्च पुनरन्यानि घने वर्षाणि द्वादश ॥ ५१४ ॥
अस्माभिर्निर्जिता यूयं घने द्वादशयत्सरान् ।
घसध्व कृष्ण्या सार्धमजिनैः प्रतिवासिताः ॥ ५१५ ॥
त्रयोदशं च सजने अज्ञाता- परिवत्सरम् ।
ज्ञाताश्च पुनरन्यानि घने वर्षाणि द्वादश ॥ ५१६ ॥
अत्रयोदशे च निर्वृत्ते पुनरेव यथोचितम् ।
स्वराज्यं प्रतिपत्तव्यमितरैरथवेतरैः ॥ ५१७ ॥
अनेन व्यवसायेन क्षीव्याम पुरपर्यभाः ।
प्रतिजग्राह तं पार्यो ग्लह जग्राह सौवल ॥ ५१८ ॥
जितामिन्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभापत ।
(अ. ७७) ततः पराजिताः पार्यो वनवासाय दीक्षिताः ॥ ५१९ ॥
। अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ।
अजिनैः संवृतान्दृष्ट्वा हृतपञ्चानरिन्दमान् ॥ ५२० ॥
प्रस्थितान्वनवासाय ततो दुःशासनोऽथवीत् ।
प्रवृत्तं घातपादस्य चक्रं राहो महात्मनः ।
पराजिताः पाण्डवेया विपत्तिं परमां गताः ॥ ५२१ ॥
सूक्ष्मप्रावारनजिनोत्तरीयान्
दृष्ट्वा रण्ये निर्धनानप्रतिष्ठान् ।

कां त्वं प्रीतिं लप्स्यसे याज्ञसेनि

पतिं वृणीष्वेह यमन्यमिच्छसि ॥ ५२२ ॥

भीम- कूरं पापजनैर्जुष्टमकृतार्थं प्रभाषसे ।

गान्धारविद्यया हि त्वं राजमध्ये विकृत्यसे ॥ ५२३ ॥

यथा तुदसि मर्माणि चाक्षरैरिह नो भृशम् ।

तथा स्मारयिता तेऽहं कृन्तन्मर्माणि संयुगे ॥ ५२४ ॥

एवं वृथाणमजिनैर्विवासितं

दुःशासनस्तं परिनृत्यति स्म ।

मध्ये कुरुणां धर्मनिबद्धमार्गं

गौर्गौरिति स्माद्वयन्मुक्तलज्जः ॥ ५२५ ॥

भीम- मैव स्म सुरतांल्लोकान्गच्छेत्पार्यो वृकोदरः ।

यदि वक्षो हि ते भित्वा न पिवेच्छोणितं रणे ॥ ५२६ ॥

धार्तराष्ट्रान्रणे हत्वा मिपतां सर्वधन्विनाम् ।

शमं गन्तास्मि न चिरात्सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ ५२७ ॥

अहं दुर्योधनं हन्ता कर्णं हन्ता धनञ्जयः ।

शकुनिं चाक्षकितवं सहदेवो हनिष्यति ॥ ५२८ ॥

एवं ते पुरुषध्यात्राः सर्वे ध्यायतवाहयः ।

प्रतिज्ञा बहुलाः कृत्वा धृतराष्ट्रमुपागमन् ॥ ५२९ ॥

युधि- आमन्त्रयामि भरतांस्तथा वृद्धं पितामहम् ।

(अ.७८) विदुरं धृतराष्ट्रं च धार्तराष्ट्रांश्च सर्वशः ॥ ५३० ॥

सर्वानामन्य गच्छामि द्रष्टाऽस्मि पुनरेत्यथः ।

विदुर- आर्या पृथा राजपुत्री नारण्यं गन्तुमर्हति ॥ ५३१ ॥

इह वत्स्यति कल्याणी सत्कृता मम वेदमनि ।

एधमुक्तस्तथेत्युक्त्वा पाण्डवः सत्यविक्रमः ॥ ५३२ ॥

भीष्मद्रोणौ नमस्कृत्य प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ।

(अ.७९) तस्मिन्सम्प्रस्थिते कृष्णा वृथां प्राप्य यशस्विनीम् ॥ ५३३ ॥

अपृच्छद्भृशदुःखार्ता याश्चान्यास्तत्र योषितः ।
 कुन्ती च भृशसन्तप्ता द्रौपदीं प्रेक्ष्य गच्छतीम् ॥ ५३४ ॥
 शोकविह्वलया वाचा कृच्छ्राद्वचनमब्रवीत् ।
 सभाग्याः कुरवश्चेमे ये न दग्धास्त्वयाऽनघे ॥ ५३५ ॥
 अरिष्टं व्रज पन्थानं मदनुध्यानवृंहिता ।
 सहदेवश्च मे पुत्रः सदावेक्ष्यो घने वसन् ॥ ५३६ ॥
 यथेदं व्यसनं प्राप्य नायं सीदेन्महामतिः ।
 अथापश्यत्सुतान्सर्वान्हतामरणवाससः ॥ ५३७ ॥
 कुरुचर्मावृततनूस् हिया किञ्चिदवाङ्मुखान् ।
 तदवस्थान्सुतान्सर्वानुपसृत्यातिवत्सला ॥ ५३८ ॥
 स्वजमानावदच्छोकात्तत्तद्विलपती बहु ।
 कथं सद्धर्मचारिभ्रान्भृतस्थितिविभूषिताम् ॥ ५३९ ॥
 व्यसनं च समभ्यागात्कोऽयं विधिविपर्ययः ।
 कथं वत्स्यथ दुर्गेषु घने ऋद्धिविनाकृताः ॥ ५४० ॥
 अन्तवत्यसुधर्मेऽस्मिन्धात्रा किञ्चु प्रमादतः ।
 ममान्तो नैव विहितस्तेनायुर्न जहाति माम् ॥ ५४१ ॥
 हा कृष्ण द्वारकावासिन्कासि सङ्कपर्णानुज ।
 इमे सद्धर्ममाहात्म्यशोवीर्यानुवर्तिनः ॥ ५४२ ॥
 नार्हन्ति व्यसनं भोक्तुं नन्वेषां म्रियतां दया ।
 एवं विलपतीं कुन्तीमभिवाद्य प्रणम्य च ॥ ५४३ ॥
 पाण्डवा विगतानन्दा वनायैव प्रव्रजुः ।
 विदुरश्चापि तामार्तां कुन्तीमाश्वास्य हेतुभिः ॥ ५४४ ॥
 प्रावेशयद्गृहं क्षत्ता स्वयमार्ततरः शनैः ।
 ततो जगाम विदुरो घृतपाशूनिवेशनम् ॥ ५४५ ॥

(अ. ८०) घृतपाशूऽब्रवीन्क्षत्तरपावर्तय पाण्डवान् ।

यदि ते न निवर्तन्ते सत्कृता यान्तु पाण्डवाः ॥ ५४६ ॥

सशस्त्रस्थपादाता भोगयन्तश्च पुरकाः ।

(अ. ८१) घनं गनेषु पार्येषु निर्जितेषु दुरोदरे ॥ ५४७ ॥

धृतपादं महायज्ञ तदा चिन्ता समाविशत् ।

तं चिन्तयानमासीनं धृतपादं जनेश्वरम् ॥ ५४८ ॥

निश्चयसन्तमनेनाग्रमिति होराच सञ्चयः ।

तत्रेवं सुरनं राजन्महद्वैरमुपस्थितम् ॥ ५४९ ॥

प्रिनाशो येन लोकस्य सानुरन्धो भविष्यति ।

यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरगाय परामयम् ॥ ५५० ॥

बुद्धिं तस्यापश्यन्ति सोराचीनानि पश्यति ।

न कालो दण्डमुद्यम्य शिरः कृन्तति कस्यचित् ॥ ५५१ ॥

कालस्य धलमेताद्विपरीतार्थदर्शनम् ।

आसादितमिदं घोरं तुमुल लोमहर्षणम् ।

पाञ्चालीमपकर्षद्भिः सभामध्ये तपस्विनीम् ॥ ५५२ ॥

उपकथा १ जरासन्धजन्म

कृष्ण- राजा धृष्टद्यो नाम मगधाधिपतिरली ।

(अ. १७) स काशिराजस्य सुते यमजे भरतर्षभ ॥ १ ॥

उपयेमे महावीर्यो रूपद्रविणसंयुते ।

नाससाद नृपश्रेष्ठ. पुत्रं कुलविध्वनम् ॥ २ ॥

अथ काक्षीयत. पुत्रं गौतमस्य महात्मनः ।

शुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं चण्डकौशिकम् ॥ ३ ॥

यदृच्छयागतं तं तु वृक्षमूलमुपाश्रितम् ।

पत्नीभ्यां सहितो राजा सर्वैरुत्तैरतोभयत् ॥ ४ ॥

तमप्रीत्सत्यधृति. सत्यवागृषिसत्तमः ।

परितुष्टोऽस्मि राजेन्द्र यं वरय सुव्रत ॥ ५ ॥

राजा- भगवन् राज्यमुत्सृज्य प्रस्थितोऽहं तपोवनम् ।
 किं वरेणात्पभाग्यस्य किं राज्येनाप्रजस्य मे ॥ ६ ॥
 तस्योपविष्टस्य मुनेरुत्सङ्गे निपपात ह ।
 अधानमश्रुकोदधमेकमाप्रफलं किल ॥ ७ ॥
 तत्प्रगृह्य मुनिश्रेष्ठो हृदयेनाभिमन्त्र्य च ।
 राज्ञे वृदावप्रतिमं पुत्रसम्प्राप्तिकारणम् ॥ ८ ॥
 उवाच च महाप्राज्ञस्तं राजानं महामुनिः ।
 गच्छ राजन्कृतार्थोऽसि निवर्तस्व नराधिप ॥ ९ ॥
 एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं स नृपः स्वगृहं गतः ।
 द्वाभ्यामेकं फलं प्रादात्पत्नीभ्यां भरतर्षभ ॥ १० ॥
 ते तदाद्यं द्विधा कृत्वा भक्षयामासतुः शुभे ।
 तयोः समभयद्वर्भः फलप्राशनसम्भवः ॥ ११ ॥
 अथ काले महाप्राज्ञ यथासमयमागते ।
 प्रजायेतामुमे राजञ्छरीरशकले तदा ॥ १२ ॥
 एकाक्षिणाहुचरणे अर्धोदरमुखस्त्रिचे ।
 दृष्ट्वा शरीरशकले प्रवेपतुर्गमे शृशम् ॥ १३ ॥
 उद्विग्ने सह सम्मन्त्र्य ते भगिन्यौ तदाऽबले ।
 सजीवे प्राणिशकले तत्प्रजाते सुदुःखिते ॥ १४ ॥
 ते चतुष्पथनिक्षिप्ते जरा नामाथ राक्षसी ।
 संयोजयामास तदा विद्यानवलचोदिता ॥ १५ ॥
 ते समानीतमात्रे तु शकले पुरुषर्षभ ।
 एकमूर्तिधरो वीरः कुमारः समपद्यत ॥ १६ ॥
 सा तं बालमुपादाय मेघलेखेव भास्करम् ।
 कृत्वा च मानुषं रूपमुवाच घसुधाधिपम् ॥ १७ ॥
 धृष्टद्रथ सुतस्तेऽयं मया दत्तः प्रगृह्यताम् ।
 तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिवत्शासनात् ॥ १८ ॥

धारीजनपरित्यक्तो मयायं परिरक्षितः ।

(७ १८) जरा नामाऽस्मि भद्र ते राक्षसी कामरुपिणी ॥ १९ ॥

तव वेदमनि राजेन्द्र पूजिता न्यवसं सुरम् ।

गृहे गृहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठामि राक्षसी ॥ २० ॥

गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा सृष्टा स्वयम्भुवा ।

दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्यरुपिणी ॥ २१ ॥

यो मां भक्त्या लिखेत्कुण्ड्ये सपुत्रां यौयनान्विताम् ।

गृहे तस्य भवेद्दृष्टिरन्यथा क्षयमाप्नुयात् ॥ २२ ॥

त्वद्गृहे तिष्ठमानाह पूजिताहं सदा विमो ।

साहं प्रत्युपकारार्थं चिन्तयाम्यनिशं तव ॥ २३ ॥

तवेमे पुत्रशकले दृष्टव्यस्मि धार्मिक ।

संश्लेषिते मया दैवात्कुमार. समपद्यत ॥ २४ ॥

तव भान्यान्महाराज हेतुमात्रमहं त्विह ।

गृहसम्पूजनात्तुष्टया मया प्रत्यर्पितस्तत्र ॥ २५ ॥

स सङ्गृह्य कुमारं तं प्रविशेश गृहं नृप ।

तस्य नामाकरोद्येव पितामहसम. पिता ।

जरया सन्वितो यस्माज्जरासन्धो भवत्वयम् ॥ २६ ॥ ५७८ ॥

उपक्रया २ शिशुपालजन्म

मीप्स- चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः ।

(७.४३) रासभारावसदृशं ररास च ननाद च ॥ १ ॥

तेनास्य मातापितरौ त्यागाय पुरुता भक्तिम् ।

तत. समार्यं नृपतिं वागुवाचाशरीरिणी ॥ २ ॥

एष ते नृपते पुत्र. धीमाज्ञातो बलाधिक. ।

तस्मादस्मान्न मेतव्यमत्र्यग्र. पाद्वि वै शिशुम् ॥ ३ ॥

संश्रुत्योदाहृतं वाक्यं भूतमन्तर्हितं ततः ।
 पुत्रस्नेहाभिसन्तप्ता जननी वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 श्रोतुमिच्छामि पुत्रस्य कोऽस्य मृत्युर्मविष्यति ।
 अन्तर्भूतं ततो भूतमुवाचेदं पुनर्वचः ॥ ५ ॥
 यस्योत्सङ्गे गृहीतस्य भुजावभ्यधिकाबुभौ ।
 पतिष्यतः क्षितितले पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ ६ ॥
 तृतीयमेतद्बालस्य ललाटस्थं तु लोचनम् ।
 निमज्जिष्यति तं दृष्ट्वा सोऽस्य मृत्युर्मविष्यति ॥ ७ ॥
 व्यक्षे चतुर्भुजं श्रुत्वा तथा च समुदाहृतम् ।
 पृथिव्यां पार्थिवाः सर्वे अभ्यागच्छन्दिदृक्षवः ॥ ८ ॥
 तान्पूजयित्वा सम्प्राप्तान्यथार्हं स महीपतिः ।
 एकैकस्य नृपस्याङ्गे पुत्रमारोपयत्तदा ॥ ९ ॥
 ततश्चेदिपुरं प्रातौ सङ्कर्षणजनार्दनौ ।
 यादवौ यादवीं द्रुपुं स्वसारं तौ पितुस्तदा ॥ १० ॥
 पुत्रं दामोदरोत्सङ्गे देवी सश्वदधात्स्वयम् ।
 न्यस्तमात्रस्य तस्याङ्गे भुजावभ्यधिकाबुभौ ॥ ११ ॥
 पेतुस्तच्च भयनं न्यमज्जत ललाटजम् ।
 तद्दृष्ट्वा व्यथिता त्रस्ता वरं कृष्णमयाचत ॥ १२ ॥
 शिशुपालस्यापराधान्क्षमेथास्त्यं महाबल ।
 मत्पुत्रे यदुशार्दूल बिद्धयेनं मे वरं प्रभो ॥ १३ ॥
 कृष्ण- अपराधशतं क्षाम्यं मया ह्यस्य पितृष्वसः ।
 पुत्रस्य ते वघार्हस्य मा त्वं शोके मनः कृथाः ॥ १४ ॥ ५९२ ॥

आदितः श्लोकाः ॥ १९६१ ॥

॥ इति श्रीमहाभारतसारे समापर्व समाप्तम् ॥

महाभारतसारः

वनपर्व

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

पाण्डवानां काम्यकवनप्रवेशः

वैशम्पायन- एषं श्रुतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।

(अ.१) धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात् ॥ १ ॥

इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्याः परिचतुर्दश ।

रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥ २ ॥

आजग्मुर्जह्निषीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ।

ते तं दिवसशेषेण घटं गत्वा तु पाण्डवाः ॥ ३ ॥

उदकेनैव तां रात्रिमूपुस्ते दुःखकर्षिताः ।

अनुजग्मुश्च तत्रैतान्स्नेहात्केचिद्विजातयः ॥ ४ ॥

साग्नयोऽनग्नयश्चैव सशिष्यगणवान्धवाः ।

(अ.२) प्रभातायां तु शर्वर्यां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ ५ ॥

घनं वियासतां विप्रास्तस्थुर्मिक्षाभुजोऽग्रतः ।

तानुयाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥

घयं हि हृतसर्वस्वा घनं गच्छाम दुःखिताः ।

परिक्षेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाः- गतिर्या भवतां राजंस्तां घयं गन्तुमुद्यताः ।

अस्मत्पोषणजा चिन्ता माभूत्ते हृदि पार्थिव ॥ ८ ॥

स्वयमाहृत्य चाश्वानि त्वानुयास्यामहे वयम् ।

अनुध्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव ॥ ९ ॥

- कथामिश्चामिरम्याभिः सह रस्यामहे वयम् ।
 युधि- पवमेतन्न सन्देहो रमेऽहं सततं द्विजैः ॥ १० ॥
 न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ।
 कथं द्रक्ष्यामि वः सर्वान्स्वयमाहृत्य भोजिनः ॥ ११ ॥
 तमध्यात्मरतो विद्वाञ्छौनको नाम वै द्विजः ।
 योगे साङ्ख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
 दिघसे दिघसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १३ ॥
 अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनस्य च ।
 शारीरमानसैर्दुर्खैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥ १४ ॥
 धर्मार्थं यस्य चित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।
 प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य श्रेयो न स्पर्शनं नृणाम् ॥ १५ ॥
 युधिष्ठिरैवं सर्वेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि ।
 धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ १६ ॥
 युधि- नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेषुता मम ।
 भरणार्थं तु विप्राणां ब्रह्मन्काङ्क्षे न लोभतः ॥ १७ ॥
 कथं ह्यस्मद्विधो ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे ।
 भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ॥ १८ ॥
 शौनक- पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ।
 तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ १९ ॥
 सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहात् ।
 तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्व्वात्ममनोरथम् ॥ २० ॥
 (अ.३) शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुरो युधिष्ठिरः ।
 पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ २१ ॥
 प्रस्थितं मानुयान्तीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 न चास्मि पोषणे शक्तो यद्बुद्धु खसमन्वितः ॥ २२ ॥

परित्यक्तुं न शक्तोऽस्मि दानशक्तिश्च नास्ति मे ।

कथमत्र मया कार्यं तद्गृही भगवन्मम ॥ २३ ॥

धौम्य- गत्वोत्तरायणं तेजोरसानुद्धृत्य रश्मिभिः ।

दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ॥ २४ ॥

क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन्नोपधीरोपधीपतिः ।

दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ २५ ॥

एवं भानुमयं ह्यश्वं भूतानां प्राणधारणम् ।

पितैष सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं व्रज ॥ २६ ॥

एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।

धर्मराजो विशुद्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् ॥ २७ ॥

सोऽधगाह्य जल राजा देवस्यामिमुखोऽभयत् ।

शुचिः प्रयतन्गम्भूत्वा स्तोत्रमारब्धवांस्ततः ॥ २८ ॥

युधि- त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्यमात्मा सर्वदेहिनाम् ।

त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियायताम् ॥ २९ ॥

त्वं ममापन्नकामस्य सर्वातिथ्यं चिक्कीर्यतः ।

अन्नमन्नपते दातुमभितः श्रद्धयार्हसि ॥ ३० ॥

ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डयम् ।

धिषस्यान्- अहमश्रं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ ३१ ॥

गृहीष्य पिठरं तान्नं मया दत्तं नराधिप ।

यायद्वत्स्यति पाञ्चाली पात्रेणानेन मुनत ॥ ३२ ॥

फलमूलामियं शाकं संसृतं यन्महानसे ।

चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ॥ ३३ ॥

एवं दिवाकरात्पाप्य दिवाकरसमप्रभः ।

कामान्मनोभिलषितान्ब्राह्मणेभ्योऽन्नान्प्रभुः ॥ ३४ ॥

ततः वृतस्वस्यथना धौम्येन गृह गार्हयाः ।

द्विजसङ्घः परिपृष्ट्वा प्रययुः काप्यर्षं वनम् ॥ ३५ ॥

विदुरस्य निर्गमः, प्रत्यागमनम्, दुर्योधनाय भैरवशापः

(अ.४)

घनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डयेषु
 भद्राचश्रुस्तप्यमानोऽग्निर्यथेयः ।
 धर्मात्मानं विदुरमगाधमुद्धि
 सुसासीनो वाप्यमुवाच राजा ॥ ३६ ॥

पथं गते विदुर यदथ कार्यं
 तत्त्वं पूयाः साधु कार्याणि वेत्सि ।
 त्रिषर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र
 राज्यं चेदं धर्ममूलं यदन्ति ॥ ३७ ॥

स वै धर्मो विप्रलब्धः सभायां
 पापात्मभिः सौमलेयप्रधानैः ।
 एष धर्मः परमो यत्स्वयेन
 राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृह्येत् ॥ ३८ ॥

उक्तं पूर्वं जातमात्रे मुते ते
 मया यत्ते हितमासीत्तदानीम् ।
 पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्य
 हितं परं न च तत्त्व चकर्थ ॥ ३९ ॥
 इदं च राजन् हितमुत्तमं न चेत्
 मेव कर्ता परितप्तासि पश्चात् ।

दुःशासनो याचतु भीमसेन
 सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजा च ॥ ४० ॥
 युधिष्ठिर त्वं परितप्तस्त्वयस्व
 राज्ये नैनं स्थापयस्वाभिपूज्य ।

एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभाया
 मिह प्रोक्तं पाण्डवान्प्राप्य मा च ॥ ४१ ॥

विदुर-

धृतराष्ट्र-

हितं तेयामहिनं मामकाना-
मेतत्सर्वं मम नापैति चेतः ।
तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति
कयं हि पुत्रं पाण्डवार्ये त्यजेयम् ॥ ४२ ॥
स मां जिह्मं विदुर सर्वं व्रणीषि ।
ययेच्छुक्रं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वम् ॥ ४३ ॥

(अ.५) विदुरस्त्वय पाण्डूनां सख दर्शनलालसः ।
जगामीकरयेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥ ४४ ॥
तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेया-
प्रत्यगृह्णन्पते सर्वं पथ ।
स चापि तेभ्यो विस्तरनः शशंस
यथावृत्तो धृतराष्ट्रोऽस्मिन्नेव ॥ ४५ ॥

(अ.६) गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्प्रति ।
धृतराष्ट्रो महाप्राणः पर्यतप्यत भारत ॥ ४६ ॥
विदुरस्य प्रभाव च सन्वित्रिग्रहकारितम् ।
विबुद्धिं च परा मत्वा पाण्डवानां भविष्यति ॥ ४७ ॥
समीपोपस्थितं राजा सञ्जय घाम्यमव्रणीत् ।
भ्राता मम सुहृदैव साक्षाद्वर्म द्वापरः ॥ ४८ ॥
तस्य स्मृत्याद्य सुम्रशं हृदय दीर्यतीज मे ।
तमानयस्य धर्मज्ञ मम भ्रातरमाशु वे ॥ ४९ ॥
सञ्जयो वाढमित्युक्त्वा प्राद्वन्काम्यकं प्रति ।
राज्ञा पृष्ट स कुशलं सुरासीनश्च सञ्जयः ॥ ५० ॥
शशंसागमने हेतुमिदं चैवाप्रगोडच ।
राजा स्मरति ते शतधृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ५१ ॥
तं पश्य गत्वा त्व क्षिप्रं मञ्जीरय च पार्थिवम् ।
एवमुक्तस्तु विदुरो पुनरायाद्राजाह्वयम् ॥ ५२ ॥

तमववीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽश्विकासुतः ।

दिष्टया प्राप्तोऽसि धर्मज्ञ दिष्टया स्मरसि मेऽनघ ॥ ५३ ॥

सोऽङ्गमानीय विदुरं मूर्धन्याव्राय चैव ह ।

क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मयानघ ॥ ५४ ॥

विदुर- क्षान्तमेव मया राजशत्रु कार्या विचारणा ।

पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशास्तव भारत ॥ ५५ ॥

दीना इतीय मे बुद्धिरभिपन्नाद्य तान्प्रति ।

(अ.७) धृत्वा च विदुरं प्राप्तं यद्वा च परिसान्त्वितम् ॥ ५६ ॥

धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्यतप्यत दुर्मतिः ।

स सौयलेयमानाय्य कर्णदुःशासनौ तथा ॥ ५७ ॥

अग्रयोद्धचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः ।

षयं तु शस्त्राण्यादाय रथानास्थाय दंशिताः ॥ ५८ ॥

गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्यनगोचरान् ।

तस्य तद्वचनं धृत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः ॥ ५९ ॥

निर्ययुः पाण्डवान्हन्तुं सहिताः कृतनिश्चयाः ।

तान्प्रस्थितान्परिहाय कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ ६० ॥

आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।

प्रतिपिधाय तान्सर्वान्भगवांल्लोकपूजितः ॥ ६१ ॥

प्रहाचक्षुपमासीनमुवाचान्येत्य सत्वरम् ।

(अ.८) धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ॥ ६२ ॥

न मे प्रियं महाबाहो यद्रताः पाण्डवा वनम् ।

तदयं किं नु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्दधीः ॥ ६३ ॥

पाण्डवान्नित्यसङ्कुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ।

धार्यतां साध्वयं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः ॥ ६४ ॥

वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन्प्राणान्धिमोक्ष्यति ।

विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः ॥ ६५ ॥

अधर्ममयशस्यं च मा राजन्प्रतिपद्यताम् ।

घृत- परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम् ॥ ६६ ॥

(अ.९) पुत्रस्नेहेन भगवज्ज्ञानध्वनिं प्रियव्रत ।

व्यास- वैचित्रवीर्यं नृपते सत्यमाह यथा भवान् ॥ ६७ ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।

त्रिविष्टपगता राजन्सुरभी प्रास्वत् किल ॥ ६८ ॥

इन्द्र- किमिदं रोद्विषि शुमे कश्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ।

मनुष्येष्वथ नागेषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ६९ ॥

सुरभि- पश्यैनं कर्पकं क्षुद्रं दुर्वलं मम पुत्रकम् ।

प्रतोदेनाभिनिष्पन्तं लाङ्गलेन च पीडितम् ॥ ७० ॥

शक्र- तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने ।

किं कृपायितवत्यत्र पुत्र एकत्र हन्यति ॥ ७१ ॥

सुरभि- यदि पुत्रसहस्राणि सर्वत्र समतैव मे ।

दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ ७२ ॥

व्यास- तद्यथा सुरभिः प्राह समतैवास्तु ते तथा ।

सुतेषु राजन्सर्वेषु हीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ ७३ ॥

यदि पार्थिव कौरव्याञ्जीवमानानिहेच्छसि ।

दुर्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः ॥ ७४ ॥

घृत- एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने ।

(अ.१०) अन्यशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ ७५ ॥

व्यास- अयमापाति वै राजन्मैत्रेयो भगवानृषिः ।

एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानृषिः ॥ ७६ ॥

अनुशास्ता यथान्यार्थं शमायास्य कुलस्य च ।

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत ॥ ७७ ॥

पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ।

ततो व्यावृत्य राजानं दुर्योधनममर्पणम् ॥ ७८ ॥

उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रयो भगवानृषिः ।
 मा दुह. पाण्डवान् राजन्कुरुष्व प्रियमात्मन ॥ ७९ ॥
 पाण्डवानां कुरूणा च लोऋस्य च नरर्षभ ।
 ते हि सर्वे नरव्याघ्रा. शूरा विमान्तयोधिनाः ॥ ८० ॥
 हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसा कामरूपिणाम् ।
 हिडिम्बवकमुख्यानां किर्मीरस्य च रक्षस. ॥ ८१ ॥
 इत. प्रद्रवता रात्रौ य. स तेषा महात्मनाम् ।
 आवृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्थौ गिरिरिषाचल ॥ ८२ ॥
 तं भीम समरश्लाघी बलेन बलिनां वर. ।
 जघान पशुमारेण व्याघ्र भुद्रमृगं यथा ॥ ८३ ॥
 पश्य दिग्विजये राजन्यथा भीमेन पातित. ।
 जरासन्धो महेष्वासो नागायुतबलो युधि ॥ ८४ ॥
 सम्बन्धी घासुदेवश्च श्याला. सर्वे च पार्षता. ।
 'कस्तान्युधि समासीत जरासरणवाधर. ॥ ८५ ॥
 तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवेर्भरतर्षभ ।
 कुरु मे वचनं राजन्मा मन्युवशमन्वगा. ॥ ८६ ॥
 पथं तु सुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशाम्पते ।
 ऊरुं गजकराकारं करेणामिजघान स. ॥ ८७ ॥
 दुर्योधन स्मित कृत्वा चरणेनोल्लिखन्महीम् ।
 तमशुश्रूषमाणं तु विलिखन्तं वसुन्धराम् ॥ ८८ ॥
 दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन्मैत्रेय कोप आविशत् ।
 मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपद्दुष्टचेतसम् ॥ ८९ ॥
 त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
 तत्र भीमो गदाघातैस्तवोरुं मेत्स्यते बली ।
 इत्येवमुक्त्वा मैत्रेय. शान्तिष्ठत यथागतम् ॥ ९० ॥

पाण्डवान् द्रष्टुं श्रीकृष्णादीनां वनगमनम्

(अ. ११) भोजाः प्रव्रजिताञ्छुत्वा वृष्णयश्चान्धकैः सह ।

पाण्डवान्दुःखसन्ततान्समाजग्मुर्महावने ॥ ९१ ॥

पाञ्चालस्य च दायादो धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।

केकयाश्च महावीर्या भ्रातरो लोकविभुताः ॥ ९२ ॥

घने द्रष्टुं ययुः पार्थान्क्रोधामर्षसमन्विताः ।

घातुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः ॥ ९३ ॥

परिवार्योपविशुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठं विपण्णः केशवोऽग्रवीत् ॥ ९४ ॥

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।

दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ९५ ॥

ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते ।

यस्यां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्यामनु स मामनु ॥ ९६ ॥

द्रौपदी- कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो ।

धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृप्येत मादृशी ॥ ९७ ॥

दासीभावेन मां भोक्तुमीपुस्ते मधुसूदन ।

जीयत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेषु च वृष्णिषु ॥ ९८ ॥

शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्गिराचरितः सदा ।

यद्भार्या परिरक्षन्ति भर्तारोत्पवला अपि ॥ ९९ ॥

कुले महति जातास्मि दिव्येन विधिना किल ।

कचग्रहमनुप्राप्ता सास्मि कृष्ण वरा सती ॥ १०० ॥

इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना

याप्पधूनेन कण्ठेन कुद्धा घचनमग्रवीत् ॥ १०१ ॥

नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा न च वान्धवाः ।

न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं मधुसूदन ॥ १०२ ॥

चासुदेव- रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां कुद्वासि भाविनि ।

यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ॥ १०३ ॥

धृष्टद्युम्न- अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहम् ।

दुर्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनञ्जयः ॥ १०४ ॥

चासु- नैतत्कृच्छ्रमनुग्रामो भवान्स्याद्वसुधाधिप ।

(अ. ११) यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन्सन्निहितः पुरा ॥ १०५ ॥

युधि- असांनिध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनन्दन ।

(अ. १४) क्व चासीद्विप्रवासस्ते किं चाकार्षीः प्रवासतः ॥ १०६ ॥

कृष्ण- दमघोपात्मजो धीरः शिशुपालो मया हतः ।

यद्ये ते भरतधेष्ट राजस्येर्हणां प्रति ॥ १०७ ॥

ध्रुत्वा तं निहतं शात्थस्तीव्रयोगसमन्वितः ।

आगतः कामगं सौभमारहैव नृशंसयत् ॥ १०८ ॥

उक्तवांश्च महापादो क्रासौ वृष्णिकुलाधमः ।

मम पापस्यभावेन भ्राता येन निपातितः ॥ १०९ ॥

शिशुपालो महीपालस्तं घधिप्ये महीपते ।

ततः सौभवधायाहं प्रतस्ये पृथिवीपते ॥ ११० ॥

स मया सागराघर्ते दृष्ट आसीत्परीप्सता ।

ततः प्रभ्माय जलजं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ १११ ॥

आहूय शात्थं समरे युद्धाय समवस्थितः ।

तन्मुहूर्तममृद्युजं तय मे दानवैः सह ॥ ११२ ॥

परीभूताश्च मे मयै भूतले च निपातिताः ।

(अ. १९) तदेतत्कारणं राजन्यदहं नागसाहचर्यम् ॥ ११३ ॥

नागमं परवीरघ्न न हि जीवेत्सुयोधनः ।

पयमुफन्वा महापाशुः कौरवं पुरुषोत्तमः ॥ ११४ ॥

सुभद्रामभिमन्युं च रथमासेय काञ्चनम् ।

द्वारकां प्रपयौ कृष्णः नमाभ्यास्य युधिष्ठिरम् ॥ ११५ ॥

ततः प्रयाते दाशार्हे धृष्टद्युम्नोऽपि पार्यतः ।
 द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ११६ ॥
 धृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराद् ।
 जगाम पाण्डवान्दृष्ट्वा रम्या शुकिमतीं पुरीम् ॥ ११७ ॥
 केकयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौजसा ।
 आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वाः प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ११८ ॥

पाण्डवानां द्वैतवनप्रवेशः

(अ. १४) ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 ब्राह्मणैर्वहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ ११९ ॥
 ते यात्या पाण्डवास्तत्र ब्राह्मणैर्वहुभिः सह ।
 पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभा ॥ १२० ॥

(अ. १५) घसत्सु धै द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
 अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १२१ ॥
 अथाग्रवीढ्यको दाह्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 इदं तु वचनं पार्थ शृणुष्व गदतो मम ॥ १२२ ॥
 ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
 उदीर्णं दहतः शनून्वनानीनाग्निमास्तौ ॥ १२३ ॥

नाब्राह्मणस्तात चिरं धुभूये-

दिच्छन्निमं लोकममुं च जेतुम् ।

यिनीतधर्मार्थमपेतमोहम्

लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान् ॥ १२४ ॥

कुञ्जरस्येव सङ्ग्रामे परिगृह्याद्कुशग्रहम् ।
 ब्राह्मणैर्विप्रहीनस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १२५ ॥
 ब्राह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् ।
 तौ यदा चरतः सार्धं तदा लोकं प्रसीदति ॥ १२६ ॥

यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः ।
 तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपुम् ॥ १२७ ॥
 ब्राह्मणेपूत्तमा वृत्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर ।
 तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ १२८ ॥
 युधिष्ठिरेण सह द्रौपदी-भीमसंवादः पाण्डवानां
 काम्यकवनप्रवेशः

(अ. १७) ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने कृष्णया सह ।
 उपविष्टाः कथाश्चकुरुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १२९ ॥
 प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता ।
 अथ कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीन् ॥ १३० ॥
 न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किञ्चन ।
 विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ १३१ ॥
 चतुर्णामेव पापानामस्त्र न पतितं तदा ।
 त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ १३२ ॥
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
 दुर्भ्रातृस्तस्य चोग्रस्य राजन्दुःशासनस्य च ॥ १३३ ॥
 यदपश्यं समायां त्वां राजभिः परिवारितम् ।
 तच्च राजभ्रपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १३४ ॥
 द्रुपदस्य कुले जातां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुवताम् ॥ १३५ ॥
 मां वै वनगतां दृष्ट्वा कस्मात्क्षमासि पार्थिव ।
 नूनं च तव वै नास्ति मन्युर्मरुतसत्तम ॥ १३६ ॥
 यत्ते भ्रातृश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ।
 न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम् ॥ १३७ ॥

तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ।

(अ.२८) न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ॥ १३८ ॥

तस्मान्नात्युत्सृजेतेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ।

काले काले तु सग्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ॥ १३९ ॥

पूर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि ।

उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ १४० ॥

सर्वस्यैकोपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।

अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ॥ १४१ ॥

क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ।

तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ॥ १४२ ॥

घातैराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चापकारिषु ।

शुधि- यो हि संहरते क्रोधं भवस्तस्य सुशोभने ॥ १४३ ॥

यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे ।

तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ १४४ ॥

हिंस्यात्क्रोधादवध्यांस्तु वध्यान्सम्पूजयीत च ।

आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेययेद्यमसादनम् ॥ १४५ ॥

एतान्दोषान्प्रपद्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।

इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ॥ १४६ ॥

तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्मद्विधश्चेत् ।

एतद्द्रीपदि सन्वाय न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ १४७ ॥

मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः ।

क्षमायतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥ १४८ ॥

यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रक्षया प्रतिवाधते ।

तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ १४९ ॥

पितामहः शान्तनवः शमं संपूजयिष्यति ।

कृष्णश्च देवकीपुत्रः शमं संपूजयिष्यति ॥ १५० ॥

सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।

पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ १५१ ॥

एतैर्हि राजा नियतं बोधमानः शमं प्रति ।

राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेलोभान्नशिष्यति ॥ १५२ ॥

एतदात्मवतां वृत्तमेष धर्मः सनातनः ।

क्षमा चैयानृशंस्यं च तत्कर्तास्म्यहमज्ञसा ॥ १५३ ॥

द्रौपदी- नेह धर्मानृशंसाभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च ।

(अ. ३०) पुरुषः ध्रियमामोति न घृणिन्वेन कर्हिचित् ॥ १५४ ॥

त्वां च व्यसनमभ्यागादिर्दं भारत दुःसहम् ।

यत्त्वं नार्हसि नापीमे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ १५५ ॥

भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रेयौ च मया सह ।

त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धम परित्यजेः ॥ १५६ ॥

राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः ।

इति मे श्रुतमायाणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥ १५७ ॥

युधि- बल्लु चित्रपदं शृङ्खणं याज्ञसेनि त्वया वचः ।

(अ. ३१) उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिवयं तु प्रभापसे ॥ १५८ ॥

धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।

आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ॥ १५९ ॥

धर्मं एष मनः कृष्णे स्वमायाच्चैव मे धृतम् ।

धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ॥ १६० ॥

न धर्मफलमामोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।

यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिवयात्पापचेतनः ॥ १६१ ॥

अतिवादाद्वदाम्येष मा धर्ममभिशाङ्किथाः ।

धर्माभिशाङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ॥ १६२ ॥

द्रौप- नावमन्ये न गार्हे च धर्मं पार्थ कथञ्चन ।

(अ. ३२) आर्ताहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ॥ १६३ ॥

कर्म खल्विह कर्तव्यं जानतामित्रकर्शन ।
 अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥ १६४ ॥
 यश्च दिष्टपरो लोके यश्चापि हठवादिकः ।
 उमाद्यपि शठावेतौ कर्मबुद्धिः प्रशस्यते ॥ १६५ ॥
 यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं शयेत् ।
 अघसीदेत्स दुर्बुद्धिरामो घट इवोदके ॥ १६६ ॥
 कर्तव्यमेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः ।
 एकान्तेन ह्यनीहोयं परमभवति पूर्यः ॥ १६७ ॥
 एकान्तेन ह्यनर्थोऽयं धर्ततेऽस्मासु साम्प्रतम् ।
 स तु निःसंशयं न स्यात्स्यपि कर्मण्यवस्थिते ॥ १६८ ॥
 उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरैषणे ।

। आनृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ १६९ ॥

(अ. ११) याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनो ह्यमर्षणः ।
 निःश्वसन्नुपसङ्गम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १७० ॥
 राज्यस्य पदवीं धर्म्यां व्रज सत्पुरुषोचिताम् ।
 धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ॥ १७१ ॥
 नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जवेन न चौजसा ।
 अक्षकूटमधिष्ठाय हतं दुर्योधनेन धी ॥ १७२ ॥
 धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
 धर्ममुत्सृज्य किं राजन्दुर्येषु परितप्यसे ॥ १७३ ॥
 भवान् धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्षितः ।
 कश्चिद्राजं निर्वेदादापन्नः क्लीयजीविकाम् ॥ १७४ ॥
 सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्वलम् ।
 त्यजतस्तात धर्मार्थो मेतं दुःखसुखे यथा ॥ १७५ ॥
 यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्गं स पण्डितः ।
 न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ॥ १७६ ॥

सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रह ।
 इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥ १७७ ॥
 न धर्मपर एव स्यान्न चार्थपरमो नर ।
 न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ॥ १७८ ॥
 धर्मं पूर्वं धन मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ।
 महान्यनुचरेदेवमेष शास्त्रवृत्तो विधि ॥ १७९ ॥
 क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ।
 स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून्समागतान् ॥ १८० ॥
 स क्षात्र हृदय वृत्त्वा त्यक्त्वैद शिथिल मन ।
 धीर्यमास्थाय कौरव्य धुरमुडह धुर्यवत् ॥ १८१ ॥
 न हि केषलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कञ्चन ।
 पार्यिषो व्यजयद्राज न भूतिं न पुन ध्रियम् ॥ १८२ ॥
 आतरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वश ।
 निहृत्वा निर्जिता देवेरसुरा पार्यिष्यन्म ॥ १८३ ॥
 एवं बलवत सर्वमिति बुद्ध्वा महीपते ।
 जहि शत्रून्महाबाहो परा निहृतिमास्थित ॥ १८४ ॥

युधि-
 (अ. १४)

असंशय भारत सत्यमेत
 दन्मा तुदन्वाक्यशक्त्यै क्षिणोपि ।
 न त्या विगर्हे प्रतिकूलमेव
 ममानयाद्धि व्यसन व आगात् ॥ १८५ ॥
 स नो यजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
 न्यपातयद्व्यसने राज्यमिच्छन् ।
 दास्य च नोऽगमयद्भीमसेन
 यत्रामवच्छरण द्रौपदी नः ॥ १८६ ॥
 त्व चापि तद्वेत्य धनञ्जयश्च
 पुनर्दृतायागतास्ता सभा न ।

यन्मां प्रवीक्षुतराष्ट्रस्य पुत्र
 एकग्लहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ १८७ ॥
 घने समा द्वादश राजपुत्र
 यथा कामं विदितमजातशत्रो ।
 अथापरं चाविदितश्चरेथाः
 सर्वैः सह भ्रातृभिश्छद्मगूढः ॥ १८८ ॥
 तं सन्धिमास्थाय सतां सकाशे
 को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः ।
 भार्यस्य मन्ये मरणाद्वरीयो
 यद्धर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशासेत् ॥ १८९ ॥
 तदेव चेद्वीर कर्माकरिष्यो
 यदा द्यूते परिधं पर्यमृक्षः ।
 याहृ द्विघक्षन्यारितः फाल्गुनेन ।
 किं दुष्कृतं भीम तदाऽभविष्यत् ॥ १९० ॥
 प्रागेव चैवं समयक्रियायाः
 किं नात्रवीः पौरुषमाविदानः ।
 प्राप्तं तु कालं त्वभिपद्य पश्चात्
 किं मामिदानीमतिवेलमात्थ ॥ १९१ ॥
 न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर
 कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमघ्ये ।
 कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य
 पक्वित फलानामिव वीजवापः ॥ १९२ ॥

भीम- यो नूनममितायुः स्यादयद्यापि प्रमाणवित् ।
 (व. १५) स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदार्शिवान् ॥ १९३ ॥
 प्रतीक्ष्यमाणः कालो नः समा राजंस्त्रयोदश ।
 आयुपोपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ १९४ ॥

अस्माभिरुपिता. सम्यग्वने मासास्त्रयोदश ।
 परिमाणेन तान्पश्य तावत. परिवत्सरान् ॥ १९५ ॥
 अस्ति मास. प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीरिणः ।
 पूतिकानिध सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ १९६ ॥
 तस्माच्छुबधे राजन् क्रियता निश्चयस्त्वया ।
 क्षत्रियस्य हि सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति सयुगात् ॥ १९७ ॥
 युधि- महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहस्रात् ।
 (अ १९) आरब्धन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥ १९८ ॥
 सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
 सिध्यन्त्यर्था महाबाहो देवं चात्र प्रदक्षिणम् ॥ १९९ ॥
 यच्च केवलचापत्याद्वलदर्पोत्थित स्वयम् ।
 आरब्धव्यमिदं कार्यं मन्यसे शृणु तत्र मे ॥ २०० ॥
 समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च ।
 द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मन ॥ २०१ ॥
 अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः ।
 तस्मात्पश्यन्ति सङ्ग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥ २०२ ॥
 सर्वे दिव्यास्त्रविद्रास सर्वे धर्मपरायणाः ।
 भजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ २०३ ॥
 अनिर्जित्य रणे सर्वानितान्पुरुषसत्तमान् ।
 अशक्यो ह्यसहायेन हन्तु दुर्योधनस्त्वया ॥ २०४ ॥
 तयोः संवदतोरेव तदा पाण्डवयोर्द्वयोः ।
 आजगाम महायोगी व्यास सत्यवतीसुत ॥ २०५ ॥
 व्यास- युधिष्ठिर महाबाहो वेद्मि ते हृदयस्थितम् ।
 मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि नररथम् ॥ २०६ ॥
 भीष्माद्द्रोणात्कृपात्कर्णाद्द्रोणपुत्राच्च भारत ।
 दुर्योधनाशृपसुतास्तथा दुःशासनादपि ॥ २०७ ॥

यत्ते भयममित्रघ्न हृदि सम्परिवर्तते ।
 तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २०८ ॥
 गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ।
 विधां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ॥ २०९ ॥
 यामवाप्य महाबाहुर्जुनः साधयिष्यति ।
 अस्त्रहेतोर्महेन्द्रं च रुद्रं चैवाभिगच्छतु ॥ २१० ॥
 घनादस्माच्च कौन्तेय धनमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
 निवासार्याय यद्युक्तं भवेद्भूः पृथिवीपते ॥ २११ ॥
 एकत्र चिरवाप्तो हि न प्रीतिजननो भवेत् ।
 यद्यमुक्त्या प्रपन्नाय शुचये भगवान्प्रभुः ॥ २१२ ॥
 प्रोवाच लोकतत्त्वज्ञो योगी विद्यामनुत्तमाम् ।
 अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ २१३ ॥
 युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्रह्य मनसा यतः ।
 धारयामास मेधावी काले काले सदाऽभ्यसन् ॥ २१४ ॥
 स व्यासवान्यमुदितो घनाद्वैतवनात्ततः ।
 ययौ सरस्वतीकूले काम्यकं नाम काननम् ॥ २१५ ॥
 अर्जुनस्य इन्द्रदर्शनार्थं गमनम्, नलोपाख्यानम्

(अ. ३७) कस्यचित्त्वथ कालस्य धर्मयजो युधिष्ठिरः ।
 संस्मृत्य मुनिस्त्वन्देशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१६ ॥
 विविके विदितप्रज्ञमर्जुनं पुर्यर्यभ ।
 अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ॥ २१७ ॥
 भगानेव प्रियोऽस्माकं त्वयि भार. समाहितः ।
 अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिन्दम ॥ २१८ ॥
 कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ।
 तथा प्रयुक्त्या सम्यग्जगत्सर्वं प्रकाशते ॥ २१९ ॥

तेन त्व ब्रह्मणा तात संयुक्त सुसमाहित ।
 शशमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति ॥ २२० ॥
 दीक्षितोद्यैव गच्छ त्व द्रुमु देव पुरन्दरम् ।
 एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभु- ॥ २२१ ॥
 तत प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातृन्धौम्य च पाण्डव ।
 प्रातिष्ठत महाबाहु प्रगृह्य रत्निरं धनु ॥ २२२ ॥

(अ. ५१) अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शकलोकं महात्मनि ।
 आघसन्कृष्णया सार्धं काम्यके भरतर्षभा ॥ २२३ ॥
 धनञ्जय शोचमाना साधुफण्डा सुदु खिता ।
 अथ भीमो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २२४ ॥
 न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य धनाश्रय ।
 राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधा ॥ २२५ ॥
 स क्षत्रधर्मविद्राजा मा धर्म्यांश्चीनश पथ ।
 प्राग्धावशसमा राजन्यार्तगद्ग्रात्रिहन्महि ॥ २२६ ॥
 निवृत्त्या निवृत्तिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चय ।
 न हि नैकृतिकं कृत्वा निवृत्त्या पापमुच्यते ॥ २२७ ॥
 तथा भारत धर्मेण धर्मज्ञैरिह दृश्यते ।
 अहोरात्र महाराज तुल्यं सवत्सरेण ह ॥ २२८ ॥
 त्रयोदशसमा कालो ज्ञायता परिनिष्ठित ।
 कालो दुर्योधन हन्तुं सानुबन्धमरिन्दम ॥ २२९ ॥
 एकाग्रं पृथिवीं सर्वां पुरा राजन्करोति स ।
 यथैव कक्षमुत्प्लुष्टो दहेदनिलसारथि ॥ २३० ॥
 हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु मे भवान् ।
 एवं धुवाण भीम तु धर्मराजो युधिष्ठिर ॥ २३१ ॥
 उवाच सान्त्वयन्राजा मूढ्युपात्राय पाण्डवम् ।
 असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् ॥ २३२ ॥

धर्मानयोद्गाहृष्व सह गण्डावचन्वता ।
यत्त्वमामायसे पार्य प्रातः काल इति प्रभो ॥ २३३ ॥
अनृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मम विग्रहे ।
अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयम् ॥ २३४ ॥
हन्ता त्वमग्नि दुर्धरं सानुबन्धं सुरोद्यतम् ।
एवं श्रुयति भीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ २३५ ॥
आजगाम महामागो बृहदश्वो महानृगिः ।
तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा सम्प्राप्तं धर्मचारिणम् ॥ २३६ ॥
शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ।
आश्वत्थं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ॥ २३७ ॥
अभिप्रेक्ष्य महाराजुः कृपणं यद्वमापत ।
अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ॥ २३८ ॥
मघना दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा कश्चित् ।

बृहदश्व- अत्र ते धर्माधिप्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ ॥ २३९ ॥

यस्त्वत्तो दुःप्रिततरो राजासीन्युधिरीपते ।
नियथेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः ॥ २४० ॥
तस्य पुत्रोऽभयशत्रो नलो धर्मार्थकोविदः ।
(अ. ५१) उपपन्नो गुणैरिष्टै रुपयानश्वकोविदः ॥ २४१ ॥
अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ।
तथैवासीद्विदर्मेषु भीमो भीमपराक्रमः ॥ २४२ ॥
स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ २४३ ॥
तं स भीमः प्रजाकामस्तोपयामास धर्मवित् ।
तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ॥ २४४ ॥
कन्यारत्नं कुमारंश्च त्रीनुदारान्महायशः ।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ॥ २४५ ॥

दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा धिया ।
 सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ २४६ ॥
 नलश्च नरशार्दूलो लोकेष्वप्रतिमो भुवि ।
 कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ २४७ ॥
 तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।
 नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ॥ २४८ ॥
 तयोरदृष्टः कामोभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।
 अन्योन्यं प्रति कौन्तेय स व्यसर्धत हृच्छयः ॥ २४९ ॥
 अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।
 अन्तःपुरसमीपस्थे घन आस्ते रहोगतः ॥ २५० ॥
 स ददर्श ततो हंसाञ्जातरूपपरिप्लुतान् ।
 घने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ २५१ ॥
 ततोऽन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा ।
 हन्तव्योऽस्मि न ते राजन्करिष्यामि तव प्रियम् ॥ २५२ ॥
 दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
 यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ॥ २५३ ॥
 एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महीपतिः ।
 ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्तदा ॥ २५४ ॥
 विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।
 निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्श च तान्खगान् ॥ २५५ ॥
 सा तानद्भुतरूपान्चै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।
 दृष्ट्वा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २५६ ॥
 दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
 स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथावधीत् ॥ २५७ ॥
 दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः ।
 ऽश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ २५८ ॥

तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ।
 सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ २५९ ॥
 पयमुक्ता तु हसेन दमयन्ती विशाम्पते ।
 अग्रयीत्तत्र तं हंसं त्यमप्येव नले वद ॥ २६० ॥
 तथेत्युफत्वाऽण्डजः कन्यां विदर्भस्य विशाम्पते ।
 पुनरागम्य निपद्याक्षले सर्वं न्यवेदयत् ॥ २६१ ॥

(अ. ५४) दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हसस्य भारत ।
 ततः प्रभृति न स्वस्था नलं प्रति वभूव सा ॥ २६२ ॥
 न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ।
 न नर्त न दिवा शेते हाहेति रदती पुनः ॥ २६३ ॥
 स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
 अपश्यदात्मना कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ २६४ ॥
 स सशिमन्त्रयामास महीपालान्विशाम्पतिः ।
 अनुभूयतामयं धीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥ २६५ ॥
 श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 अभिजग्मुस्ततो भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ २६६ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु सुराणामृषिसत्तमौ ।
 नारदः पर्वतश्चैव महाप्राज्ञौ महाव्रतौ ।
 देवराजस्य भवनं विविशते सुपूजितौ ॥ २६७ ॥
 नारदः— विदर्भराज्ञो दुहिता दमयन्तीति विद्युता ।
 रूपेण समतिमान्ता पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥ २६८ ॥
 तस्याः स्वयंवरः शत्रु भविता न चिरादिव ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २६९ ॥
 एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकापालाश्च साश्विकाः ।
 आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥ २७० ॥

ततस्ते शुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
 ध्रुत्वैव चाब्रुवन्द्वा गच्छामो वयमप्युत ॥ २७१ ॥
 ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ।
 विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्वे महीक्षितः ॥ २७२ ॥
 अथ देवाः पथि नलं दृष्टुर्भूतले स्थितम् ।
 अयुवक्षेपधं राजश्वतीर्य नभस्तलात् ॥ २७३ ॥
 भो भो निषधराजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।
 अस्माकं कुरु साहाय्य दूतो भव नरोत्तम ॥ २७४ ॥

(७.५५) तेभ्यः प्रतिशाय नल करिष्य इति भारत ।
 अधैतान्परिपप्रच्छ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ २७५ ॥
 कै वै भवन्तः कश्चासौ यस्याह दूत ईप्सितः ।
 किं च तद्वो मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ २७६ ॥
 एवमुक्ते नैपधेन मधवानभ्यभाषत ।
 अहमिन्द्रोऽयमग्निश्च तद्देवायमपां पतिः ॥ २७७ ॥
 शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ।
 त्वं वै समागतानस्मान्दमयन्त्यै निवेदय ॥ २७८ ॥
 प्राप्नुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
 तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ २७९ ॥
 एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिं प्रवीत् ।
 एकार्थं समुपेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ २८० ॥

देवाः— करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैपध ।
 न करिष्यसि कस्मात्वं व्रज नैपध मा चिरम् ॥ २८१ ॥
 एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैपधः पुनरब्रवीत् ।
 सुरक्षितानि वेदमानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ २८२ ॥
 प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ।
 जगाम स तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवेशनम् ॥ २८३ ॥

ददर्श तत्र वैदर्भी सखीगणसमावृताम् ।
 तस्य दृष्ट्वैव बबुधे कामस्तां चारुहासिनीम् ॥ २८४ ॥
 सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास दृच्छयम् ।
 ततस्ता नैपथं दृष्ट्वा सम्भ्रान्ताः परमाङ्गनाः ॥ २८५ ॥
 न तास्तं शक्नुवन्ति स्म व्याहर्तुमपि किञ्चन ।
 भयैर्न स्मयमानं तु स्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥ २८६ ॥
 दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ।
 कस्त्यं सर्वानवद्याङ्ग मम दृच्छयवर्धन ॥ २८७ ॥
 कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
 नल- नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ॥ २८८ ॥
 देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
 तेषामन्यतमं देवं पतिं धरय शोभने ।
 तेषामेव प्रभावेण प्रविष्टोऽहमलक्षितः ॥ २८९ ॥

(अ. ५९) सा नमस्कृत्य देवेभ्यः ग्रहस्य नलमग्रणीम् ।
 प्रणयस्य यथाश्रद्धं राजर्निकं कल्याणि ते ॥ २९० ॥
 यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद ।
 विषमग्निं जलं रज्जुमास्यास्ये तव कारणात् ॥ २९१ ॥
 एषमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
 तिष्ठत्सु लोकरूपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ २९२ ॥
 नैपथेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
 देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते ॥ २९३ ॥
 धृणे त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्वर्धामि ते ।
 एषमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलो राजा त्रिदास्यते ।
 आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २९४ ॥
 ल- भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।

प्रविष्टः सुमहाकृशं दण्डिभिः स्यविरैर्वृतम् ॥ २९५ ॥
 वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रचिरानना ।
 अग्रवीरैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः ॥ २९६ ॥
 तेषामहं सन्निधौ त्वां वययिष्यामि नैपथ ।
 एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुपाहृतम् ॥ २९७ ॥

(अ. ५७) अथ काले शुभे प्राप्ते त्रियौ पुण्ये क्षणे तथा ।
 आजुहाय महीपालान्भामो राजा स्वयंवरे ॥ २९८ ॥
 कनकस्तम्भरचिरं तोरणेन विराजितम् ।
 विविशुस्ते नृपा रङ्ग महासिंहा इवाचलम् ॥ २९९ ॥
 वसयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
 मुष्णन्ती प्रमया राज्ञां चक्षूषि च मनासि च ॥ ३०० ॥
 ततः सङ्कीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
 ददर्श भैमी पुरपात्पञ्च तुल्यावृत्तीनिह ॥ ३०१ ॥
 यं यं हि दृष्टो तेषां तं तं भेने नलं नृपम् ।
 सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ॥ ३०२ ॥
 शरणं प्रति देवानां प्राप्तफालममन्यत ।
 देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमग्रधीत् ॥ ३०३ ॥
 हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैपथो वृतः ।
 पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ ३०४ ॥

छायाद्वितीयो ग्लानस्रग्रजःस्येदसमन्वितः ।
 भूमिष्ठो नैपथश्चैव निमेषेण च सूचितः ॥ ३०८ ॥
 सा समीक्ष्य तु तान्देवान्पुण्यश्लोकं च भासत ।
 नैपथं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव ॥ ३०९ ॥
 घृते तु नैपथे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
 प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ ३१० ॥
 प्रत्यक्षदर्शनं यतो गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।
 नैपथाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ ३११ ॥
 अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैपथः ।
 लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३१२ ॥
 यमस्त्वध्वरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम् ।
 अपाग्नपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैपथः ॥ ३१३ ॥
 स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याः सर्वे च मिथुनं ददुः ।
 वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिविधं गताः ॥ ३१४ ॥
 पार्थिवश्चानुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विताः ।
 दमयन्त्याश्च मुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ ३१५ ॥
 गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ।
 विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ३१६ ॥
 उप्य तत्र यथाकामं नैपथो द्विपदां वरः ।
 भीमेन समनुष्ठातो जगाम नगरं स्वरुम् ॥ ३१७ ॥
 अवाप्य नारीरत्नं तु पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः ।
 रेमे सह तथा राजञ्छल्येव बलवृत्रहा ॥ ३१८ ॥
 जनयामास च ततो दमयन्त्यां महामनाः ।
 इन्द्रसेनं सुतं चापि इन्द्रसेनां च कन्यकाम् ॥ ३१९ ॥
 (अ.५८) घृते तु नैपथे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
 यान्तो ददशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ ३२० ॥

अथाधवीत्कलिं शक्रः कले ब्रूहि क यास्यसि ।
 ततोऽधवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ३२१ ॥
 गत्वा हि वरयिष्ये तां ममो हि मम तां गतम् ।
 तमधवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ॥ ३२२ ॥
 वृत्तस्तथा नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ।
 पयमुक्तस्तु शक्रेण कलिर्द्वापरमधवीत् ॥ ३२३ ॥
 संहर्तुं नोत्सहे कोप नले वत्स्यामि द्वापरः ।
 भ्रंशयिष्यामि तं राज्याद्य भैम्या सह रंस्यते ॥ ३२४ ॥
 त्वमप्यक्षान्समाविश्य साहाय्य कर्तुमर्हसि ।

- (अ. ५९) एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ॥ ३२५ ॥
 आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैपथः ।
 अयास्य द्वादशे वरं वदर्श कलिरन्तरम् ॥ ३२६ ॥
 कृत्वा मूनमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्त नैपथः ।
 अकृत्वा पादयो शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३२७ ॥
 स समाविश्य च नलं समीप पुष्करस्य च ।
 गत्वा पुष्करमाहेदमेहि शीन्य नलेन वै ॥ ३२८ ॥
 अक्षयूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
 पयमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ॥ ३२९ ॥
 कलिश्चैव वृषो भूत्वा गया पुष्करमभ्ययात् ।
 आस्ताद्य तु नलं धीरं पुष्करः परधीरहा ॥ ३३० ॥
 दीयावेत्यधीक्षाता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ।
 न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ॥ ३३१ ॥
 वेदम्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत ।
 तथा तदभवद्द्यूत पुष्करस्य नलस्य च ॥ ३३२ ॥
 युधिष्ठिर यदहन्मासान्पुण्यश्लोकस्वजीपत ।
 (अ. ६०) भयशोकसमाविष्टा राजन्मीमसुता ततः ॥ ३३३ ॥

नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ।
 बृहत्सेनामतियशां तां धात्रीं परिचारिकाम् ॥ ३३४ ॥
 सूतमानथ कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ।
 बृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ॥ ३३५ ॥
 धार्ण्यमानयामास पुरुषैषत्कारिभिः ।
 धार्ण्यं तु ततो भैमी सान्त्वयञ्छूलक्षणा गिरा ॥ ३३६ ॥
 उवाच देशकालशा प्राप्तकालमनिन्दिता ।
 नलस्य दयितानश्चान्योजयित्वा मनोजघान् ॥ ३३७ ॥
 इदमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ।
 मम हातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनं तथा ॥ ३३८ ॥
 अश्वांश्चेमान्यथाकामं वस धान्यत्र गच्छ वा ।
 दमयन्त्यास्तु तद्वान्यं धार्ण्यो नलसारथिः ॥ ३३९ ॥
 न्यवेदयद्नेपेण नलामात्येषु मुख्यशः ।
 तैः समेत्य विनिश्चित्य सोनुज्ञातो महीपते ॥ ३४० ॥
 ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भास्तेन बाहिना ।
 हृषांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तम् ॥ ३४१ ॥
 इन्द्रसेनां च तां कन्यामिन्द्रसेनं च बालकम् ।
 अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीं तदा ॥ ३४२ ॥
 ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।
 भृतिं चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपते ॥ ३४३ ॥
 (अ. ६१) ततस्तु याते धार्ण्ये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
 पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किञ्चन ॥ ३४४ ॥
 एकवासा ह्यसंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः ।
 निश्चक्राम ततो राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम् ॥ ३४५ ॥
 दमयन्त्येकवह्नाऽथ गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ।
 पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ॥ ३४६ ॥

नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्दध्यतां मम ।
 क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो यद्वृत्तिर्येऽहनि ॥ ३४७ ॥
 अपदयच्छकुनान्कांश्चिद्विरण्यसदृशच्छदान् ।
 ततस्तान्परिधानेन वाससा स समावृणोत् ॥ ३४८ ॥
 तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा ।
 उत्पतन्तः खगा वाक्यमेतदाबुस्ततो नलम् ॥ ३४९ ॥
 वयमक्षाः सुदुर्वृद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
 आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ ३५० ॥
 पुण्यश्लोकस्तदा राजन्दमयन्तीमथाब्रवीत् ।
 एष पन्था विदर्भाणामसौ गच्छति कोसलान् ॥ ३५१ ॥
 अतः परं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ।
 ततः सा घाण्यकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ॥ ३५२ ॥
 उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ।
 न च भार्यासम किञ्चिद्विद्यते भिषजा मतम् ॥ ३५३ ॥
 औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
 यदि चायमभिप्रायस्तव ज्ञातीन्ब्रजेदिति ।
 सहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥ ३५४ ॥
 नल- यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः ।
 (७.१२) न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथञ्चन ॥ ३५५ ॥
 तावेकघस्त्रसंवीताघटमानावितस्ततः ।
 क्षुत्पिपासापरिथान्तौ सर्वा काञ्चिदुपेयतु ॥ ३५६ ॥
 तां समामुपसम्प्राप्य तदा स निषधाधिप ।
 दमयन्त्या सह शान्तः सुप्वाप घरणीतले ॥ ३५७ ॥
 स तद्राज्यापहरणं मुहत्यागं च सर्वशः ।
 घने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयितान् ॥ ३५८ ॥

मयि निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुवता ।
 उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ ३५९ ॥
 एयं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्तत ।
 फलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ॥ ३६० ॥
 सोऽवह्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवह्रताम् ।
 चिन्तयित्वाऽध्यगाद्राजा वह्रार्थस्यावकर्तनम् ॥ ३६१ ॥
 परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
 आसत्साद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ ३६२ ॥
 तेनार्धं चाससन्निधित्वा निवस्य च परन्तपः ।
 सुतामुत्तुज्य वैदभीं प्राद्रवद्गतचेतनाम् ॥ ३६३ ॥
 (अ. ६३) अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतक्लमा ।
 अयुध्यत वरारोहो सन्नस्ता विजने घने ॥ ३६४ ॥
 अपश्यमाना भर्तारं शोकदुःखसमन्विता ।
 मानोशुद्धैः सन्नस्ता हा स्वामित् किं जहासि माम् ॥ ३६५ ॥
 हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने घने ।
 ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ॥ ३६६ ॥
 इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ।
 मुहुस्तपतते याला मुहुः पतति चिह्नला ॥ ३६७ ॥
 मुहुःखलीयते भीता मुहुः श्रोशति रोदिति ।
 अतीव शोकसन्तप्ता मुहुर्नि श्वस्य चिह्नला ॥ ३६८ ॥
 उवाच भैमी निःश्वस्य रुदत्यथ पतिवता ।
 यस्यामिश्रापाद्दुःखार्तो दुःखं विन्दति नैषघः ॥ ३६९ ॥
 तस्य भूतस्य नो ह्रुत्वाद्दुःखमप्यधिकं भवेत् ।
 तां प्रन्दमानामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् ॥ ३७० ॥
 जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ।
 ततः कश्चिन्मृगव्याघ्रो विचरन् गहने वने ॥ ३७१ ॥

आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह ।
 तां तु दृष्ट्वा तथा अस्तामुखेणायतेक्षणाम् ॥ ३७२ ॥
 त्वरमाणो मृगव्याधः समभिक्रम्य वेगतः ।
 मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ॥ ३७३ ॥
 तामर्धवह्नसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
 लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमीयिषान् ॥ ३७४ ॥
 दमयन्त्यपि तं दुष्टमुपलभ्य पतिवता ।
 अतीतचापपथे काले शशापैर्न रयान्विता ॥ ३७५ ॥
 यद्यहं नैपघादन्यं मनसाऽपि न चिन्तये ।
 तथायं पततां क्षुद्रः पपासुर्भृगजीवनः ॥ ३७६ ॥
 उक्तमात्रे तु घवने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३७७ ॥

(अ. १४) सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
 घनं प्रतिभयं शूल्यं क्षिण्णिकागणनादितम् ॥ ३७८ ॥
 सा ददर्श नगाक्षैकाक्षैकाश्च सरितस्तथा ।
 नैकांश्च पर्वतान् रम्याक्षैकांश्च मृगपक्षिणः ॥ ३७९ ॥
 कन्दरांश्च नितम्बांश्च नदीश्चाद्भुतदर्शनाः ।
 ददर्श तान्भीमसुता पतिमन्वेपती तदा ॥ ३८० ॥

(अ. १५) गच्छन्ती सा चिरद्वाला पुरमासाद्यन्महत् ।
 सायाहे चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः ॥ ३८१ ॥
 अथ वद्वार्धसंवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
 अनुजग्मुस्तत्र बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात् ॥ ३८२ ॥
 तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनैर्धृताम् ।
 सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ॥ ३८३ ॥
 आरोप्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत ।
 एवमप्यसुखाविष्टा विभर्षि परमं ययुः ॥ ३८४ ॥

भासि त्रिदुदिवाश्रेषु शंस मे कासि कस्य वा ।
 न हि ते मानुषं रुपं भूषणैरपि वर्जितम् ॥ ३८५ ॥
 तच्छृत्वा घञ्जनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ।
 मानुषीं मां विजानोहि भर्तारं समनुव्रताम् ॥ ३८६ ॥
 सैरन्ध्रीं जातिसम्पन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम् ।
 असङ्ख्येयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ॥ ३८७ ॥
 घृते स निर्जितश्चैव घनमेक उपेयिष्यान् ।
 तं मार्गमाणा भर्तारं दह्यमाना दिवानिशम् ॥ ३८८ ॥
 न त्रिन्दास्यभक्ष्यं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुम् ।
 तामश्नुपरिपूर्णांश्चीं त्रिलपन्तीं तथा बहु ॥ ३८९ ॥
 राजमाताऽब्रवीदार्ता भैमीमार्तस्वरां स्वयम् ।
 घसन्व मयि कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्ययि ॥ ३९० ॥
 राजमातुर्नचः श्रुत्वा दमयन्ती यचोऽब्रवीत् ।
 समपेनोन्नद्धे घस्तुं त्ययि धीप्रजायिनि ॥ ३९१ ॥
 उच्छिष्टं मेव भुञ्जीयां न कुर्या पादधारनम् ।
 न द्याहं पुण्यानन्यान्प्रभापेयं कथञ्चन ॥ ३९२ ॥
 भर्तुरन्वेयणार्थं तु पश्येयं ग्राहणानहम् ।
 तां ग्रहणेन मनसा राजमातेदमब्रवीत् ॥ ३९३ ॥
 सर्वमेतत्कृष्यामि त्रिष्टया ते व्रतमीदृशम् ।
 पयमुक्त्वा ततो भैमी राजमाता विशाम्पते ॥ ३९४ ॥
 उवाचेद दुहितारं मुनन्दां नाम भारत ।
 र्गैरन्ध्रीमभिजानीष्व मुनन्दे देवरुपिणीम् ॥ ३९५ ॥
 ययमा तुल्यतां प्राप्ता मर्या नव भवत्यियम् ।
 पतया बह्व मोदस्य निरुद्विग्नमना मदा ॥ ३९६ ॥
 (अ. १९) उत्तमज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विनाम्यते ।
 ददर्श दाम दहान्तं महान्तं गहने वने ॥ ३९७ ॥

तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् ।
 अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासृत् ॥ ३९८ ॥
 मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमश्रेः प्रविश्य तम् ।
 ददर्श नागराजान शयान कुण्डलीकृतम् ॥ ३९९ ॥
 स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।
 उवाच मा विद्धि राजश्राग कर्कोटकं नृप ॥ ४०० ॥
 मया श्लब्धो महर्षिर्नारदः सुमहातपाः ।
 तेन मन्युपरीतेन शतोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ४०१ ॥
 तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित् ।
 इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्षयस्मि मल्लतात् ॥ ४०२ ॥
 तस्य शापाद्य शकोऽस्मि पदाद्विचलितुं पदम् ।
 उपवेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ४०३ ॥
 एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाद्गुप्सुमात्रकः ।
 तं गृहीत्वा नलः प्रायाद्देशं शवधिवर्जितम् ॥ ४०४ ॥
 उत्लघुक्रामं तं नाग पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ।
 पदानि गणयन् गच्छ स्थानि नैपथ कानिचित् ॥ ४०५ ॥
 ततः सङ्ख्यातुमारब्धमदशदशमे पदे ।
 तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ४०६ ॥
 ततः कर्कोटको नाग सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
 मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वा विदुर्जना इति ॥ ४०७ ॥
 यत्कृते चासि निवृत्तो दुःखेन महता नलः ।
 विदेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ ४०८ ॥
 गच्छ राजन्निजं सूतो बाहुकोऽहमिति ध्रुवन् ।
 समीपमृतपुष्पस्य स हि चैवाक्षनैपुणः ॥ ४०९ ॥
 अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वे निपथेश्वर ।
 स तेऽक्षदृश्यं दाता राजाश्वहृदयेन वै ॥ ४१० ॥

भविष्यसि यदाक्षयः ध्येयसा योक्ष्यसे तदा ।
 स्वं रूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ॥ ४११ ॥
 संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेद्रं निवासयेः ।
 इत्युक्त्वा प्रददौ तस्म दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ ४१२ ॥
 नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ।

(अ. ६७) तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैपथ्यो नलः ॥ ४१३ ॥
 ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दशमेऽहनि ।
 स राजानमुपातिष्ठद्वाहुकोऽहमिति वृण्वन् ॥ ४१४ ॥
 अश्वानां घाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ।
 यानि शिरपानि लोकेऽस्मिन्यश्चैवान्यत्सुदुष्करम् ।
 सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्णं भरस्व माम् ॥ ४१५ ॥

ऋतुपर्ण- घस याहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
 शीत्रयाने सदा बुद्धिर्ध्रियते मे विशेषतः ॥ ४१६ ॥
 स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीत्रा हया भ्रम ।
 भवेयुरश्वश्चोऽसि वेतनं ते शतंशता ॥ ४१७ ॥
 त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं घाण्णयजीवली ।
 एताभ्यां रस्यसे सार्धं घस वै मयि याहुक ॥ ४१८ ॥
 पथमुको नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरे सह घाण्णयजीवलः ॥ ४१९ ॥

(अ. ६८) हृतराज्ये नले भीमः सभायें प्रेष्यतां गते ।
 द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ ४२० ॥
 सन्दिदेश च तान्भीमो वसु दत्वा च पुष्कलम् ।
 मृगयध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ ४२१ ॥
 इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा घ्राक्षणाः सर्वतो दिशम् ।
 ततश्चेदिपुटीं रम्यां सुदेधो नाम वै द्विजः ॥ ४२२ ॥

भविष्यसि यदाक्षयः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ।
 स्वं रूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ॥ ४११ ॥
 संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः ।
 इत्युक्त्वा प्रददौ तस्म दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ ४१२ ॥
 नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ।

(अ. १७) तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैपथो नलः ॥ ४१३ ॥

ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दशमेऽहनि ।
 स राजानमुपातिष्ठद्वाहुकोऽहमिति ध्रुवन् ॥ ४१४ ॥
 अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ।
 यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यच्चैवान्यत्सुदुष्करम् ।
 सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्ण भरस्व माम् ॥ ४१५ ॥

ऋतुपर्ण- वस वाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
 शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धियते मे विशेषतः ॥ ४१६ ॥
 स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
 भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि घेतनं ते शतंशता ॥ ४१७ ॥
 त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं घाण्णयजीवलौ ।
 एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि वाहुक ॥ ४१८ ॥
 पथमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।

ऋतुपर्णस्य नगरे सह घाण्णयजीवलः ॥ ४१९ ॥

(अ. १८) हृतराज्ये नले भीमः सभार्ये प्रेष्यतां गते ।
 द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ ४२० ॥
 सन्दिदेश च तान्भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् ।
 मृगयध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ ४२१ ॥
 इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ग्राहणाः सर्वतो दिशम् ।
 ततश्चेदिपुर्ती रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः ॥ ४२२ ॥

विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ।
 पुण्याहवाचने राक्षः सुनन्दासहितां स्थिताम् ॥ ४२३ ॥
 उपागम्य ततो भैर्मी सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
 अहं सुदेवो वैदर्भिं भ्रातुस्ते दयितः सखा ॥ ४२४ ॥
 भीमस्य घचनाद्राक्षस्यामन्वेष्टुमिहागतः ।
 अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर ॥ ४२५ ॥
 पर्यपृच्छत तान्सर्वान्क्रमेण सुहृद्ः स्वकान् ।
 रुरोद च भृशं राजन्वैदर्भी शोककर्शिता ॥ ४२६ ॥
 ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककर्शिता ।
 जनित्र्याः कथयामास सैरन्ध्री रुदते भृशम् ॥ ४२७ ॥
 ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशाम्पते ।
 पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भाविनी ॥ ४२८ ॥
 कथं च नष्टा हातिभ्यो भर्तुर्या घामलोचना ।
 त्वया च विदिता विप्र कथमेवद्वता सती ॥ ४२९ ॥
सुदेव- विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो नाम महाश्रुतिः ।
 (अ. १९) सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ ४३० ॥
 राजा तु नैपथो नाम वीरसेनसुतो नलः ।
 भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ ४३१ ॥
 स गूतेन जितो भ्रात्रा हृतराज्यो महीपतिः ।
 दमयन्त्या गतः सार्धं न प्राश्नायत कस्यचित् ॥ ४३२ ॥
 ते ययं दमयन्त्येयं चरामः पृथिवीमिमाम् ।
 सेयमासादिता बाला तत्र पुत्रनिवेशने ॥ ४३३ ॥
 अस्या रूपेण सदृशी मानुषी न हि रिद्यते ।
 अस्या होष भ्रुजोर्मध्ये सहजः पितुरत्तमः ॥ ४३४ ॥
 अनेन घपुषा बाला पितुनानेन सूचिता ।
 द्यूत्वा घचनं तस्य सुदेवस्य विशाम्पते ॥ ४३५ ॥

सुनन्दा शोधयामास पिप्लुप्रच्छादन मलम् ।
 पिप्लुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ॥ ४३६ ॥
 रुदत्यौ ता परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्यतु ।
 उत्सृज्य वाप्य शनकै राजमातेदमब्रवीत् ॥ ४३७ ॥
 भगिन्या दुहिता मेऽसि पिप्लुनानेन सूचिता ।
 तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती प्रिशास्पते ॥ ४३८ ॥
 प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ।
 यद्वि चापि प्रिय किञ्चिन्मयिकर्तुमिहेच्छसि ॥ ४३९ ॥
 विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्र मे यानमादिश ।
 प्रास्थापयद्राजमाता श्रीमतीं नरयाहिना ॥ ४४० ॥
 यानेन भरतश्रेष्ठ स्वव्रपानपरिच्छदाम् ।
 ततः सा न चिरादेव विदर्भानगमत्पुन ॥ ४४१ ॥
 तां तु वन्धुजन सर्व प्रहृष्ट समपूजयत् ।
 सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा धान्यवान्दारकौ च तौ ॥ ४४२ ॥
 देवताः पूजयामास ब्राह्मणाश्च यशस्विनी ।
 सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वैश्वमनि भाविनी ॥ ४४३ ॥
 विश्रान्ता मातरं राजनिदं वचनमब्रवीत् ।
 मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मात सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ४४४ ॥
 नखीरस्य चैतस्य नलस्यानयने यत ।
 ततो भीम महाराजं भार्या वचनमब्रवीत् ॥ ४४५ ॥
 दमयन्ती तत्र सुता भर्तारमनुशोचति ।
 प्रयतन्तु तव प्रेप्याः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ॥ ४४६ ॥
 तथा प्रदेशितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिन ।
 प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतश्च नलमार्गणे ॥ ४४७ ॥
 अथ तानब्रवीद्वैमी सर्वेऽप्येष्टिद वच ।
 धूयास्त जनससत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ ४४८ ॥

क नु त्वं कृतवच्छित्वा वध्वार्धं प्रस्थितो मम ।
 उत्तुज्य विपिने सुतामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ४४९ ॥
 सा वै यथा त्वया दृष्टा तयास्ने त्वत्प्रतीक्षिणी ।
 प्रसादं कुरु वे वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ ४५० ॥
 एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम् ।

- (अ.५०) अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ॥ ४५१ ॥
 प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ।
 नैपथं मृगयाणेन दमयन्ति मया नलम् ॥ ४५२ ॥
 अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गासुरिरपस्थितः ।
 धावितश्च मया धान्यं त्वदीयं स महाजने ॥ ४५३ ॥
 श्रुतुपर्णस्य पुरुषो धाहुको नाम नामतः ।
 सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ॥ ४५४ ॥
 स विनिश्चस्य बहुशो रुदित्वा च पुनः पुनः ।
 कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभापत ॥ ४५५ ॥
 विश्रमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
 यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न कोऽसुमर्हति ॥ ४५६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ।
 एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशामपते ॥ ४५७ ॥
 दमयन्ती रहोभ्येत्य मातर् प्रत्यभापत ।
 अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कदाचन ॥ ४५८ ॥
 त्यन्सन्निधौ नियोक्ष्येऽहं सुदेवं द्विजसत्तमम् ।
 ततः सुदेवमाभाष्य दमयन्ती युधिष्ठिर ॥ ४५९ ॥
 अब्रवीत्सन्निधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ।
 गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम् ॥ ४६० ॥
 श्रुतुपर्णं घञो घृहि सम्पतन्निधौ कामगः ।
 आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयंवरम् ॥ ४६१ ॥

तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ।

तथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ॥ ४६२ ॥

यदि सम्भाविनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिन्दम ।

एवं तथा यथोक्तो वै गत्वा राजानमन्वरीत् ॥ ४६३ ॥

ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ।

(अ.७१) श्रुत्वा यचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ॥ ४६४ ॥

सान्त्वयङ्गुलक्षणा याचा याहुकं प्रत्यभाषत ।

विदर्मान्यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ४६५ ॥

एकाहा हयतत्त्वज्ञ मन्यसे यदि याहुक ।

एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ॥ ४६६ ॥

व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ।

यद्वा सत्यं वाऽसत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ॥ ४६७ ॥

ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थं च करोम्यहम् ।

ततः सदभ्यांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् ॥ ४६८ ॥

योजयामास कुशलो जययुक्तान्स्थे नलः ।

ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्चरान्वितः ॥ ४६९ ॥

ततो नखरः श्रीमान् नलो यातुमियेष सः ।

सूतमारोप्य घार्ण्यं जयमास्थाय वै परम् ॥ ४७० ॥

(अ.७२) स नदीः पर्वतांश्चैव घनानि च सरासि च ।

अचिरेणातिचराम खेचरः स्वे चरद्भिव ॥ ४७१ ॥

तथा प्रयाते नु रथे तदा भाङ्गासुरिर्नृपः ।

उत्तरीयमधोपदयद्भ्रष्टं परपुरञ्जयः ॥ ४७२ ॥

अहीप्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ।

नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तत्र ॥ ४७३ ॥

योजनं समतिरान्तो नाहर्तुं शक्यते पुनः ।

एवमुक्ते नलेनाथ तदा भाङ्गासुरिर्नृपः ॥ ४७४ ॥

आससाद् वने राजन्फलवन्तं विभीतकम् ।
 तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४७५ ॥
 ममापि सूत पश्य त्व सङ्ख्याने परमं बलम् ।
 सर्वं सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ॥ ४७६ ॥
 नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ।
 घृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ॥ ४७७ ॥
 पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ।
 ततो रथमवस्थाप्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ॥ ४७८ ॥
 सङ्ख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिय ।
 अकाम इय तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह ॥ ४७९ ॥
 एकदेशं च शाखायाः समादिष्टं मयानघ ।
 सोऽतीर्य रथात्तूर्णं शातयामास तं द्रुमम् ॥ ४८० ॥
 ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
 गणयित्वा ययोकानि तावन्त्येव फलानि तु ॥ ४८१ ॥
 अत्यद्भुतमिदं राजन्दृष्टवानस्मि ते बलम् ।
 श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां ययेतज्ज्ञायते नृप ॥ ४८२ ॥
 भक्तोऽपि चाश्वहृदय गृहाण पुत्रपर्यम् ।
 ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ॥ ४८३ ॥
 हयज्ञानस्य लोभाच्च त तथेत्यब्रवीद्वचः ।
 ययोकं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदय परम् ॥ ४८४ ॥
 निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक ।
 पयमुक्त्वा ददौ विद्यामृतपर्णो नलाय वै ॥ ४८५ ॥
 तस्याक्षहृदयस्य शरीराग्निसूतः फलिः ।
 यक्वोटकविषं तीक्ष्णं मुरात्सततमुदमन् ॥ ४८६ ॥
 स तेन फर्शितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ।
 तं शप्नुमैच्छत्युपितो निषधाधिपतिर्नलः ॥ ४८७ ॥

ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रनिवेश निभीतकम् ।

ततो गतज्वरो राजा नैरधः परवीरहा ॥ ४८८ ॥

रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः ।

निभीतकश्चाप्रशस्तः संबृत्तः कलिसंश्रयात् ॥ ४८९ ॥

(अ. ७३) ततो त्रिदर्मान्सग्राप्तं सायाहे सत्यधिरुमम् ।

श्रुतुपर्णं जना राजे भीमाय प्रत्यवेदयन् ॥ ४९० ॥

स भीमरचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।

नादयद्यथोपेण सर्वाः स त्रिदिशो दिशः ॥ ४९१ ॥

ततस्तं रथनिर्घोषं नलाब्वास्तत्र शुश्रुवुः ।

श्रुत्वा तु समदृष्यन्त पुरेय नलसन्निधौ ॥ ४९२ ॥

सौरतीर्थं रथोपस्थादुत्तुपर्णो नराधिपः ।

उपतस्थे महाराजं भीमं भीमपररुमम् ॥ ४९३ ॥

तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया पर्या ततः ।

नाभिजमे स नृपतिर्दुहित्रर्थं समागतम् ॥ ४९४ ॥

श्रुतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपररुमः ।

राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कञ्चन ॥ ४९५ ॥

नैव स्वयंरक्थां न च विप्रसमागमम् ।

दमयन्त्यपि शोकार्ता दृष्ट्वा भाङ्गासुरिं नृपम् ॥ ४९६ ॥

सूतपुरं च घाष्णेयं वाङ्मुकं च तथाविधम् ।

चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैव रथनिस्वनः ॥ ४९७ ॥

नलस्येव महानासीश च पश्यामि नैपधम् ।

घाष्णेयेन भवेन्नूनं त्रिधा सैत्रोपदिक्षिता ॥ ४९८ ॥

एवं सा तर्कयित्वा तु दमयन्ती त्रिशम्पते ।

दूर्ती प्रस्थापयामास नैपधान्वेषणे शुभा ॥ ४९९ ॥

दमयन्ती- गच्छ केदिनि जानाहि क एव रथग्राहकः ।

(अ. ७४) उपनिशो रथोपस्थे विरुतो ह्रस्वराहुकः ।

अत्र मे महती शङ्का भवेदेव नलो नृपः ॥ ५०० ॥

(४.७५) अत्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्ष्य ।
 न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि केशिनि ॥ ५०१ ॥
 याचते न जलं देयं सर्वथा त्वरमाणया ।
 एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ॥ ५०२ ॥
 दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथ च केशिनी ।
 निशम्याथ ह्ययज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ।
 सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ ५०३ ॥
 केशिनी- दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः क्वचित् ।
 दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः ॥ ५०४ ॥
 ह्रस्वमासाद्य सञ्चारं नासौ विनमते क्वचित् ।
 सङ्कटेऽप्यस्य सुमहान्विवरो जायतेऽधिकः ॥ ५०५ ॥
 ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः ।
 प्रेषितं तत्र यज्ञा तु मांसं च बहु पाशयम् ॥ ५०६ ॥
 तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भास्तत्रोपकल्पिताः ।
 ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा एवामवन्ततः ॥ ५०७ ॥
 ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिष्ठित्य याहुकः ।
 तृणमुष्टिं समादाय सयितुस्तं समादधत् ॥ ५०८ ॥
 अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ॥ ५०९ ॥
 मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ।
 याहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ॥ ५१० ॥
 मृशं दु सपरीतात्मा सुस्वरं प्ररुद ॥
 उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ ५११ ॥
 इदं च सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ।
 अतो दृष्ट्वैव सहसा वाप्यमुत्तमप्रधानहम् ॥ ५१२ ॥

बहुशः सम्पतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।

ययं च देशातिथयो गच्छ भट्टे यथासुखम् ॥ ५१३ ॥

(अ. ५१) सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।

आगत्य केशिनी सर्वं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ ५१४ ॥

दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीम् ।

मातुः सकाशं दुःखार्तां नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ ५१५ ॥

बुद्धितुस्तमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ।

सा वै पित्राभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्यभ ॥ ५१६ ॥

नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ।

ततः काषायवसना जटिलान् मलयङ्किनी ॥ ५१७ ॥

दमयन्ती महाराज बाहुकं बाष्पमग्नयीत् ।

पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक ॥ ५१८ ॥

दमयन्ती- न मामर्हसि कल्याण दोषेण परिशङ्कितुम् ।

मया हि देवानुत्तुज्य वृतस्त्वं निषधाधिप ॥ ५२६ ॥

उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ।

अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ॥ ५२७ ॥

एष मे मुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ।

एषमुक्तस्तया वायुरन्तरिक्षादभापत ॥ ५२८ ॥

नैषा वृतवती पापं नल सत्यं ध्रुवीमि ते ।

उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया ॥ ५२९ ॥

न ह्येकाद्वा शतं गन्ता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह ।

उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भेम्या महीपते ॥ ५३० ॥

नात्र शङ्का त्वया कार्या सङ्गच्छ सह भार्यया ।

ततस्तद्वस्त्रमजरं प्रावृणोद्वसुधाधिपः ॥ ५३१ ॥

संस्मृत्य नागराजं तं ततो लेभे स्वरं वपुः ।

स चतुर्थं ततो धर्मे सङ्गम्य सह भार्यया ॥ ५३२ ॥

सर्वकामैः सुसिद्धार्यो लब्धवान्परमां मुदम् ।

दमयन्त्यपि भर्तारमासाद्याप्यायिता भृशम् ।

अर्थसङ्गातसस्येव तोर्यं प्राप्य वसुन्धरा ॥ ५३३ ॥

(अ. ७७) ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छन्निनं नलम् ।

दमयन्त्या समायुक्तं जहृपे न नराधिपः ॥ ५३४ ॥

तमानाय्य नल राजा क्षमयामास पार्थिवम् ।

यदि धाऽवुद्धिपूर्वाणि यदि बुद्ध्यापि कतिचित् ।

मया वृतान्यकार्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ५३५ ॥

नल- न मेऽपराध एतवास्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।

वृतेऽपि च न मे कोप क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ ५३६ ॥

इदं चैव ह्यग्रानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।

तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ ५३७ ॥

पवमुन्त्या ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैपथः ।

गृहीत्या चाश्वहृदयं राजन्भाङ्गासुरिर्नृपः ।

सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव ह ॥ ५३८ ॥

(अ. ७६) स मासमुष्य कौन्तेय भीममामन्य नैपथः ।

पुरादल्पपरीवारो जगाम निपथान्प्रति ॥ ५३९ ॥

ततः पुष्करमासाद्य धीरसेनसुनो नलः ।

उवाच दीध्याव पुनर्यद्दुषितं मयार्जितम् ॥ ५४० ॥

ततः प्रायर्तत दूतं पुष्करस्य नलस्य च ।

जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५४१ ॥

न त्वया तत्कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा ।

कलिना तत्कृतं कर्म त्वं च मूढ न बुध्यसे ॥ ५४२ ॥

नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथञ्चन ।

पुष्कर त्वं हि मे भ्राता सजीव शरदः शतम् ॥ ५४३ ॥

प्रस्थाप्य पुष्करं राजा विसृजन्तमनामयम् ।

प्रविवेश पुरं धीमानत्यर्थमुपशोभिताम् ।

प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निपथाधिपः ॥ ५४४ ॥

(अ. ७७) 'प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे सम्प्रवृत्ते महोत्सवे ।

महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ ५४५ ॥

आगतायां तु वैदर्भ्या सपुत्रायां नलो नृपः ।

वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ५४६ ॥

एकाकिनैव सुमहधलेन पृथिवीपते ।

दुःखमासादितं घोरं प्रातश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ५४७ ॥

त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णया चैव पाण्डव ।

रमसेऽस्मिन्महारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ५४८ ॥

ब्राह्मणैश्चमहाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।

नित्यमन्वास्यसे राजंस्तत्र का परिदेवता ॥ ५४९ ॥

भयात्त्रास्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यति मां पुनः ।
 अक्षह इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ ५५० ॥
 वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।
 उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ ५५१ ॥
 ततोऽक्षहृदयं प्रादात्पाण्डवाय महात्मने ।
 दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छदुपस्थङ्गं महातपाः ॥ ५५२ ॥

पाण्डवानां तीर्थयात्रा

- (अ. ८०) गते तु पाण्डवे तात काम्यकात्सत्यविक्रमे ।
 (अ. ९१) लोमशः समहातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ।
 तं पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्रिते ॥ ५५३ ॥
 उपातिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिषामराः ।
 समभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५५४ ॥
 पप्रच्छागमने हेतुमदने च प्रयोजनम् ।
 स पृष्ठः पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः ॥ ५५५ ॥
 उवाच ऋक्षण्या वाचा हर्षयन्निष पाण्डवान् ।
 सञ्चरन्नास्मि कौन्तेय सर्वाल्लोकान्यदृच्छया ॥ ५५६ ॥
 गतः शक्रस्य भवनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ।
 तव च भ्रातरं धीरमपश्यं सञ्जसाचिनम् ॥ ५५७ ॥
 शक्रस्यार्घासनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ।
 आसीत्पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थ तथागतम् ॥ ५५८ ॥
 आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतान्प्रति ।
 सोढमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजम् ॥ ५५९ ॥
 घटनात्पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
 यत्त्वयोको महाबाहुरस्त्रार्थ भरतर्षभ ॥ ५६० ॥

तदध्वमाप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं विभो ।
 यमात्कुवेराद्वरुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन ॥ ५६१ ॥
 अध्वान्यधीतवान्पार्यो दिव्यान्यमितविक्रमः ।
 विश्वावसोस्तु तनयाद्रीतं नृत्यं च साम च ॥ ५६२ ॥
 यादित्रं च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ।
 यदर्थं मां सुरथ्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५६३ ॥
 तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ।
 आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ॥ ५६४ ॥
 सुरकार्यं महत्कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः ।
 यद्यापि ते भयं कर्णान्मनसिस्थमरिन्दम ।
 तद्याप्यपहरिष्यामि सव्यसाचिन्युपागते ॥ ५६५ ॥

(अ. ५१) धनञ्जयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ।
 युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेधर्म्यया श्रिया ॥ ५६६ ॥
 यथा तीर्थानि गच्छेत गाश्च दद्यात्स पार्थिवः ।
 तथा सर्वात्मना कार्यमिति मामर्जुनोऽब्रवीत् ॥ ५६७ ॥
 भवता चानुशुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वशः ।
 रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विपमेषु च ॥ ५६८ ॥
 सोहमिन्द्रस्य वचनाश्रियोगादर्जुनस्य च ।
 रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह ॥ ५६९ ॥
 द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनन्दन ।
 इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ५७० ॥
 गमने रुतबुद्धिं तु पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् ।
 लघुर्मव महा राज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥ ५७१ ॥
 युधि- मिक्षाभुजो निवर्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये ।
 क्षुत्तृडध्वत्रमायासशीतार्तिमसहिष्णवः ॥ ५७२ ॥

ते सर्वे विनिवर्तन्ता ये च मिष्टभुजो द्विजा ।
 पकान्लेह्यपानाना मासाना च विकल्पका ॥ ५७३ ॥
 ये चाप्यनुरता पौरा राजभक्तिपुर सरा ।
 धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु ते च वे ॥ ५७४ ॥
 ततो भूयिष्ठश पौरा शुस्मारप्रपीडिता ।
 विप्राश्च यतयो मुख्या जम्बुनागपुर प्रति ॥ ५७५ ॥

- (अ ११) तत प्रशान्त कौन्तेय ग्राहणा वनवासिन ।
 अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ ५७६ ॥
 अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव ।
 भवत्प्रसादाद्धि घय प्राप्नुयाम सुख फलम् ॥ ५७७ ॥
 तीर्थाना पृथिवीपाल घनाना च विशाम्पते ।
 पादमित्यब्रवीत्सर्वास्तानृपीन्पाण्डवर्षभ ॥ ५७८ ॥
 वृत्तस्वस्थयना सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुषै ।
 भ्रातृमुखा प्रययुर्वासा पाण्डवा जनमेजय ॥ ५७९ ॥
- युधि- न वै निर्गुणमात्मान मन्ये देवर्षिसत्तम ।
 (अ १४) तथास्मि दुःखसन्तप्तो यथा नान्यो महीपति ॥ ५८० ॥
 पराश्च निर्गुर्णान्मन्ये न च धर्मगतानपि ।
 ते च लोमश लोनेस्मिन्नध्यन्ते केन हेतुना ॥ ५८१ ॥
- लोमश- धर्मत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति ।
 तत सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ५८२ ॥
 भया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते ।
 वर्धमाना ह्यधर्मेण क्षयं चोपगता पुन ॥ ५८३ ॥
 देवास्तु सागराश्चैव सरितश्च सरासि च ।
 अभ्यगच्छन्धर्मशीला पुण्यान्यायतनानि च ॥ ५८४ ॥
 प्रनद्ध सर्वपापानि ध्येयश्च प्रतिपदिरे ।
 तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुज ॥ ५८५ ॥

पुनर्वैत्स्यसि तां लक्ष्मीमेव पत्न्याः सनातनः ।

धार्तराष्ट्रास्त्वधर्मेण मोहेन च वशीकृताः ।

न चिराद्दे विनङ्क्ष्यन्ति दैत्या इव न संशयः ॥ ५८६ ॥

(अ. १५) ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र ह ।

कथां प्रचक्रिरे पुण्यां सदसिस्था महात्मनाम् ॥ ५८७ ॥

(अ. ११८) गच्छन्स तीर्थानि महानुभावः

पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा ।

सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि ।

कचित्कचिद्भारत सागरस्य ॥ ५८८ ॥

ततः सहस्राणि गवां प्रदाय

भ्रमेण गच्छन्परिपूर्णकामः ।

द्विजैः पृथिव्यां प्रयितं महद्भि-

स्तीर्थं प्रमासं समुपाजगाम ॥ ५८९ ॥

स द्वादशाहं जलवायुभक्षः

कुर्वन्क्षपाहःसु तदाभिपेकम् ।

समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा

तेपे तपो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ ५९० ॥

तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं

शुश्राव रामश्च जनार्दनश्च ।

तौ सर्ववृष्णिप्रवरो ससैन्यौ

युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीदम् ॥ ५९१ ॥

ततः स रामं च जनार्दनं च

कार्पण्यं च साम्यं च शिनेश्चपौत्रम् ।

अन्यांश्च वृष्णीनुपगम्य पूजां

चक्रे यथाधर्ममहीनसत्त्वः ॥ ५९२ ॥

ते चापि सर्वान्प्रतिपूज्य पार्या-
स्तैः सत्कृता. पाण्डुसुतैस्तथैव ।
युधिष्ठिरं सम्परिवार्य राज-
क्षुपाविशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ ५९३ ॥

तेषां स सर्वं चरितं परेषां
घने च वारं परमप्रतीतः ।
अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतं च पार्थ
निवेशनं हृष्टमनाः शशंस ॥ ५९४ ॥

(अ. १२०) तेऽन्योऽन्यमामन्त्र्य तथाभिवाद्य
बृहन्नपरिप्यज्य शिशूंश्च सर्वान् ।
यदुप्रवीरा. स्वगृहाणि जग्मु
स्ते चापि तीर्थान्यनुसंविचेत् ॥ ५९५ ॥
विस्तृत्य कृष्णं त्वय धर्मपजो ।

जगाम पुण्या सरितं पयोष्णीम् ॥ ५९६ ॥

(अ. १२१) तीर्थानि रमणीयानि पुण्यान्यायतनानि च ।
यथायोगं यथाप्रीतिं प्रययौ भ्रातृभिः सह ।
तत्र तत्राददद्वित्तं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ ५९७ ॥

लोमश- अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय कालशैलं च परंतम् ।
(अ. १२२) श्वेतं गिरिं प्रेक्ष्यामो मन्दरं चैव पर्वतम् ॥ ५९८ ॥
यत्र माणिवरो यक्षः कुवेरश्चैव यक्षराट् ।
असङ्ख्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसक्रिन्नरा ॥ ५९९ ॥
नागाः सुपर्णा गन्धर्वा कुवेरसदनं प्रति ।
तान्विगाहस्य पार्याद्य तपसा च दमेन च ।
रक्ष्यमाणो मया राजन्भीमसेनपत्नेन च ॥ ६०० ॥
(अ. १४०) एवं सम्भाषमाणास्ते सुवाहुविषय महत् ।
ददृशुर्मुदिता राजन्प्रभूतगजवाजिमत् ॥ ६०१ ॥

किराततङ्गणाकीर्णं पुलिन्दशतसङ्कुलम् ।
हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्वाश्चर्यसमाकुलम् ॥ ६०२ ॥
सुबाहुश्चापि तान्दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्यत ।
धिपयान्ते कुलिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ ६०३ ॥
ततस्ते पूजितास्तेन सर्वं यव सुखोपिताः ।
अतस्थुर्विमले सूर्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति ॥ ६०४ ॥
इन्द्रसेनमुखांश्चापि भृत्यान्पौरोगवांस्तथा ।
सूदांश्च पारिवर्हांश्च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ॥ ६०५ ॥
राज्ञः कुलिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः ।
पद्मिरेव महावीर्यो ययुः कौरवमन्दनाः ।
तस्माद्देशात्सुसंहृष्टा द्रुपुकामा धनञ्जयम् ॥ ६०६ ॥

(अ. १४४) क्रोशमात्रं प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
पद्म्यामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ ६०७ ॥
सः कम्पमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेश्मणा ।
आलम्ब्यमाना सहितावूरु गजकरोपमौ ॥ ६०८ ॥
पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ।
स्मृश्यमाना कटैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ ६०९ ॥
सोऽप्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण घायुना ।
पाञ्चाली मुखमासाद्य लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ ६१० ॥
उवाच च कुरुत्रेष्ठो भीमसेनमित्रं वचः ।
यद्वचः पर्वता भीम त्रिपमा हिमदुर्गमाः ।
तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ॥ ६११ ॥
त्यां राजन् राजपुत्रीं च यमौ च पुरुषपथम् ।
स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा धिपादे मनः कृथाः ॥ ६१२ ॥
हैडिम्यश्च महत्वीर्यो विहगो मद्बलोपमः ।
वहेद्वनघ सर्वाङ्गो घचनात्ते घटोत्कचः ॥ ६१३ ॥

अनुज्ञातो धर्मराजा पुत्रं सस्मार राक्षसम् ।
 घटोत्कचस्तु धर्मात्मा स्मृतमात्र. पितुस्तदा ॥ ६१४ ॥
 कृताञ्जलिस्पातिष्ठदमिवाद्याथ पाण्डवान् ।
 उवाच भीमसेन स पितरं भीमविक्रमम् ।
 आक्षाय्य महाबाहो सर्वं कर्तस्म्यसंशयम् ॥ ६१५ ॥

भीम- हृदिभ्येय परिधान्ता तव मातापरजिता ।

(अ. १४५) त्वं च कामगमस्तात यलवान्वह तां खग ॥ ६१६ ॥

स्कन्धमारोप्य भद्रं ते मध्येऽस्माकं विहायसा ।
 गच्छ नीचिकया गत्या यथा चैना न पीडये ॥ ६१७ ॥

घटो- धर्मराजं च धौम्यं च कृष्णां च यमजौ तथा ।
 एकोऽप्यहमल षोडुं किमुताय सक्षयवान् ॥ ६१८ ॥
 अन्ये च शतशः शूरा विहङ्गाः कामरूपिणः ।
 सूर्यान्वो ब्राह्मणे. सार्धं वक्ष्यन्ति सहितानघ ॥ ६१९ ॥
 एवमुक्त्वा तत कृष्णामुवाह स घटोत्कचः ।
 पाण्डूनां मध्यगो धीर. पाण्डवानपि चापरे ॥ ६२० ॥
 लोमश. सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः ।
 स्वेनैव स प्रभावेण द्वितीय इव भास्कर. ॥ ६२१ ॥
 ब्राह्मणाश्चापि तान्सर्वान्समुपादाय राक्षसा. ।
 नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भामपराजमा ॥ ६२२ ॥
 एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 आलोकयन्तस्ते जग्मुर्घिशाला वदरीं प्रति ॥ ६२३ ॥
 तामुपेय्य महात्मान. सह तैर्ब्राह्मणैर्मभे. ।
 अवतेदस्तत. सर्वे राक्षसस्कन्धत. शनै ॥ ६२४ ॥
 तत्रापश्यत धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् ।
 नरनारायणस्थान भागीरथ्योपशोभितम् ॥ ६२५ ॥

हनुमद्गीमसंवादः

(अ. १४६) तत्र ते पुरुषय्याद्याः परमं शौचमास्थिताः ।

पद्मानमवसन्वीरा धनञ्जयदिदृक्षवः ॥ ६२६ ॥

ततः पूर्वोत्तरे वायुः प्लवमानो यदृच्छया ।

सहस्रपत्रमर्कामं दिव्यं पद्ममुपाहरत् ॥ ६२७ ॥

तद्वक्षत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।

अतीव मुदिता राजन्भीमसेनमथाग्रधीत् ॥ ६२८ ॥

यदि तेऽहं प्रिया पार्य वहनीमान्युपाहर ।

तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ ६२९ ॥

अभिप्रायं तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः ।

प्रियायाः प्रियकामः स प्रायाद्भीमो महाबलः ॥ ६३० ॥

घातं तमेवाभिमुखो यतस्तत्पुष्पमागतम् ।

आजिहीर्षुर्जगामागु स पुष्पाण्यपराण्यपि ॥ ६३१ ॥

चालयानः स्वरेगेन लताजालान्यनेकशः ।

आनीडमानो हृष्टात्मा श्रीमान्वायुसुतो ययौ ॥ ६३२ ॥

अथापश्यन्महाबाहुर्गन्धमादनसानुपु ।

सुरम्यं कदलीपण्डं बहुयोजनविस्तृतम् ॥ ६३३ ॥

उत्पात्य कदलीस्तम्भान्यहुतालसमुच्छ्रयान् ।

चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्वलिनां वरः ॥ ६३४ ॥

कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले ।

ददर्श सुमहाबाहुर्वानराधिपतिं तदा ॥ ६३५ ॥

दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकं तस्मिन्महावने ।

सिंहनादं चकारोऽग्रं वज्राशनिसमं वली ॥ ६३६ ॥

हनुमांश्च महासत्त्व ईषदुन्मील्य लोचने ।

दृष्ट्वा तमथ सावक्षं लोचनेर्मधुपिङ्गलैः ॥ ६३७ ॥

स्मितेन चैनमासाद्य हनूमानिदमब्रवीत् ।

ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा किमिदं वनमागतः ॥ ६३८ ॥

क च त्वयाद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुस्तर्षभ ।

देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा ॥ ६३९ ॥

इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ।

भक्षयित्वा निवर्तस्व मा वृथा प्राप्स्यसे वधम् ॥ ६४० ॥

भीम- को भवान्किश्चिन्मित्रं वा वानरं वपुरास्थितः ।

(अ. १४७) ब्राह्मणानन्तरो वणः क्षत्रियस्त्वां तु पृच्छति ॥ ६४१ ॥

कौरवः सोमवशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः ।

पाण्डवो धायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ ६४२ ॥

हनू- वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ।

साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ६४३ ॥

भीम- वैशसं वास्तु यद्वान्यत्र त्वां पृच्छामि वानर ।

प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मा भक्तः प्राप्स्यसे व्यथाम् ॥ ६४४ ॥

हनू- नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं व्याधिना क्लेशितो ह्यहम् ।

यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥ ६४५ ॥

भीम- निर्गुणः परमात्मा तु देहं व्याप्यावतिष्ठते ।

तमहं शानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ६४६ ॥

हनू- प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयानघ ।

ममानुक्स्पया त्वेतत्पुच्छमुत्सार्य गम्यताम् ॥ ६४७ ॥

एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराकमम् ।

मनसाऽचिन्तयद्भीमः स्थगदुबलदर्पितः ॥ ६४८ ॥

सावज्ञमथ वामेन स्मयज्जग्राह पाणिना ।

न चाशक्यालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः ॥ ६४९ ॥

उद्यक्षेप पुनर्दोभ्यामिन्द्रायुधमिचोच्छ्रितम् ।

नोद्धतुमशक्नीमो दोभ्यामपि महायलः ॥ ६५० ॥

प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जालिर्वान्यमग्रवीत् ।

प्रसीद कपिलशार्दूल दुस्कं क्षम्यतां मम ।

पृष्ठः सन्क्रामया घूहि कस्त्वं वानररूपधृक् ॥ ६५१ ॥

हनू- अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना ।

जातः कमलपत्राश्च हनूमाञ्चाम धानरः ॥ ६५२ ॥

(अ. १४८) अहं स्वरीयादुत्तीर्य सागरं मकरालयम् ।

सुतां जनकराजस्य सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ ६५३ ॥

दृष्टवान्भरतत्रेष्ठ रावणस्य निवेशने ।

अयं च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ॥ ६५४ ॥

ततोऽहं दृष्टवान्मार्गं तत्रेमं देवसेवितम् ।

धर्मयेह्य शपेद्यापि मा कश्चिदिति भारत ॥ ६५५ ॥

(अ. १४९) पथमुक्तो महाबाहुर्मामसेनः प्रतापवान् ।

उवाच ऋक्षण्या धात्रा हनूमन्तं कपीश्वरम् ॥ ६५६ ॥

पत्न्येतदासीन्मृषतः सागरं मकरालयम् ।

रूपमप्रतिमं धीर तद्रिच्छामि निरीक्षितुम् ॥ ६५७ ॥

पथं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि च ते धवः ।

पथमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरिर्ग्रवीत् ॥ ६५८ ॥

अन्यः वृत्तयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरे परः ।

अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ६५९ ॥

यलवर्षप्रमादा हि ग्रहीयन्त्युद्भवन्ति च ।

तदलं यत तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्बह ।

युगं समनुवर्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ६६० ॥

भीम- पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथञ्चन ।

(अ. १५०) पथमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा पुनर्ब्रूमः ॥ ६६१ ॥

तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घनं ।

तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यपर्वतसन्निभम् ॥ ६६२ ॥

दृष्ट्वा हनूमतो वर्ष्म सम्भ्रान्तः पवनात्मजः ।
 प्रत्युवाच ततो भीमः सम्प्रहृष्टतनूरुहः ॥ ६६३ ॥
 संहारस्य महावीर्यं स्वयमात्मानमात्मना ।
 न हि शक्तोमि त्वां द्रुपुं दिवाकरमिवोदितम् ॥ ६६४ ॥
 विस्मयश्चैव मे वीर सुमहान्मनसोऽद्य वै ।
 यद्रामस्तथापि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ ६६५ ॥

हनू-

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 भीमसेन न पर्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः ॥ ६६६ ॥
 मया तु निहते तस्मिन्राघणे लोककण्टके ।
 कीर्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् ॥ ६६७ ॥
 तेन वीरेण तं हत्वा सगणं राक्षसाधमम् ।
 आनीता स्वपुरं सीता कीर्तिश्चाख्यापिता नृपु ॥ ६६८ ॥
 एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिरुवनाय ते ।
 द्रक्ष्यसे धनदोधानं रक्षितं यक्षराक्षसैः ॥ ६६९ ॥

(अ. १५१) ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामतः कृतम् ।
 भीमसेनं पुनर्दोभ्यां पर्यप्यजत धानरः ॥ ६७० ॥
 ततः पुनरथोवाच पर्यधुनयतो हरिः ।
 गच्छ वीर स्वमावासी स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ॥ ६७१ ॥
 इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवेद्योऽस्मि कर्हिचित् ।
 धर्मं विगाह्य शत्रूणां परशक्तिसमाकुलाम् ॥ ६७२ ॥
 यदा सिंहखं वीर करिष्यसि महाबल ।
 तदाहं घृहपिप्यामि स्वरवेण खं तव ॥ ६७३ ॥
 विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् ।
 शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ ॥ ६७४ ॥
 एषमाभाष्य हनुमांस्तदा पाण्डवनन्दनम् ।
 मार्गमाख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ ६७५ ॥

सौगन्धिकाहरणम्

(अ. १५१) गते तस्मिन्ह्रिखरे भीमोऽपि वलिनां वरः ।

तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनम् ॥ ६७६ ॥

परिवृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे घने ।

काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीम् ॥ ६७७ ॥

तस्यां नद्यां महासत्त्वः सौगन्धिक्यनं महत् ।

अपश्यत् प्रीतिजननं बालार्कसदृशद्युति ॥ ६७८ ॥

(अ. १५२) तन्नामृतरसे शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभम् ।

ददर्श विमलं तोयं पियञ्च बहु पाण्डवः ॥ ६७९ ॥

तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।

रक्षन्ति शतसाहस्राश्चिन्नायुधपरिच्छदाः ॥ ६८० ॥

ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमजिनैः प्रतिवासितम् ।

तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ६८१ ॥

मुनिवेषधरश्चैव सायुधश्चैव लक्ष्यसे ।

यदर्थमभिसम्प्राप्तस्तदाचक्ष्व महामते ॥ ६८२ ॥

भीम- पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।

(अ. १५४) विशालां वदरीं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥ ६८३ ॥

अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।

अनिलोद्गमितो नूनं सा घहनि परीप्सति ॥ ६८४ ॥

तस्या मामनयद्याङ्गया धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।

पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ६८५ ॥

राक्षसाः- आग्नीडोऽयं कुबेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ।

नेह शम्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मणा ॥ ६८६ ॥

अन्यायेनेह यः कश्चिद्वमन्य घनेश्वरम् ।

विहर्तुमिच्छेद्दुर्वृत्तः स विनश्येन्न संशयः ।

आमन्त्र्य यक्षराजं वै ततः पिव हरस्य च ॥ ६८७ ॥

भीमसेन- राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।

दृष्ट्वापि च महायज्ञं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ६८८ ॥

न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।

इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे ॥ ६८९ ॥

नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ।

तुल्या हि सर्वभूतानामियं धैश्रवणस्य च ॥ ६९० ॥

एषं गतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ।

इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान्भीमसेनो ह्यमर्पणः ।

व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वं न्यवारयन् ॥ ६९१ ॥

गृहीत धन्नीत विकर्ततेमं

पचाम खादाम च भीमसेनम् ।

क्रुद्धा भुवन्तोऽभिययुर्दुतं ते

शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ ६९२ ॥

तेषां स मार्गान् विविधान्महात्मा

विहन्य शस्त्राणि च शास्त्रयाणाम् ।

यथा मवीरान्निजघान भीमः

परं शतं पुष्करिणीसमीपे ॥ ६९३ ॥

ततः स पीत्वाऽमृतकल्पमम्भो

भूयो बभूवोत्तमधीर्यतेजाः ।

उत्पाद्य जग्राह च सोऽम्बुजानि

सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ ६९४ ॥

(अ. १५५) ततो वायुर्महान् शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः ।

प्रादुरासीत्खरस्पर्शः सङ्ग्राममभिचोदयन् ॥ ६९५ ॥

अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जहिरे ।

तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६९६ ॥

पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे ।
 कश्चित्क भीमः पाञ्चालि किञ्चित्कृत्यं चिकीर्षति ॥ ६९७ ॥
 कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः ।
 इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरदर्शनाः ।
 दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः ॥ ६९८ ॥
 द्रौपदी- यत्तत् सौगन्धिकं राजघ्राहतं मातरिध्वना ।
 तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाद्योपपादितम् ॥ ६९९ ॥
 अपि चोको मया वीरो यदि पदयेरहन्त्यपि ।
 तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति ॥ ७०० ॥
 स तु नूनं महाराजः प्रियार्थं मम पाण्डवः ।
 प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमिहो गतः ॥ ७०१ ॥
 उक्तस्त्वेवं तथा राजा यमात्रिदमथाजरीत् ।
 गच्छाम सहितास्त्वर्णं येन यातो बृकोदरः ॥ ७०२ ॥
 घहन्तु राक्षसा विप्रान् यथाश्रान्तान् यथाकृशान् ।
 त्वमप्यमरसङ्गाश्च घह कृष्णां घटोत्कच ॥ ७०३ ॥
 ते सर्वे त्वरिता गत्या ददृशुः शुभफाननाम् ।
 पद्मसौगन्धिकजतीं नलिनीं सुमनोरमाम् ॥ ७०४ ॥
 ददृशुर्निहतांश्चैव यक्षांश्च त्रिपुलेश्वरान् ।
 तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे ध्यवस्थितम् ॥ ७०५ ॥
 तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः पुनः ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ॥ ७०६ ॥
 साहसं वत मद्रं ते देवानामथ चाप्रियम् ।
 पुनरेवं न वर्तेष्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ।
 अनुशिष्य तु कौन्तेयं पद्मानि परिगृह्य च ॥ ७०७ ॥
 तस्यामेव नलिन्यां तु त्रिजह्नुर्मरोपमा ।
 विदिताश्च कुचेरस्य तत्र ते कुरुपुङ्गवाः ॥ ७०८ ॥

ऊपुनर्तिचिरं कालं रममाणाः कुरुद्वहाः ।

प्रतीक्षमाणा वीमत्सुं गन्धमादनसानुषु ॥ ७०९ ॥

(अ. १५६) तस्मिन्निवसमानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

वृष्ण्या सहितान् भ्रातृनित्युवाच सहद्विजान् ॥ ७१० ॥

इमं वैश्रवणाद्यासं पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।

कथं भीम गमिष्यामो गतिरन्तरधीयताम् ॥ ७११ ॥

एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वागुवाचाशरीरिणी ।

न शक्यो दुर्गमो गन्तुमितो वैश्रवणाधमात् ॥ ७१२ ॥

अनेनैव पथा राजन् प्रतिगच्छ यथागतम्

नरनारायणस्थानं यदरीत्यभिविश्रुतम् ॥ ७१३ ॥

तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारणसेवितम् ।

बहुपुष्पफलं रम्यमाधमं वृषपर्यणः ॥ ७१४ ॥

अतिक्रम्य च तं पार्थ त्वाम्निषेणाश्रमे वसेः ।

ततो द्रक्ष्यसि कौन्तेय निवेशं धनदस्य च ॥ ७१५ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिजग्राह तद्वचः ।

प्रत्यागम्य पुनस्तं तु नरनारायणाधमम् ॥ ७१६ ॥

भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।

पाञ्चात्या ब्राह्मणाश्चैव न्यवसन्त सुखं तदा ॥ ७१७ ॥

जटामुरवधः, अर्जुनागमनं च

(अ. १५७) ततस्तान् परिधिष्वस्तान् वसतस्तत्र पाण्डवान् ।

परितेन्द्रे द्विजैः सार्धं पार्थागमनकाङ्क्षया ॥ ७१८ ॥

जटार धर्मराजानं यमौ वृष्णां च राक्षसः ।

ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वशास्त्रविदुत्तमः ॥ ७१९ ॥

इति ब्रुवन्पाण्डवेयान् पर्युपास्ते स्म नित्यदा ।

परीप्समानः पार्थानां कलापानि धनूंषि च ॥ ७२० ॥

अन्तरं सम्परिप्रेषुर्द्रौपद्या हरणं प्रति ।

दुष्टात्मा पापबुद्धिः स नाम्ना ख्यातो जटासुरः ॥ ७२१ ॥

पोषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः ।

युयुधे न च तं पापं भस्मच्छधमिवानलम् ॥ ७२२ ॥

स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिन्दम ।

घटोत्कचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ॥ ७२३ ॥

लोमशप्रभृतींस्तांस्तु महर्षीञ्च समाहितान् ।

स्नातुं विनिर्गतान् दृष्ट्वा पुष्पार्थं च तपोधनान् ॥ ७२४ ॥

रूपमन्यत्समास्थाय विहृतं भैरवं महत् ।

गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ॥ ७२५ ॥

प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा ग्रीन् गृहीत्वा च पाण्डवान् ।

सहदेवस्तु यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ॥ ७२६ ॥

विक्रम्य कौशिकं खड्गं मोक्षयित्वा ग्रहं रिपोः ।

आक्रन्दद्भीमसेनं धै येन ग्रातो महाबलः ॥ ७२७ ॥

भ्रातृस्तान् ह्रियतो दृष्ट्वा द्रौपदीं च महाबलः ।

क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसं चेदमब्रवीत् ॥ ७२८ ॥

विज्ञातोऽसि मया पूर्वं पापः शस्त्रनिरीक्षणे ।

प्रियेषु रममाणं त्वां न वैवाप्रियकारिणम् ॥ ७२९ ॥

अतिविं ब्रह्मरूपं च कथं हन्यामिनागसम् ।

अपकस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ॥ ७३० ॥

नूनमद्यासि सम्पन्नो यथा ते मतिरीदृशी ।

यं चासि प्रस्थितो देशं मनः पूर्वं गतं च ते ॥ ७३१ ॥

न तं गन्तासि गन्तासि मार्गं वकहिडिम्बयोः ।

एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालचोदितः ॥ ७३२ ॥

भीत उत्प्लुज्य तान्सर्वान् शुद्धाय समुपस्थितः ।

तयोपसीत्सम्प्रहारः शुद्धयोर्मामिरक्ष्मणोः ॥ ७३३ ॥

अमृष्यमाणयोः सङ्ख्ये देवदानवयोरिव ।

ततः संहृत्य मुष्टिं ॥ पञ्चशीर्षमिवोरगम् ॥ ७३४ ॥

वेगेनाभ्यहनद्भीमो राक्षसस्य शिरोधराम् ।

तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।

अरत्निना चाभिहन्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ७३५ ॥

(अ. १५८) निहते राक्षसे तस्मिन् पुनर्नाययणाश्रमम् ।

अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥ ७३६ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा बहून् क्लेशान्विचिन्तयन् ।

सिंहव्याघ्रगजाकीर्णमुदीचीं प्रययौ दिशम् ॥ ७३७ ॥

अवेक्षमाणः कैलासं मैनाकं चैव पर्वतम् ।

गन्धमादनपादांश्च श्वेतं चापि शिलोच्चयम् ॥ ७३८ ॥

उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः ।

पृष्ठं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशोऽहनि ॥ ७३९ ॥

ददशुः पाण्डवा राजन् गन्धमादनमस्तिकात् ।

पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानादुमलतावृते ॥ ७४० ॥

सलिलावर्तसञ्जातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः ।

समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ॥ ७४१ ॥

तमुपागम्य राजर्षिं धर्मात्मानमरिन्दमाः ।

पाण्डवा वृषपर्वणमवन्दन्त गतकुमाः ॥ ७४२ ॥

पूजिताश्चावसंस्तत्र सप्तरात्रमरिन्दमाः ।

अष्टमेऽहनि सम्प्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतम् ॥ ७४३ ॥

आमन्त्र्य वृषपर्वणं प्रस्थानं प्रत्यरोचयन् ।

एकैकशश्च तान्विप्राशिवेद्य वृषपर्वणि ॥ ७४४ ॥

पारिवर्द्ध च तं शेषं परिदाय महात्मने ।

ततस्ते यक्षपात्राणि रत्नान्याभरणानि च ॥ ७४५ ॥

न्यदधुः पाण्डवा राजशाश्वमे वृषपर्वणः ।
 अन्यशासत् स धर्मक्षः पुत्रवद्भरतर्षमान् ॥ ७४६ ॥
 तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तमम् ।
 ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्वणा ॥ ७४७ ॥
 अनुसन्धुर्यथोद्देशं पश्यन्तो विविधाश्रगान् ।
 ततः किं पुरपावासं सिद्धचारणसेवितम् ॥ ७४८ ॥
 ददृशुर्दृष्टोमाणः पर्वतं गन्धमादनम् ।
 उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः ॥ ७४९ ॥
 आर्ष्टिपेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ।
 ततस्ते तिग्मतपसं कृशं धमनिसन्ततम् ।
 पारगं सर्वधर्माणामार्ष्टिपेणमुपागमन् ॥ ७५० ॥

(अ. १९०) आर्ष्टिपेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनाम् ।
 अगच्छन् बहवो मासाः पश्यतां महद्दम्भुतम् ॥ ७५१ ॥

(अ. १९१) ततः सम्प्राप्य शैलाग्रं वीक्ष्यमाणा महारथाः ।
 कुबेरं च महात्मानं यक्षरक्षोगणावृतम् ॥ ७५२ ॥
 ददृशुर्दृष्टोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनम् ।
 दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमप्रवीक्षरवाहनः ।
 निर्मयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं भ्रातृभिः सह ॥ ७५३ ॥

(अ. १९२) स्थेषु वेदमसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः ।
 कामाश्र परिहास्यन्ति यक्षा वो भरतर्षभाः ॥ ७५४ ॥
 शीघ्रमेव गुडाकेशः कृताश्रयः पुनरेष्यति ।
 पवमुत्तमकर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् ॥ ७५५ ॥
 अस्तं गिरिविष्टेष्टं प्रययौ गुह्यकाधिपः ।
 पाण्डवाश्च महात्मानस्तेषु वेदमसु ताः क्षपाः ।
 सुखमूर्ध्वगतोद्देशाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ॥ ७५६ ॥

(अ ११४) तस्मिन्नगेन्द्रे वसता तु तेषाम्
 महात्मना सद्वतमास्थितानाम् ।
 तथैव तु चिन्तयता सिताश्व
 मस्यार्थिनं वासवमभ्युपेतम् ॥ ७५७ ॥
 मासोऽथ वृच्छेण तदा व्यतीत
 स्तस्मिन्नगे भारत भारतानाम् ॥ ७५८ ॥
 उपित्वा पञ्चवर्गणि सहस्राक्षनिवेशने ।
 अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि विबुधेश्वरात् ॥ ७५९ ॥
 अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 आगच्छदर्जुन प्रीत प्रहृष्टो गन्धमादनम् ॥ ७६० ॥

अर्जुनस्य स्वर्गप्राप्तवृत्तान्तः

(अ ११७) अभिवाद्यमान त मूढ्युपाग्राय पाण्डव ।
 हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ ७६१ ॥
 कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव ।
 यथा तुष्टो महादेवो देवराजस्तथाऽनघ ॥ ७६२ ॥
 यश्चापि यज्ञपाणेस्तु प्रिय कृतमरिन्दम ।
 एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनञ्जय ॥ ७६३ ॥
 अर्जुन- विद्यामधीत्य ता राजस्त्वशोक्तामरिमर्दन ।
 भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो धनम् ॥ ७६४ ॥
 भृगुतुङ्गमयो गत्वा गिरिमारुह्य शैशिरम् ।
 तपोऽतप्य महाराज मास मूलफलाशन ॥ ७६५ ॥
 द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गत ।
 निराहारस्त्वनृणीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ ७६६ ॥
 ऊर्ध्वगतुश्चतुर्थं तु मासमस्मि स्थितस्तदा ।
 पञ्चमे त्यज सम्प्राप्ते प्रथमे दिवसे गते ॥ ७६७ ॥

वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपं समागमत् ।
 अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितम् ॥ ७६८ ॥
 धनुर्वाणासिमन् प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ।
 ततोऽहं धनुरादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी ॥ ७६९ ॥
 अताडयं शरेणाथ तद्भूतं लोमहर्षणम् ।
 युगपत्तं किरातस्तु विरुप्य बलवद्धनुः ॥ ७७० ॥
 अभ्याजघ्ने दृढतरं कम्पयन्निध मे मनः ।
 स तु मामब्रवीद्राजन् मम पूर्वपरिग्रहः ॥ ७७१ ॥
 मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ।
 एष ते निशितैर्वाणैर्दपे हन्मि स्थिरो भव ॥ ७७२ ॥
 ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
 तं चाहं शरघर्षेण महता समवाकिरम् ॥ ७७३ ॥
 यदाभिभवितुं याणैर्न च शक्नोमि तं रणे ।
 अत्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ७७४ ॥
 जप्रास प्रसभं तानि सर्वाण्यस्त्राणि मे नृप ।
 हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च ॥ ७७५ ॥
 मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ।
 ध्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि समागतैः ॥ ७७६ ॥
 अपारयंश्च तद्भूतं निश्चेष्टमगमं महीम् ।
 ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ७७७ ॥
 अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान् गोवृषध्वजः ।
 उमासहायो व्यालधृग्वहुरूपः पिनाकधृक् ॥ ७७८ ॥
 स मामभ्येत्य समरे तयैवाभिमुखं स्थितम् ।
 शूलपाणिरथोवाच तुष्टोऽस्मीति परन्तप ॥ ७७९ ॥
 ततस्तद्धनुरादाय तृणौ चाक्षय्यसायकौ ।
 प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्वेति चाब्रवीत् ॥ ७८० ॥

ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः ।
 प्रणम्य मनसा शर्वं ततो वचनमाददे ॥ ७८१ ॥
 भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ।
 अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ॥ ७८२ ॥
 ददानीत्येव भगवानब्रवीत् श्र्यं वकस्व माम् ।
 प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं महत् ॥ ७८३ ॥
 मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ।
 अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ।
 प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत् ॥ ७८४ ॥

(अ. ११८) ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।

अथापराह्णे तस्याहः प्राधात्पुण्यः समीरणः ॥ ७८५ ॥
 पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्निव सपत्नहन् ।
 ततो मरुत्वान् हरिभिर्युक्तैर्बाह्वैः स्थलङ्कृतैः ॥ ७८६ ॥
 शचीसहायस्तत्राऽयात् सह सर्वैस्तदाऽमरैः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु कुबेरो नरबाहनः ॥ ७८७ ॥
 दर्शयामास मां राजँल्लक्ष्म्या परमया युतः ।
 दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं ध्यवस्थितम् ॥ ७८८ ॥
 यदृशं देवराजं च यथास्थानमवस्थितम् ।
 ते मामूचुर्महायज्ञ सान्त्वयित्वा नरर्षभ ॥ ७८९ ॥
 सुरकार्यार्थसिद्धयर्थं दृष्टवानसि शङ्करम् ।
 अस्मत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः ॥ ७९० ॥
 ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षमान् ।
 प्रत्यगृह्णं तदाऽस्त्राणि महान्ति विधिवद्विभो ॥ ७९१ ॥
 अथ देवा ययुः सर्वे यथागतमरिन्दम ।
 मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभम् ॥ ७९२ ॥

उवाच भगवान्स्वर्गं गन्तव्यं फाल्गुनं त्वया ।
 शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ॥ ७९३ ॥
 एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 अथापश्यं हरियुजं रथमेन्द्रमुपस्थितम् ॥ ७९४ ॥
 प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमम् ।
 स रथो हरिभिर्युक्तोऽर्धमाचरमेततः ॥ ७९५ ॥
 ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ।
 प्रविश्य तां पुरीं दिव्यां देवगन्धर्वपूजिताम् ॥ ७९६ ॥
 देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः ।
 ददाधर्वासनं प्रीतः शक्रो मे ददतां वरः ॥ ७९७ ॥
 तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिणैः ।
 अत्रार्थमवसं स्वर्गे शिक्षाणोऽस्त्राणि भारत ॥ ७९८ ॥
 विश्वावसोऽथ वै पुत्रश्चित्रसेनोऽभयन्सखा ।
 स च गान्धर्वमलिलं ग्राहयामास मां नृप ॥ ७९९ ॥
 तत्सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारत ।
 अत्यर्थं प्रतिगृह्णाहमखेप्तेव व्यवस्थितः ॥ ८०० ॥
 ततोऽनुप्यत्सहस्राक्षस्तेन कामेन मे त्रिभुः ।
 एवं मे वसतो राजश्रेष्ठ कालोऽत्यगादिति ॥ ८०१ ॥
 कृतास्त्रमतिविश्वस्तमय मां हरिवाहनः ।
 संस्पृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमप्रीतः ॥ ८०२ ॥
 प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिं च घनञ्जय ।
 प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतीजानं च मया ॥ ८०३ ॥

तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ।
 ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ॥ ८०६ ॥
 हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ।
 घबन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् ॥ ८०७ ॥
 स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ।
 अमेघं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् ॥ ८०८ ॥
 मज्जरां ज्यामिमां चापि गाण्डीवे समयोजयत् ।
 ततः प्रायामहं तेन स्यन्दनेन धिराजता ॥ ८०९ ॥

(अ. ११९) ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
 अपदयमुदधिं भीममपां पतिमथाव्ययम् ॥ ८१० ॥
 ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनम् ।
 परमां मुदमाश्रित्य प्राधमं तं शनैरहम् ॥ ८११ ॥

(अ. १२०) ततो निषातकयचाः सर्वे वेगेन भारत ।
 अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥ ८१२ ॥
 आच्छाद्य रथपन्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः ।
 आवृत्य सर्वतस्ते मां शरवर्षैरघाकिरन् ॥ ८१३ ॥
 तानहं विविधैर्बाणैर्ध्वजैर्गवद्भिर्जिह्वैः ।
 गाण्डीवमुकैरभ्यघ्नमेकैरुं दशभिर्मृधे ॥ ८१४ ॥
 महाणैर्वध्यमानास्ते समुद्भिन्नाः स्म दानयाः ।
 ततो निषातकयचा मामयुध्यन्त मायया ॥ ८१५ ॥

(अ. १२१) भट्टया हृत्यवर्तन्त विवृजन्तः शिलोद्ययान् ।
 पर्यतैरपर्चायद्भिः पतमानैस्तथापरैः ॥ ८१६ ॥
 स देशो यत्र वर्ताम गुह्येव समपद्यत ।
 पर्यतैश्छाद्यमानोहं निगृहीतैश्च वाजिभिः ॥ ८१७ ॥
 अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ।
 लक्षयित्वा च मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८१८ ॥

अर्जुनार्जुनं मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ।
 ततोऽहं तस्य तद्भ्राम्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ॥ ८१९ ॥
 ते वज्रवेगप्रहिता दानवाः पर्यतोपमाः ।
 इतरेतरमाञ्चिष्य न्यपतन् पृथिवीतले ॥ ८२० ॥
 ततो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययाम् ।
 तद्दद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ॥ ८२१ ॥
 विशिष्टं देवनगरदपृच्छं मातलिं ततः ।
 इदमेवंविधं कस्मादेवा नावासयन्त्युत ।
 पुरन्दरपुराद्धीदृ विशिष्टमिति लभ्यते ॥ ८२२ ॥

मातलिः— आसीद्विदं पुरा पार्थ देवराजस्य न पुरम् ।
 ततो निघातकवचैरित प्रच्यामिता सुप ॥ ८२३ ॥
 तपस्तप्त्या महत्तीर्त्नं प्रसाद्य च पितामहम् ।
 इदं धृतं निघाताय देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ ८२४ ॥
 तत एषां वधार्थाय शनोऽस्त्राणि ददौ तव ।
 न हि शक्या सुरैर्दन्तु य एते निहतास्त्वया ॥ ८२५ ॥
 ततः प्रशम्य नगरं दानवाश्च निहत्य तान् ।
 पुनर्मातलिना सार्धमगच्छं देवसङ्गं तत् ॥ ८२६ ॥

(अ १०३) निवर्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरम् ।
 पुरं कामचरं दिव्यं पात्रकार्त्तसमप्रभम् ॥ ८२७ ॥
 तद्दृष्ट्वा प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
 अपृच्छं मातलिं राजन्किमिदं वर्ततेऽद्भुतम् ॥ ८२८ ॥

मातलिः— पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
 दिव्यं वर्णसहस्रं ते चेरन्तुः परमं तप ॥ ८२९ ॥
 तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूददद्वरम् ।
 अगृहीता वरं ते तु मुतानामल्पदुःखताम् ॥ ८३० ॥

अघध्यता च राजेन्द्र सुरराक्षसपन्नगै ।
 पुरं सुरमणीय च खचरं सुमहाप्रभम् ॥ ८३१ ॥
 तदेतत् खपुरं दिव्य चरत्यमरवर्जितम् ।
 हिरण्यपुरमित्येव ख्यायते नगरं महत् ॥ ८३२ ॥
 रक्षितं कालमेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः ।
 मानुषान्मृत्युरेतेषा निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥ ८३३ ॥
 एतानपि रणे पार्थ कालऋज्जान्दुरासदान् ।
 वज्रास्त्रेण नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान् ॥ ८३४ ॥
 उवाह मा तत शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिरात् ।
 रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः ॥ ८३५ ॥
 ततो नालीकनाराचेर्भलैः शक्त्युद्धितोमरैः ।
 प्रत्यघ्नन् दानवेन्द्रा मा कुब्जास्तीक्ष्णपराजमा ॥ ८३६ ॥
 तदहं शरवर्णेण महता प्रत्यधारयम् ।
 शस्त्रवर्षं महद्राजन् विद्यावलमुपाश्रित ॥ ८३७ ॥
 ते घध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ।
 खमुत्पेतु सनगरा मायामास्थाय दानवीम् ॥ ८३८ ॥
 ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रनुदितेन च ।
 प्यगृह्णं सह दैतेयैस्तत्पुरं पुरुषर्षभ ॥ ८३९ ॥
 विक्षतं चायसैर्वाणैर्मत्पुत्रैरजिह्मगैः ।
 महीमध्यपतद्राजन् प्रभञ्जं पुरमासुरम् ॥ ८४० ॥
 ततोऽहमानुपूर्व्येण दिव्यान्यस्त्राण्ययोजयम् ।
 अद्रिसारमयैश्चान्यैर्वाणैरपि निरर्हणैः ॥ ८४१ ॥
 न्यहन दानवान्सर्वान् मुहूर्तेनैव भारत ।
 विध्यस्ते सपुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ॥ ८४२ ॥
 मा तु संद्वष्टमनसं शिघ्रं मातलिरनयत् ।
 देवपुत्रस्य भवनं हृन्ममाणमादधात् ॥ ८४३ ॥

मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत् ।

सर्वं निश्चाययामास यथाभूतं महाद्युते ॥ ८४४ ॥

ततो मां देवराजो वै समाश्वस्य पुनः पुनः ।

अत्रयीद्विबुधैः सार्वमिदं स मधुरं वचः ॥ ८४५ ॥

अतिदेवासुरं कर्म कृतमेव त्वया रणे ।

शुचिर्यश्च कृतः पार्थ महाशत्रून् घ्नता मम ॥ ८४६ ॥

(अ. १४४) ततो मामतिविश्वस्तं संरुद्धशरनिक्षिप्तम् ।

देवराजो विगृह्येदं काले वचनमत्रयीत् ॥ ८४७ ॥

समयोऽर्जुन गन्तुं ते भ्रातरो हि स्मरन्ति ते ।

एवमिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि भारत ॥ ८४८ ॥

उपितानि मया राजन् स्मरता घृतजं कलिम् ।

ततो भयन्तमद्राक्षं भ्रातृभिः परिवारितम् ॥ ८४९ ॥

गन्धमादनपादस्य परितस्यास्य मूर्धनि ।

एषमागमनं तत्र कथयित्वा धनञ्जयः ।

भ्रातृभिः सहितः सर्वं रजनीं तामुवाच ह ॥ ८५० ॥

(अ. १४५) तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

उत्थायान्वेष्यकर्माणि कृतवान् भ्रातृभिः सह ॥ ८५१ ॥

ततः सञ्चोदयामास सोऽर्जुनं मादनन्दनम् ।

दर्शयास्त्राणि कौन्तेय धैर्यिक्ता दानयास्त्वया ॥ ८५२ ॥

ततो धनञ्जयो राजन् देवैर्देवानि पाण्डवः ।

अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥ ८५३ ॥

पाण्डवानां द्वैतवनागमनम्, अजगरपाशाङ्गीममोचनम्

(अ. १४६) समेत्य पार्थेन यथैकरात्र-

मूपुः समास्तत्र तदा चतस्रः ।

पूर्वाश्च पट् ता दश पाण्डवानां

शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥ ८५४ ॥

ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः
 सम्प्रार्थयामास नगेन्द्रवर्यम् ।
 शैलेन्द्र भूयस्तपसे जितात्मा
 द्रष्टा तवास्मीति मतिं चकार ॥ ८५५ ॥
 वृतश्च सर्वैर्नुजैर्द्विजैश्च
 तेनैव मार्गेण पतिः कुरूणाम् ।
 उवाह चैतान् गणशस्तथैव
 धटोत्कचः पर्वतनिर्हरेषु ॥ ८५६ ॥
 तान् प्रस्थितान् प्रीतमना महर्षिः
 पितेव पुत्राननुशिष्य सर्गान् ।
 स लोमशः प्रीतमना जगाम
 दिवौकसां पुण्यतमं निवासम् ॥ ८५७ ॥
 तेनाहिंसेनेन तथानुशिष्टा-
 स्तीर्थानि रम्याणि तपोवनानि ।
 महान्ति धान्यानि सर्गसि पार्थाः
 सम्पश्यमानाः प्रययुर्नराग्र्याः ॥ ८५८ ॥
 समेत्य राजा वृषपर्वणा ते
 प्रत्यर्चितास्तेन च धीतमोहाः ।
 शशसिरे विस्तरशः प्रवासं
 गिरौ यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥ ८५९ ॥
 सुखोपितास्तस्य त एकरात्रं
 पुण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।
 अभ्याययुस्ते बदरीं विशालां
 सुखेन वीराः पुनरेव धासम् ॥ ८६० ॥
 ततः क्रमेणोपययुर्नृवीरा
 यथागतेनैव पथा समग्राः ।

(अ. १७७)

विहृत्य मासं सुखिनो चदर्या
 किरातराज्ञो विषयं सुवाहोः ॥ ८६१ ॥
 सुखोपितास्तत्र त एकरात्रं
 सूतान् समाद्राय रथांश्च सर्वान् ।
 घटोत्कचं सानुवरं विस्मज्य
 ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ ८६२ ॥
 तस्मिन् गिरौ प्रस्रवणोपपन्न-
 हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ ।
 विशाखयूपं समुपेत्य चक्रु-
 स्तदा निवासं पुरुषप्रवीरः ॥ ८६३ ॥
 घराह्ननानामृगपक्षिजुष्टं
 महाघनं चैत्ररथप्रकाशम् ।
 शिवेन पार्था मृगयाप्रधानाः
 संवत्सरं तत्र वने विजहुः ॥ ८६४ ॥
 तत्राससादातिथलं भुजङ्गं
 क्षुधादितं मृत्युमिवोग्ररूपम् ।
 घृकोदरः पर्वतकन्दरायां
 विपादमोहद्वयितान्तरात्मा ॥ ८६५ ॥

जनमेजय- कथं नागायुतप्राणो भीमो भीमपराक्रमः ।

(अ. १७८) भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगत्पन्मुने ॥ ८६८ ॥

चैशम्पायन- यद्वाञ्छये वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।

प्रातानामाश्रमाद्राजन् राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ८६९ ॥

यदृच्छया धनुष्याणिर्वद्धस्वद्धो वृकोदरः ।

ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ८७० ॥

मृगयां परिधावन्स समेषु मरुधन्वासु ।

विध्यन् मृगान् शरैः शुद्धैश्चचार स महाबलः ॥ ८७१ ॥

स ददर्श महाकाय भुजङ्ग लोमहर्षणम् ।

गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ ८७२ ॥

स भीमं सहसाऽभ्येत्य पृदाकुः कुपितो भृशम् ।

जग्राहजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्यलात् ॥ ८७३ ॥

नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।

न चैनमशकद्वीरः कथञ्चित् प्रतिषाधितुम् ॥ ८७४ ॥

(अ. १७९) युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूधास्वस्थचेतनः ।

अनिष्टदर्शनान् घोरानुत्पातान् परिचिन्तयन् ॥ ८७५ ॥

द्रौपदीं परिपप्रच्छ क भीम इति भारत ।

शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम् ॥ ८७६ ॥

स प्रतस्ये महाबाहुर्धौम्येन सहितो नृपः ।

स प्राचीं दिशमास्थाय मृगेन्द्राणां शतानि च ॥ ८७७ ॥

पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविशदृषः ।

स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।

गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तदा ॥ ८७८ ॥

युधि- मुच्यतामयमायुष्मन् भ्राता मेऽमितविक्रमः ।

(अ. १८०) वयमाहारमन्यं ते दास्यामः क्षुत्तिवारणम् ॥ ८७९ ॥

- सर्प- नहुषो नाम राजाऽहमास पूर्वस्तवाऽनघ ।
 प्रथित पञ्चम सोमादायो. पुत्रो नराधिप ॥ ८८० ॥
 प्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।
 त्रैलोक्यैश्वर्यमन्यग्र प्राप्नोऽहं विक्रमेण च ॥ ८८१ ॥
 ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमन्यततो द्विजान् ।
 इमामगस्त्येन दशमानीत पृथिवीपते ॥ ८८२ ॥
 प्रक्षानुच्चारितानघ व्याहरिष्यसि चेन्मम ।
 अथ पञ्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ८८३ ॥
- युधि- ब्रूहि सर्प यथाकाम प्रतिवक्ष्यामि ते वच. ।
 अपि चेच्छत्रुया प्रीतिमाहर्तुं ते भुजङ्गम ॥ ८८४ ॥
- सर्प- ब्राह्मण को भवेद्राजन् वेद्यं किं च युधिष्ठिर ।
 प्रवीण्यतिमतिं त्वा हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ ८८५ ॥
- युधि- सत्य दान क्षमा शीलमानृशंस्यं तपो धृणा ।
 हृदयन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृत ।
 वेद्यं सर्प पर ब्रह्म निर्दु खमसुखं च यत् ॥ ८८६ ॥
- सर्प- चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव हि ।
 शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमनोध एव च ॥ ८८७ ॥
- युधि- यत्रैतल्लक्ष्यते सर्पं वृत्तं स ब्राह्मण स्मृत ।
 यत्रैतन्न भवेत्सर्पं त शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ ८८८ ॥
- सर्प- श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्य युधिष्ठिर ।
 भक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ८८९ ॥
- युधि- सर्वज्ञं त्वा कथं मोह आविशत् स्वर्गवासिनम् ।
 एवमदभुतकर्मणमिति मे संशयो महान् ॥ ८९० ॥
- सर्प- अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा ।
 अमिमानेन मत्तं सन् कञ्चिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ ८९१ ॥

चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
 तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टेर्वलं मम ॥ ८९२ ॥
 ग्रहर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिविकां मम ।
 स मामपनयो राजन् श्रंशयामास वै ध्रियः ॥ ८९३ ॥
 तत्र हागस्त्यः पादेन वहन् स्पृष्टो मया मुनिः ।
 अगस्त्येन ततोऽस्युक्तो घ्नंस सर्पेति वै रथा ॥ ८९४ ॥
 ततस्तस्माद्विमानाऽप्यात् प्रच्युतश्च्युतलक्षणाः ।
 प्रपतन् युयुधेत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ ८९५ ॥
 आपाचन्तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
 ततः स मामुवाचेद् प्रपतन्तं कृपान्वितः ॥ ८९६ ॥
 युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ।
 अरिष्ट एव ते भ्राता भीमसेनो महाबलः ॥ ८९७ ॥
 स्यस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ।
 इत्युक्त्वाजगरं देहं मुक्त्वा स नहुगो नृपः ॥ ८९८ ॥
 दिवं ययुः समास्थाय गतस्त्रिदिशमेव ह ।
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन सहनः ।
 धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरागमत् ॥ ८९९ ॥

घोषयात्रा, दुर्योधनस्य प्रायोपवेशनम्

(अ. २३६)

ततः कदाचित् कुशलः कथासु ।
 विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् ।
 अथोपविष्टः प्रतिसकृतश्च
 वृद्धेन राज्ञा कुरुसत्तमेन ॥ ९०० ॥
 प्रचोदितः सङ्कथयाम्वभूव
 धर्मानिलेन्द्रप्रभवान् यमौ च ।

कृशांश्च वातातपकर्षिताङ्गान्
 दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ॥ ९०१ ॥
 तां चाप्यनाथामिव वीरनाथां
 कृष्णां परिक्लेशगुणेन युक्ताम् ।
 ततः कथास्तस्य निशम्य राजा
 प्रोवाच दैन्यामिहतान्तरात्मा ॥ ९०२ ॥
 अज्ञातशत्रौ तु जिते निकृत्या
 दुःशासनो यत्परुषाण्यबोचत् ।
 तानि प्रविष्टानि वृकोदराङ्ग
 दहन्ति कक्षाग्निरिवेन्धनानि ॥ ९०३ ॥
 गाण्डीवधन्वा च वृकोदरश्च
 संरम्भिणायन्तककालकल्पौ ।
 न शेषयेतां युधि शत्रुसेनां
 शरान् किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ ९०४ ॥
 दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रो
 दुःशासनश्चापि सुमन्दधेताः ।
 मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
 यद्घूतमालम्ब्य हरन्ति राज्यम् ॥ ९०५ ॥
 धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यसाची
 धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवेगम् ।
 अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य
 त्रयस्य तेजः प्रसहेत कोत्र ॥ ९०६ ॥

(अ. ११०) धृतराष्ट्रस्य तद्वान्धवं निशम्य शकुनिस्तदा ।
 दुर्योधनमिदं काले कर्णेन सहितोऽब्रवीत् ॥ ९०७ ॥
 धूपते हि ब्रह्मराज सरो द्वैतपुत्रं प्रति ।
 यस्यन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥ ९०८ ॥

स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ।
 तापयन् पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ ९०९ ॥
 समस्थो विषमस्थान् हि दुर्हृदो योऽभिधीक्षते ।
 जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किमतः परमं सुखम् ॥ ९१० ॥
 न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति ।
 प्रीतिं नृपतिशार्दूल याममित्राघर्शनात् ॥ ९११ ॥
 सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिनसंवृताम् ।
 पश्यन्तु दुःखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ॥ ९१२ ॥

(अ. २१८) कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्ततः ।
 हृष्टो भूत्वा पुनर्दान इदं वचनमब्रवीत् ॥ ९१३ ॥
 ममापि हि महान् हर्षो यदहं भीमफाल्गुनौ ।
 क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥ ९१४ ॥
 न तथा प्राप्नुयां प्रीतिमवाप्य वसुधामिमाम् ।
 हृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान् वल्कलाजिनवाससः ॥ ९१५ ॥
 किं नु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् ।
 द्रौपदीं कर्णं पश्येयं काषायवसनां घने ॥ ९१६ ॥
 उपार्य न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम् ।
 यथा आभ्यनुजानीयाद्वच्छन्तं मां महीपतिः ॥ ९१७ ॥
 ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
 घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ॥ ९१८ ॥
 घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ।
 एवं च त्वां पिता राजन् समनुष्ठातुमर्हति ॥ ९१९ ॥
 ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः ।
 तदेव च विनिश्चित्य ददग्न्युः कुरुसत्तमम् ॥ ९२० ॥
 (अ. २१९) ततस्तैर्विहितः पूर्वं समङ्गो नाम बह्वधः ।
 समीपस्थास्तदा गावो धृतगम्मे न्यवेदयत् ॥ ९२१ ॥

अनन्तरं च राधेय-शकुनिश्च विशाम्पते ।

आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतपाटू जनाधिपम् ॥ ९२२ ॥

रमणीयेषु देशेषु घोषा सम्प्रति कौरव ।

स्मारणे समयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्गनम् ॥ ९२३ ॥

मृगया चोचिता राजशस्मिन्काले सुतस्य ते ।

दुर्योधनस्य गमनं समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ९२४ ॥

धृतराष्ट्र- मृगया, शोभना तात गवा हि समवेक्षणम् ।

विश्रम्भस्तु न गन्तव्यो बहुवानामिति स्मरे ॥ ९२५ ॥

ते तु तत्र न रथ्याघ्रा- समीप इति न- धृतम् ।

अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र व- स्वयम् ॥ ९२६ ॥

धर्मराजो न सङ्कुध्येद्भीमसेनस्त्वमरण- ।

यशसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ ९२७ ॥

यूय चाप्यपराभ्येयुर्दर्पमोहसमन्विता- ।

अथवा सैनिका- केचिदपकुर्युर्युधिष्ठिरम् ॥ ९२८ ॥

शकुनि- मृगया चैव नो गन्तुमिच्छा सवर्तते भृशम् ।

स्मारणं तु चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ ९२९ ॥

न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रय- ।

एवमुक्त शकुनिना धृतपाटो जनेश्वर- ॥ ९३० ॥

दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामत ।

अनुज्ञातस्तु गान्धारि- कर्णेन सहितस्तदा ॥ ९३१ ॥

निर्ययौ भरतश्रेष्ठो वलेन महता वृत्त ।

दुःशासनेन च तथा सौरलेन च धीमता ।

संवृतो भ्रातृमित्रान्यै- स्त्रीमित्रापि सहस्रशः ॥ ९३२ ॥

(अ. १४०) अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने वसन् ।

जगाम घोषानमितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ ९३३ ॥

ददर्श स तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अद्वैर्लक्षैश्च ताः सर्वा लक्षयामास प्रार्थिवः ॥ ९३४ ॥
 अङ्कयामास धत्सांश्च जघ्ने सोपसृतांस्त्वपि ।
 बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ९३५ ॥
 अथ स स्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् ।
 वृत्तो गोपालकैः प्रीतो व्याहरत् कुरुनन्दनः ॥ ९३६ ॥
 ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षून् महियान् मृगान् ।
 गवयर्क्ष्वराहांश्च समन्तात् पर्यकालयन् ॥ ९३७ ॥
 स ताड्यैर्विनिभिद्य गजांश्च सुवहून् धने ।
 रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ९३८ ॥
 ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहस्रशः ।
 आग्नीडावस्थाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ ९३९ ॥
 ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा घचनकारिणः ।
 चिकीर्षन्तस्तदाऽऽग्नीडान् जग्मुर्द्वैतवनं सरः ॥ ९४० ॥
 तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशाम्पते ।
 कुयेरभवनाद्राजभाजगाम गणावृतः ॥ ९४१ ॥
 तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः ।
 प्रतिजग्मुस्ततो राजन् यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ ९४२ ॥
 स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान् युद्धदुर्मदान् ।
 प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत् तानिति ॥ ९४३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
 सरो द्वैतवनं गत्वा गन्धर्गनिदमब्रुवन् ॥ ९४४ ॥
 राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
 विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थमुपसर्पत ॥ ९४५ ॥
 (अ.२४१) ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन् ।
 गन्धर्वराजस्तान्सर्वानब्रवीत् कौरवान् प्रति ॥ ९४६ ॥

पूर्वं प्रभग्ना सहिता. पाण्डवानभ्ययुस्तदा ।

सैनिका.- प्रियदर्शी महाबाहो धार्तराष्ट्रो महाबल. ॥ ९६० ॥

गन्धर्वैर्हियते राजा पार्यास्तमनुधावत ।

दुःशासनो दुर्विपहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ॥ ९६१ ॥

वद्ध्वा ह्रियन्ते गन्धर्वे राजदायश्च सर्वशः ।

इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजगृह्णिनः ॥ ९६२ ॥

आता दीनास्ततः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ।

तास्तथा व्यथितान्दीनान्भिक्षमाणान्युधिष्ठिरम् ॥ ९६३ ॥

वृद्धान्दुर्योधनामात्यान् भीमसेनोऽभ्यभाषत । -

महता हि प्रयत्नेन सग्रह्य गजवाजिभिः ॥ ९६४ ॥

अस्माभिर्यदनुप्रेय गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् । -

अन्यथा धर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ॥ ९६५ ॥

दुर्मन्त्रितमिदं तावद्राहो दुर्दूतदेविनः ।

शीतवातातपसहास्तपसा चैव कर्शितान् ॥ ९६६ ॥

समस्थो विपमस्थान् हि द्रमुमिच्छति दुर्मतिः ।

एवं वृषाणं कौन्तेय भीमसेनमपस्वरम् ॥ ९६७ ॥

न काल परुषस्यायमिति राजाऽभ्यभाषत ।

युधि- अस्मानभिगतास्तात भयार्ताञ्छरणेपिणः ॥ ९६८ ॥

(अ. १४३) कौरवान् विपमप्राप्तान् कथं ब्रूयात्स्थमीदृशम् ।

भवन्ति वेदां शतीनां कलहाश्च वृकोदर ॥ ९६९ ॥

प्रसक्तानि च वेदणि कुलधर्मो न नश्यति ।

यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ॥ ९७० ॥

न मर्यादन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रार्थणम् ।

दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण वलात् प्रभो ॥ ९७१ ॥

स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हृतं भवति नः कुलम् ।

शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य च ॥ ९७२ ॥

उत्तिष्ठध्वं नख्याघ्रा. सज्जीभवत मा चिरम् ।

वस्त्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डवा ॥ ९७३ ॥

शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात् त्रीणि चैकं च तत्समम् ।

(अ. १४४) युधिष्ठिरवच. श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमा. ॥ ९७४ ॥

ग्रहपृवदना. सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षमा. ।

ते दंशिता रथे. सर्वे ध्वजिन. सशरासना. ॥ ९७५ ॥

पाण्डवा. प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावका ।

दृष्ट्वा रथगतान् वीरान् पाण्डवाश्चतुरो रणे ॥ ९७६ ॥

व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ।

ततस्तान् युधि दुर्धरान् सख्यसाची परन्तप. ॥ ९७७ ॥

सान्त्वयपूर्वमिदं वाक्यमुवाच सचरान् रणे ।

विसर्जयत राजानं भ्रातर मे सुयोधनम् ॥ ९७८ ॥

त एवमुक्ता गन्धर्वा. पाण्डवेन यशस्विना ।

उत्स्मयन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमुवाच ॥ ९७९ ॥

एकस्यैव यय तात कुर्याम वचनं भुवि ।

न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात्सुरेभ्यरात् ॥ ९८० ॥

एवमुक्त. स गन्धर्व. कुन्तीपुत्रो धनञ्जय. ।

गन्धर्वान् पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ९८१ ॥

उत्पृज्यध्वं महारीर्यान् धृतराष्ट्रसुतानिमान् ।

दारांश्चैरां त्रिमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ ९८२ ॥

यदा साम्ना न मुञ्चध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।

भोक्षयिष्यामि विरुम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ ९८३ ॥

एवमुक्त्वा तत. पार्थ सख्यसाची धनञ्जय. ।

ससर्ज निशितान् वाणान् सचरान् सचरान्प्रति ॥ ९८४ ॥

तत. सुतुमुल युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।

यभूव भीमवेगानां पाण्डवानां च भारत ॥ ९८५ ॥

(अ. २४५) ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः ।

दैतेया इव शत्रेण विपादमगमन् परम् ॥ ९८६ ॥

गन्धर्वास्त्रासितान् दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण भारत ।

गन्धर्वराजो बलवान् माययाऽन्तर्हितस्तदा ॥ ९८७ ॥

अन्तर्हितं तमालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुन ।

ताडयामास खच्चरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ९८८ ॥

स वध्यमानस्तैरखैरर्जुनेन महात्मना ।

ततोऽस्य दर्शयामास तदाऽऽत्मानं प्रियः सखा ॥ ९८९ ॥

चित्रसेनमथालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ।

सञ्जहारास्त्रमथ तत् प्रच्छुं पाण्डवर्षभः ॥ ९९० ॥

(अ. २४६) ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमवधीत् ।

किमर्थं च सद्गरोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥ ९९१ ॥

चित्रसेन- विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन दुरात्मनः ।

दुर्योधनस्य पापस्य कर्णस्य च धनञ्जय ॥ ९९२ ॥

घनस्थान् भषतो ज्ञात्वा क्लिश्यमानाननाथवत् ।

समस्यो विपमस्थांस्तान् द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ॥ ९९३ ॥

इमेऽवद्वसितुं प्राप्ता द्रौपदी च यशस्विनीम् ।

ज्ञात्वा चिकीर्षितं चैषा मामुवाच सुरेश्वरः ॥ ९९४ ॥

गच्छ दुर्योधनं यद्व्या सहामात्यमिहानय ।

घचनाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ॥ ९९५ ॥

अर्जुन- उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्राताऽस्माकं सुयोधनः ।

धर्मराजस्य सन्देशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ९९६ ॥

ते सर्व एव राजानमभिजग्मुर्युधिष्ठिरम् ।

अभिगम्य च तत् सर्वं शशंसुस्तस्य चेष्टितम् ॥ ९९७ ॥

अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।

मोक्षयामास तान् सर्वान् गन्धर्वान् प्रशशंस च ॥ ९९८ ॥

ततो दुर्योधनं मुक्तं भ्रातृभिः सहितस्तदा ।
 धुधिष्ठिरस्तु प्रणयादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९९९ ॥
 मा स्म तात पुनः कार्ष्णिहिर्हा साहसं क्वचित् ।
 न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ १००० ॥
 स्वस्तिमान् सहितः सर्वेभ्रातृभिः कुरनन्दन ।
 गृहान् व्रज यथाकामं धैमनस्य च मा वृथा ॥ १००१ ॥
 पाण्डवेनाऽभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा ।
 अमिवाद्य धर्मपुत्र गतेन्द्रिय इवातुरः ॥ १००२ ॥

(अ. १४७) स्वपुत्रं प्रययौ राजा चतुरङ्गयलानुग ।

शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयान पराभवम् ॥ १००३ ॥
 विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके ।
 सन्निविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथोप्सितम् ॥ १००४ ॥
 अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ।
 उपागम्यान्वीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ १००५ ॥
 दिष्टया जीघसि गान्धारे दिष्टया न सङ्गम पुनः ।
 दिष्टया त्वया जिताश्चैव गन्धर्वा कामरूपिणः ॥ १००६ ॥
 अहं त्वमिद्रुत सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्ततः ।
 नाशकनुष स्थापयितुं क्षीर्यमाणं च वाहिनीम् ॥ १००७ ॥
 नैतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन् पुमान् विद्यति भारत ।
 यत् कृतं ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे ॥ १००८ ॥

दुर्यो- अजानतस्ते राधेय नाम्यसूयाम्यहं वच ।

(अ. १४८) जानासि त्वं जितान् शत्रून् गन्धर्वास्तेजसा मया ॥ १००९ ॥

आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम ।
 पराजयं च प्राप्ताः स्मो रणे बन्धनमेव च ॥ १०१० ॥
 सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारवल्वाहनाः ।
 ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च घलोत्कटौ ॥ १०११ ॥

मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वान्प्रत्यनेकशः ।

समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ॥ १०१२ ॥

धनञ्जयसखात्मानं दर्शयामास वै तदा ।

एकीभूतास्तदा वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ॥ १०१३ ॥

अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनञ्जयौ ।

(अ. २४९) युधिष्ठिरमयागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ॥ १०१४ ॥

अस्मद्दुर्मन्त्रित तस्मै यद्वाञ्छास्माद्यवेदयन् ।

स्त्रीसमक्षमहं दीनो यद्वा शत्रुवर्श गतः ॥ १०१५ ॥

युधिष्ठिरस्योपहृत किं नु दुःखमतः परम् ।

ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामह सदा ॥ १०१६ ॥

तैर्मोक्षितोऽहं दुर्वृत्तिर्दत्तं तैरेव जीवितम् ।

प्राप्तः स्यां यद्यहं वीरं यद्यं तस्मिन् महारणे ॥ १०१७ ॥

धेयस्तद्भविता मह्यं नैवभूतस्य जीवितम् ।

यत्त्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुष्व नरर्षभाः ॥ १०१८ ॥

इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् ।

कर्ण- किमत्र चित्र यद्वीर मोक्षितः पाण्डवैरसि ॥ १०१९ ॥

(अ. २५०) अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयधासिभिः ।

प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ १०२० ॥

नोत्सहे जीयितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभ ।

प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञा हास्यो भविष्यसि ॥ १०२१ ॥

शकुनि- सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।

(अ. २५१) मया हृता श्रियं स्फीता तां मोहादपहासि किम् ॥ १०२२ ॥

यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नित्यच्छति ।

स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥ १०२३ ॥

सत्त्वतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् ।

मा कृतं शोभनं पार्थं शोकमालम्ब्य नाशय ॥ १०२४ ॥

स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन च ।
 बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयाच्च विचाल्यते ॥ १०२५ ॥
 दर्भास्तरणमास्तोर्यं निश्चयात् धृतपाटूज ।
 संस्पृश्यापः शुचिर्मृत्वा भूतले समुपस्थितः ॥ १०२६ ॥
 अथ तं निश्चयं तस्य धुङ्क्वा दैतेयदानया ।
 पांतालवासिनो रौद्रा पूर्वं देवेर्विनिर्जिताः ॥ १०२७ ॥
 ते स्वपक्षक्षयं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ।
 आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसम्भवम् ॥ १०२८ ॥
 कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महादमुता ।
 हृत्या समुत्थिता राजन् किं करोमीति चात्रधीत् ॥ १०२९ ॥
 आहुर्देवत्याश्च ता तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
 प्रायोपधिष्टे राजानं धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ १०३० ॥
 तथेति च प्रतिश्रुत्य सा हृत्या प्रययौ तदा ।
 समादाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् ॥ १०३१ ॥
 तमानीत नृप दृष्ट्वा रात्रौ सद्गत्य दानया ।
 साभिमानमिदं वान्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ १०३२ ॥

(अ. १५१) अफारीः, साहसमिदं कस्मात् प्रायोपवेशनम् ।
 आत्मत्यागी ह्यधो याति वाच्यता चायशस्करीम् ॥ १०३३ ॥
 न हि कार्यविरुद्धेषु बहुपापेषु कर्मसु ।
 मूलघातिषु सज्जन्ते पुद्गिमन्तो भवद्विधाः ॥ १०३४ ॥
 नियच्छन्ना मर्ति राजन् धर्मार्थसुखनाशिनीम् ।
 यशःप्रतापवीर्यघ्नीं शङ्खुणा हर्षवर्धिनीम् ॥ १०३५ ॥
 क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
 दिव्यास्त्रविदुषः शरा क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ १०३६ ॥
 तदलं ते विषादेन भयं तव न विद्यते ।
 सहायार्थं च ते वीराः सम्भूता भुवि दानवाः ॥ १०३७ ॥

यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसम्भवम् ।
 तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै ॥ १०३८ ॥
 हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः ।
 तद्वैरं संस्मरन् वीर योत्स्यते केशवार्जुनी ॥ १०३९ ॥
 स ते विक्रमशौटोरो रणे पार्थ विजेष्यति ।
 मा विपादं गमस्तस्माच्चैतत्पथ्युपपद्यते ॥ १०४० ॥
 विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ।
 गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथञ्चन ॥ १०४१ ॥
 त्वमस्माक गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः ।
 पथमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्त राजकुञ्जरम् ॥ १०४२ ॥
 समाश्वास्य च दुर्धर्ष पुत्रवदानवर्षभाः ।
 स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत ॥ १०४३ ॥
 गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चेत्यथ ।
 तैर्यत्सुहृं महाबाहुं कृत्वा सैधानयत् पुनः ॥ १०४४ ॥
 तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् ।
 भतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्वा समभिपूज्य च ॥ १०४५ ॥
 अनुज्ञाता च राज्ञा सा तथैवान्तरधीयत ।
 गतापामथ तस्या तु राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १०४६ ॥
 स्वप्रभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत ।
 विजेष्यामि रणे पाण्डूनिति चास्याभवन्मतिः ॥ १०४७ ॥
 पथमाशा दृढा तस्य घातं राक्षस्य दुर्मते ।
 विनिर्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥ १०४८ ॥
 न चाचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः ।
 दुर्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ॥ १०४९ ॥
 स्मयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिव हेतुमद्वचः ।
 न मृतो जयते शत्रून् जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ १०५० ॥

मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः ।

उत्तिष्ठ राजन्कि शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन् ॥ १०५१ ॥

शत्रून् प्रताप्य धीर्येण स कथं मृत्युमिच्छसि ।

पशुमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात् तथा ॥ १०५२ ॥

प्रणिपातेन आप्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ।

दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥ १०५३ ॥

ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम् ।

सुयोधनो यथावप्रे श्रिया परमया ज्वलन् ॥ १०५४ ॥

कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौमलेन च देविना ।

प्रयान्तं नृपसिंहं तमनुजग्मुः कुरुद्वहाः ॥ १०५५ ॥

कालेनाल्पेन राजेन्द्र स्वपुरं विविशुस्तदा ।

कर्ण- दुर्योधन निबोधेदं यत् त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥ १०५६ ॥

(अ. १५३) अनुजानीहि मां राजन् समृत्यवलयादनम् ।

जेप्यामि पृथिवीं राजन् सशैलवनकाननाम् ॥ १०५७ ॥

तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन् कर्णस्य भरतर्षभ ।

प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिप. ॥ १०५८ ॥

यदा च मन्यसे धीर सर्वशत्रुनिवर्हणम् ।

तदा निर्गच्छ मद्रं ते ह्यनुशाधि च मामिति ॥ १०५९ ॥

(अ. १५४) ततः कर्णो महेष्वासो वलेन महता वृतः ।

प्रययौ च दिशः सर्वानृपतीन्वशमानयत् ॥ १०६० ॥

पवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथः ।

विजित्य भुक्षय्याघ्रो नागसाह्वयमागमत् ॥ १०६१ ॥

कर्ण- तथाच पृथिवी वीर निःसपत्ना नृपोत्तम ।

(अ. १५५) तां पालय यथा शनो हतशत्रुर्महामनाः ॥ १०६२ ॥

घहन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः ।

प्रवर्ततां महायज्ञस्तथापि भरतर्षभ ॥ १०६३ ॥

- एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशाङ्गते ।
 पुरोहित समानाय्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १०६४ ॥
 राजसूय ऋतुश्रेष्ठ समासवरदक्षिणम् ।
 आहूय त्वं मम कृते यथान्याय यथाक्रमम् ॥ १०६५ ॥
 स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजसन्तम ।
 न स शक्यः ऋतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ॥ १०६६ ॥
 आहूतुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ।
 दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्र पिता नृप ॥ १०६७ ॥
 प्रवर्ततां यथान्याय सर्वतो ह्यनिवारितः ।
 एव ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ॥ १०६८ ॥
 (अ २५९) ततः प्रवृत्ते यज्ञः प्रभूतार्थं सुसंस्कृतः ।
 दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ॥ १०६९ ॥
 निमन्त्रणाय कृताश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् ।
 पाथिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ॥ १०७० ॥
 अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वरा ।
 ब्राह्मणाश्च महाभाग धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १०७१ ॥
 कृत्वा ह्यवसथान् वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वस्तु ॥ १०७२ ॥
 धिसर्जयामास नृपान् ब्राह्मणाश्च सहस्रशः ।
 विस्ृज्य च नृपान् सर्वान् भ्रातृभिः परिवारितः ॥ १०७३ ॥
 विवेश हारिश्चनपुः सहितः कर्णसौवले ।
 (अ २५७) अभिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विशाङ्गते ॥ १०७४ ॥
 भीष्मद्रोणकृपादीनां विदुरस्य च धीमतः ।
 अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृनन्दनः ॥ १०७५ ॥
 निपसादासने मुरये भ्रातृभिः परिवारितः ।
 तमुत्थाय महाराजं सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ १०७६ ॥

दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महान्तुः ।
 हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ॥ १०७७ ॥
 आहतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां समाजयित्वा पुनः ।
 पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १०७८ ॥
 कीलालजं न खादेयं करिष्ये चासुरघ्नतम् ।
 नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित् ॥ १०७९ ॥
 पाण्डवानां काम्यकवनागमनम्, पाण्डवसत्त्वहरणे
 दुर्वाससो वृथा प्रयत्नः

(अ. १५८) ततः शयानं कौन्तेयं राजौ द्वैतवने मृगाः ।
 स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्गोपकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ १०८० ॥
 इत्येवं प्रतियुद्धः स राज्यान्ते राजसत्तमः ।
 अग्रवीत् सहितान् भ्रातृन् दयापन्नो मृगान् प्रति ॥ १०८१ ॥
 उक्तो राजौ मृगेरस्मि स्वप्नान्ते हतशेषितैः ।
 तन्तुभूताः स्म मद्रं ते दद्या नः त्रितयतामिति ॥ १०८२ ॥
 ते सत्यमाहुः कर्तव्या दद्याऽस्माभिर्वनौकसाम् ।
 साष्टमासं हि नो र्षं यदेनानुपयुद्धमहे ॥ १०८३ ॥
 पुनर्गुह्यमृगं रभ्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।
 मरुभूमेः शिरस्थानं हृणत्रिन्दुसरः प्रति ॥ १०८४ ॥
 तत्रेमां वसतिं शिष्टां त्रिहरन्तो रमेमहि ।
 ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ॥ १०८५ ॥
 ददधुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तपसा युतम् ।
 त्रिविंशस्ते स्म कौरव्या वृत्ता त्रिपर्यभैस्तदा ॥ १०८६ ॥
 तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुवृत्तिनो यया ।

(अ. १५९) धृत्या तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामि ॥ १०८७ ॥

दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् ।
 तथा तैर्निकृतिप्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः ॥ १०८८ ॥
 नानोपायैरघ तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु ।
 अभ्यागच्छत्स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशाः ॥ १०८९ ॥
 शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः ।
 तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ॥ १०९० ॥
 दुर्योधनो विनीतात्मा प्रथयेण दमेन च ।
 सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ १०९१ ॥
 अहानि कतिचित् तत्र तस्यौ स मुनिसत्तमः ।
 तं च पर्यचरत् राजा दिवारात्रमतन्वितः ॥ १०९२ ॥
 क्षुधितोऽस्मि ददस्यान्नं शीघ्रं मम नराधिप ।
 इत्युक्त्वा गच्छति क्वातुं प्रत्यागच्छति ये विराट् ॥ १०९३ ॥
 न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्तवैत्यदर्शनम् ।
 अकस्मादेत्य च धूते भोजनस्मांस्त्वरण्वितः ॥ १०९४ ॥
 कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः ।
 पूर्ववत् कारयित्वाऽन्नं न भुङ्क्ते गर्हयन् स्म सः ॥ १०९५ ॥
 वर्तमाने तथा तस्मिन् यदा दुर्योधनो नृपः ।
 विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टोऽभवन्मुनिः ॥ १०९६ ॥
 आह चैनं दुराधर्षो धरदोऽस्मीति भारत ।
 पतच्छ्रुत्वा घबस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ १०९७ ॥
 अतिहर्षान्वितो राजन् धरमेनमयाचत ।
 शिष्यैः सह मम ब्रह्मन् यथा जातोऽतिथिर्भवान् ॥ १०९८ ॥
 अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठ श्रेष्ठो युधिष्ठिरः ।
 गुणवान् शीलसम्पन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ॥ १०९९ ॥
 यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ।
 भोजयित्वा द्विजान् सर्वान् पतींश्च वरघर्णिनी ॥ ११०० ॥

विश्रान्ता च स्वयं मुक्त्वा सुखासीना भवेद्यदा ।

तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यता मयि ॥ ११०१ ॥

तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ।

दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः ॥ ११०२ ॥

(अ. २११) ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनांस्तु पाण्डवान् ।

भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन् यने मुनिः ॥ ११०३ ॥

अभ्यागच्छत् परिवृतः शिष्यैर्युतसम्मितैः ।

दृष्ट्वाऽऽयान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ॥ ११०४ ॥

जगामाभिमुखः श्रीमान् सह भ्रातृभिरच्युतः ।

विधिघत् पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ ११०५ ॥

आह्विकं भगवन् कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ।

जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं शिष्यैः सहानघः ॥ ११०६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे राजन् द्रौपदी योपितां वरा ।

चिन्तामवाप परमामग्रहेतोः पतिव्रता ॥ ११०७ ॥

सा चिन्तयन्ती च यदा नाग्रहेतुमयिन्दत ।

मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिपूदनम् ॥ ११०८ ॥

कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ।

धासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ॥ ११०९ ॥

विश्वात्मन् विश्वजनक विश्वहर्तः प्रभोऽध्यय ।

प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर ॥ १११० ॥

सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता ।

पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ॥ ११११ ॥

दुःशासनादहं पूर्वं समायां मोचिता यथा ।

तथैव संकटादस्मान्मामुद्धर्तुमिदार्हसि ॥ १११२ ॥

एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया मक्तवत्सलः ।

पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रयिमणीं केशवः प्रभुः ॥ १११३ ॥

तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ।

ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ॥ १११४ ॥

अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ।

ततस्तामब्रवीत् कृष्णः क्षुधितोऽस्मि भृशतुर. ॥ १११५ ॥

शीघ्रं भोजय मा कृष्णे पश्चात् सर्वं करिष्यसि ।

निशम्य तद्वच. कृष्णा लज्जिता वाक्यमब्रवीत् ॥ १११६ ॥

स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ।

भुक्त्वत्यस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विद्यते ॥ १११७ ॥

ततः प्रोधाच भगवान् कृष्णा कमललोचन. ।

कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुच्छ्रमेणातुरे मयि ॥ १११८ ॥

शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ।

इति निर्वन्धत स्थालीमानाय्य स यद्वद्वहः ॥ १११९ ॥

स्थाल्या. कण्ठेऽथ संलग्नं शाकाग्रं वीक्ष्य केशव. ।

उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः ॥ ११२० ॥

विध्यात्मा प्रीयता देवस्तुष्ट्वास्त्विति यज्ञभुक् ।

आकारय मुनीन शीघ्रं भोजनायेति चान्वीत् ॥ ११२१ ॥

सहदेवं महाबाहु. कृष्ण. क्लेशविनाशन ।

ततो जगाम त्वरित. सहदेवो महापशा. ॥ ११२२ ॥

आकारितुं तु तान् सर्वान् भोजनार्थं नृपोत्तम ।

ते चावतीर्णा. सलिले वृतवन्तोऽघमर्षणम् ॥ ११२३ ॥

दृष्ट्वाद्भारान साधरसास्तृप्या परमया युता. ।

उत्तीर्य सलिलात् तस्माद्दृष्टवन्त. परस्परम् ॥ ११२४ ॥

दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य ते सर्वे मुनयोऽब्रुवन् ।

आकण्ठतृप्ता विप्र्ये किंस्विद्भुजामहे वयम् ॥ ११२५ ॥

वृथा पाकः कृतोऽस्माभिस्तत्र किं करयामहे ।

दुर्वासा- वृथा पाकेन राजर्षेः पराध. कृतो महात् ॥ ११२६ ॥

माऽस्मानधाशुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ।
 स्मृत्वाऽनुभावं राजर्षेरम्वरीपस्य धीमतः ॥ ११२७ ॥
 विभेमि सुतरां विषा हरिपादाश्रयाज्जनात् ।
 तत एतानपृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ॥ ११२८ ॥
 इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ।
 पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुद्रुघुस्ते दिशो दृश ॥ ११२९ ॥
 एवं विधान्यलीकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
 पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाऽभवन् ॥ ११३० ॥

जयद्रथकृतं द्रौपदीहरणम्

(अ. २१४) तस्मिन् बहुमृगोऽरण्ये भटमाना महारथाः ।
 काम्यके भरतश्रेष्ठा विजहुस्ते यथाऽमराः ॥ ११३१ ॥
 ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् ।
 मृगयां पुरूपव्याघ्रा ग्राहणार्थं परस्तपाः ॥ ११३२ ॥
 द्रौपदीमाधमे न्यस्य तृणत्रिन्दोरनुक्षया ।
 महर्षेर्दीक्षितपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ११३३ ॥
 ततस्तु राजा सिन्धूनां धार्धक्षनिर्महायशा ।
 विवाहकामः शास्त्रेयान् प्रयात' सोऽभ्यक्षदा ॥ ११३४ ॥
 राजभिर्यद्गुभिः सार्धमुपायात् काम्यकं च सः ।
 तत्रापश्यत् प्रियां भार्या पाण्डवानां यशस्विनीम् ॥ ११३५ ॥
 तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ।
 स फोटिकास्यं राजानमब्रवीत् काममोहितः ॥ ११३६ ॥
 गच्छ जानीहि सौम्येमां कस्य वाऽत्र कुतोऽपि वा ।
 स फोटिकास्यस्तच्छ्रुत्वा रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
 उपेत्य पप्रच्छ तदा श्रेष्ठा व्याघ्रवधूमिव ॥ ११३७ ॥

- (अ २१५) का त्व कदम्बस्य विनम्य शाखा
मेकाऽऽश्रमे तिष्ठसि शोभमाना ।
माचक्ष्व बन्धूश्च पतिं कुल च
तत्त्वेन यच्चेह करोषि कार्यम् ॥ ११३८ ॥
- (अ २१६) अथाब्रवीद्द्रौपदी राजपुत्री
पृष्ठा शिबीना प्रचरेण तेन ।
अपत्यमस्मि द्रुपदस्य राज्ञ
कृष्णेति मा शैष्य विदुर्मनुष्या ॥ ११३९ ॥
साह वृणे पञ्च जनान् पतित्वे
ये खाण्डवप्रस्थगता श्रुतास्ते ।
शुचिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च
माद्याश्च पुनौ पुष्टपर्वीतौ ॥ ११४० ॥
- (अ ११७) तथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
यदुक्तं कृष्णया सार्धं तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ ११४१ ॥
- कौटिक- एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
पञ्चाना पाण्डुपुत्राणा महिषी सम्मता भृशम् ॥ ११४२ ॥
तया समेत्य सौवीर सौवीराभिमुखो व्रज ।
एवमुक्तं प्रत्युवाच पश्यामि द्रौपदीमिति ॥ ११४३ ॥
पतिं सौवीरसिन्धूना दुष्टभावो जयद्रथ ।
स प्रविद्याश्रमं पुण्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ॥ ११४४ ॥
आत्मना सप्तमं कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ।
गतश्रीकान् हृतराज्यान् कृष्णान् गतचेतसः ॥ ११४५ ॥
अरण्यवासिनः पार्थिवानुरोद्धु त्वमर्हसि ।
अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ ११४६ ॥
भार्या मे भव सुश्रोणिं त्यजैनान्सुखमाप्नुहि ।
अखिलान् सिन्धुसोवीरानाप्नुहि त्वं मया सह ॥ ११४७ ॥

- (अ.२१८) सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा
 जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती ।
 प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता
 धौम्यं प्रचुनोश पुरोहितं सा ॥ ११४८ ॥
 जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेने
 जयद्रथस्तं समवाक्षिपत् सा ।
 तथा समाक्षिप्ततनुः स पापः
 पपात शाखीय निरुत्तमूलः ॥ ११४९ ॥
 प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
 मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
 सा कृप्यमाणा रथमारुरोह
 धौम्यस्य पादाद्यभिवाद्य कृष्णा ॥ ११५० ॥
 धौम्य- नेयं शन्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
 धर्म क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ ११५१ ॥
 ह्युप्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
 अन्यगच्छत् तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ ११५२ ॥
 (अ.२१९) ततो दिशः सम्प्रतिहृत्य पार्था
 मृगात् वयहान् महिषांश्च हत्वा ।
 युक्तैर्दृढद्विः सुरथैर्नृवीरा-
 स्तदाऽऽश्रमायामिमुखा वभूवुः ॥ ११५३ ॥
 बालामपश्यन्त तदा रदन्तीं
 धात्रेयिकां प्रेष्यवधूं प्रियायाः ।
 तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य
 प्रोवाच चैना वचन नरेन्द्र ॥ ११५४ ॥
 किं रोदिषि त्व पतिता धरण्यां
 किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम् ।

अथान्वीचारमुख विमृश्य
 धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ॥ ११५५ ॥
 जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य
 पञ्चेन्द्रकल्पान परिभूय कृष्णा ।
 तिष्ठन्ति वर्तमानि नवान्यमूनि
 वृक्षाश्च न म्लान्ति तथैव भग्ना ॥ ११५६ ॥
 गृहीत चापानि महाधनानि
 शराश्च शीघ्र पदवीं चरध्वम् ।
 पुरा हि निर्मत्सर्नदण्डमोहिता
 प्रमोहचित्ता घटनेन शुष्यता ॥ ११५७ ॥
 ददाति कस्मैचिदनर्हते तनु
 वराज्यपूर्णांमिष भस्मनि म्लुचम् ।
 भद्रे प्रतिश्राम नियच्छ वाच
 माऽस्मत्सकाशे परपाण्यवोच ॥ ११५८ ॥
 एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्र
 तान्येव वर्तमान्यनुवर्तमानाः ।
 श्येना यथैवामिपसम्प्रयुक्ता
 जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावत ॥ ११५९ ॥

(अ २७०) ततो घोस्तर शब्धो घने समभवत्तदा ।

(अ २७१) भीमार्जुनयमान् दृष्ट्वा सेन्यानां सयुधिष्ठिरान् ॥ ११६० ॥

हेमचित्रसमुत्सेवा सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।

प्रगृह्णाभ्यद्रवद्भीम सैन्यघ कालचोदितम् ॥ ११६१ ॥

तदन्तरमथानृत्य कोटिकास्योऽभ्यहारयत् ।

महता रथवशेन परिवार्य वृकोदरम् ॥ ११६२ ॥

भीमस्थापततो रात्र कोटिकास्यस्य सङ्गरे ।

सूतस्य नुदतो बाहान् क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ ११६३ ॥

युधि-

विमुपं हतसूतं तं भीमः प्रहरतां वरः ।

जघान तलयुकेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ ११६४ ॥

द्वादशानां तु सर्वेषां सौवीर्याणां धनञ्जयः ।

चकर्त निशितेर्भल्लैर्धनूंषि च शिरांसि च ॥ ११६५ ॥

हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।

विमुच्य कृष्णां सन्नस्तः पलायनमनाऽभवत् ॥ ११६६ ॥

स तस्मिन् सङ्कुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य ताम् ।

प्राणप्रेप्सुरुपाचाघट्टनं येन नराधमः ॥ ११६७ ॥

द्रौपदीं धर्मराजस्तु हृत्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।

माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ११६८ ॥

ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ।

आदिश्यादिदय नायचैराजघान वृकोदरः ॥ ११६९ ॥

अर्जुन- यस्यापचारात् प्रातोऽयमस्मान् केशो दुरासदः ।

तमस्मिन् समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ११७० ॥

तमेवान्विय भद्रं ते किं ते योर्धेनिपातितैः ।

इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ॥ ११७१ ॥

युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ।

यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ॥ ११७२ ॥

प्राप्याश्रमपदं राजन् द्रौपदीं परितान्त्वथ ।

न हि मे मोक्ष्यते जीवन् मूढः सैन्धवको नृपः ॥ ११७३ ॥

पातालतलसंस्रयोऽपि यदि शक्नोऽस्य सारथिः ।

युधि- न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्माऽपि स सैन्धवः ॥ ११७४ ॥

दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ।

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच ध्याकुलेन्द्रिया ॥ ११७५ ॥

कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनालुमौ ।

कर्तव्यं चेत् प्रियं मह्यं वध्यः स पुरुषाधमः ॥ ११७६ ॥

इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः ।
 राजा निववृते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ११७७ ॥
 स प्रविश्याधमपदमपरिद्धवृसीमठम् ।
 मार्कण्डेयादिमिविंप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ११७८ ॥
 भीमसेनार्जुनौ चापि श्रुत्वा क्रोशगतं रिपुम् ।
 स्वयमश्वान्स्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ११७९ ॥
 इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरयोऽर्जुनः ।
 क्रोशमात्रगतानश्वान् सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ११८० ॥
 ततोऽभ्यधावतां धीराबुभौ भीमघनजयौ ।
 हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ११८१ ॥

(अ. १७२) जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातराबुधताबुभौ ।
 प्राधावत् तूर्णमव्यग्रो जीवितेषुः सुदु खितः ॥ ११८२ ॥
 तं भीमसेनो धावन्तमवतीर्य रथाद्वली ।
 अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षे ह्यमर्पणः ॥ ११८३ ॥
 समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेप महीतले ।
 शिरो गृहीत्वा राजानं ताडयामास सैव ह ॥ ११८४ ॥
 सरोपं भीमसेनं तु वारयामास फाल्गुनः ।
 दुःशलयाः वृत्ते राजा यत् तदाहेति कौरव ॥ ११८५ ॥
 भीम- नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
 कृष्णायास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः ॥ ११८६ ॥
 किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
 त्वं च बालिशया युद्धया सदैवास्मान् प्रगधसे ॥ ११८७ ॥
 पथमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे घृणोदरः ।
 अर्धचन्द्रेण पाणेन किञ्चिदश्रुतमन्मदा ॥ ११८८ ॥
 विषत्ययित्वा राजानं ततः प्राह घृणोदरः ।
 जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे मदतः नृणु ॥ ११८९ ॥

दासोऽस्मीति तथा वाच्यं संसत्सु च सभासु च ।
 एवं ते जीवितं दद्यामेप युद्धजितो विधिः ॥ ११९० ॥
 एवमस्त्विति तं राजा कृप्यमाणो जयद्रथः ।
 श्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् ॥ ११९१ ॥
 तत एनं विचेष्टन्तं यद्वा पार्यो वृकोदरः ।
 अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छत् युधिष्ठिरम् ॥ ११९२ ॥
 न्दर्शयामास भीमस्तु तदवस्यं जयद्रथम् ।
 तं राजा ग्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ११९३ ॥
 द्वीपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् ।
 दासोऽयं मुच्यतां राजस्त्वया पञ्चसटः कृतः ॥ ११९४ ॥
 स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।
 धवन्दे विह्वलो राजस्तांश्च दृष्ट्वा मुनींस्तदा ॥ ११९५ ॥
 तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैत्रं कार्पीः पुनः क्वचित् ॥ ११९६ ॥
 स्त्रीकामं वा धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ।
 एवंविधं हि कः कुर्यात् त्वदन्यः पुष्टपाधमः ॥ ११९७ ॥
 धर्मे ते धर्वतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृयाः ।
 साध्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ॥ ११९८ ॥
 एवमुक्तस्तु सग्रीवं तूष्णीं किञ्चिदवाद्मुखः ।
 जगाम राजन् दुःखार्तो गङ्गाद्वाराय भारत ॥ ११९९ ॥
 स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
 तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥ १२०० ॥
 चरं चास्मै ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु ।
 समस्तान् सरथान् पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् ॥ १२०१ ॥
 इति राजाऽब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ।
 अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारविष्यसि तान्युधि ॥ १२०२ ॥

ऋतेऽर्जुन महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम् ।
 तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बलम् ॥ १२०३ ॥
 चतुरः पाण्डवान् राजन् दिनैकं जेष्यसे रिपून् ।
 इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ॥ १२०४ ॥
 उमासहायो भगवांस्तत्रेवान्तरधीयत ।
 जयद्रथोऽपि मन्दात्मा स्वमेव भवनं ययौ ॥ १२०५ ॥
 पाण्डवाश्च धने तस्मिन्न्ययसन् काम्यके तथा ।

सावित्र्युपाख्यानम्

(अ. १७१) एव कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ॥ १२०६ ॥

आसाञ्चके मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ॥ १२०७ ॥

मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत् पाण्डुनन्दनः ।

अस्ति नूनं मया कश्चिद्रूपभान्यतरो नरः ॥ १२०८ ॥

भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ।

मार्कण्डेय-प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ॥ १२०९ ॥

(अ. १७४) रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या धलीयसा ।

आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ १२१० ॥

मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुपम् ।

प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ॥ १२११ ॥

पथ्या सेतु समुद्रस्य दग्ध्वा लंकां शिरीः शरैः ।

(अ. १९२) मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोऽसि परन्तप ॥ १२१२ ॥

सहायवति सर्वार्थाः सन्तिष्ठन्तीह सर्वशः ।

असहायेन रामेण वैदेही पुनराहता ॥ १२१३ ॥

हत्वा सङ्कर्ये दशग्रीव राक्षसं भीमविभ्रमम् ।

यस्य शासामृगा मित्राण्यृक्षाः पालमुत्तास्तथा ॥ १२१४ ॥

जात्यन्तरंगता राजश्रेतद्वुद्धयाऽनुचिन्तय ।

तस्मात् स त्वं कुरुश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ॥ १२१५ ॥

त्यद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परन्तप ।

युधि- नात्मानमनुशोचामि नेमान् भ्रातृन् महामुने ॥ १२१६ ॥

(अ. १९३) हरणं चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ।

अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वाऽपि वा श्रुता ॥ १२१७ ॥

पतिव्रता महामागा यथेयं द्रुपदान्मजा ।

मार्कण्डेय- आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ॥ १२१८ ॥

पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ।

क्षमायाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ॥ १२१९ ॥

अपत्योत्पादनार्थं च तीव्रं नियममास्थितः ।

श्रुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ॥ १२२० ॥

पष्ठे पष्ठे तदा काले यभूव मितभोजनः ।

पूर्णे त्वष्टादशे घर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ १२२१ ॥

उवाच चैनं वरदा घचनं पार्थिवं तदा ।

घरं वृणीष्वश्वपते मद्राज यदीप्सितम् ॥ १२२२ ॥

अश्वपति- पुत्रा मे यहवो देवि भवेयुः कुलभायनाः ।

तुष्टाऽसि यदि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहम् ॥ १२२३ ॥

सावित्री- कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ।

उत्तरं च न ते किञ्चिद्व्याहर्तव्यं कथञ्चन ॥ १२२४ ॥

अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्यपुरं नृपः ।

कस्मिंश्चित् गते काले स राजा नियतव्रतः ।

ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ १२२५ ॥

प्राते तु काले सुपुत्रे कन्यां राजीवलोचनाम् ।

क्रियाञ्च तस्या मुदितश्चक्रे च नृपसत्तमः ॥ १२२६ ॥

सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
 सावित्रीत्येव नामास्याश्चकुर्विप्रास्तया पिता ॥ १२२७ ॥
 सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ।
 कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था यभूव ह ॥ १२२८ ॥
 तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
 न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिधारितः ॥ १२२९ ॥
 यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।
 अयाच्यमाना च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ १२३० ॥
 राजा- पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
 स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ १२३१ ॥
 प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
 विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥ १२३२ ॥
 साभिवाद्य पितुः पादौ ग्रीडितेव तपस्विनी ।
 पितुर्धवनमाशाय निर्जंगामाविचारितम् ॥ १२३३ ॥
 सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
 तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ १२३४ ॥
 (अ. १५४) अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
 उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १२३५ ॥
 ततोऽभिगम्य तीर्थानि सूर्याण्येवाश्रमांस्तथा ।
 आजगाम पितुर्वेदम सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ १२३६ ॥
 सा प्रूहि विस्तरेणेति पित्रा सञ्जोदिता शुभा ।
 तदैव तस्य वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ १२३७ ॥
 आसीच्छास्त्रेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
 शुमत्सेन इति ख्यातः पश्चाच्चान्धो यभूव ह ॥ १२३८ ॥
 दिनष्टचश्रुपस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
 सामीप्येन हतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन् पूर्वधरिणा ॥ १२३९ ॥

स बालवन्सया सार्व भार्यया शस्थिनो वतम् ।
 महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महान्तः ॥ १२४० ॥
 तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोऽने ।
 सन्यवाननुरुपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ १२४१ ॥

नारद- अहो यत्त महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
 अजानन्त्या यदनया गुणवान् सत्यवान् वृतः ॥ १२४२ ॥
 न दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः संयतेन्द्रियः ।
 स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान् द्युतिमांश्च सः ॥ १२४३ ॥
 एको दोषोऽस्ति नान्योऽस्य सोऽयप्रभृति सत्यवान् ।
 'संवन्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ १२४४ ॥

राजा- एहि सावित्रि गच्छस्व अन्यं वरय शोमने ।
 संवन्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ १२४५ ॥

सावित्री- सहृदंशो निपतति सहृत् कन्या प्रदीयते ।
 सहृदाह ददानीति श्रीयेतानि सहृत् सहृत् ॥ १२४६ ॥
 दीर्घायुरयनाऽल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
 सहृद्वृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ १२४७ ॥
 मनसा निश्चयं कृत्वा ततो याचाऽभिधीयते ।

क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ १२४८ ॥
 नारद- स्थिरा बुद्धिर्नरथोष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
 नैषा वार्यितुं शक्या धर्मादस्मात् कथञ्चन ॥ १२४९ ॥
 नान्यस्मिन् पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
 प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ १२५० ॥
 पयमुक्त्वा समुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।

राजाऽपि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ॥ १२५१ ॥
 (अ.२९५) ततो वृद्धान् द्विजान् सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
 समाहूय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ १२५२ ॥

मेधधारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाथमं नृपः ।

तत्रापश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम् ॥ १२५३ ॥

कौदयां वृस्यां समासोनं चक्षुर्हानं नृपं तदा ।

स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथाऽर्हतः ॥ १२५४ ॥

यात्रा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ।

अश्वपति- सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ॥ १२५५ ॥

तां स्वधर्मेण धर्मतः स्तुपार्ये त्वं गृहाण मे ।

द्युमत्सेन- अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकांक्षितः ॥ १२५६ ॥

स निर्यततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो हासि मेऽतिथिः ।

ततः सर्वान् समानाग्य द्विजानाथमवासिनः ॥ १२५७ ॥

यथाविधि समुद्राहं कारयामासतुर्नृपौ ।

दत्त्वा सोऽश्वपतिः कन्यां यथाहं सपरिच्छदम् ॥ १२५८ ॥

ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ।

सत्ययानयि तां भार्यां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ॥ १२५९ ॥

मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेऽक्षितम् ।

गते पितरि सर्वाणि सन्न्यस्याभरणानि सा ॥ १२६० ॥

जगृहे यत्कलान्येव यत्नं कापायमेव च ।

परिचारैर्गुणैश्चैव प्रथयेण दमेन च ॥ १२६१ ॥

सर्वकामत्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमादधे ।

(अ. १९९) ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ॥ १२६२ ॥

प्रातः स कालो मर्त्ययं यत्र सत्यवता नृप ।

गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ॥ १२६३ ॥

यद्वाक्यं नारदेनोक्तं चर्तते हृदि नित्यशः ।

चतुर्थेऽहनि मर्त्ययमिति सञ्चिन्त्य भास्विनी ॥ १२६४ ॥

प्रतं त्रिषात्रमुद्दिश्य दिवा रात्रं स्थिताऽभवत् ।

भ्योभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतारम ॥ १२६५ ॥

दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ।

अद्य तद्विचसं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ॥ १२६६ ॥

युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्निकीः क्रियाः ।

ततः सर्वान् द्विजान् वृद्धान् श्वश्रूं श्वशुरमेव च ॥ १२६७ ॥

अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ।

ततस्तु श्वश्रूश्वशुरावृचतुस्तां नृपात्मजाम् ॥ १२६८ ॥

एकान्तमास्थितां चाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ।

यतं यथोपदिष्टं तु तथा तत्पारितं त्वया ॥ १२६९ ॥

आहारकालः सम्प्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ।

सावित्री- अस्तं गते मयाऽऽदित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ॥ १२७० ॥

एव मे हृदि सङ्कल्पः समयश्च कृतो मया ।

एवं सम्भाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ॥ १२७१ ॥

स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान् प्रस्थितो वनम् ।

सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १२७२ ॥

सह त्वयाऽऽगमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ।

सत्यवान्- धनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भाविनि ॥ १२७३ ॥

यतोपवासक्षामा च कथं पद्म्यां गमिष्यसि ।

सावित्री- उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ॥ १२७४ ॥

गमने च कृतोत्साहां प्रतिपेक्षुं न माऽर्हसि ।

सत्यवान्- यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ॥ १२७५ ॥

मम त्वामन्त्रय गुरुन् मां दोषः स्पृशेदयम् ।

साभिवाद्याग्रवीच्छ्वश्रूं श्वशुरं च महावता ॥ १२७६ ॥

अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ।

इच्छेयमभ्यनुज्ञाता आर्यया श्वशुरेण ॥ १२७७ ॥

अनेन सह निर्गन्तुं न मेऽद्य विरहः क्षमः ।

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ॥ १२७८ ॥

सह भर्ता हसन्तीव हृदयेन विदूयता ।

(अ.२१७) अथ भार्यासहाय स फलान्यादाय वीर्यवान् ॥ १२७९ ॥

कठिने पुरयामास तत काष्ठान्यपाटयत् ।

तस्य पाटयत काष्ठ स्वेदो वै समजायत ॥ १२८० ॥

सोऽभिगम्य प्रिया भार्यामुवाच श्रमपीडित ।

व्यापामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥ १२८१ ॥

अस्वस्थमिव चात्मान लक्षये मितभाषिणि ।

तत् स्वकुमिच्छे कल्याणि न स्यातु शक्तिरस्ति मे ॥ १२८२ ॥

सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च ।

उत्सङ्गेऽस्य शिर कृत्वा निपसाद् महीतले ॥ १२८३ ॥

तत सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्थिनी ।

त मुहूर्त क्षणं वेला दिवस च युयोज ह ॥ १२८४ ॥

मुहूर्तादेव चापश्यत् पुरुष रक्तवाससम् ।

श्यामावदात रक्ताक्ष पाशहस्त भयावहम् ॥ १२८५ ॥

त दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनै शिर ।

कृताञ्जलिख्याचार्ता हृदयेन प्रवेपती ॥ १२८६ ॥

सावित्री- दैवतं त्वाऽभिजानामि वपुरेतद्वयमानुषम् ।

कामया मूहि देवेश कस्य किञ्च चिकीर्षसि ॥ १२८७ ॥

यम- पतिव्रताऽसि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।

अतस्त्यामभिमापामि विद्धि मा त्व शुभे यमम् ॥ १२८८ ॥

अय ते सत्यवान भर्ता क्षीणायु पार्थिवात्मज ।

नेष्यामि तमहं यद्दृष्ट्वा विद्वेषेतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १२८९ ॥

तत सत्यवत कायात् पाशवद्धं यशं गतम् ।

मङ्गुष्ठमात्रं पुरुष निश्चर्क्य यमो धलात् ॥ १२९० ॥

यमस्तु त ततो यद्दृष्ट्वा प्रयातो दक्षिणामुख ।

सावित्री चैव दु र्गार्ता यममेवान्वगच्छत ॥ १२९१ ॥

यम- निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वस्यौर्ध्वदेहिकम् ।

कृतं भर्तुस्त्वयाऽनृण्यं यावद्भयं गतं त्वया ॥ १२९२ ॥

सावित्री- यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।

मया च तत्र गन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥ १२९३ ॥

तपसा गुरुभक्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च ।

तत्र चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ १२९४ ॥

प्राहुः सातपथं मैत्रे बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।

मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १२९५ ॥

नानात्मवन्तस्तु धने चरन्ति

धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।

विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति

तस्मात् सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ १२९६ ॥

एकस्य धर्मेण सतां मतेन

सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।

मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाङ्मते

तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ १२९७ ॥

यम- निवर्त तुष्टोऽस्मि त्वालया गिरा

स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।

यं वृणीष्वेह विनाऽस्य जीवितं

ददामि ते सर्वमनिन्दिते घरम् ॥ १२९८ ॥

सावित्री- च्युतः स्वराज्याद्जनघासमाश्रितो

विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।

स लब्धचक्षुर्वलवान् भवेन्नृप-

स्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसन्निभः ॥ १२९९ ॥

यम- ददामि तेऽहं तमनिन्दिते घरम्

यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।

तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये

निवर्त गच्छस्य न ते श्रमो भवेत् ॥ १३०० ॥

सावित्री-

श्रमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे

यतो हि भर्ता मम सा गतिर्धुया ।

यतः पतिं नेप्यसि तत्र मे गतिः

सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ १३०१ ॥

सतां सङ्कत्सङ्कतभीप्सितं परं

ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।

न चाफलं सत्पुरुषेण सङ्कतम्

ततः सतां सन्निवसेत् समागमे ॥ १३०२ ॥

यम-

मनोनुकूलं बुधबुद्धिबर्धनम्

त्यया यदुक्तं यचनं हिताश्रयम् ।

विना पुनः सत्ययतोऽस्य जीवितं

घटं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥ १३०३ ॥

सावित्री-

हृतं पुन मे श्वशुरस्य धीमतः

स्यमेव राज्यं लभतां च पार्थिवः ।

जह्यात् स्वधर्मात्तत्र च मे गुरुर्यथा ।

द्वितीयमेतद्वरयामि ते धरम् ॥ १३०४ ॥

यम-

स्यमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-

द्य च स्वधर्मात् परिहास्यते नृपः ।

वृत्तेन कामेन मया नृपात्मजे ।

निवर्त गच्छस्य न ते श्रमो भवेत् ॥ १३०५ ॥

सावित्री-

प्रजास्त्वयैता नियमेन संयता

नियम्य चैता नयसे निषामया ।

ततो यमत्वं तव देव विश्रुतं

निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ १३०६ ॥

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ १३०७ ॥

एवंप्राप्यश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।

सन्तस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ १३०८ ॥

यम- पिपासितस्येव भवेद्यथा पय-
स्तथा त्वया घाप्यमिदं समीरितम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
धरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ १३०९ ॥

सावित्री- भमानपत्यः पृथिवीपतिः पिता
भवेत् पितुः पुत्रशतं तयौरसम् ।
कुलस्य सन्तानकरं च यद्भवेत्
तृतीयमेतद्वर्यामि ते वरम् ॥ १३१० ॥

यम- कुलस्य सन्तानकरं सुवर्चसम्
शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे
नियतं दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ १३११ ॥

सावित्री- न दूरमेतन्मम भर्तृसन्निधौ
मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
अथ व्रजश्रेय गिरं समुद्यतां
मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ १३१२ ॥

विवस्यतस्त्वं तनयः प्रतापवां-
स्ततो हि वैवस्यत उच्यसे बुधैः ।
समेन धर्मेण धरन्ति ताः प्रजा-
स्ततस्तवेहेश्वर धर्मपजना ॥ १३१३ ॥
आत्मन्यपि न विश्वासमन्या भवति मनु यः ।
तस्मात् सत्सु विशेषेण मयः प्रणयामिच्छन्ति ॥ १३१४ ॥

सौहृदात् सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।

तस्मात् सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ १३१५ ॥

यम-

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने

शुभे न तादृक् त्वद्वते श्रुतं मया ।

अनेन तुष्टोऽस्मि बिनास्य जीवितं

घरं चतुर्थं घरयस्व गच्छ च ॥ १३१६ ॥

सावित्री-

ममात्मजं सत्ययतस्तयौरसं

भवेदुभाभ्यामिह यत् कुलोद्बद्धम् ।

शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-

मिदं चतुर्थं घरयामि ते वरम् ॥ १३१७ ॥

यम-

शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां

भविष्यति प्रीतिकरं तवायले ।

परिश्रमस्ते न भवेदृपात्मजे

निवर्तं दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ १३१८ ॥

सावित्री-

सता सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः

सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।

सतां सद्भिर्नाफल सङ्गमोऽस्ति

सद्गुणो भयं नानुवर्तन्ति सन्त ॥ १३१९ ॥

सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं

सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।

सन्तो गतिर्भूतमव्यस्य राजन्

सता मध्ये नाघसीदन्ति सन्त ॥ १३२० ॥

आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।

सन्त परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ति परस्परम् ॥ १३२१ ॥

न च श्लाघा- सत्पुरुषेषु मोघो

न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।

यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं
तस्मात् सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ १३२२ ॥

यम-

यथा यथा भापसि धर्मसंहितं
मनोनुकूलं सुपदं महार्थयत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा
घरं वृणीष्याप्रतिमं पतिव्रते ॥ १३२३ ॥

सावित्री-

न तेऽर्पवर्गः सुकृताङ्गिनादृत-
स्तथा यथाऽन्येषु घरेषु मानद ।
घरं वृणे जीवतु सत्ययानयं
यथा मृता होवमह पतिं विना ॥ १३२४ ॥
न कामये भर्तृविनादृता सुखं
न कामये भर्तृविनादृता दिवम् ।
न कामये भर्तृविनादृता धियम्
न भर्तृहीना व्ययसामि जीवितुम् ॥ १३२५ ॥
धरातिसर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।
घरं वृणे जीवतु सत्ययानयम्
तयैव सत्य वचनं भविष्यति ॥ १३२६ ॥

तथेत्युक्त्वा तु त पाशं मुक्त्वा धैवस्वतो यमः ।
धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ १३२७ ॥
एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
अरोगस्तव नेयश्च सिद्ध्यार्थं स भविष्यति ॥ १३२८ ॥
चतुर्वर्गशतायुश्च त्वया सार्धमवाप्स्यति ।
इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ १३२९ ॥
एव तस्यै घरं दत्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ १३३० ॥

सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।
 जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शावं कलेवरम् ॥ १३३१ ॥
 सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगृह्य च ।
 उत्सङ्गे क्षिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ १३३२ ॥
 संघां च स पुनर्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।
 प्रोप्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनस्त्दीक्ष्य वै ॥ १३३३ ॥
 स्वस्पोऽस्मि वलवानस्मि दिदृक्षुः पितराधुभौ ।
 धुषन्नेव त्वरायुक्तः सम्प्रायादाश्रमं प्रति ॥ १३३४ ॥

(अ. १९८) एतस्मिन्नेव काले तु शुभत्सेनो महाबलः ।
 लब्धचक्षुः प्रसन्नायां दृष्ट्यां सर्वं ददर्श ह ॥ १३३५ ॥
 स सर्वानाश्रमान् गत्वा शैव्यया सह भार्यया ।
 पुत्रहेतोः परामर्तिं जगाम भरतर्षभ ॥ १३३६ ॥
 ताद्याश्रमाश्रदीश्वैव वनानि च सरांसि च ।
 तस्यां निशि विचिन्वन्तौ दम्पती परिजग्मतुः ॥ १३३७ ॥
 ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।
 परिषार्य समाश्वस्य तावानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ १३३८ ॥
 ततो मुहूर्तात् सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
 आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ १३३९ ॥

(अ. १९९) तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।
 कृतपौर्वाहिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ १३४० ॥
 ततः प्रकृतयः सर्वाः शास्त्रेभ्योऽभ्यागता नृप ।
 आचक्षुर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं द्विषम् ॥ १३४१ ॥
 प्रयाहि राजन् भद्रं ते घुमस्ते नगरे जयः ।
 अध्यास्य चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ १३४२ ॥
 ततोऽभिवाद्य तान् वृद्धान् द्विजानाश्रमवासिभिः ।
 तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १३४३ ॥

ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः ।
 पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यपेचयन् ॥ १३४४ ॥
 ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्धनम् ।
 तद्वै पुत्रशतं जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १३४५ ॥
 भ्रातॄणां सोदराणां च तथैवास्याभवच्छतम् ।
 मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहद्वलम् ॥ १३४६ ॥
 पद्ममात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
 भर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छात् समुद्धृतम् ॥ १३४७ ॥
 तथैषा हि कल्याणी द्रौपदी शीलसम्मता ।
 तारयिष्यति घः सर्वान् सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १३४८ ॥
 एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।
 विशोको विज्वरो राजन् काम्यके न्यवसत् तदा ॥ १३४९ ॥

कुण्डलाहरणम्

(अ. १००) द्वादशे समतिक्रान्ते घर्षे प्राप्ते त्रयोदशे ।
 पाण्डूनां हितकृच्छकः कर्णं भिक्षितुमुद्यतः ॥ १३५० ॥
 अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावतुः ।
 स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास यदिवान् ॥ १३५१ ॥
 ग्राहणो वेदविद्भूत्या सूर्यो योगार्द्धिरुपवान् ।
 हितार्थमप्रवीत् कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १३५२ ॥
 त्वं हि तात वृदास्येव ग्राहणेभ्यः प्रयाचितम् ।
 वित्तं यद्यान्यदप्याहुर्न प्रत्याख्यासि कस्यचित् ॥ १३५३ ॥
 त्वां तु चैवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै पाकशासनः ।
 आगन्ता कुण्डलार्थाय कञ्च चेत् भिक्षितुम् ॥ १३५४ ॥
 तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया ।
 अनुनेयः परं शक्यता श्रेय एतद्भि ते परम् ॥ १३५५ ॥

कवचेन समायुक्तः कुण्डलाभ्यां च मानद ।
 अवध्यस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि घ्नो मम ॥ १३५६ ॥
 अहं तात सहस्रांगुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ।
 कुरुष्वैतद्भवो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ १३५७ ॥

कर्ण- प्रसादये त्वां वखं प्रणयाञ्च ब्रवीम्यहम् ।
 न निवार्यो घतादस्मादहं यद्यस्मि ते प्रियः १३५८ ॥
 यथागच्छति मां शक्रो ब्राह्मणच्छयना घृतः ।
 दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले धर्मं चोत्तमम् ॥ १३५९ ॥
 न मे कीर्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
 घृणोमि कीर्तिं लोके हि जीवितेनापि भानुमन् ॥ १३६० ॥
 कीर्तिमानभ्युते स्वर्गं दीनकीर्तिस्तु नश्यति ।
 कीर्तिर्हि पुरयं लोके सञ्जीवयति मातृवत् ॥ १३६१ ॥
 अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ।

सूर्य- माऽहितं कर्णं कार्प्यस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ॥ १३६२ ॥
 (अ. १०१) यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्वतीम् ।
 सा ते प्राणान् समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ १३६३ ॥
 मृतस्य कीर्त्या किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः ।
 मृतः कीर्तिं न जानीते जीवन् कीर्तिं समधुते ॥ १३६४ ॥
 मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ।

कर्ण- भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ॥ १३६५ ॥
 (अ. १०१) इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ।
 विमोमि न तथा मृत्योर्यथा विभ्येऽनृतादहम् ॥ १३६६ ॥
 विरोपेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा सत्ताम् ।

सूर्य- यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे ॥ १३६७ ॥
 अभ्यर्थयेथा देवेशममोघार्थं पुरन्दरम् ।
 अमोघां देहि मे शक्तिममित्रविनिवारिणीम् ॥ १३६८ ॥

दास्यामि ते सहस्राक्ष कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
इत्येव नियमेन त्वं दद्या शत्राय कुण्डले ॥ १३६९ ॥
तया त्वं कर्णं सङ्ग्रामे हनिष्यसि रणे रिपून् ।
एवमुक्त्वा सहस्राशुः सहसाऽन्तरधीयत ॥ १३७० ॥

(अ.१०९) यदा च कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् ।
स्तौति मध्यन्दिने प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिलोत्थितः ॥ १३७१ ॥
तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा घनहेतुना ।
नादेयं तस्य तत्काले किञ्चिदस्ति द्विजातिषु ॥ १३७२ ॥
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा मिक्षा देहीत्युपस्थितः ।
स्वागतं चेति राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥ १३७३ ॥

ब्राह्मण- यदेतत्सद्वर्जं वर्म कुण्डले च तवानघ ।
(अ.११०) एतदुत्तृत्य मे देहि यदि सत्यमतो भवान् ॥ १३७४ ॥
कर्ण- धर्मणा कुण्डलाभ्यां च शर्किं मे देहि वासघ ।
एकमेवादमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ॥ १३७५ ॥
गर्जन्तं प्रतपन्तं च यतो मम भयं भवेत् ।
उत्तृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचं च ते ॥ १३७६ ॥
निरुक्तेषु तु गात्रेषु न मे धीमत्सता भवेत् ।

इन्द्र- न ते धीमत्सता कर्णं भविष्यति कथञ्चन ॥ १३७७ ॥
घणश्चैव न गात्रेषु यस्त्य नानृतमिच्छसि ।
विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये ॥ १३७८ ॥
प्रमत्तो मोक्षसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ।

कर्ण- संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ॥ १३७९ ॥
यथा मामात्थ शक त्वं सत्यमेतद्वधीमि ते ।
ततः शर्किं प्रज्वलिता प्रतिगृह्य विशास्यते ।
शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यरुन्तत ॥ १३८० ॥

ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः
 पपातोच्चैः पुष्पवर्षं च दिव्यम् ।
 दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसङ्कृतगानं
 मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥ १३८१ ॥
 ततश्छित्त्वा कवचं दिव्यमङ्गा-
 त्तथैवार्द्रं प्रददौ वासवाय ।
 तथोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते
 कर्णात्तस्मात् कर्मणा तेन कर्णः ॥ १३८२ ॥
 ततः शक्रः प्रहसन् वञ्चयित्वा
 कर्णं लोके यशसा योजयित्वा ।
 कृतं कार्यं पाण्डवानां हि मेने
 ततः पश्चादिवमेवोत्पपात ॥ १३८३ ॥
 पुनर्द्वैतः प्रनागमनं यक्षप्रभ्राथ

(म. १११) विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ।
 पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः ॥ १३८४ ॥
 तस्मिन् प्रतिवसन्तस्ते यत्प्रापुः कुरुसत्तमाः ।
 घने क्लेशं सुखोदकं तत्प्रवक्ष्यामि ते शृणु ॥ १३८५ ॥
 अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं घने ।
 आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं सन्तस्येदमग्रीत् ॥ १३८६ ॥
 अरणीसहितं मन्थं समासक्तं घनस्पतौ ।
 मृगस्य घर्षमाणस्य विग्राणे समसज्जत ॥ १३८७ ॥
 तमादाय गतो राजस्त्वरमाणो महामृगः ।
 आश्रमात्परितः शीघ्रं ग्लवमानो महाजघः ॥ १३८८ ॥
 तस्य गत्वा पदं राजभासाय च महामृगम् ।
 अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १३८९ ॥

ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा सन्तप्तोऽथ युधिष्ठिरः ।

धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भाटमिः सह ॥ १३९० ॥

तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः ।

अपश्यन्तो मृगं ध्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १३९१ ॥

शीतलच्छायाभागम्य न्यग्रोधं गहने वने ।

क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ १३९२ ॥

(अ. ११२) ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ।

एते हि भ्रातरः ध्रान्तास्तव तात पिपासिताः ॥ १३९३ ॥

गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूष्णैः पानीयमानय ।

नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ॥ १३९४ ॥

प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवाऽन्यपद्यत ।

पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात् स शुश्रुवे ॥ १३९५ ॥

मा तात साहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः ।

प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिव हरस्व च ॥ १३९६ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ।

अपिचच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३९७ ॥

चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

अब्रवीद्भातरं धीरं सहदेवमरिन्दमम् ॥ १३९८ ॥

भ्राता हि चिरयातो नः सहदेव तवाग्रजः ।

तथैवानय सोदर्यं पानीयं च त्वमानय ॥ १३९९ ॥

सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।

ददर्श च हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १४०० ॥

भ्रातृशोकामिसन्तप्तस्तृपया च प्रपीडितः ।

अभिदुद्राव पानीयं ततो वागभ्यभाषत ॥ १४०१ ॥

मा तात साहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः ।

प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं पिवस्व च हरस्व च ॥ १४०२ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः ।
 अपिच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १४०३ ॥
 अथाब्रवीत् स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातरौ ते परिगतौ धीमत्सो शपुपर्शन ॥ १४०४ ॥
 तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ।
 एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ १४०५ ॥
 आमुक्तखड्गो मेघायो तत्सरः प्रत्यपद्यत ।
 तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ १४०६ ॥
 सव्यसाची ततः धान्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ।
 अभिधाप्यस्ततो वाक्यमन्तरिक्षात् स शुश्रुवे ॥ १४०७ ॥
 कौन्तेय यदि प्रश्नांस्तान् मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे
 ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ १४०८ ॥
 एवमुक्तस्ततः पार्थः सव्यसाचीं धनञ्जयः ।
 अवसायैव तां धावं पीत्वैव निपपात ह ॥ १४०९ ॥
 अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च धीमत्सुश्च परन्तप ॥ १४१० ॥
 चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारतं ।
 तांश्चैधानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ १४११ ॥
 भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तं देशं प्रत्यपद्यत ।
 यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिताः ॥ १४१२ ॥
 तान् दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृपया च प्रपीडितः ।
 ततोऽभ्यधावत् पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ॥ १४१३ ॥
 यक्ष- मा तात साहसं कार्पोर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥ १४१४ ॥
 एवमुक्तस्तदा भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
 अनुक्त्वैव तु तान् प्रश्नान् पीत्वैव निपपात ह ॥ १४१५ ॥

ततः कुन्तीसुतो राजा प्रचिन्त्य पुरुषर्षभः ।

व्यपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ।

ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यया ॥ १४१६ ॥

(अ.३१३) स ददर्श हतान् भ्रातृन् लोकापालानिव च्युतात् ।

बुद्ध्या विचिन्तयामास वीर्यः केन निपातिताः ॥ १४१७ ॥

नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ।

भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः ॥ १४१८ ॥

एकैकशश्चौघयलानिमान् पुरपसत्तमान् ।

कोऽन्यः प्रतिसमासेत कालान्तक्यमादते ॥ १४१९ ॥

पतेन व्यवसायेन तत् तोर्य व्यवगाढवान् ।

गाहमानश्च ततोयमन्तरिक्षात् स शुश्रुवे ॥ १४२० ॥

मा तात साहसं कार्पर्मिम पूर्वपरिग्रह ।

प्रश्नानुफत्या तु कौन्तेय ततः पिय हरस्य च ॥ १४२१ ॥

युधि- न चाहं कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहम् ।

यथाप्रणं तु ते प्रश्नान् प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥ १४२२ ॥

यक्ष- केनस्विच्छ्रोत्रियो भवति केनस्विद्विन्दते महत् ।

केनस्विद् द्वितीयवान् भवति राजन् केन च बुद्धिमान् ॥ १४२३ ॥

युधि- ध्रुतेन ध्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ।

घृत्या द्वितीयवान् भवति बुद्धिमान् घृद्धसेवया ॥ १४२४ ॥

यक्ष- किंस्वित् सुप्तं न निमिषति किंस्विज्जात न चोपति ।

कस्यस्विद्धृदय नास्ति किंस्विद्वेगेन वर्धते ॥ १४२५ ॥

युधि- मत्स्यः सुतो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।

मश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ १४२६ ॥

यक्ष- किंस्विदेकपदं धर्म्यं किंस्विदेकपदं यशः ।

किंस्विदेकपदं स्वर्ग्यं किंस्विदेकपदं सुखम् ॥ १४२७ ॥

- युधि- दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।
सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ १४२८ ॥
- यक्ष- धन्यानामुत्तमं किंस्विद् धनानां स्यात् किमुत्तमम् ।
लाभानामुत्तमं किं स्यात् सुखानां स्यात् किमुत्तमम् ॥ १४२९ ॥
- युधि- धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं धृतम् ।
लाभानां ध्रेयं आरोग्यं सुखानां तुष्टिदत्तमा ॥ १४३० ॥
- यक्ष- किं नु हित्वा प्रियो भवति किं नु हित्वा न शोचति ।
किं नु हित्वाऽर्थवान् भवति किं नु हित्वा सुखी भवेत् ॥ १४३१ ॥
- युधि- मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति ।
कामं हित्वाऽर्थवान् भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥ १४३२ ॥
- यक्ष- मृतः कथं स्यात् पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।
- युधि- मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ॥ १४३३ ॥
- यक्ष- तपः किलक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तितः ।
क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ह्रीः परिकीर्तिता ॥ १४३४ ॥
- युधि- तपः स्वधर्मवर्तित्वं मनसो दमनं दमः ।
क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुत्वं ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ॥ १४३५ ॥
- यक्ष- कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।
कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः ॥ १४३६ ॥
- युधि- क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः ।
सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः ॥ १४३७ ॥
- यक्ष- किं स्थैर्यमृषिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदाहृतम् ।
स्नानं च किं परं प्रोक्तं दानं च किमिहोच्यते ॥ १४३८ ॥
- युधि- स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
स्नानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणम् ॥ १४३९ ॥
- यक्ष- को मोदते किमाश्चर्यं कः पन्थाः का च वार्तिका ।
वद मे चतुरः प्रश्नान् मृता जीवन्तु वान्धवाः ॥ १४४० ॥

- युधि- पञ्चमेऽहनि पष्टे वा शाकं पचति स्वे गृहे ।
 अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥ १४४१ ॥
- अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालयम् ।
 शेषाः स्थावरमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परम् ॥ १४४२ ॥
- तर्कोऽप्रतिष्ठः धृतयो विमिश्रा
 नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम् ।
 धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
 महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ १४४३ ॥
- अस्मिन् महामोहमये कटाहे
 सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
 मासतुर्द्वीपरिघट्टनेन
 भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥ १४४४ ॥
- यक्ष- व्याख्याता मे त्वया प्रज्ञा यायातव्यं परन्तप ।
 तस्मात्त्वमेकं भ्रातॄणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ १४४५ ॥
- युधि- क्षामो य एष रक्ताक्षो वृहच्छाल इद्योत्थितः ।
 व्यूढोरस्को महाबाहूर्नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १४४६ ॥
- यक्ष- प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो यः परायणम् ।
 स कस्मान्नकुलो राजन् सापत्नं जीधमिच्छसि ॥ १४४७ ॥
- युधि- धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
 तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ १४४८ ॥
- आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।
 आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १४४९ ॥
- कुन्ती चैव तु माद्री च द्वे मायौ तु पितुर्मम ।
 उमे सपुत्रे स्यातां वै इति मे धीयते मतिः ॥ १४५० ॥
- यथा कुन्ती तथा माद्री विदोषो नास्ति मे तयोः ।
 मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १४५१ ॥

- यक्ष- तस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्य परं मतम् ।
तस्मात्ते भ्रातर. सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ १४५२ ॥
- (अ ३१४) ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवा ।
धुत्पिपासे च सर्वेषां क्षणेन व्यपगच्छताम् ॥ १४५३ ॥
- यक्ष- अहं ते जनकस्तात धर्मो मृदुपराक्रम ।
आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १४५४ ॥
- युधि- अरणीसहितं यस्य मृगो ह्यादाय गच्छति ।
तस्याग्नयो न लुप्येत् प्रथमोऽस्तु वरो मम ॥ १४५५ ॥
ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
अन्यं धरय भद्रं ते वरं त्वममरोपम ॥ १४५६ ॥
- युधि- वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
तत्र नो नाभिजानीयुर्यसतो मनुजा. क्वचित् ॥ १४५७ ॥
ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेय सत्यविक्रमम् ॥ १४५८ ॥
वर्षं त्रयोदशमिदं मत्प्रसादात्कुरुद्वहा ।
विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १४५९ ॥
अरणीसहितं चेद ग्राहणाय प्रयच्छत ।
जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ १४६० ॥
इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे धर्मो भगवाद्भोकभावनः ।
समेता पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ १४६१ ॥
उपेत्य चाश्रमं वीरा सर्व एव गतकृमा ।
आरण्येयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ १४६२ ॥
- (अ ३१५) धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाता. पाण्डवा सत्यविक्रमाः ।
अज्ञातवासं घत्स्यन्तच्छत्रा वर्षं त्रयोदशम् ॥ १४६३ ॥
उपोषधिष्ठा विद्वांस. सहिता. सशितमता ।
ये तद्भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विनः ॥ १४६४ ॥

ताननुधन् महात्मानः स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ।
 उपिताश्च घने कृच्छ्रे वयं द्वादशवत्सरान् ॥ १४६५ ॥
 अद्वातयाससमयं शेषं वयं त्रयोदशम् ।
 तद्वसामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १४६६ ॥
 अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ।
 समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेमहि ॥ १४६७ ॥
 अथ धौम्योऽग्रवीक्षाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ।
 वैधैरप्यापदः प्राप्ताश्छद्मैश्च बहुशस्तथा ॥ १४६८ ॥
 तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ।
 विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै ॥ १४६९ ॥
 वशाग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ।
 एवमेव महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ॥ १४७० ॥
 अजयञ्छात्रवान् युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि ।
 अथाग्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥ १४७१ ॥
 राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा सम्परिहर्ययन् ।
 न वयं तत्प्रहास्यामो यस्मिन् मोक्ष्यति नो भवान् ॥ १४७२ ॥
 भवान् विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे रिपून् ।
 इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमादिषा ॥ १४७३ ॥
 उपत्वा चापृच्छय भरतान्यथा स्वान्स्वान्ययुगृह्णान् ।
 सह धौम्येन विद्वांसस्तथा पञ्च च पाण्डवाः ॥ १४७४ ॥
 उत्थाय प्रययुर्वाराः रुष्णामादाय धन्विनः ।
 क्रोशमात्रमुपागम्य तस्माद्देशाग्निमित्ततः ॥ १४७५ ॥
 श्वोभूते मनुजव्याघ्रादछत्रवासार्यमुद्यताः ।
 पृथक् शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।
 सन्धिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ १४७६ ॥

उपक्रथा १ उर्वशीशापः

(अ ४५) प्रार्थनीयैर्गुणगणे फाल्गुने जातमन्मथा ।

(अ ४६) उर्वशी चाकरोत्स्नानं पार्थदर्शनलालसा ॥ १ ॥

निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढे रजनीमुखे ।

प्रस्थिता सा गृधुश्रोणी पार्थस्य भवनं प्रति ॥ २ ॥

सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मैघवर्णेन रजता ।

तनुरभ्रावृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छती ॥ ३ ॥

ततः प्राप्ता क्षणेनैव मनः पवनगामिनी ।

भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचिस्मिता ॥ ४ ॥

दृष्ट्वेव चोर्वशीं पार्थो लज्जासकृतलोचनः ।

तदाऽभिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ॥ ५ ॥

अर्जुन- अभिवादये त्वा शिरसा प्रवराप्सरसा वरे । -

किमाज्ञापयसे देवि प्रेप्यस्तेहमुपस्थित ॥ ६ ॥

उर्वशी- उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे ।

तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य परमोत्सवे ॥ ७ ॥

त्वं किलानिमिषं पार्थ मामेका तत्र दृष्टवान् ।

ततः शक्रेण सन्दिग्धस्त्रिषलेनो ममान्तिकम् ॥ ८ ॥

प्राप्तं कमलपत्राक्षं स च मामब्रवीदथ ।

त्वत्कृतेह सुरेशेन प्रेषितो वरवणिनि ॥ ९ ॥

प्रियं कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ।

शक्रतुल्यं रणे शूरं सदैवार्थगुणान्वितम् ॥ १० ॥

पार्थ प्रार्थय सुश्रोणिं त्वमित्येव तदाब्रवीत् ।

ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ ॥ ११ ॥

तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिंदम ।

त्वद्गुणावृष्टचित्ताहमनङ्गवशमागता ॥ १२ ॥

चिराभिलषितो धीर ममाप्येष मनोरथः ।
 तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृतोऽर्जुनः ॥ १३ ॥
 उवाच कर्णो हस्ताभ्या पिधाय त्रिदशालये ।
 यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम ॥ १४ ॥
 तथा त्वमपि कल्याणी नात्र कार्या विचारणा ।
 यथेक्षितासि विस्फुटं विशेषेण मया श्रुमे ॥ १५ ॥
 तच्च कारणपूर्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्मिते ।
 इयं पौरव्यवशस्य जननी मुदितेति ह ॥ १६ ॥
 त्वामहं दृष्ट्वास्तत्र विज्ञायोत्कुललोचन ।

उर्वशी- अनावृताश्च सर्वाः स्म देवराजाभिनन्दन ॥ १७ ॥
 गुरुस्थाने न मां धीर नियोक्तु त्वमिहार्हसि ।
 पुरोर्वशे हि ये पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः ॥ १८ ॥
 तपसा रमयन्त्यस्मात्र च तेषा व्यतिक्रमः ।
 तत्प्रसीद न मामार्ता त्रिस्तर्जयितुमर्हसि ॥ १९ ॥
 हृच्छयेन च सन्तप्ता भक्ता च भज मानद ।

अर्जुन- शृणु सत्य वरारोहे यत्त्वा वक्ष्याम्यनिन्दिते ॥ २० ॥
 यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव ममानये ।
 तथा च यशजननी त्वं हि मेघ गरीयसी ॥ २१ ॥
 गच्छ मूर्च्छां प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वार्ष्णेनि ।
 त्वं हि मे मातृवत्पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ॥ २२ ॥
 पवमुक्ता तु पार्येन उर्वशी प्रोधमूर्च्छिता ।
 वेपन्ती भ्रुकुटीवता शशापाय घनञ्जयम् ॥ २३ ॥
 तव पित्राभ्यनुज्ञाता स्वयं च गृहमागताम् ।
 यस्मान्मा नाभिनन्देथा कामराणवशङ्गताम् ॥ २४ ॥
 तस्मात्त्व नर्तन पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जित ।
 अपुमानिति विख्यातः पण्डवद्विचरिष्यसि ॥ २५ ॥

एवं दत्त्वाऽर्जुने शापं स्फुरदोष्ठी श्वसन्त्यभ्रः ;
 पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ॥ २६ ॥
 ततोऽर्जुनस्त्वरमाणश्चित्रसेनमरिदमः ।
 सम्प्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्वदया यथातथा ॥ २७ ॥
 निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ।
 तत्र चैवं यथावृत्तं शापं चैव पुनः पुनः ॥ २८ ॥
 भवेदयश्च शक्रस्य चित्रसेनोऽपि सद्यःशः ।
 तत आनाय्य तनयं विधिके हरिषाहनः ॥ २९ ॥
 सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
 सुपुत्राद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ॥ ३० ॥
 क्रुपयोऽपि हि धैर्येण जिता वै ते महाभुजः ।
 यत्तु दत्तवती शापमुर्वशी तव मानद ॥ ३१ ॥
 स चापि तेर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ।
 अज्ञातवासो वस्तव्यो भवद्भिर्भूतलेऽनघ ॥ ३२ ॥
 धैर्यं त्रयोदशे धीर तं तत्र क्षपयिष्यसि ।
 तेन नर्तनवेपेण अपुंस्त्वेन तथैव च ॥ ३३ ॥
 धर्ममेकं विहृत्यैव ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि ।
 एवमुक्तस्तु शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ।
 मुदं परमिकां लेभे न च शापं व्यचिन्तयत् ॥ ३४ ॥ १५९

उपकथा २ अगस्त्योपाख्यानम् ।

लोमश- इत्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवमन्दन ।

(अ. ११) मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चालुजः ॥ १ ॥

स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।

पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ २ ॥

तस्मै स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं वासवसम्मितम् ।
 चुनोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ३ ॥
 स चाह्वयति यं वाचा गतं वैजस्यतक्षयम् ।
 स पुनर्देहमास्थाय जीयन् स्म प्रत्यदृश्यत ॥ ४ ॥
 ततो घातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्तृतम् ।
 तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ ५ ॥
 तस्य पार्श्वं धिनिर्मिथ ब्राह्मणस्य महासुरः ।
 घातापिः प्रहसन् राजत्रिश्चक्राम विशम्पते ॥ ६ ॥
 एषं स ब्राह्मणान् राजन्भोजयित्वा पुनः पुनः ।
 द्विंशयामास दैतेय इत्यलो दुष्टचेतनः ॥ ७ ॥
 अगस्त्यश्चापि भगधानेतस्मिन् काल एव तु ।
 पितृन् ददर्श गतं धे लभ्यमानानधोमुखान् ॥ ८ ॥
 ते तस्मै कथयामासुर्ययं ते पितरः स्वकाः ।
 गर्तमेतमनुप्राप्ता लम्बाम् प्रसवार्थिनः ॥ ९ ॥
 स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्मपरायणः ।
 करिष्ये पितरः कामं व्येतु धो मानसो ज्वरः ॥ १० ॥
 स तस्य तस्य सत्त्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् ।
 सङ्गृह्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमाम् ॥ ११ ॥
 स तां विदर्मयजस्य पुत्रार्थं तप्यतस्तपः ।
 निर्मितामात्मनोर्धाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ १२ ॥
 जातमात्रां च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
 प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ १३ ॥
 अभ्यनन्दन्त तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप ।
 लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः ॥ १४ ॥
 (४.९.१) यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति ।
 तदाभिगम्य प्रोवाच वैदर्भ पृथिवीपतिम् ॥ १५ ॥

राजशिवेशो बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् ।
 वर्ये त्वा महीपाल लोपामुद्रा प्रयच्छ मे ॥ १६ ॥
 दुहितुर्वचनाद्राजा सोमस्त्याय महात्मने ।
 लोपामुद्रा तत प्रादाद्विधिपूर्व विशाम्पने ॥ १७ ॥
 ततश्चीराणि जग्राह बल्कलान्यजिनानि च ।
 समानव्रतचर्या च वभूवायतलोचना ॥ १८ ॥
 गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानृषिसत्तमः ।
 उप्रमातिष्ठत तप सह पत्न्यानुकूलाया ॥ १९ ॥
 स तस्या परिचारेण शौचेन च दमेन च ।
 श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ २० ॥
 तत सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भाविनी ।
 तदा संप्रणयं वत्स्रं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ २१ ॥
 यथा पितुर्गृहे विप्र प्रास्तादे शयन मम ।
 तथाविधे त्व शयने मामुपैतुमिदार्हसि ॥ २२ ॥
 अन्यथा नोपतिष्ठेय चीरकापायवासिनी ।
 नैवापवित्रो विप्रर्षे भूषणोय कथञ्चन ॥ २३ ॥

(अ १८) ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितु वधु ।
 श्रुतर्वाण महीपालं य वेदाभ्यधिकं नृपै ॥ २४ ॥

अगस्त्य- वितार्थिनमनुप्राप्त विद्धि मा पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्सविभाग प्रयच्छ मे ॥ २५ ॥
 तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विज ॥ २६ ॥
 सर्वथा प्राणिना पीडामुपादानादमन्यत ।
 स श्रुतर्वाणमादाय ब्रध्नश्चमगमत्तत ॥ २७ ॥

अगस्त्य- वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्भ्यावा पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्सविभाग प्रयच्छ नौ ॥ २८ ॥

तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवेदयत् ।
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्हिजः ॥ २९ ॥
 सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ।
 पौरकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसद्स्युं महाधनम् ॥ ३० ॥
 अगस्त्यश्च धुतरां च ब्रध्नश्च महीपतिः ।

अगस्त्य- चित्कामानिह प्राप्तान्विद्धि नः पृथिवीपते ॥ ३१ ॥
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ।
 तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् ॥ ३२ ॥
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्हिजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ३३ ॥
 ततस्ते सहिता राजन्नित्यलं समुपाद्रवन् ।

(अ. १९) तेषां ततोऽसुष्येष्टस्त्यातिथ्यमकरोत्तदा ॥ ३४ ॥
 घातापि संस्रुतं दृष्ट्वा मेघभूतं महासुरम् ।
 तं पर्यवेष्टेत्येन्द्र इत्यलः प्रहसन्निव ॥ ३५ ॥
 अगस्त्य एव कुत्सं तु घातापि धुमुजे ततः ।
 भुक्तवत्सुखोद्धानमकरोत्तस्य चैत्यलः ॥ ३६ ॥
 तं प्रहस्याग्नीद्राजमगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
 कुतो निष्प्रमितुं शको मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ॥ ३७ ॥
 इत्यलस्तु त्रिषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ।
 प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३८ ॥
 किमर्थमुपयाताः स्थ ब्रूत किं करवाणि वः ।
 प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्नित्यलं तदा ॥ ३९ ॥
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ।
 ततः प्रपयितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु ॥ ४० ॥
 अगस्त्येनाऽभ्यनुज्ञाता जग्मू राजर्षयस्तदा ।
 वृत्तवांश्च मुनिः सर्वं लोपामुद्राचिकीर्षितम् ॥ ४१ ॥

लोपामुद्रा- वृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काङ्क्षितम् ।

उत्पादय सकृन्महामपत्यं वीर्यवत्तरम् ॥ ४२ ॥

अगस्त्य- सहस्रं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा दशसंमितम् ।

दश वा शततुर्याः स्युरेको चापि सहस्रजित् ॥ ४३ ॥

लोपामुद्रा- सहस्रसंमित पुत्र एकोऽप्यस्तु तपोधन ।

एको हि बहुभिः श्रेयान्विद्वान्साधुरसाधुभिः ॥ ४४ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय तया समभवन्मुनिः ।

तत आधाय गर्भं तमगमद्वनमेव सः ॥ ४५ ॥

तस्मिन् वनगते गर्भो बबुधे सप्तशरद्दान् ।

सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत्स महाकविः ॥ ४६ ॥

स याल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने ।

इध्मना भारमाजहे इध्मबाह्वस्ततोऽभवत् ॥ ४७ ॥

एवं स जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।

लोभिरे पितरश्चास्य लोकान्प्राजग्यथेप्सितान् ॥ ४८ ॥

लोमश- आसन वृतयुगे घोरा दानवा युद्धधुर्मवा ।

(अ. १००) कालकेया इति ख्याता गणा परमदारणाः ॥ ४९ ॥

(अ. १०१) समुद्र ते समाश्रित्य वरुणं निधिर्ममभस ।

कालेया समप्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ ५० ॥

ते रात्रौ समभिकुन्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् ।

आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च ॥ ५१ ॥

जगत्युपशम याते नष्टयज्ञोत्सवत्रिये ।

आजग्मुः परमामार्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ ५२ ॥

(अ. १०३) तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।

आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिषुघन् ॥ ५३ ॥

(अ. १०४) त्रिदशानां वच श्रुत्वा मैत्रावरुणिण्यवीत् ।

किमर्थमभियाताः स्थ वरं मत्तः कमिच्छथ ।

एवमुक्तास्ततस्तेन देवता मुनिमधुक् ॥ ५४ ॥

एवं त्वयेच्छाम वृतं हि कार्यं

महार्णवं पीयमानं महात्मन् ।

ततो वधिष्याम सहानुबन्धान्

कालेयसंज्ञान्सुरविट्पिपस्तान् ॥ ५५ ॥

त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरग्रवीत् ।

करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखम् ॥ ५६ ॥

पथमुक्त्वा ततोऽगच्छत्समुद्रं सरितां पतिम् ।

अपिभिन्नं तप सिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रत ॥ ५७ ॥

(अ. १०५) समुद्रं स समासाद्य वारणिर्मगवानृषिः ।

समुद्रमपि यत्कुब्जः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ५८ ॥

दृष्ट्वा वृतं नि सलिलं महार्णवं

सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः ।

प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि

तान्दानवाञ्छुरदीनसत्त्वाः ॥ ५९ ॥ १५६९ ॥

उपकथा ३ गङ्गावतरणम्

(अ. १०६) इक्ष्वाकूर्णां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।

(अ. १०७) पट्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः ॥ १ ॥

रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ।

ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ ॥ २ ॥

दीक्षितः सगरो राजा ह्ययमेधेन धीर्यवान् ।

तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं पुत्रैः स परिरक्षितः ॥ ३ ॥

समुद्रं स समासाद्य निस्तोय भीमदर्शनम् ।

रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४ ॥

ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं ह्ययम् ।

अमार्गन्त महाराज सर्वं च पृथिवीतलम् ॥ ५ ॥

अथापश्यन्त ते वीरा पृथिवीमवदारिताम् ।
 समासाद्य विलं तद्याप्यखनन्सगरात्मजाः ॥ ६ ॥
 ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते ।
 अपश्यन्त ह्यं तत्र विचरन्तं महीतले ॥ ७ ॥
 कपिलं च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमम् ।
 ते तं दृष्ट्वा ह्यं राजन्सम्पृष्टतनूरुहाः ॥ ८ ॥
 अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ।
 सङ्कुद्धाः सम्प्रधावन्त अश्वग्रहणकाङ्क्षिणः ॥ ९ ॥
 ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः ।
 स चक्षुर्विकृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ॥ १० ॥
 ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन् स सागरात् ।
 तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूताश्चारवः सुमहातपाः ॥ ११ ॥
 सगरान्तिकमागच्छतश्च तस्मै न्यवेदयत् ।
 स तच्छ्रुत्वा वचो धीरं राजा मुनिमुखोद्गतम् ॥ १२ ॥
 अंशुमन्तं समाहूय असमञ्जःसुतं तदा ।
 पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 ह्यस्थानयनात्पौत्र नरकान्मां समुद्धर ।
 अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ॥ १४ ॥
 जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ।
 स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ॥ १५ ॥
 अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ।
 स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ॥ १६ ॥
 प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ।
 तमुवाच महांतेजाः कपिलो मुनिपुङ्गवः ॥ १७ ॥
 ह्यं नयस्व भद्रं ते यद्वियं नरपुङ्गव ।
 अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ॥ १८ ॥

आजगाम ह्येनं गृह्य यज्ञचाटं महात्मनः ।
 सोऽभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ॥ १९ ॥
 मूर्ध्नि तेनाप्युपावातस्तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ।
 तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुनर्जं दुःखमत्यजत् ॥ २० ॥
 अंशुमन्तं च सम्पूज्य समापयत तं व्रतम् ।
 प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ॥ २१ ॥
 पौत्रे भारं समावेदय जगाम त्रिदिधं तदा ।
 अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ॥ २२ ॥
 प्रशशास महाराज यथैषास्य पितामहः ।
 तस्य पुनः समभवद्विलीपो नाम धर्मवित् ॥ २३ ॥
 गङ्गावतरणे यत्नं सुमहच्चाकरोऽश्रुपः ।
 न चावतारयामास चेष्टमानो यथाबलम् ॥ २४ ॥
 तस्य पुनः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ।
 भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनसूयकः ॥ २५ ॥
 (अ. १०८) स श्रुत्वाय महाबाहुः कपिलेन महात्मना ।
 पितृणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ॥ २६ ॥
 स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयत ।
 जगाम हिमवतपार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वर ॥ २७ ॥
 भारिराधयिषुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिषः ।
 संवत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी ॥ २८ ॥
 दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्तिमती स्वयम् ।
 किमिच्छसि महाराज मत्तः किं च ददानि ते ॥ २९ ॥
 पथमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा ।
 स्वर्गं नय महाभागो मत्पितृन्सगरात्मजान् ॥ ३० ॥
 एतच्छ्रुत्वा यन्त्रो राज्ञो गङ्गा लोकनमस्कृता ।
 भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥ ३१ ॥

करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः ।

वेगं तु मम दुर्यधि पतन्त्या गगनाद्भुवम् ॥ ३२ ॥

न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ।

अन्यत्र विबुधश्रेष्ठाभील कण्ठान्महेश्वरात् ॥ ३३ ॥

एतच्छ्रुत्वा ततो राजन्महाराजो भगीरथः ।

कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शङ्करम् ॥ ३४ ॥

अगृह्णाच्च घटं तस्माद्भङ्गाया धारणे नृप ।

(अ. १०९) ततः पपात गगनाद्भङ्गा हिमवतः सुता ॥ ३५ ॥

तां दधार हरो राजन् गङ्गां गगनमेखलाम् ।

ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥ ३६ ॥

सा यभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ।

पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाब्रवीत् ॥ ३७ ॥

दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रजाम्यहम् ।

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ॥ ३८ ॥

यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ।

समासाद्य समुद्रं च गङ्गाया सहितो नृपः ॥ ३९ ॥

पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम् ।

दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ।

पितृणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णं मनोरथः ॥ ४० ॥ १६०९ ॥

उपकथा ४ पतिव्रतामातृत्वम्, ब्राह्मणव्याधसंवादः ।

मार्कण्डेय- कश्चिद्विजातिप्रयरो वेदाध्यायी तपोधनः ।

(अ. २०९) तपस्यो धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १ ॥

स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुचारयन्स्थितः ।

उपस्थाच्च वृक्षस्य बलाका सन्न्यलीयत ॥ २ ॥

तथा पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ।
 भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ३ ॥
 अपघ्याता च विप्रेण न्यपतद्दरणीतले ।
 बलाकां पतितां दृष्ट्वा ग्रामं मैक्ष्याय संश्रितः ॥ ४ ॥
 ग्रामे शुचीनि प्रचरन् कुलानि भरतर्गम ।
 प्रविष्टस्तःकुलं यत्र पूर्वं चरित्वांस्तु सः ॥ ५ ॥
 देहीति याचमानोऽसौ तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ।
 एतस्मिन्नन्तरे राजन् क्षुधासम्पीडितो भृशम् ॥ ६ ॥
 भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ।
 सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यवहाय तम् ॥ ७ ॥
 पाद्यमाचमनीयं वै ददौ भर्तुस्तथाऽऽसनम् ।
 ब्रह्मा पर्यचरन्नापि भर्तारमस्ति तेक्षणा ॥ ८ ॥
 कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराय शुभेक्षणा ।
 भिक्षामादाय विप्राय निर्जंगाम यशस्विनी ॥ ९ ॥
 ब्राह्मण- किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वरद्वने ।
 उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १० ॥
 स्त्री- क्षन्तुमर्हसि मे विद्वन् भर्ता मे दैवतं महत् ।
 स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्रातः शुश्रूषितो मया ॥ ११ ॥
 ब्राह्मण- ब्राह्मणा न गरीशांसो गरीशांस्ते पतिः कृतः ।
 गृहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानिवमन्यसे ॥ १२ ॥
 इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किं पुनर्मानवो भुवि ।
 अवलिप्ते न जानीये वृद्धानां न श्रुतं त्वया ॥ १३ ॥
 स्त्री- नाहं बलाका विप्रये त्यज क्रोधं तपोधन ।
 अनया क्रुद्धया दृष्ट्वा क्रुद्धः किं मां करिष्यसि ॥ १४ ॥
 नावजानाम्यहं प्रियात् देवंस्तुल्यान् मनस्विनः ।
 पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ॥ १५ ॥

दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ।

अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ १६ ॥

शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ।

यत्काका हि त्वया दग्धा रोषात् तद्विदितं मया ॥ १७ ॥

क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तमः ।

यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १८ ॥

बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ।

भगवानपि धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ॥ १९ ॥

न तु तत्त्वेन भगवन् धर्मं वेत्सीति मे मतिः ।

यदि विप्र न जानीषे धर्मं परमकं द्विज ॥ २० ॥

धर्मव्याधं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ।

(अ. १०७) चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ॥ २१ ॥

ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ।

प्रविश्य नगरीं रम्यां विमानैर्वह्निभिर्युताम् ॥ २२ ॥

धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ।

अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ॥ २३ ॥

मार्गमाहिपमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।

आकुलत्वाच्च क्रेतूणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ २४ ॥

स नु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा सम्भ्रमोत्थितः ।

आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्तदर्शने ॥ २५ ॥

ध्याय- अभिघादये त्वां भगवन् स्वागतं ते द्विजोत्तम ।

अहं व्याधो हि भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ २६ ॥

एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।

जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ २७ ॥

श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशविस्मितः ।

द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ २८ ॥

अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽग्रणीदिदम् ।
 गृहं गच्छत्रय भगवन्त्यदि ते रोचतेऽनघ ॥ २९ ॥
 वाढमिन्येव तं विप्रो हृष्टो वचनमब्रवीत् ।
 अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहं प्रति ॥ ३० ॥
 प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ।
 पाद्यमाचमणीय च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ ३१ ॥
 ततः सुप्तोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ।
 कर्मतर्हं न सदृशं भवत प्रतिभाति मे ॥ ३२ ॥
 अनुत्पद्ये भ्रशं तात तत्र घोरेण कर्मणा ।

व्याध- कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं परम् ॥ ३३ ॥
 वर्तमानस्य मे धर्मं स्वे मन्युं मा कृथा द्विज ।
 परेण हि हतान्ब्रह्मण्यराहमहिपानहम् ॥ ३४ ॥
 न स्वयं हन्मि त्रिप्रपे विनीणामि सदा त्वहम् ।
 न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ॥ ३५ ॥

(अ. २०८) स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मभ्रधर्म इह दृश्यते ।
 स्वकर्मनिरतो यस्तु धर्मः स इति निश्चयः ॥ ३६ ॥

(अ. २१४) पिता माता च भगवन्तेतौ मदीयतं परम् ।
 यदेवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ ३७ ॥

(अ. २१५) गुरु निवेद्य त्रिप्राय तौ मातापितरपुत्रौ ।
 पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ ३८ ॥
 त्वया विनिवृत्ता माता पिता च द्विजसत्तम ।
 अनिष्टोऽसि निष्फान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ॥ ३९ ॥
 वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ।
 तव शोभेन वृद्धौ तावन्धीमृतौ तपस्विनौ ॥ ४० ॥
 तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वां धर्मोऽत्यगादयम् ।

ब्राह्मण- दुर्ज्ञेय- शाश्वतो धर्मः शृङ्खलानौ हि वर्तते ॥ ४१ ॥

न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ।
येन कर्मविशेषेण प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ॥ ४२ ॥
एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ।

व्याध- अहं हि ब्राह्मण. पूर्वमास द्विजवधमज्ञ. ॥ ४३ ॥
कश्चिद्ब्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायण. ।
संसर्गाद्गुणेषु श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ॥ ४४ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु मृगया निर्गतो नृप. ।
ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुयहनाश्रमं प्रति ॥ ४५ ॥
अथ क्षिप्त. शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।
ताडितश्च ऋषिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ ४६ ॥
अजानता वृत्तमिदं मयेत्यहमथाबुधम् ।
क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्तो मया मुनि. ॥ ४७ ॥
ततः प्रत्यग्रवीढाक्यमृषिर्मा क्रोधमूर्च्छित ।
व्याधस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाविति द्विज ॥ ४८ ॥

(अ २१६) शूद्रयोऽन्यां वर्तमानो घर्मज्ञो हि भविष्यसि ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशय ॥ ४९ ॥
तया शुश्रूषया सिद्धिं महत्त्व समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ॥ ५० ॥
शापक्षये तु निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विज. ।

ब्राह्मण- आपृच्छे त्वा स्वास्ति तेऽस्तु घर्मस्त्वा परिरक्षतु ॥ ५१ ॥
अप्रमादस्तु कर्तव्यो घर्मं धर्मभृता वर ।
स तु गत्वा द्विज. सर्वा शुश्रूषा कृतवास्तदा ।
मातापितृभ्यां वृद्धाभ्या यथान्यार्य सुसंशित ॥ ५२ ॥ १६६ ॥

उपकथा ५ द्रौपदीसत्यभामासंवादः

चैशम्पायन- उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

(अ २३३) द्रौपदी सत्यभामा च सुखं तत्र निवीदतु ॥ १ ॥

चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योन्यस्य प्रियंवदे ।
 कथयामासतुश्चित्रा कथा कुर्यदुत्थिता ॥ २ ॥
 अथाव्रीत्सत्यभामा वृष्णस्य महिषी प्रिया ।
 सानाजिती यान्नसेनीं रहसीदं सुमध्यमा ॥ ३ ॥
 केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानधितिष्ठसि ।
 लोकपालोपमान्वीरान्पुनः परमसंहतान् ॥ ४ ॥
 कथं च वशागास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ।
 तव वक्ष्या हि सततं पाण्डवा प्रियदर्शने ॥ ५ ॥
 मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीहि मे ।
 व्रतचर्या तपो वापि ज्ञानमन्यौषधानि वा ॥ ६ ॥
 विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ।
 ममाद्याचक्ष्व पाञ्चालि यशस्य भगदैवतम् ॥ ७ ॥
 येन वृष्णे भवेन्नित्यं मम वृष्णो वशानुगः ।
 पयमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी ॥ ८ ॥
 पतिव्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ।
 असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि ॥ ९ ॥
 असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ।
 अनुव्रज संशयो वा नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ १० ॥
 तथा श्रुपेता बुद्ध्या त्वं वृष्णस्य महिषी प्रिया ।
 यदैव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरा स्त्रियम् ॥ ११ ॥
 उद्विजेत तदैवास्या सर्पाद्वेदमगतादिषु ।
 उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ १२ ॥
 न जातु वशागो भर्ता स्त्रिया स्यान्मन्त्रकर्मणा ।
 वर्ताम्यहं तु या वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १३ ॥
 ता सर्वा शृणु मे सत्या सत्यभामे यशस्विनि ।
 अहङ्कारं विहायाहं कामरौघौ च सर्वदा ॥ १४ ॥

सदाराण्याण्डवाञ्छित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ।
 दुर्व्याहताच्छङ्कमाना दुःस्थितादुरवेक्षितात् ॥ १५ ॥
 दुरासितादुर्वञ्जितादिङ्किताध्यासितादपि ।
 सेवे चक्षुर्हणः पार्यानुग्रवीर्यप्रतापिन ॥ १६ ॥
 देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्वलङ्कृतः ।
 द्रष्टव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ १७ ॥
 नाभुकवति नास्नाते नासंविष्टे च भर्तरि ।
 न संविशामि नाश्नामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ १८ ॥
 क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
 अभ्युत्पायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ १९ ॥
 प्रमृष्टभाण्डा मृष्टाश्वा काले भोजनदायिनी ।
 सयता गुप्तधान्या च सुसम्पृष्टनिवेशना ॥ २० ॥
 अतिरस्कृतसम्भाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
 अनुकूलवती नित्य भवाम्यनलसा सदा ॥ २१ ॥
 भग्नम चापि हसितं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः ।
 अवस्करे चिरस्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥ २२ ॥
 निरताऽहं सदा सत्ये भर्तृणामुपसेवने ।
 सर्वथा भर्तुरहितं न ममेष्ट कथञ्चन ॥ २३ ॥
 यदा प्रयसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ।
 सुमनोऽर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥ २४ ॥
 यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न सेवते ।
 यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम् ॥ २५ ॥
 ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्र्वा मे कथिताः पुरा ।
 तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ॥ २६ ॥
 पत्याथ्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।
 स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रिय चरेत् ॥ २७ ॥

अहं पतीन्नातिशये नात्यश्रे नातिभूषये ।
 नापि परिशदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता ॥ २८ ॥
 अवधानेन सुभगे नित्योत्थिततथैव च ।
 भर्तारो वशगा मह्यं गुरुश्रूषयैव च ॥ २९ ॥
 नित्यमार्यामहं कुन्तीं धीरसूं सत्यवादिनीम् ।
 स्थयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः ॥ ३० ॥
 नैतामतिशये जातु बल्लभूपणभोजनैः ।
 नापि परिशदे चाहं तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥ ३१ ॥
 अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानां चैव सर्वशः ।
 आगोपालाधिपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ३२ ॥
 सर्वं राक्षः समुदयमायं च ध्ययमेव च ।
 एकाऽहं वेष्टि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनी ॥ ३३ ॥
 प्रयमं प्रतिबुद्धयामि चरमं संविशामि च ।
 नित्यकालमहं सत्ये पतत्संघननं मम ॥ ३४ ॥
 पतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंघननं महत् ।
 असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ॥ ३५ ॥
 तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।
 उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ३६ ॥
 अभिपन्नाऽस्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ।
 कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितम् ॥ ३७ ॥

द्रौपदी-
 (अ. २३४)

इमं तु ते मार्गमपेतमोहं
 वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।
 अस्मिन्यथावत्सखि वर्तमाना
 भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥ ३८ ॥
 नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये
 सर्वेषु लोकेषु सदेवकेषु ।

यथा पतिस्तस्य तु सर्वकामा
 लभ्या प्रसादात् कुपितश्च हन्यात् ॥ ३० ॥
 सुख सुखेनेह न जातु लभ्य
 दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ।
 सा कृष्णमाराधय सौहृदेन
 प्रेम्णा च नित्य प्रतिकर्मणा च ॥ ४० ॥
 क्षुत्वा स्वर द्वारगतस्य भर्तु
 प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्थ मध्ये ।
 दृष्ट्वा प्रविष्ट त्वरिताऽसनेन
 पाथेन चेन प्रतिपूजयस्व ॥ ४१ ॥
 जानातु कृष्णस्तव भावमेतं
 सर्वात्मना मा भजतीति सत्ये ।
 त्वत्सन्निधौ यत्कथयेत्पतिस्ते
 यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् ॥ ४२ ॥
 काचित्सपत्नी तव घासुदेव
 प्रत्यादिशेत्तेन भयेद्विराग ।
 प्रियाश्च रक्ताश्च हिताश्च भर्तु
 स्तान्भोजयेथा धिविधैरुपायै ॥ ४३ ॥
 द्वेष्यैरुपेक्ष्यैरहितैश्च तस्य
 मिदंस्व नित्य कुहकोद्यतैश्च ।
 प्रद्युम्नसाम्बावपि ते कुमारौ
 नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ॥ ४४ ॥
 महाकुलीनाभिरपापिकाभि
 स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
 चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
 चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च घज्या ॥ ४५ ॥ १७०६ ॥

उपकथा ६ मुद्रलोपाख्यानम् ।

व्यास- शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा मुद्रलः संयतेन्द्रियः ।

(अ. ११०) आसीद्राजन्कुरक्षेत्रे सत्यवाङ्मनसयकः ॥ १ ॥

अतिथिप्रती नित्यावांश्च कापोती वृत्तिमास्थितः ।

सन्मिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः ॥ २ ॥

सपुनदारो हि मुनिः पक्षादारो वभूव ह ।

कपोतवृत्त्या पक्षेण व्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ३ ॥

दर्श च पौर्णमासं च कुर्यन्विगतमत्सरः ।

देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥ ४ ॥

तस्येन्द्रः सहितो देवैः साक्षात्त्रिभुवनेश्वरः ।

प्रत्यगृह्णान्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ५ ॥

स पर्वकालं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः ।

अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ६ ॥

व्रीहिद्रोणस्य तद्वयस्य ददतोऽन्नं महात्मनः ।

शिष्टं मात्सर्यहीनस्य वर्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ७ ॥

तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।

मुनेस्त्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमच्छति ॥ ८ ॥

तं तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्रलं संशितनतम् ।

दुर्वासा नृप त्रिग्वत्सास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ९ ॥

विभ्रञ्चानियतं वेपमुन्मत्त इव पाण्डव ।

विक्रचः पक्ष्या वाचो व्याहरन्विविधा मुनिः ॥ १० ॥

अभिगम्याय तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः ।

अशार्थितमनुप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम ॥ ११ ॥

प्रादात्स तापसायान्नं शुचितायातिथिप्रती ।

बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्रलः ॥ १२ ॥

भुक्त्वा चाश्वं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ।
 अथाङ्गं लिलिपेऽन्नेन यथागतमगाच्च स ॥ १३ ॥
 तथा तमुञ्जधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् ।
 उपतस्थे यथाकालं पट्टकृत्वा दृतनिश्चयः ॥ १४ ॥
 न चास्य मनसा कञ्चिद्विकारः दृष्टो मुनिः ।
 तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलः ततः ॥ १५ ॥
 त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः ।
 दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १६ ॥
 सशरीरो भवान्मान्ता स्वर्गं सुचरितयतः ।
 इत्येष वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः ॥ १७ ॥
 देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ।
 उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ॥ १८ ॥
 समुपारोह ससिद्धिं प्रातोऽसि परमा मुने ।
 तमेववादिनमृषिर्देवदूतमुवाच ह ॥ १९ ॥
 स्वर्गं तत्र सुखं किञ्च दोषो वा देवदूतकः ।
 यदत्र तर्ह्यं पथ्यं च तद्ग्रीवाविचारयन् ॥ २० ॥
 श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ।

देवदूत- महर्षे आर्ययुद्धिस्त्वे यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ॥ २१ ॥

(अ २११) सम्प्राप्तं बहुमन्तव्यं विवृणुष्यबुधो यथा ।
 नन्दनादीनि पुण्यानि विहारा पुण्यकर्मणाम् ॥ २२ ॥
 न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीताप्णे भयं तथा ।
 शब्दा श्रुतिमनोग्राह्या सर्वतस्तत्र वै मुने ॥ २३ ॥
 न शोको न जरा तत्र नायासपरिद्वये ।
 न सस्येदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च ॥ २४ ॥
 तेषां न च रजो बलं वायते तत्र वै मुने ।
 सैव दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया ॥ २५ ॥

तां भुङ्क्ष्व सुरुतैर्लब्धान्तपसा द्योतितप्रभः ।
 गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निमोघ मे ॥ २६ ॥
 कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं द्विवि ।
 न चान्यत् म्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २७ ॥
 सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत् ।
 असन्तोषः परीतापो दृष्ट्या दीप्ततराः श्रियः ॥ २८ ॥
 यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत्सुदुष्करम् ।
 आब्रह्मभवनादेते दोषा मोहल्य दारुणाः ॥ २९ ॥

मुद्गल- महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
 निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ॥ ३० ॥

देवदूत- ब्रह्मणः सदनाद्भ्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
 शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुः ॥ ३१ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु मोहल्यो वाक्यं विममृशे धिया ।
 विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥ ३२ ॥
 देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।
 महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥ ३३ ॥
 इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् ।
 शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा शममातिष्ठदुत्तमम् ॥ ३४ ॥
 तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोप्रादमकाञ्चनः ।
 ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ३५ ॥
 ध्यानयोगाद्बलं लब्ध्वा प्राप्य बुद्धिमनुत्तमाम् ।
 जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणाम् ॥ ३६ ॥ १७४२ ॥

आदितः श्लोकाः ॥ ३७०३ ॥

॥ इति श्रीमहाभारतसारे वनपर्व समाप्तम् ॥

महाभारतसारः

विराटपर्व

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

धौम्यकृतः उपदेशः, विराटनगरे पाण्डवप्रवेशः

अर्जुन- सन्ति रम्या जनपदा बह्वशाः परितः कुरुन् ।

पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटञ्चराः ।

एतेषां कतमो राजन् नियासस्तव रोचते ॥ १ ॥

युधिष्ठिर- विराटनगरे तात संवत्सरमिमं वयम् ।

कुर्यन्तस्तस्य कर्माणि विहरिष्याम भारत ॥ २ ॥

(अ. ४) पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु ।

सूदपौरोगवैः सार्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ ३ ॥

इन्द्रसेनमुखाश्च मे रथानादाय केवलान् ।

यान्तु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ ४ ॥

इमाश्च नायौ द्रौपद्याः सर्वाश्च परिचारिकाः ।

पाञ्चालानेव गच्छन्तु सूदपौरोगवैः सह ॥ ५ ॥

सर्वैरपि च धत्तव्यं न प्राज्ञायन्त पाण्डवाः ।

गता ह्यस्मानपाहाय सर्वे द्वैतवनादिति ॥ ६ ॥

धौम्य- विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिर्नुरागतः ।

अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमत्र निबोधत ॥ ७ ॥

हन्तेमां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीस्यहम् ।

दृष्टद्वारो लभेद्द्रष्टुं राजस्येषु न विश्वसेत् ॥ ८ ॥

तदेवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिपतेत्परः ।

यत्र यत्रैनमासीनं शङ्केरन्दुष्टचारिणः ॥ ९ ॥

न तत्रोपधिदोषो वै स राजवसतिं वसेत् ।
 न चानुशिष्याद्राजानमपृच्छन्तं कदाचन ॥ १० ॥
 तूष्णीं त्वेनमुपासीत काले समभिपूजयेत् ।
 असूयन्ति हि राजानो जनाननृतवादिनः ॥ ११ ॥
 तथैव चायमन्यन्ते मन्त्रिणं वादिनं मृषा ।
 नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कदाचन ॥ १२ ॥
 अन्तःपुरचरा ये च द्वेष्टि यानहिताम्ब्व ये ।
 यद्यद्भर्ताऽनुयुजीत तत्तदेवानुवर्तयेत् ॥ १३ ॥
 प्रमादमघलेपं च कोपं च परिघर्जयेत् ।
 शूरोऽस्मीति न हसः स्याद्बुद्धिमानिति वा पुनः ॥ १४ ॥
 प्रियमेवाचरन्प्राज्ञः प्रियो भवति भोगवान् ।
 राजानं राजपुत्रं वा संवर्णयति यः सदा ॥ १५ ॥
 अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठते प्रियः ।
 अम्लानो यलनाङ्गूरश्छायेयानुगतः सदा ॥ १६ ॥
 सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसतिं वसेत् ।
 समधैर्यं न कुर्वीत मोघः सन्निहितो वसेत् ॥ १७ ॥
 न मन्त्रं बहुधा कुर्यादियं राहः प्रियो भवेत् ।
 न कर्मणि नियुक्तः सन्धनं किञ्चिदपि स्पृशेत् ॥ १८ ॥
 प्राप्नोति हि हरन्द्रव्यं बन्धनं यदि वा धधम् ।
 एवं संयम्य चित्तानि यत्नतः पाण्डुनन्दनाः ॥ १९ ॥
 संवत्सरमिमं तात यथाशीला बुभूषत ।
 अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं करिष्यथ ॥ २० ॥
 अग्नीन्प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणांश्च नपोधनान् ।
 याज्ञसेनीं पुरस्तृत्य पदेवाथ प्रव्रजतुः ॥ २१ ॥
 ते वीरा वद्धनिस्त्रिंशस्तथा वद्धकलापिनः ।
 वद्धगोधाङ्गुलित्राणाः कालिन्दीममितो ययुः ॥ २२ ॥

उत्तरेण दशार्णोस्ते पञ्चालान्दक्षिणेन च ।
 अन्तरेण यकृल्लोमान् शूरसेनांश्च पाण्डवाः ॥ २३ ॥
 लुब्धा भुवाणा भत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ।
 स राजधानीं सम्प्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 द्वायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ २४ ॥

अर्जुन- इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहना महती शमी ।
 समीपे च श्मशानस्य गहनस्य विशेषतः ॥ २५ ॥
 समाधाययुधं शम्यां गच्छामो नगरं प्रति ।
 अथान्वशासन्नकुलं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २६ ॥
 आरुह्येमां शमीं धीर धनूंष्येतानि निक्षिप ।
 तामुपारह्य नकुलो धनूंषि निदधे स्वयम् ॥ २७ ॥
 जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः ।
 इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥ २८ ॥
 ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् ।
 अज्ञातचर्यां धत्स्यन्तो राष्ट्रे धर्मं त्रयोदशम् ॥ २९ ॥

विराटगृहे पाण्डवानामज्ञातवासः, जीमूतवधश्च

ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो
 राजा सभायामुपविष्टमात्रजत् ।
 वैदूर्यरूपान प्रतिमुच्य काञ्चना-
 नक्षान् स कक्षे परिगृह्य घाससा ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर- युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा
 वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि त्रिषः ।
 अक्षान्प्रयोक्तुं कुशलोऽस्मि देविनां
 कदेति नास्माऽस्मि विराट विश्रुतः ॥ ३१ ॥

विराट-

समानयानो भविताऽसि मे सखा ।

प्रभूतवस्त्रो बहुपानमोजनः ।

पश्येस्त्वमन्तश्च बहिश्च सर्वदा ।

कृतं च ते द्वारमपावृतं मया ॥ ३२ ॥

(अ. ८)

अथापरो भीमबलः श्रिया ज्वल-

शुपाययौ सिंहविलासयिक्रमः ।

खजां च द्यूां च करेण धारय-

श्रमिं च कालाङ्गमसूशमन्त्रणम् ॥ ३३ ॥

ततो विराटं समुपेत्य पाण्डव-

स्त्वदीनरूपं धनं महामनाः ।

उवाच सूदोऽस्मि नरेन्द्र बलवो

भजस्य मां व्यञ्जनकारमुत्तमम् ॥ ३४ ॥

धलेन तुल्यश्च न विद्यते मया

नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव ।

गजेश्च सिंहेश्च समेयिवानहम्

सदा करिष्यामि तवानघ प्रियम् ॥ ३५ ॥

वदामि ते हन्त घयान्महानसे

तथा च कुर्याः कुशलं प्रभाषसे ।

नराञ्च ये तन समाहिताः पुय

भवाञ्च तेषामधिपो मया कृतः ॥ ३६ ॥

ततः केशान्समुत्क्षिप्य वेहिताग्राननिन्दितान् ।

वासश्च परिधायैकं कृष्णा सुमलिनं महत् ॥ ३७ ॥

श्रुत्वा वेपं च सैरन्ध्र्यास्ततो व्यचरदार्तवत् ।

विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसम्भवा ॥ ३८ ॥

आलोकयन्ती ददृशे प्रासादाद्द्रुपदात्मजाम् ।

सा समीक्ष्य तथारूपामनाधामेकवाससम् ॥ ३९ ॥

समाह्वयाग्रवीद्भद्रे का त्वं किं च चिकीर्षसि ।

सा तामुवाच राजेन्द्रसैरन्ध्र्यहमुपागता ।

कर्म चेच्छाम्यहं कर्तुं तस्य यो मां युयुक्षति ॥ ४० ॥

सुदेष्णा- स्त्रियो राजकुले याश्च याश्चेमा मम वैश्मनि ।

प्रसक्तास्त्वां निरीक्षन्ते पुमांसं कं न मोहये ॥ ४१ ॥

राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा वपुरमानुषम् ।

विहाय मां वरारोहे गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥ ४२ ॥

यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ।

तथाविधमहं मन्ये वासं तव शुविस्मिते ॥ ४३ ॥

द्रौपदी- नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कदाचन ।

गन्धर्वाः पतयो मह्यं युवान् पञ्च भामिनि ॥ ४४ ॥

रक्षन्ति ते च मां नित्यं दुःखाचारा तथा ह्यहम् ।

यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् ॥ ४५ ॥

प्रीणेरस्तेन वासेन गन्धर्वाः पतयो मम ।

सुदेष्णा- एव त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि ॥ ४६ ॥

एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परितान्विता ।

उवास नगरे तस्मिन्पतिधर्मरती सती ॥ ४७ ॥

(५.१०) सहदेवोऽपि गोपानां वृत्त्वा वेषमनुत्तमम् ।

भापां चैपां समास्थाय विराटमुपयादथ ॥ ४८ ॥

सहदेव- पञ्चानां पाण्डुपुत्राणा ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः ।

तस्याष्टशतसाहस्रा गवां घर्गाः शतं शतम् ।

तेषां गोसङ्घश्च आस वै तन्तिपालेति मां विदुः ॥ ४९ ॥

क्षिप्रं च गावो बहुला भवन्ति

न तासु रोगो भवतीह कश्चन ।

तैस्तैरुपायैर्विदितं ममेत-

देतानि शिरपानि मयि स्थितानि ॥ ५० ॥

विराट-

शतं सहस्राणि समाहितानि
सवर्णवर्णस्यविमिश्रितान् गुणैः ।
पशून्सपालान्भवते ददाम्यहं
त्वदाश्रया मे पशवो भवन्त्वह ॥ ५१ ॥

(अ. ११)

अथापरोऽदृश्यत रूपसंपदा
स्त्रीणामलङ्कारधरो बृहत्पुमान् ।
गायामि नृत्याम्यथ वादयामि
भद्रोऽस्मि नृत्ये कुशलोऽस्मि गीते ॥ ५२ ॥

अर्जुन-

बृहन्नलां मां नरदेव विद्धि
सुत सुता वा पितृमातृवर्जिताम् ।
सम्मन्य राजा धिविधेः स्वमन्त्रिभिः
परीक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ॥ ५३ ॥

(अ. १२)

अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य च स्थिरं
ततः कुमारीपुरमुत्ससर्ज तम् ।
स शिक्षयामास च गीतवादितं
सुता विराटस्य घनज्जयः प्रभुः ॥ ५४ ॥

अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभु-
विंराटराजं तरसा समेयिषान् ।
अभ्येत्य राजानममित्रहाऽग्रणीत्
तवाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहम् ॥ ५५ ॥

पश्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः ।
तेनाहमश्वेषु पुरा नियुक्तः शत्रुवर्शन ॥ ५६ ॥
अश्वानां प्रवृत्तिं वेद्मि विनयं चापि सर्वशः ।
दुष्टानां प्रतिपत्तिं च वृत्स्नं चैव चिकित्सितम् ॥ ५७ ॥

न कातरं स्यान्मम जातु वाहनं
न मेऽस्ति दुष्टा वडवा कुतो हयाः ।

जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवो
युधिष्ठिरो अन्धियमेव नामतः ॥ ५८ ॥

विषाट-

यदस्ति किञ्चिन्मम वाजिवाहनं
तदस्तु सर्वं त्वदधीनमद्य वै ।
ये चापि केचिन्मम वाजियोजका-
स्त्वदाश्रयाः सारथयश्च सन्तु मे ॥ ५९ ॥

एवं हि मत्स्ये न्यवसन्त पाण्डवा
यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः ।

अज्ञातचर्या व्यचरन्समाहिताः

समुद्रनेमीपतयोऽतिबु खिताः ॥ ६० ॥

(अ. १३) अथ मात्से चतुर्थे तु ग्रहणः सुमहोत्सवः ।

आसीत्समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसम्मतः ॥ ६१ ॥

तत्र मल्लाः समापेतुर्दिग्भ्यो राजन्सहस्रशः ।

तेषामेको महानासीत्सर्वमहानथाद्वयत् ॥ ६२ ॥

आवल्गमानं तं रङ्गे नोपतिष्ठति कश्चन ।

अथ सूदेनं तं मर्लं योधयामास मत्स्यराट् ॥ ६३ ॥

ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धं समीपतुः ।

चकर्ष दोर्भ्यामुत्पात्य भीमो मल्लमभिन्नहा ॥ ६४ ॥

समुद्यम्य महाबाहुर्भ्रामयामास धीर्यवान् ।

आमयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ॥ ६५ ॥

प्रत्यर्पिणन्महाबाहुर्मर्लं भुवि वृकोदरः ।

तस्मिन् विनिहते धीरे जीमूते लोकविश्रुते ॥ ६६ ॥

विषाटः परमं हर्षमगच्छद्धान्वयैः सह ।

एव ते न्यवसेस्तत्र प्रच्छन्ना पुरुषर्षमाः ।

कर्माणि तस्य कुर्वाणा विषाटमृपतेस्तदा ॥ ६७ ॥

कीचकवधः

(अ. १४) वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
महारथेषुच्छिन्नेषु मासा दश समाययुः ॥ ६८ ॥
तस्मिन्वरे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः ।
सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् ॥ ६९ ॥
तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।
कीचकः कामयामास कामदानप्रपीडितः ॥ ७० ॥

ततः सुदेष्णामनुमन्य कीचक-
स्ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजाम् ।
उवाच कृष्णामभिसान्त्वयंस्तदा
मृगेन्द्रकन्यामिव जम्बुको वने ॥ ७१ ॥
चित्रमाल्याम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता ।
कामं प्रकामं सेव त्वं मया सह विलासिनि ॥ ७२ ॥
त्यजामि दारान्मम ये पुरातना
भयन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि ।
अहं च ते सुन्दरि दासवत्स्थितः
सदा भविष्ये वशगो वरानने ॥ ७३ ॥

द्रौपदी- परदाराऽस्मि भद्रं ते न युक्तं तव साम्प्रतम् ।
दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचिन्तय ॥ ७४ ॥
परदारे न ते बुद्धिर्जानु कार्या कथञ्चन ।
विवर्जने ह्यकार्याणामेतत्सुपुस्पन्नतम् ॥ ७५ ॥
मिथ्याभिगृध्नो हि नरः पापात्मा मोहमास्थितः ।
जयशः प्राप्नुयाद्द्वोरं महद्वा प्राप्नुयाद्भयम् ॥ ७६ ॥
एवमुक्तस्तु सैरन्ध्र्या कीचकः काममोहितः ।
प्रोवाचेदं सुदुर्बुद्धिर्द्रौपदीमजितेन्द्रियः ॥ ७७ ॥

प्रत्याख्याय च मां भीरु वशगं प्रियवादिनम् ।
 नूनं त्वमसितापाङ्गि पञ्चात्तापं करिष्यसि ॥ ७८ ॥
 अहं हि सुभृ राज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे ।
 प्रभुर्वासयिता चेव वीर्ये चाप्रतिमः क्षितौ ॥ ७९ ॥
 मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यसि शुभानने ।
 भजस्व मां वरारोहे भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ ८० ॥

सैरन्ध्री- मा सूतपुत्र मुह्यस्व माऽद्य त्यक्ष्यस्य जीवितम् ।
 जानीहि पञ्चभिर्घोरैर्नित्यं मामभिरक्षिताम् ॥ ८१ ॥
 न चाप्यहं त्वया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम ।
 ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा ध्यनीनशः ॥ ८२ ॥
 प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् ।
 यथा कैकेयि सैरन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम् ॥ ८३ ॥
 तस्य सा बहुशः श्रुत्वा वाचं धिलपतस्तदा ।
 विराटमहिषी देवी सुदेष्णा सूतमब्रवीत् ॥ ८४ ॥
 पथंणि त्वं समुद्दिश्य सुरामघ्नं च कारय ।
 तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तयान्तिकम् ॥ ८५ ॥
 तत्र सम्प्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे ।
 सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्वयमाना रमेद्यदि ॥ ८६ ॥
 इत्युक्तः स विनिष्कस्य भगिन्या वचनात्तदा ।
 सुरामाहारयामास राजार्हा सुपरिप्लुताम् ॥ ८७ ॥
 भक्षांश्च विविधाकारान्वहंश्चोचावचांस्तदा ।
 कारयामास कुशलैरन्नं पानं सुरोभनम् ॥ ८८ ॥
 तस्मिन्कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता ।
 सुदेष्णा प्रेषयामास सैरन्ध्रीं कीचकालयम् ॥ ८९ ॥
 सुदेष्णा-उत्तिष्ठ गच्छ सैरन्ध्रि कीचकस्य निवेशनम् ।
 पानमानय कल्याणि पिपासा मां प्रगधते ॥ ९० ॥

सैरन्ध्री-न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम् ।

त्वमेव राक्षि जानासि यथा सं निरपत्रपः ॥ ९१ ॥

न चाहमनवद्याङ्गि तव वेश्मनि भामिनि ।

कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥ ९२ ॥

सन्ति यद्वयस्तव प्रेप्या राजपुत्रि वशानुगाः ।

अन्यां प्रेपय भद्रं ते स हि मामवमंस्यते ॥ ९३ ॥

सुदेष्णा- नैव त्वां जातु हिंस्यात्स इतः सम्प्रेयितां मया ।

इत्युक्त्वा प्रददौ पात्रं सपिधानं हिरण्यमम् ॥ ९४ ॥

सा शङ्कमाना रुदती दैवं शरणमीयुषी ।

प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् ॥ ९५ ॥

उपातिष्ठत सा सूर्यं मुहूर्तमवला ततः ।

तां मृगीमिध सन्त्रस्तां दृष्ट्वा कृष्णां समीपगाम् ।

उदतिष्ठन्मुदा सूतो नायं लब्ध्वेव पारगः ॥ ९६ ॥

कीचक- स्वागतं ते सुकेशान्ते सुव्युष्टा रजनी मम ।

(अ. ११) स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियम् ॥ ९७ ॥

द्रौपदी- अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम् ।

पानमाह्वर मे क्षिप्रं पिपासा मेऽति चाग्रवीर्य ॥ ९८ ॥

कीचक- अन्या भटे नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः प्रतिश्रुतम् ।

इत्येतां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत् ॥ ९९ ॥

सा गृहीता त्रिधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकम् ।

सर्मां शरणमागच्छद्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १०० ॥

तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत् ।

अथेनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽवधीत् ॥ १०१ ॥

सा समाद्वारमासाद्य रुदती मत्स्यमन्वीत् ।

अवेक्षमाणा सुश्रोणि पतीस्तान्दीनचेतसः ॥ १०२ ॥

येषां वैरी न स्वपिति पष्ठेऽपि विषये वसन् ।
 तेषां मां मानिनीं भार्या सूतपुत्र- पदाऽवधीत् ॥ १०३ ॥
 कथं ते सूतपुत्रेण बध्यमानां प्रियां सतीं ।
 मर्षयन्ति यथा क्लीवा बलवन्तोऽमितौजसः ॥ १०४ ॥
 क्व नु तेषाममर्षश्च धीर्यं तेजश्च वर्तते ।

न परीप्सन्ति ये भार्या बध्यमानां दुःसत्मना ॥ १०५ ॥

मयाऽत्र शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषके ।
 यः पश्यन्मां मर्षयति बध्यमानामनागसम् ॥ १०६ ॥

कीचको न च धर्मज्ञो न च मत्स्यः कथञ्चन ।
 सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य एनं पर्युपासते ॥ १०७ ॥

विराट्- परोक्षे नाभिजानामि विग्रहं युवयोरहम् ।
 अर्थतत्त्वमविज्ञाय किं नु स्यात्कौशलं मम ॥ १०८ ॥
 अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् ।

मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव ॥ १०९ ॥
 गच्छ सैरन्ध्रि गन्धर्वाः करिष्यन्ति तव प्रियम् ।
 व्यपनेष्यन्ति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतम् ॥ ११० ॥

सैरन्ध्री- अतीव तेषां घृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी ।
 तस्य तस्येव ते वक्ष्या येषां ज्येष्ठोऽक्षदेविता ॥ १११ ॥
 इत्युक्त्वा प्राद्रवत्कृष्णा मुदेष्णाया निवेशनम् ।

शुशुमे चन्दन तस्या रुदत्या- सुचिरं तदा ।
 मेघलेखाविनिर्मुक्तं दिवीव शशिमण्डलम् ॥ ११२ ॥

मुदेष्णा- कस्त्यावधीद्वररोहे कस्माद्रोदिषि शोभने ।
 कस्याद्य न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतम् ॥ ११३ ॥

द्रौपदी- कीचको माऽवधीत्तत्र मुखाद्वारं गतां तव ।
 समायां पश्यतो यज्ञो यथैव विजने घने ॥ ११४ ॥

सुदेष्णा- घातयामि सुकेशान्ते कीचकं यदि मन्यसे ।

योऽसौ त्वां कामसम्मतो दुर्लभामभवन्त्यते ॥ ११५ ॥

सैरन्ध्री- अन्ये चैनं वधिष्यन्ति येषामागः करोति सः ।

मन्ये चैवाद्य सुव्यक्तं यमलोकं गमिष्यति ॥ ११६ ॥

(अ. १७) कृत्वा शौर्वं यथान्यायं कृष्णा सा तनुमध्यमा ।

गात्राणि घाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ ११७ ॥

चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयम् ।

तत उत्थाय राज्ञी सा विहाय शयनं स्वकम् ॥ ११८ ॥

प्राद्रघ्नार्थमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ।

भयनं भीमसेनस्य क्षिप्रमायतलोचना ॥ ११९ ॥

भीमसेनमुपाश्लिष्यद्भस्तिनीव महागजम् ।

अभ्यभापत पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ॥ १२० ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः ।

नामृतस्य हि पापीयान्भार्यामालभ्य जीवति ॥ १२१ ॥

अथाग्रवीढ्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् ।

केनास्यर्थेन सम्प्राप्ता त्वरितेव ममान्तिकम् ॥ १२२ ॥

शीघ्रमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विवक्षितम् ।

गच्छ वै शयनायैव पुरा नान्येन बुध्यते ॥ १२३ ॥

द्रौपदी- जानन्स्तर्याणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ।

(अ. १८) योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत ॥ १२४ ॥

सेनानी. पुरुषव्याघ्र इयात्. परमदुर्मति ।

स मा सैरन्ध्रिवेषेण घसन्तीं राजवेदमनि ॥ १२५ ॥

नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ।

तेनोपमन्त्र्यमाणाया वधार्हेण सपत्नहन् ।

कालेनेव फलं पक्वं हृदयं मे विदीर्यते ॥ १२६ ॥

- (अ २०) त्वमेव भीम जानीये यन्मे पार्थ सुख पुरा ।
 साह दासीत्वमापन्ना न शान्तिमवशा लमे ॥ १२७ ॥
 यस्या मम मुखप्रेक्षा यूयमिद्रसमा सदा ।
 सा प्रेक्षे मुखमन्यासामवराणा वरा सती ॥ १२८ ॥
 या न जातु स्वयं पिबे गात्रोद्धर्तनमात्मन ।
 अन्यत्र कुन्त्या भद्र ते सा पिनप्स्यद्य चन्दनम् ॥ १२९ ॥
 पश्य कौन्तेय पाणी मे नैवाभूतां हि यौ पुरा ।
 इत्यस्य दर्शयामास किण्वन्तौ कराबुभौ ॥ १३० ॥
 सा कीर्तयन्ती दु खानि भीमसेनस्य भामिनी ।
 हरोद शनकै कृष्णा भीमसेनमुदीक्षती ॥ १३१ ॥
 ततस्तस्या करौ सूक्ष्मौ किण्वद्भौ वृकोदर ।
 सुखमानीय वै पत्न्या हरोद परवीरहा ॥ १३२ ॥
 तौ गृहीत्वा च कौन्तेयो वाष्पमुत्सृज्य वीर्यवान् ।
 तत परमदुःखार्त इद वचनमब्रवीत् ॥ १३३ ॥
- (अ २१) धिगस्तु मे बाहुवल गाण्डीव फाल्गुनस्य च ।
 भीम- यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणाविमौ ॥ १३४ ॥
 मा दीर्घ क्षम काल त्व मासमर्धे च सञ्मितम् ।
 पूर्णे त्रयोदशे वरे राज्ञा राज्ञी भविष्यसि ॥ १३५ ॥
- द्रौपदी- कीचको राजबाल्लभ्याच्छोकहृन्मम भारत ।
 तमेव कामसम्मत्त भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि ॥ १३६ ॥
 त चेज्जीवन्तमादित्य प्रातरभ्युदयिष्यति ।
 विषमालोड्य पास्यामि मा कीचकवशं गमम् ॥ १३७ ॥
- भीमसेन- तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्व भीरु भापसे ।
 (अ २२) अस्या प्रदोषे शर्वर्या कुरुष्वानेन सङ्गतम् ॥ १३८ ॥
 यैषा नर्तनशालेह मत्स्यराजेन कारिता ।
 तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ १३९ ॥

यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्वाणां तेन संविदम् ।
 कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि यथा सन्निहितो भवेत् ॥ १४० ॥
 तथा तौ कथयित्वा तु वाष्पमुत्सृज्य दुःखितौ ।
 रात्रिशेषं तमत्युग्रं धारयामासतुर्हृदि ॥ १४१ ॥
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कीचकः ।
 गत्वा राजकुलार्थैव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ १४२ ॥
 सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽहनम् ।
 न चैवाल्लभसे प्राणममिषन्ना वलीयसा ॥ १४३ ॥
 प्रवादेनेह मत्स्यानां राजा नाम्नाऽयमुच्यते ।
 अहमेव हि मत्स्यानां राजा धी वाहिनीपतिः ।
 मां सुखं प्रतिपद्यस्य दासो मीरु भवामि ते ॥ १४४ ॥

द्रौपदी- एवं मे समर्थं त्वद्य प्रतिपद्यस्य कीचक ।
 न त्वां सखा वा भ्राता वा जानीयात्सङ्गतं मया ॥ १४५ ॥
 अनुप्रवादाद्भीताऽस्मि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।
 एवं मे प्रतिजानीहि ततोऽहं दशगा तव ॥ १४६ ॥

कीचक- एवमेतत्करिष्यामि यथा सुश्रोणि भापसे ॥ १४७ ॥

द्रौपदी- यदेतन्नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
 तमिधे तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तत्र जानते ॥ १४८ ॥
 तत्र दोषः परिहृतो भविष्यति न संशयः ।
 कीचकोऽथ गृहं गत्वा भृशं हर्षपरिलुप्तः ॥ १४९ ॥
 सैरन्ध्रीरुपिणं मूढो मृत्युं तं नावबुद्धवान् ।
 ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानसे ॥ १५० ॥
 उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिकम् ।
 तमुवाच सुवेदान्ता कीचकस्य मया कृतः ॥ १५१ ॥
 सङ्गमो नर्तनागारे यथाऽवोचः परन्तप ।
 भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छत्र उपाविशत् ॥ १५२ ॥

मृग हरिरिवाद्दृश्य प्रत्याकाङ्क्षत कीचकम् ।
 कीचकश्चाप्यलङ्कृत्य यथाकाममुपागमत् ॥ १५३ ॥
 ता विला नर्तनागार पाञ्चालीसङ्गमाशया ।
 पूर्वागत ततस्तत्र भीममप्रतिमौजसम् ॥ १५४ ॥
 शयान शयने तत्र सूतपुत्र परामृशत् ।
 सहस्रोत्पत्य कौन्तेय ग्रहस्येदमुवाच ह ॥ १५५ ॥
 अद्य त्वा भगिनी पाप कृप्यमाण मया भुवि ।
 द्रक्ष्यतेऽद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महागजम् ॥ १५६ ॥
 निरायाधा त्वयि हस्ते सैरन्ध्री विचरिष्यति ।
 सुखमेव चरिष्यन्ति सैरन्ध्या पतय सदा ॥ १५७ ॥
 ततो जग्राह केशेषु मास्ययन्सु महाबल ।
 स केशेषु परामृष्टो यत्नेन बलिना घर ॥ १५८ ॥
 आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवम् ।
 बाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रुद्धयोर्नरसिंहयो ॥ १५९ ॥
 तावन्त्योन्य समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
 उभाक्षपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविब ॥ १६० ॥
 तत एन परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदर ।
 योक्त्रयामास बाहुभ्या पशु रशनया यथा ॥ १६१ ॥
 प्रगृह्य तरसा दोर्म्या कण्ठ तस्य वृकोदर ।
 अपीडयत कृष्णायास्तदा कोयोपशान्तये ॥ १६२ ॥
 अथ त मग्नसर्वाङ्ग व्याविद्धनयनाम्बरम् ।
 आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमम् ॥ १६३ ॥
 अपीडयत बाहुभ्यां पशुमारममारयत् ।
 तस्य पादौ च पाणी च शिरो ग्रीवा च सर्वश ॥ १६४ ॥
 काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् ।
 स सम्मथितसर्वाङ्ग मासपिण्डोपम हृतम् ॥ १६५ ॥

कृष्णाया दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ।
 तत्कृत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम् ॥ १६६ ॥
 आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायान्महानसम् ।
 कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ॥ १६७ ॥
 प्रहृष्टा गतसन्तापा समापालानुवाच ह ।
 कीचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ॥ १६८ ॥
 परस्त्रीकामसम्पत्तस्तत्रागच्छत पश्यत ।
 तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ॥ १६९ ॥
 सहस्रैव समाजग्मुरादायोल्काः सहस्रशः ।
 कास्य ग्रीवा क चरणौ क पाणी क शिरस्तथा ॥ १७० ॥
 इति स्म तं परीक्षन्ते गन्धर्वेण हतं तदा ।
 (अ.११) तस्मिन्काले समागम्य सर्वे तत्रास्य यान्ववाः ॥ १७१ ॥
 खरदुः कीचकं दृष्ट्वा परियार्य समन्ततः ।
 ददृशुस्ते ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः ॥ १७२ ॥
 समवेतेषु सर्वेषु तामूचुरुपकीचकाः ।
 हन्यतां शीघ्रमसती यत्कृते कीचको हतः ॥ १७३ ॥
 अथवा नैव हन्तव्या दहतां कामिना सह ।
 मृतस्यापि प्रियं कार्यं सूतपुत्रस्य सर्वथा ॥ १७४ ॥
 ततस्तु तां समारोप्य निबध्य च सुमध्यमात् ।
 जग्मुर्दम्य ते सर्वे दमशानाभिमुखास्तदा ॥ १७५ ॥
 ह्रियमाणा तु सा राजन्सूतपुत्रैरनिन्दिता ।
 प्राक्रोशन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ १७६ ॥
 जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः ।
 ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १७७ ॥
 भीम- अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरन्धि भाषिताम् ।
 तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो भयं भीरु न विद्यते ॥ १७८ ॥

इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजजृम्भे जिघांसया ।
 ततः स व्यायतं कृत्वा वेपं विपरिवर्त्य च ॥ १७९ ॥
 अद्वारेणाभ्यवस्कंध निर्जंगाम बहिस्तदा ।
 चितासमीपे गत्वा स तत्रापश्यद्भनस्पतिम् ॥ १८० ॥
 स तं वृक्षं दशव्यामं सस्कंधविटपं बली ।
 प्रगृह्णाभ्यवत्सूतान्दण्डपाणिरिधान्तकः ॥ १८१ ॥
 ते तु दृष्ट्वा तदाऽऽविर्द्धं भीमसेनेन पादपम् ।
 विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ १८२ ॥
 द्रवतस्तांस्तु सम्येक्ष्य स घञ्जी दानवानिव ।
 शतं पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ १८३ ॥
 तत आभ्यासयत्कृष्णां स विमुच्य विशाम्पते ।
 एवं ते निहता राजन् शतं पञ्च च कीचकाः ॥ १८४ ॥
 स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत्सूतपट्टशतम् ।
 तद्दृष्ट्वा महद्वाञ्छर्य नरा नार्यश्च सङ्गताः ।
 विस्मयं परमं गत्वा नोद्युः किञ्चन भारत ॥ १८५ ॥
 (अ. २४) ते दृष्ट्वा निहतान्सूताघ्राते गत्वा न्यवेदयन् ।
 गन्धर्वैर्निहता राजन्सूतपुत्रा महाबलाः ॥ १८६ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः ।
 अब्रवीत्त्रयतामेपां सूतानां परमक्रिया ॥ १८७ ॥
 सुदेष्णामग्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्यसः ।
 सैरन्धीमागतां धृया ममैव घचनादिदम् ॥ १८८ ॥
 गच्छ सैरन्धि भद्रं ते यथाकामं वरानने ।
 विमेति राजा सुथोणि गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ॥ १८९ ॥
 अथ मुक्ता भयात्कृष्णा सूतपुत्रात्रिरस्य च ।
 मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ १९० ॥

ततो महानसद्धारि भीमसेनमवस्थितम् ।
 ददर्श राजन्याञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ॥ १९१ ॥
 तं विस्मयन्ती शनकैः संज्ञामिरिदमब्रवीत् ।
 गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता ॥ १९२ ॥
 ततः सा नर्तनागारे धनञ्जयमपश्यत् ।
 राज्ञः कन्या विराटस्य नर्तयानं महाभुजम् ॥ १९३ ॥

बृहन्नला- कथं सैरन्ध्रि मुक्तासि कथं पापाश्च ते हताः ।
 इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ १९४ ॥
 सैरन्ध्री- बृहन्नले किं नु तव सैरन्ध्र्या कार्यमद्यैव ।
 या त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ १९५ ॥
 न हि दुःखं समाप्नोषि सैरन्ध्री यदुपाप्नुते ।
 तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ १९६ ॥

बृहन्नला- बृहन्नलापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
 तिर्यग्योनिगता बाले न चैनामवबुध्यसे ॥ १९७ ॥
 न तु केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्बुद्धयं क्वचित् ।
 वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुध्यसे ॥ १९८ ॥
 ततः सहैव कन्याभिर्द्रौपदी राजवेश्म तत् ।
 प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमुपगामिनी ॥ १९९ ॥
 तामब्रवीद्राजपुत्री विराटवचनादिदम् ।
 सैरन्ध्रि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिम् ॥ २०० ॥
 राजा विमेति ते भद्रे गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ।
 त्वं चापि तरुणी सुभ्रु रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 पुंसामिष्टञ्च विषयो गन्धर्वाश्चातिकोपनाः ॥ २०१ ॥
 सैरन्ध्री- त्रयोदशाहमात्रं मे राजा क्षम्यतु मामिति ।
 हतहत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ॥ २०२ ॥

इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजजृम्भे जिघांसया ।
 ततः स व्यायतं कृत्वा वेपं विपरिवर्त्य च ॥ १७९ ॥
 अद्वारेणाभ्यवस्कंध निर्जगाम वहिस्तदा ।
 चितासमीपे गत्वा स तत्रापश्यद्वनस्पतिम् ॥ १८० ॥
 स तं घृक्षं दृशद्व्यामं सस्कधविटपं बली ।
 प्रगृह्याभ्यद्रवत्सूतान्दण्डपाणिषिघान्तकः ॥ १८१ ॥
 ते तु दृष्ट्वा तदाऽऽविद्धं भीमसेनेन पादपम् ।
 विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्वचन्नगरं प्रति ॥ १८२ ॥
 द्रवतस्तांस्तु सग्नेक्ष्य स वज्री दानवानिव ।
 शतं पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ १८३ ॥
 तत आश्वासयत्पुष्पां स विमुच्य विशाम्पते ।
 एवं ते निहता राजन् शतं पञ्च च कीचकाः ॥ १८४ ॥
 स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत्सूतपट्शतम् ।
 तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरा नार्यश्च सङ्गताः ।
 विस्मयं परमं गत्वा नोचुः किञ्चन भारत ॥ १८५ ॥
 (॥ १४ ॥) ते दृष्ट्वा निहतान्सूताव्राजे गत्वा न्यवेदयन् ।
 गन्धर्वैर्निहता राजन्सूतपुत्रा महायलाः ॥ १८६ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो बाहिनीपतिः ।
 अब्रवीत्क्रियतामेषां सूतानां परमत्रिया ॥ १८७ ॥
 सुदेष्णामब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्यसः ।
 सैरन्ध्रीमागतां वृथा ममैव वचनादिदम् ॥ १८८ ॥
 गच्छ सैरन्धि भद्रं ते यथाकामं वरानने ।
 विमेति राजा सुश्रोणि गन्धर्वैः पराभवात् ॥ १८९ ॥
 अथ मुका भयात्पुष्पां सूतपुत्राधिरस्य च ।
 मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ १९० ॥

ततो महानसद्धारि भीमसेनमवस्थितम् ।

ददर्श राजन्याञ्जाली यथा मत्तं महाद्विषम् ॥ १९१ ॥

तं विस्मयन्ती शनकैः संक्षामिर्दिमग्रवीत् ।

गंधर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता ॥ १९२ ॥

ततः सा नर्तनागारे धनञ्जयमपश्यत् ।

राज्ञः कन्या विराटस्य नर्तयानं महाभुजम् ॥ १९३ ॥

यूहक्षला- कथं सैरन्ध्र मुक्तासि कथं पापाश्च ते हताः ।

इच्छामि वै तव थोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ १९४ ॥

सैरन्ध्री- यूहक्षले किं नु तव सैरन्ध्र्या कार्यमद्यै ।

या त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ १९५ ॥

न हि दुःखं समाप्नोषि सैरन्ध्री यदुपाप्नुते ।

तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ १९६ ॥

यूहक्षला- यूहक्षलापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।

तिर्यग्योनिगता घाले न चैनामवबुध्यसे ॥ १९७ ॥

न तु केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्दृढं क्वचित् ।

वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुध्यसे ॥ १९८ ॥

ततः सहैव कन्याभिर्द्रौपदी राजवेश्म तत् ।

प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमुपगामिनी ॥ १९९ ॥

तामग्रवीद्राजपुत्री विराटवचनादिदम् ।

सैरन्ध्रि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिम् ॥ २०० ॥

राजा विमेति ते भद्रे गन्धर्वेभ्यः परामघात् ।

त्वं चापि तदुणी सुभृ रूपेणाप्रतिमा भुवि ।

पुंसामिष्टश्च विषयो गन्धर्वाश्चातिकोपनाः ॥ २०१ ॥

सैरन्ध्री- त्रयोदशाहमात्रं मे राजा क्षम्यतु भामिनि ।

हृत्कृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ॥ २०२ ॥

ततो मामुपनेष्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियम् ।

ध्रुवं च श्रेयसा राजा योक्ष्यते सह बान्धवैः ॥ २०३ ॥

(अ. १५) अथ वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये वहिश्चराः ।

मृगयित्वा बह्वङ्गामात्राष्ट्राणि नगराणि च ॥ २०४ ॥

कृतकृत्या न्यवर्तन्त ते चरा नगरं प्रति ।

दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ २०५ ॥

नरेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा नैव विद्मश्च पाण्डवान् ।

अत्यन्तं वा विनष्टास्ते भद्रं तुभ्यं नरर्षभ ॥ २०६ ॥

इमां च नः प्रियां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु ।

येन त्रिगर्ता निहता बलेन महता नृप ॥ २०७ ॥

सूतेन राज्ञो मन्त्र्यस्य कीचकेन बलीयसा ।

स हतः पतित दोते गन्धर्वेर्निशि भारत ।

अदृश्यमानेर्दुष्टात्मा भ्रातृभिः सह सोदरैः ॥ २०८ ॥

दक्षिणगोग्रहणम्

(अ. १६) ततो दुर्योधनो राजा ज्ञात्वा तेषां वचस्तदा ।

चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥ २०९ ॥

अल्पावशिष्टं कालस्य गतं भूयिष्ठमन्ततः ।

तेषामज्ञातचर्यायामस्मिन्वर्गे त्रयोदशे ॥ २१० ॥

अस्य वर्गस्य शेष चेद्वपतीयुरिह पाण्डवाः ।

दुःशा भवेयुः संख्याः कौरवान्प्रति ते भ्रुवम् ॥ २११ ॥

प्रविशेयुर्जितमोघास्तावदेव पुनर्वनम् ।

तस्मात्क्षिप्रं युभूषध्वं यथा तेऽत्यन्तमव्ययम् ॥ २१२ ॥

राज्यं निर्द्वन्द्वमयग्रं निःस्पन्दं चिरं भवेत् ।

अथात्रवीर्यतः कर्णः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत ॥ २१३ ॥

अन्ये धूर्ता नरा दक्षा निभृताः साधुकारिणः ।
ज्येष्ठं दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत् ॥ २१४ ॥
येषु नः प्रत्ययो राजंश्चारेषु मनुजाधिप ।
ते यान्तु दत्तदेया वै भूयस्तान्परिमार्गितुम् ॥ २१५ ॥

(अ. ३०) अथ राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा रथयूयपः ।

प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो वली ॥ २१६ ॥
असहन्मत्स्यराज्ञा मे राष्ट्रं बाधितमोजसा ।
प्रणेता कीचकस्तस्य बलवानभवत्पुरा ॥ २१७ ॥
निहतः स तु गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसवान् ।
तस्मिन्विनिहते राजा हतदर्पो निराश्रयः ॥ २१८ ॥
भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः ।
तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ ॥ २१९ ॥
कौरवाणां च सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ।
कौरवैः सह सङ्गत्य त्रिगर्तंश्च विशास्यते ॥ २२० ॥
शास्तस्यापहयामोऽद्य सर्वैश्चैव सुसंहताः ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजानमब्रवीत् ॥ २२१ ॥
किं च नः पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः ।
यामो राजत्रिरुद्विग्ना विराटनगरं वयम् ॥ २२२ ॥
आदास्यामो हि शास्तस्य विविधानि वसूनि च ।
ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमादाय तस्य तत् ॥ २२३ ॥
धैर्कर्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत्स्वयम् ।
शासने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनन्तरम् ॥ २२४ ॥
सह धृदैस्तु सम्मन्त्र्य क्षिप्रं योजय चाहिनीम् ।
सुशर्मा च यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ॥ २२५ ॥
प्रागेव हि सुसंवीतो मत्स्यस्य विषयं प्रति ।
जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिवसान्तरे ।
विषयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहताः ॥ २२६ ॥

- (अ. ३१) ततस्त्रयोदशस्यान्ते तस्य वर्षस्य भारत ।
 सुशर्मणा गृहीतं तद्रोधन तरसा बहु ॥ २२७ ॥
 ततो जवेन महता गोपे. पुरमथावजत् ।
 सोऽब्रवीदुपसङ्गम्य विराटं प्रणतस्तदा ॥ २२८ ॥
 अस्मान्युधि विनिर्जित्य परिभूय सवान्धवान् ।
 गवां शतसहस्राणि त्रिगर्ता कालयन्ति ते ॥ २२९ ॥
 तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेना मत्स्यानां समयोजयत् ।
 अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीक जघन्यजम् ॥ २३० ॥
 कङ्कबलुवगोपाला वामग्रन्थिश्च धीर्यवान् ।
 युद्धप्रेयुरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः ॥ २३१ ॥
 एतेषामपि दीयन्तां रथा ध्वजपताकिनः ।
 पतच्छ्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः ॥ २३२ ॥
 शतानीकस्तु पार्थेभ्यो रथाग्राजन्समादिशत् ।
 रथान्हेमपरिच्छदानास्थाय च महारथाः ।
 विराटमन्वयुः पार्था सहिताः कुरुपुङ्गवाः ॥ २३३ ॥
- (अ. ३२) निर्याय नगरच्छूरा व्यूढानीका प्रहारिणः ।
 त्रिगर्तानस्पृष्टान्मत्स्याः सूर्ये परिणते सति ॥ २३४ ॥
- (अ. ३३) ततः सुशर्मा प्रेगते. सह भ्रात्रा ययीयसा ।
 अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथप्रातेन सर्वशः ॥ २३५ ॥
 तौ निहत्य पृथग्भुर्याबुधौ तौ पार्ष्णिसारयी ।
 विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ २३६ ॥
 तस्मिन्गृहीते त्रिरथे विराटे बलवत्तरे ।
 प्राद्रवन्त भयान्मत्स्यास्त्रिगर्तैर्पदिता भृशम् ॥ २३७ ॥
 तेषु सन्नस्पृष्टमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 प्रत्यभापन्महाबाहुं भीमसेनमरिन्दमम् ॥ २३८ ॥

मत्स्यराजः परमृष्टस्त्रिगर्तेन सुशर्मणा ।
 तं मोचय महाबाहो न गच्छेद्विपतां वशम् ॥ २३९ ॥
 एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः ।
 समासाद्य सुशर्माणमश्वानस्य व्यपोथयत् ॥ २४० ॥
 तं भीमसेनो घातन्तमभ्यधावत वीर्यवान् ।
 त्रिगर्तपजमादातुं सिंह क्षुद्रमृग यथा ॥ २४१ ॥
 अमिद्रुस्य सुशर्माणं केशपञ्चे परमृशत् ।
 समुद्यम्य तु रोयात्तं निष्पिपेय महीतले ॥ २४२ ॥
 तत एनं त्रिचेष्टन्त वद्ध्या पार्थो वृमोदरः ।
 अभ्येत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छद्गुधिष्ठिरम् ॥ २४३ ॥
 तं राजा ग्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतां वे नराधमः ।
 एवमुकोऽत्रोद्गमः सुशर्माणं महाबलम् ॥ २४४ ॥
 दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च समासु च ।
 पथं ते जीविनं दद्यामेव युद्धजितो विधिः ॥ २४५ ॥
 तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
 मुञ्च मुञ्चाधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ॥ २४६ ॥
 दासभारं गतो ह्येष विपटस्य महीपतेः ।
 अदासो गच्छ मुकोऽसि मेरे कार्याः कदाचन ॥ २४७ ॥
 (अ ३४) परमुक्ते तु सग्रीवः सुशर्मासीदधोमुखः ।
 स मुकोऽभ्येत्य राजानमभिप्रायं प्रतस्थिरान् ॥ २४८ ॥
 निरुज्य तु सुशर्माणं पाण्डवास्ते हनद्विपः ।
 सङ्ग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनोऽवसत् ॥ २४९ ॥

उत्तरगोग्रहणम्

(अ ३५) याते त्रिगर्तान्मस्ये तु पशूस्तान्त्वे परीप्सति ।
 दुर्योधनः सहामात्यो विपटमुपयादय ॥ २५० ॥

- (अ. ३१) ततस्त्रयोदशस्यान्ते तस्य वर्षस्य भारत ।
 सुशर्मणा गृहीतं तद्गोधनं तरसा बहु ॥ २२७ ॥
 ततो जवेन महता गोपः पुरमथावजत् ।
 सोऽब्रवीदुपसङ्गम्य त्रिपटं प्रणतस्तदा ॥ २२८ ॥
 अस्मान्युधि विनिर्जित्य परिभूय सवान्धवान् ।
 गघां शतसहस्राणि त्रिगर्ता. कालयन्ति ते ॥ २२९ ॥
 तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ।
 अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजम् ॥ २३० ॥
 कङ्कयल्लवगोपाला दामप्रन्थिश्च वीर्यवान् ।
 युद्धयेयुरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः ॥ २३१ ॥
 एतेषामपि दीयन्तां रथा ध्वजपताकिनः ।
 एतच्छ्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः ॥ २३२ ॥
 शतानीकस्तु पार्थेभ्यो रथाग्राजन्तमादिशत् ।
 रथान्हेमपरिच्छन्नानास्थाय च महारथाः ।
 विराटमन्वयुः पार्था सहिता. कुरुपुङ्गवाः ॥ २३३ ॥
- (अ. ३२) निर्याय नगरच्छूय द्यूढानीका. प्रहारिणः ।
 त्रिगर्तानस्पृशन्मत्स्या. सूर्ये परिणते सति ॥ २३४ ॥
- (अ. ३३) ततः सुशर्मा त्रैगर्तः सह भ्रात्रा यधीयसा ।
 अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथग्रातेन सर्वशः ॥ २३५ ॥
 तौ निहत्य पृथग्धुर्याबुधौ तौ पार्थिवसारथी ।
 विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ २३६ ॥
 तस्मिन्गृहीते त्रिथे विराटे धलवत्तरे ।
 प्राद्वन्त भयान्मत्स्यात्रिगर्तैर्पदिता भृशम् ॥ २३७ ॥
 तेषु सन्त्रस्यमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 प्रत्यभाषन्महाबाहुं भीमसेनमरिन्दमम् ॥ २३८ ॥

मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगर्तेन सुशर्मणा ।
 तं मोचय महागहो न गच्छेद्द्विषतां वशम् ॥ २३९ ॥
 एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः ।
 समासाद्य सुशर्माणमश्वानस्य व्यपोथयत् ॥ २४० ॥
 तं भीमसेनो धावन्तमभ्यधावत वीर्यवान् ।
 त्रिगर्तराजमादातुं सिंहः श्रुष्टमृगं यथा ॥ २४१ ॥
 अभिद्रुत्य सुशर्माणं केशपक्षे परामृशत् ।
 समुद्यम्य तु रोषात्तं निष्पिपेष महीतले ॥ २४२ ॥
 तत एनं विचेष्टन्तं यद्वा पार्थो वृकोदरः ।
 अभ्येत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छदुधिष्ठिरम् ॥ २४३ ॥
 तं राजा ग्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतां वे नराधमः ।
 एवमुक्तोऽप्रग्रीड्मीमः सुशर्माणं महाबलम् ॥ २४४ ॥
 दासोऽस्मीति त्वया घात्यं संसत्तु च सभासु च ।
 एवं ते जीवितं दद्यामेव युद्धजितो विधिः ॥ २४५ ॥
 तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
 मुञ्च मुञ्चायमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ॥ २४६ ॥
 दासभावं गतो ह्येष विराटस्थ महीपतेः ।
 अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मेघं कार्पाः कदाचन ॥ २४७ ॥
 (अ १४) एवमुक्ते तु सग्रीवः सुशर्मासीदधोमुखः ।
 स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिरात् ॥ २४८ ॥
 त्रिष्टय्य तु सुशर्माणं पाण्डवास्ने हतद्विषः ।
 सद्ग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुप्तिनोऽवसन् ॥ २४९ ॥

उत्तरगोग्रहणम्

(अ १५) याते त्रिगर्तान्मत्स्ये तु पशून्स्तान्वे परीप्सति ।
 दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपपादय ॥ २५० ॥

भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रधित् ।
 एते मत्स्यानुपागम्य विपटस्य महीपतेः ॥ २५१ ॥
 घोषान्विद्राव्य तरसा गोधनं जहुरोजसा ।
 गोपाध्यक्षो भयत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः ॥ २५२ ॥
 जगाम नगरायैव परिजोशंस्तदार्तवत् ।
 स प्रविश्य पुरं राहो नृपत्रेहमाभ्यधात्ततः ॥ २५३ ॥
 दृष्ट्वा भूमिञ्जयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम् ।
 तस्मै तत्सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुर्कारणम् ॥ २५४ ॥
 पष्टिं गद्यां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
 तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्धन ॥ २५५ ॥ -
 स्त्रीमध्य उक्तस्तेनारौ तद्वाक्यमभयङ्करम् ।
 जन्तुपुरे श्लाघमान इदं वचनमप्रवीन् ॥ २५६ ॥

(अ. १६) अथाहमनुशब्देन दृढधन्या गद्यां पदम् ।
 यदि मे सारथिः कश्चिद्रवेदभ्वेषु कोपिन्द्रः ॥ २५७ ॥
 पश्यष्यं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ।
 पश्येद्युरथ मे धीर्य कुरवस्ते समागताः ॥ २५८ ॥
 किं नु पार्योऽर्जुन साक्षादयमस्मान्प्रयाचते ।
 तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतश्च पुनः पुनः ॥ २५९ ॥
 न साऽमपेत पाञ्चाली बीभत्सो परिकीर्तनम् ।
 जयैनमुपसङ्गम्य स्त्रीमध्यात्सा तपस्विनी ॥ २६० ॥
 वीडमानेव शनैरिदं वचनमप्रवीत् ।
 योऽसौ वृद्धदरणाभो युवा सुप्रियदर्शनः ॥ २६१ ॥
 वृद्धम्रलेति विख्यातः प्रार्थस्यास्तीन्स सारथिः ।
 धनुष्यनवरथासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः ॥ २६२ ॥
 दृष्टपूर्वो मया वीर चरन्त्या पाण्डवान्प्रति ।
 पथमुक्तः स सैरन्या भगिनीं प्रत्यभाषत ॥ २६३ ॥

गच्छ त्वमनवद्यद्भि तामानय बृहन्नलाम् ।

सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्तनागृहम् ॥ २६४ ॥

(अ. ३७) तमप्रवीद्राजपुत्री समुपेत्य नरर्षभम् ।

गावो राष्ट्रस्य कुरमि-काल्यन्ते नो बृहन्नले ॥ २६५ ॥

ता विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्धरः ।

तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यर्थं बृहन्नले ॥ २६६ ॥

आचचक्षे हयज्ञाने सैरन्ध्री कौशलं तव ।

सा सारथ्यं मम भ्रातु कुरु साधु बृहन्नले ॥ २६७ ॥

एवमुक्तस्तु सुश्रोण्या तया सप्या परन्तप ।

जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः ॥ २६८ ॥

दूरादेव तु ता प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ।

यहन्नले गायनो वा नर्तनो वा पुनर्भय ॥ २६९ ॥

क्षिप्र मे रथमास्थाय निगृहीष्य हयोत्तमान् ।

स तत्र नमैसंयुक्तमकरोत्पाण्डवो यदु ॥ २७० ॥

उत्तराया प्रमुखत सर्वं जानन्नरिन्दम ।

ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत ॥ २७१ ॥

कुमार्यस्तत्र ॥ दृष्ट्वा प्राहसन्पृथुलोचनाः ।

स तु दृष्ट्वा विमुह्यन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः ॥ २७२ ॥

फणचेन महाहोण समनह्यद्वयहन्नलाम् ।

घनूपि च महार्हाणि याणाश्च रुचिरान्वहन् ॥ २७३ ॥

आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नलसारथि ।

अथोत्तरा च कन्याश्च सथ्यस्तामनुवंस्तदा ॥ २७४ ॥

यहन्नले जानयेथा यासासि रुचिराणि च ।

पाञ्चालिकार्यं चित्राणि सूक्ष्माणि च मृदनि च ।

विजित्य सङ्ग्रामगतान्भीष्मद्रोणमुखान्कुरुन् ॥ २७५ ॥

घृहक्षला- यद्युत्तरोऽयं सङ्ग्रामे विजेष्यति महारथान् ।

अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ २७६ ॥

(अ. ३८) ततस्तांश्चोदयामास सदश्वान्पाण्डुनन्दनः ।

नातिदूरमथो गत्वा मत्स्यपुत्रघनञ्जयौ ॥ २७७ ॥

अवेक्षेतामभिधून्वौ कुरूणां बलिनां बलम् ।

तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसङ्कुलम् ॥ २७८ ॥

दृष्टरोमा भयोद्भिन्नः पार्थ वैराटिखवीत् ।

नोत्सहे कुरुभिर्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे ॥ २७९ ॥

दृष्ट्वैव हि पराजयौ मनः प्रव्यथतीथ मे ।

त्रिगर्तान्मे पिता यातः शून्ये सम्प्रणिधाय माम् ॥ २८० ॥

सर्वा सेनामुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ।

सोऽहमेको बहून्यालः कृताह्वानकृतश्रमः ।

प्रतियोद्धुं न शक्यामि नियतस्य बृहन्नले ॥ २८१ ॥

घृहक्षला- स्वयमेव च मामात्य बह मां कौरवान्प्रति ।

सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्रैते बहुला ध्वजाः ॥ २८२ ॥

न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान्यै प्रतियास्यसि ।

प्रहसिष्यन्ति वीरास्त्वां नय नार्यश्च सङ्गताः ॥ २८३ ॥

अहमप्यत्र सेरज्ज्या ख्याता सारथ्यकर्मणि ।

न च शक्याम्यनिर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २८४ ॥

उत्तर- कामं हरन्तु मत्स्यानां भूयांसः कुरवो घनम् ।

प्रहसन्तु च मां नार्यो नय वापि घृहक्षले ॥ २८५ ॥

सङ्ग्रामे न च कार्यं मे गावो गच्छन्तु चापि मे ।

इत्युक्त्वा प्राद्वघ्नीतो रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ॥ २८६ ॥

उत्तरं तु प्रधावन्तमभिद्रुत्य घनञ्जयः ।

गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृशत् ॥ २८७ ॥

उत्तर- शृणुयास्त्वं हि कल्याणि बृहन्नले सुमध्यमे ।
 निवर्तय रथं क्षिप्रं जीवन्मद्राणि पश्यति ॥ २८८ ॥
 एवमादीनि चास्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
 प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ २८९ ॥
 अथैनमप्रवीत्पार्यो भयार्तं नष्टचेतसम् ।
 यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रुकर्षण ॥ २९० ॥
 एहि मे त्व हयान्यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ।
 अहं वै कुरुभिर्योत्स्ये विजेष्यामि च ते पशन् ॥ २९१ ॥
 तत एन विचेष्टन्तमकाम भयपीडितम् ।
 रथमारोपयामास पार्यः प्रहरता वरः ॥ २९२ ॥

(अ.४०) तां शमीमुपसगम्य पार्यो वैराटिमप्रवीत् ।
 समादिष्टो मया क्षिप्रं धनूंष्यवहरोत्तर ॥ २९३ ॥
 मेमानि हि त्वदीयानि सोढुं शक्यन्ति मे बलम् ।
 तस्मान्द्रूमिजयारोह शमीमेता पलाशिनीम् ।
 अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां धनूंषि निहितान्युत ॥ २९४ ॥

(अ.४१) एवमुक्तः स पार्येन रथात्प्रस्कृत्य कुण्डली ।
 आरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ २९५ ॥
 सोऽपहत्य महार्हाणि धनूंषि पृथुवक्षस्ताम् ।
 परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् ॥ २९६ ॥

उत्तर- शुवर्णविरतानीमान्यायुधानि महात्मनाम् ।

(अ.४४) रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ २९७ ॥
 क्व त्वु स्विदर्जुनः पार्यः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः ।
 नकुल सहदेयश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 द्रौपदी क्व च पाञ्चाली स्त्रीरत्नमिति विश्रुता ॥ २९८ ॥

अर्जुन- अहमस्म्यर्जुनः पार्यः समास्तारो युधिष्ठिरः ।
 यद्गुरो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ २९९ ॥

अश्ववन्धोऽथ नकुलः सहदेवस्तु गोकुले ।
 सैरन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका हताः ॥ ३०० ॥
 ततः स पार्थ वैराटिरभ्यवादयदन्तिकात् ।
 अहं भूमिजयो नाम नाम्नाऽहमपि चोत्तरः ॥ ३०१ ॥
 दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनञ्जय ।
 यदज्ञानादबोर्धं त्वां हन्तुमर्हसि तन्मम ॥ ३०२ ॥
 यतस्त्यया कृतं पूर्वं चित्रं कर्म सुदुष्करम् ।
 अतो मयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ ३०३ ॥

(अ. ४५) ततो विमुच्य बाहुभ्यां बलयानि स धीर्यवान् ।
 विप्रे काञ्चनसन्नाहे प्रत्यमुञ्चत्तदा तले ॥ ३०४ ॥
 कृष्णान्मङ्गिमतः केशान्भ्वेतेनोद्ग्रथ्य बाससा ।
 अघासौ प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ ३०५ ॥
 अभिदर्थौ महाबाहुः सर्वास्त्राणि रथोत्तमे ।
 प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ॥ ३०६ ॥

(अ. ४६) ध्वजं सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः ।
 प्रणिधाय शमीमूले प्रायादुत्तरसारथिः ॥ ३०७ ॥
 काञ्चनं सिंहलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ।
 मनसा चिन्तयामास प्रसादं शायकस्य च ॥ ३०८ ॥
 स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यदेशयत् ।
 सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं महाबलम् ॥ ३०९ ॥
 खात्पपात रथे तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमम् ।
 रथं तमागतं दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोन् तदा ॥ ३१० ॥
 रथमास्थाय वीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
 ततः प्रायादुदीचीं च कपिप्रवरकेतनः ॥ ३११ ॥

द्रोण- यथा रथस्य निर्घोषो यथा मेघ उदीर्यते ।
 कम्पते च यथा भूमिर्नयोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ ३१२ ॥

(अ.४७) अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् ।

द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् ॥ ३१३ ॥

परामूर्तेर्हि वस्तयं तैश्च द्वादश वत्सरान् ।

घने जनपदे ज्ञातैरेष एव पणो हि नः ॥ ३१४ ॥

तेषां न तावन्निर्वृत्तं वर्तते तु त्रयोदशम् ।

अज्ञातवासो वीभत्सुरथास्माभिः समागतः ॥ ३१५ ॥

अनिर्वृत्ते तु निर्वासे यदि वीभत्सुरागतः ।

पुनर्द्वादश वर्षाणि घने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ३१६ ॥

लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मान्वा मोह आधिशत् ।

हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ३१७ ॥

भीष्म- एषामभ्यधिका मासाः पञ्च च द्वादश क्षपाः ।

(अ.५१) त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः ॥ ३१८ ॥

सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः प्रतिश्रुतम् ।

एषमेतद्भुवं ज्ञात्वा ततो वीभत्सुरागतः ॥ ३१९ ॥

तस्माद्यदत्र कल्याणं लोके सङ्गिरनुष्ठितम् ।

तत्संविधीयतां शीघ्रं मा वो ह्यर्थोऽभ्यगात्परम् ॥ ३२० ॥

सम्प्रवृत्ते तु सङ्ग्रामे भावाभावौ जयाजयौ ।

अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ ३२१ ॥

तस्माद्युद्धोचितं कर्म कर्म वा धर्मसंहितम् ।

क्रियतामाशु राजेन्द्र सम्प्राप्तश्च घनञ्जयः ॥ ३२२ ॥

दुर्योधन- नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह ।

युद्धोपचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं प्रविधीयताम् ॥ ३२३ ॥

भीष्म- क्षिप्रं वलचतुर्भागं गृह्य गच्छ पुरं प्रति ।

ततोऽपरश्चतुर्भागो गा- समादाय गच्छतु ॥ ३२४ ॥

यय चार्धेन सैन्यस्य प्रतियोत्स्याम पाण्डवम् ।

तद्वाक्यं श्रुत्वा तेषां भीष्मेणोक्तं महात्मना ॥ ३२५ ॥

तथा हि कृतवाघ्राजा कौरवाणामनन्तरम् ।

भीष्मः प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनन्तरम् ॥ ३२६ ॥

सेनामुत्थान्यवस्थाप्य व्यूहितुं सञ्चक्रमे ।

(अ. ५१) तथा व्यूढेष्वनीरेषु कौरवेयेषु भारत ।

उपायादर्जुनस्तूर्णं रथघोषेण नादयन् ॥ ३२७ ॥

अर्जुन- एष व्ययस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरम् ।

भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेष्वासाः समागताः ॥ ३२८ ॥

राजानं नात्र पश्यामि गाः समादाय गच्छति ।

उत्सृज्यैतद्रथानीकं गच्छ यत्र सुयोधनः ॥ ३२९ ॥

तत्रैव योत्स्ये वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषम् ।

तं जित्वा विनिघर्तिष्ये गाः समादाय वै पुनः ॥ ३३० ॥

पृथमुक्तः स वैराटिर्हयान्संयम्य यत्नतः ।

अचोदयत्ततो घाहान्यत्र दुर्योधनो गतः ॥ ३३१ ॥

तथैव गत्वा धीमत्सुर्नाम विश्राप्य चात्मनः ।

शलभैरिव तां सेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत् ॥ ३३२ ॥

ततः शङ्खं प्रदध्मौ स द्विपतां लोमहर्षणम् ।

तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्यतेन च ॥ ३३३ ॥

ऊर्ध्वं पुच्छान्विधुन्वाना रेभमाणाः समन्ततः ।

गावः प्रतिन्यवर्तन्त दिशमास्थाय दक्षिणाम् ॥ ३३४ ॥

(अ. ५४) गोषु प्रयातासु जवेन मत्स्यान्

किरीटिनं कृतकार्यं च मत्वा ।

दुर्योधनायाभिमुखं प्रयातं

कुरप्रवीराः सहसा निपेतुः ॥ ३३५ ॥

(अ. ५३) तान्विकीर्णपताकेन रथेनाद्रित्यवर्चसा ।

प्रत्युचयौ महाराज समन्ताद्धानः ॥ ३३६ ॥

ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च रथिनां वरः ।
 तं महास्त्रैर्महावीर्यं परिवार्य धनञ्जयम् ॥ ३३७ ॥
 वयपुः शरवर्षाणि पातयन्तो धनञ्जयम् ।
 ततः प्रहस्य धीमत्सुर्दिव्यमैन्द्रं महारथः ॥ ३३८ ॥
 अश्वमादित्यसङ्काशं गाण्डीवे समयोजयत् ।
 शररश्मिरिवादित्यः प्रतस्थे समरे वली ॥ ३३९ ॥
 किरीटमाली कौन्तेयः सर्वान्माच्छादयत्कुरून् ।
 नागाञ्च रथिनः सर्वे मुमुहुस्तत्र भारत ॥ ३४० ॥
 सङ्ग्रामे विमुखाः सर्वे योधास्ते हतचेतसः ।
 एषं सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि भरतर्षभ ।
 व्यद्रवन्त दिशः सर्वा निपशानि स्वजीविते ॥ ३४१ ॥

(अ. १४) ततः शान्तनयो भीष्मो भरतानां पितामहः ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य धीमत्सुं समवारयत् ॥ ३४२ ॥
 अथ जिष्णुरुपावृत्य क्षुरधारेण कार्मुकम् ।
 चकर्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिप्लुतम् ॥ ३४३ ॥
 निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे ।
 समादाय महाबाहुः सज्यं चक्रे महारथः ॥ ३४४ ॥
 शरांश्च सुबहन्कुन्दो मुमोवाशु धनञ्जये ।
 अर्जुनोऽपि शरांस्तीक्ष्णान्भीष्माय निशितान्वहन् ॥ ३४५ ॥
 चिक्षेप सुमहातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे ।
 अथैनं दशभिर्वाणेः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ३४६ ॥
 यतमानं पराक्रान्तं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 स पीडितो महाबाहुर्गृहीत्वा रथरूवरम् ॥ ३४७ ॥
 गाङ्गेयो युद्धदुर्धर्षस्तस्यौ दीर्घमिवान्तरम् ।
 तं विसंज्ञमपोवाह संयन्ता रथयाजिनाम्
 उपदेशमनुस्मृत्य रक्षमाणो महारथम् ॥ ३४८ ॥

- (अ. ६५) भीष्मो तु सङ्ग्रामशिरो विहाय
 पलायमाने धृतराष्ट्रपुत्रः ।
 धनञ्जयं शत्रुगणे चरन्तम्
 विव्याध भलेन ललाटमध्ये ॥ ३४९ ॥
- (अ. ६६) भीष्मस्ततः शान्तनवो विवृत्य
 द्रोणः कृपश्चैव विविंशतिश्च ।
 धवर्षुरभ्येत्य शरैः समन्ता-
 न्मोघा यथा भूधरमम्बुवर्गैः ॥ ३५० ॥
 ततोऽस्त्रमल्लेण निवार्य तेषां
 गाण्डीवधन्वा कुरुपुङ्गवानाम् ।
 सम्मोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्रं
 श्रादुक्षकारैर्न्द्रिपारणीयम् ॥ ३५१ ॥
 ततः पुनर्भीमस्त्रं प्रगृह्य
 दोर्म्यां महाशङ्खमुदारघोषम् ।
 व्यनादयत्स प्रदिशो दिशः स्त्री
 भुवं च पार्थो ह्रिपतां निहन्ता ॥ ३५२ ॥
 ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः
 सम्मोहिताः पार्थसमीरितेन ।
 उत्सृज्य चापानि दुर्यसदानि
 सर्वे तदा शान्तिपरा बभूवुः ॥ ३५३ ॥
 तथा विसंशेषु च तेषु पार्थः
 स्मृत्या च वाक्यानि तथोत्तरायाः ।
 निर्वोहि मध्यादिति मत्स्यपुत्र-
 मुवाच यावत्कुर्यो विसंज्ञाः ॥ ३५४ ॥
 रश्मीन्समुत्सृज्य ततो महात्मा
 रथादघ्नत्य विराटपुत्रः ।

चक्ष्राण्युपादाय महारथानां
 तूर्णं पुनः स्वं रथमारोह ॥ ३५५ ॥
 लब्ध्वा हि संज्ञां तु कुरुप्रसीयः
 पार्थ निरीक्ष्याथ सुरेन्द्रकल्पम् ।
 रणे विमुक्तं स्थितमेकमाजौ
 स धार्तराष्ट्रस्त्विति वभाषे ॥ ३५६ ॥
 कथं कथं वै भवतो विमुक्त-
 स्तथा प्रमथीत यथा न मुच्येत् ।
 तमत्रवोच्छान्तनयः प्रहस्य
 क्व ते गता बुद्धिरभूत्क्व धीर्यम् ॥ ३५७ ॥
 शान्तिं ययं प्राप्य यदा स्थितोऽभू-
 र्त्सृज्य घाणांश्च धनुर्विचित्रम् ।
 क्षिप्रं कुरुन्याहि कुरुप्रवीर
 विजित्य गाञ्च प्रतियातु पार्थः ॥ ३५८ ॥
 तद्ग्रीष्मवाक्यं हितमीक्ष्य सर्वे
 नियतनायैव मनो निवृद्धुः
 दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रम्
 चित्तेऽपार्थो मुकुटं शरेण ॥ ३५९ ॥
 दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुरुन्किरीटी
 हृष्टोऽग्ररीत्तर स मत्स्यपुरम् ।
 आवर्तयाञ्चान्पशवो जितास्ने
 याताः परे याहि पुरं प्रहृष्टः ॥ ३६० ॥
 स शमुसेनामत्रजित्य जिष्णु-
 रान्छित्य सर्वं च धनं कुरुभ्यः ।
 श्मशानमागत्य पुनः शर्मां ता-
 मभ्येत्य तस्यैव शरविश्रुताङ्गः ॥ ३६१ ॥

ततः स वह्निप्रतिमो महाकपिः
 सहैव भृतैर्दिवमुत्पपात ।
 तथैव माया विहिता बभूव
 ध्वजं च संहं युयुजे रथे पुनः ॥ ३६२ ॥
 विधाय तद्यायुधमाजिवर्चनं
 कुरुत्तमानामिपुधीः शर्यांस्तथा ।
 प्रायात्स मत्स्यो नगरं ग्रहष्टः
 किरीटिना सारथिना महात्मना ॥ ३६३ ॥
 पार्थस्तु हृत्या परमार्यकर्म
 निहत्य शत्रून्दिपतां निहन्ता ।
 चकार वेणीं च तथैव भूयो
 जग्राह रश्मीन्पुनरसरस्य ॥ ३६४ ॥
 विवेश हृष्टो नगरं महामना
 बृहन्नलारूपमुपेत्य सारथिः ॥ ३६५ ॥

पन्थानमुपसङ्गम्य फाल्गुनो धाक्यमग्रवीत् ।
 गच्छन्तु त्वरिताश्चेमे गोपाला. प्रेषितास्तथा ।
 नगरे प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ ३६६ ॥

(अ. ९८) धनं चापि विजित्याशु विपटो वाहिनीपतिः ।
 विवेश नगरं हृष्टश्चतुर्भिः पाण्डवैः सह ॥ ३६७ ॥
 उत्तरं परिपश्यन् क यात इति चात्रवीत् ।
 आचरयुस्तस्य तत्सर्वं स्त्रियः कन्याश्च घेदमनि ॥ ३६८ ॥
 अयोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते शीघ्रगामिनः ।
 विपटनगरं प्राप्य विजयं समवेदयन् ॥ ३६९ ॥
 ततो विपटो नृपतिः सम्प्रहृष्टतनूरहः ।
 आच्छादयित्वा दूतांस्तान्मन्त्रिणं सोऽभ्यचोदयत् ॥ ३७० ॥

राजमार्गाः नियन्तां मे पताकाभिरलङ्कृताः ।
 घादित्राणि च सर्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुनं मम ॥ ३७१ ॥
 घण्टावान्मानवः शीघ्रं मत्तमारुह्य वारणम् ।
 शृङ्गाटकेषु सर्वेषु आख्यातु विजयं मम ॥ ३७२ ॥
 अथोत्तरः शुभैर्गन्धैर्मात्यैश्च विविधैस्तथा ।
 अवकीर्यमाणः संहृष्टो नगरं स्वैरमागतः ॥ ३७३ ॥
 ततो राहः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत्पृथिवीञ्जयः ।
 सोमिवाद्य पितुः पादौ कङ्कं चाप्युपतिष्ठत ॥ ३७४ ॥
 प्रशशंस ततो मत्स्यः शृण्वतः सग्यसाचिनः ।
 त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ३७५ ॥
 अशगाढा द्वियन्तो मे सुखो वातोऽभिवाति माम् ।
 यस्त्वं धनमथाजैपीः कुरभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ ३७६ ॥

उत्तर- न मया निर्जिता गावो न मया निर्जिताः परे ।

(अ.५९) वृत्तं तत्सकलं तेन देवपुत्रेण केनचित् ॥ ३७७ ॥

स हि भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवर्तयत् ।

स चातिष्ठद्रथोपस्थे वज्रसन्नहनो युधा ॥ ३७८ ॥

विराट- क स वीरो महायाहुर्देवपुत्रो महायशः ॥ ३७९ ॥

उत्तर- अन्तर्धानं गतस्तत्र देवपुत्रो महाबलः ।

स तु श्वो वा परश्वो वा मन्ये प्रादुर्मविष्यति ॥ ३८० ॥

ततः पार्योऽभ्यनुज्ञातो विपटेन महात्मना ।

प्रददौ तानि वासांसि विराटदुहितुः स्वयम् ॥ ३८१ ॥

भन्नयित्वा तु कौन्तेय उत्तरेण महात्मना ।

इतिकर्तव्यता सर्वा राजन्पार्थ युधिष्ठिरे ।

ततस्तथा तद्व्यदधाद्यथावत्पुस्पर्षभ ॥ ३८२ ॥

(अ.५०) ततस्त्वृतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।

ज्ञाताः शुक्राश्वरधराः समये चरितव्रताः ॥ ३८३ ॥

विराटस्य सर्वां गत्वा भूमिपालासनेष्वथ ।

निपेदुः पावकाग्र्याः सर्वे धिष्ण्येष्विवाग्रयः ॥ ३८४ ॥

तेषु तत्रोपविष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः ।

आजगाम सर्वां कर्तुं राजकार्याणि सर्वशः ॥ ३८५ ॥

अथ मत्स्योऽग्रवीत्कङ्कं देवरूपमिव स्थितम् ।

स किलाक्षातियापस्त्वं सभास्तारो मया वृतः ॥ ३८६ ॥

अथ राजासने कस्मादुपविष्टस्त्यलङ्घितः ।

परिहासेप्सया वाक्यं विराटस्य निशम्य तत् ।

स्मयमानोऽर्जुनो राजत्रिदं घवनमग्रवीत् ॥ ३८७ ॥

अर्जुन- इन्द्रस्यार्धासनं राजभयमारोढुमर्हति ।

महर्षिकल्पो राजर्षिः सर्वलोकेषु विश्रुतः ।

अयं कुरूणामृषभो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३८८ ॥

विराट- यद्येष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

(६.७१) कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ ३८९ ॥

नकुलः सहदेवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी ।

यदा द्यूतजिताः पार्था न प्राशयन्त ते यच्चित् ॥ ३९० ॥

अर्जुन- य एष धृष्टयो मृते सुदस्तव नराधिप ।

एष भीमो महाराज भीमवेगपराक्रमः ॥ ३९१ ॥

यश्चासीदश्वयन्धस्ते नकुलोऽयं परन्तपः ।

गोसहृयः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ ॥ ३९२ ॥

एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या चारुहासिनी ।

सैरन्ध्री द्रौपदी राजन्यस्यार्ये कीचका हताः ॥ ३९३ ॥

अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।

उपिताः स्मो महाराज सुखं तव निवेशने ॥ ३९४ ॥

अज्ञातवासमुपिता गर्भयास इय प्रजाः ।

यदाजुनेन ते घोराः कथिताः पञ्च पाण्डवाः ॥ ३९५ ॥

तदाऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास त्रिक्रमम् ।
 अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो युधि ॥ ३९६ ॥
 पाण्डवांश्च ततः सर्वान्मत्स्यराजः प्रतापवान् ।
 धनञ्जयं पुरस्ठृत्य दिष्ट्या दिष्ट्येति चाप्रवीन् ॥ ३९७ ॥
 दिष्ट्या भवन्तः सम्प्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् ।
 दिष्ट्या सम्पालितं कृच्छ्रमज्ञातं चे दुरात्मभिः ॥ ३९८ ॥
 उत्तरां प्रतिगृह्णानु सव्यसाची धनञ्जयः ।
 अयं ह्यौपयिको भर्ता तस्याः पुरयस्तत्तमः ॥ ३९९ ॥
 एषमुक्तो धर्मराजः पार्यमैश्वर्यजनञ्जयम् ।
 ईक्षितश्चार्जुनो भ्रात्रा मत्स्यं यचनमब्रवीत् ॥ ४०० ॥
 प्रतिगृह्णाम्यहं राजन्स्तुपां दुहितरं तव ।
 युक्तश्चाद्यां हि सम्यन्वो मत्स्यभारतयोरपि ॥ ४०१ ॥

अभिमन्युविवाहः

विराट्- किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम ।
 (अ. ११) प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ॥ ४०२ ॥
 अर्जुन- अन्तःपुरेऽहमुपितः सदा पश्यन्सुतां तव ।
 रहस्यं च ॥ क्लृप्तां च विश्वस्तां पितृवन्मयि ॥ ४०३ ॥
 आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ।
 वयस्थया तया राजन्सह संवत्सरोपितः ॥ ४०४ ॥
 अतिशङ्का भवेत्स्थाने तव लोकस्थ वा विमो ।
 अभिशपादहं भीतो मिथ्यावादात्परन्तप ॥ ४०५ ॥
 स्तुपार्थमुत्तरां राजन्प्रतिगृह्णामि ते सुताम् ।
 स्वस्तीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशिष्युर्यथा ॥ ४०६ ॥
 दयितश्चक्रहस्तस्य सर्वास्त्रेषु च कोविदः ।
 अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशास्यते ॥ ४०७ ॥

जामाता तव युको वै भर्ता च दुहितुस्तव ।

विराट- यत्कृत्यं मन्यसे पार्थ त्रियतां तदनन्तरम् ॥ ४०८ ॥

सर्वे कामाः समृद्धा मे सम्यन्धी यस्य मेऽर्जुनः ।

एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४०९ ॥

अन्यशासत्स संयोगं समये मत्स्यपार्थयोः ।

ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवं च भारत ॥ ४१० ॥

प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ।

ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः ॥ ४११ ॥

उपप्लव्य विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ।

अभिमन्युं च धीमत्सुरानिनाय जनार्दनम् ॥ ४१२ ॥

आनर्तभ्योऽपि दाशार्हानानयामास पाण्डवः ।

तानागतानभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृतां वरः ॥ ४१३ ॥

पूजयामास विधिवत्सभृत्यगलवाहनान् ।

ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः ।

यिवाहं कारयामास सौभद्रस्य महान्वनः ॥ ४१४ ॥

आदितः श्लोकाः ॥ ४११७ ॥

इति श्रीमहाभारतसारे विराटपर्व समाप्तम् ।

महाभारतसारः

उद्योगपर्व

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

सेनोद्योगे श्रीकृष्णद्रुपदादीनां मन्त्रणम्

वैशम्पायन-

कृत्वा विवाहं तु कुरप्रवीर-

स्तदाऽभिमन्योर्मुदिताः स्वपक्षाः ।

विश्वम्य राजाद्रुपसि प्रतीताः

सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥ १ ॥

ततः कथास्ते समवाययुक्ताः

कृत्वा विचित्राः पुरप्रवीराः ।

तस्युर्मुहूर्ते परिचिन्तयन्तः ।

कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ॥ २ ॥

कथान्तमासाद्य च माधवेन

सङ्घट्टिताः पाण्डवकार्यहेतोः

ते राजसिंहाः सहिता ह्यशृण्वन्

थान्यं महार्थं सुमहोदयं च ॥ ३ ॥

श्रीकृष्ण-

सर्वैर्मघद्भिर्विदितं यथाऽयं

युधिष्ठिरः सौवलेनाक्षयत्याम् ।

जितो निरुत्याऽपहतं च राज्यं

वनप्रवासे समयः कृतश्च ॥ ४ ॥

पाण्डोः सुतैस्तद्वतमुग्ररूपं

वर्षाणि पट् सप्त च चीर्णमग्न्येः ।

एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो
 दुर्योधनस्यापि च यद्वितं स्यात् ॥ ५ ॥
 तच्चिन्तयध्वं कुरपुङ्गवानां
 धर्म्यं च युक्तं च यशस्करं च ।
 यत्तु स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य
 समाहृतं भूमिपतीन्प्रपीड्य ॥ ६ ॥
 तत्प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः
 कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च ।
 दुर्योधनस्यापि मतं यथाय-
 क्ष क्षायने किं नु करिष्यतीति ॥ ७ ॥
 अहायमाने च मते परस्य
 किं स्यात्समारभ्यतमं मतं वः ।
 तस्मादितो गच्छतु धर्मशीलः
 युधि. कुलीन. पुरुषोऽग्रमत्त. ॥ ८ ॥
 दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां
 राज्यार्धदानाय युधिष्ठिरस्य ।
 अर्घं हि राज्यस्य विसृज्य वीर्यः
 कुन्तीसुतास्तस्य वृते यतन्ते ॥ ९ ॥
 प्रदाय चार्धं घृतराष्ट्रपुत्र.
 सुखी सहास्माभिर्गतीव मोदेत् ।
 दुर्योधनस्यापि मतं च वेत्तुं
 वक्तुं च यास्यानि युधिष्ठिरस्य ॥ १० ॥
 प्रियं च मे स्याद्यदि तत्र कश्चिद्-
 व्रजेच्छमार्थं कुरपाण्डवानाम् ।
 स मीप्समामन्त्र्य कुरप्रवीरं
 वैचित्रगीर्यं च महानुभावम् ॥ ११ ॥

बलदेव-
 (अ. २)

द्रवीतु धान्यं प्रणिपातयुक्तं
 कुन्तीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ।
 स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन
 अक्षेपु नित्यं ॥ पपाङ्मुखेषु ॥ १२ ॥
 संरम्भमाणो विजितः प्रसह्य
 तत्रापराधः शकुनेर्न कश्चित् ।
 तस्मात्प्रणम्यैव वचो द्रवीतु
 वैचित्र्यार्थं बहुसामयुक्तम् ॥ १३ ॥
 साक्षा जितोऽर्थोऽर्थकरो भवेत्
 युद्धेऽनयो भविता नेह सोऽर्थः ॥ १४ ॥

सात्यकि- यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं सम्प्रमापते ।
 (अ. १) यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रमापसे ॥ १५ ॥
 नाभ्यसूयामि ते धान्यं द्रुघतो लाङ्गलध्वज ।
 ये तु नृण्वन्ति ते धान्यं तानसूयामि माधव ॥ १६ ॥
 कथं हि धर्मराजस्य क्षोभमल्पमपि द्रुघन् ।
 लभते परिपन्मध्ये व्यादर्तुमकुतोभयः ॥ १७ ॥
 समाह्वय महात्मानं जितधन्तोऽक्षकोविदाः ।
 अनक्षसं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कुतः ॥ १८ ॥
 यदि कुन्तीसुतं गेहे श्रीढन्तं भ्रातृभिः सह ।
 अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ॥ १९ ॥
 कथं प्रणिपतेऽयमिह कृत्वा पणं परम् ।
 कथं च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः ॥ २० ॥
 निवृत्तवासान्कौन्तेयान्य आहुर्विदिता इति ।
 अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ॥ २१ ॥
 न व्यथस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ।
 ते धनं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ॥ २२ ॥

कर्णं चैव निहत्याजावभिषेक्ष्याम पाण्डवम् ।
 नाथर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून्हत्याऽऽततायिनः ।
 अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ॥ २३ ॥

द्रुपद- एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ।
 (अ.४) न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥ २४ ॥
 अनुवर्त्स्यति तं चापि घृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
 भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौर्याद्राधेयसौवलौ ॥ २५ ॥
 बलदेवस्य वान्यं तु मम घाने न युज्यते ।
 न तु वाच्यो मृदुबचो धार्तराष्ट्रः कथञ्चन ॥ २६ ॥
 न हि मार्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ।
 गर्दमे मार्दवं कुर्याद्रोषु तीक्ष्णं समाचरेत् ॥ २७ ॥
 मृदु दुर्योधने वान्यं यो म्रूयात्पापचेतसि ।
 मृदुं वै मन्यते पापो भाषमाणमशक्तिकम् ॥ २८ ॥
 जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्दवे सति ।
 एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह ॥ २९ ॥
 प्रस्थापयाम मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ।
 स च दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ॥ ३० ॥
 पूर्वोभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदनम् ।
 तत्परार्थं नरेन्द्राणां पूर्वमेष प्रचोदने ॥ ३१ ॥
 महद्भि कार्यं धोदव्यमिति मे घर्तते मतिः ।
 अयं च ब्राह्मणो विद्वान्मम राजन्युरोहितः ।
 प्रेष्यतां घृतराष्ट्राय वाक्यमस्मै प्रदीयताम् ॥ ३२ ॥
 धासु- उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरन्धरे ।
 (अ.५) अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्यामितौजसः ॥ ३३ ॥
 एतच्च पूर्वं कार्यं नः सुनीतमयिकादक्षताम् ।
 किं नु सम्बन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुराण्डुषु ॥ ३४ ॥

ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे तथा भवान् ।
 कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान्प्रति ॥ ३५ ॥
 भवान्वृद्धतमो राक्षस वयसा च श्रुतेन च ।
 भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं बहु मन्यते ॥ ३६ ॥
 स भवान्प्रेषयत्वद्य पाण्डवार्थं क्रूरं वचः ।
 सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान् ॥ ३७ ॥
 अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद्धृतराष्ट्रजः ।
 अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान्समाब्रूये ॥ ३८ ॥
 ततः सत्कृत्य घाण्ण्यं विराटः पृथिवीपतिः ।
 गृहात्प्रस्थापयामास सगणं सहस्रान्वचम् ॥ ३९ ॥
 द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 चक्रुः साङ्गमिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः ॥ ४० ॥
 ततः प्रशययौवृद्धं पाञ्चाल्यः स्वपुरोहितम् ।
 कुरभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते स्थितः ॥ ४१ ॥
 भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
 बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेष्वपि द्विजातयः ॥ ४२ ॥
 द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वेद्येषु कृतबुद्धयः ।
 कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ॥ ४३ ॥
 स भवान्वृत्तबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः ।
 कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ॥ ४४ ॥
 विदितं चापि ते सर्वं यथावृत्तं स कौरवः ।
 पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४५ ॥
 ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 न कस्याञ्चिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम् ॥ ४६ ॥
 न च तेभ्यो मयं तेऽस्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदवित् ।
 दूतकर्मणि युक्तश्च स्थविरश्च विशेषतः ॥ ४७ ॥

द्रुपद-
 (अ. ९)

स भवान्पुण्ययोगेन मुहूर्तेन जयेन च ।
 कौरवेयान्प्रयात्वाशु कौन्तेयस्यार्थसिद्धये ॥ ४८ ॥
 तथाऽनुशिष्टः प्रययौ द्रुपदेन महात्मना ।
 पुरोधो वृत्तसम्पन्नो नगरं नागसाह्वयम् ॥ ४९ ॥

श्रीकृष्णस्य अर्जुनसारथ्यस्वीकारः

- (अ.५) पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागसाह्वयम् ।
 वृत्तान्प्रस्थापयामासुः पार्थिवेभ्यस्ततस्ततः ॥ ५० ॥
 गते द्वारवतीं कृष्णे वलदेवे च माधवे ।
 सर्वमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितम् ॥ ५१ ॥
 धृतराष्ट्रात्मजो राजा गूढैः प्रणिहितैश्चरैः ।
 स श्रुत्वा माधवं दान्तं द्वारकामभ्ययत्पुरीम् ॥ ५२ ॥
 तमेव दिघसं चापि कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः ॥ ५३ ॥
 भानर्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनञ्जयः ।
 ततः क्षयाने गोविन्दे प्रविवेश सुयोधनः ॥ ५४ ॥
 उच्छीर्षितश्च कृष्णस्य निपसाद् वरासने ।
 ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः ॥ ५५ ॥
 पश्चाच्चैव स कृष्णस्य प्रहोऽतिघृताङ्गलिः ।
 प्रतिबुद्धः स बाष्पेभ्यो ददर्शाग्रे किरीटिनम् ॥ ५६ ॥
 स तपोः स्वागतं कृत्वा यथावत्प्रतिपूज्य तौ ।
 तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः ॥ ५७ ॥
 ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ।
 विप्रहेऽस्मिन्भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हति ॥ ५८ ॥
 समं हि भवतः सख्यं मम चैवाऽर्जुनेऽपि च ।
 तथा सम्यन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव ।
 अहं चामिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन ॥ ५९ ॥

शल्यगमनम्

- (अ.८) शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः ।
 अभ्ययात्पाण्डवान् राजन्सह पुनैर्महारथैः ॥ ७३ ॥
 ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महात्मानं महारथम् ।
 उपायान्तमभिद्रुत्य स्वयमानर्च्य भारत ॥ ७४ ॥
 कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनः सभाः ।
 तत्र मात्यानि मांसानि भक्ष्यं पेयं च सत्कृतम् ॥ ७५ ॥
 स ताः सभाः समासाद्य पूज्यमानो यथामरः ।
 मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरन्दरम् ॥ ७६ ॥
 सम्प्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्तुरपि जीवितम् ।
 गूढो दुर्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलम् ॥ ७७ ॥
 तं दृष्ट्वा मद्राजश्च ज्ञात्वा यत्नं च तस्य तम् ।
 परिष्वज्याऽप्रतीत्यीत इष्टोऽर्थो गृह्यतामिति ॥ ७८ ॥
- दुर्योधन-सत्यवाग्भव कल्याण चरो वै मम दीयताम् ।
 सर्वसेनाप्रणेता वै भवान्भयितुमर्हति ॥ ७९ ॥
 कृतमित्यप्रवीच्छस्य किमन्यत्क्रियतामिति ।
 कृतमित्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ ८० ॥
- शल्य- गच्छ दुर्योधन पुरं स्वकमेव नररथम् ।
 अहं गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिन्दमम् ॥ ८१ ॥
- दुर्योधन-क्षिप्रमागम्यतां राजन्याण्डवं वीक्ष्य पार्थिव ।
 त्वय्यधीनाः स राजेन्द्र वरदानं सरस्व नः ॥ ८२ ॥
 स तथा शल्यमामन्त्र्य पुनरायात्स्वकं पुरम् ।
 शल्यो जगाम कौन्तेयनाय्यातु कर्म तस्य तत् ॥ ८३ ॥
 उपप्लुत्य स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च ।
 पाण्डवानथ तान्तर्गाह्यत्यस्तत्र ददर्श ह ॥ ८४ ॥

आसने चोपविष्टस्तु शल्यः पार्थमुवाच ह ।
 अरण्यवासादिष्ट्याऽसि विमुक्तो जयतां वर ॥ ८५ ॥
 अक्षातवासं घोरं च वसता दुष्करं कृतम् ।
 अवाप्स्यसि सुखं राजन्हत्वा शत्रून्परन्तप ॥ ८६ ॥
 ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्योधनसमागमम् ।
 तच्च शुश्रूषितं सर्वं वरदानं च भारत ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर-सुकृतं ते कृतं राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 दुर्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ॥ ८८ ॥
 एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ।
 राजभक्तव्यमपि कर्तुमर्हसि सत्तम ॥ ८९ ॥

(अ. १८) भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ।
 तत्र तेजोयधः कार्यः कर्णस्यार्जुनसंस्तवः ॥ ९० ॥

शल्य- एवमेतत्करिष्यामि यथा मां सम्प्रभापसे ।
 यद्यान्यदपि शक्यामि तत्करिष्याम्यहं तव ॥ ९१ ॥
 ततस्त्वामन्वय कौन्तेयाञ्छल्यो मद्राधिपस्तदा ।
 जगाम सवलः श्रीमान्दुर्योधनमरिन्दम ॥ ९२ ॥

हस्तिनापुरमागतस्य द्रुपदपुरोहितस्य वाक्यम्

(अ. १९) य. स पाञ्चालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति ॥ ९३ ॥

(अ. २०) स च कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः ।
 सर्वं कौशल्यमुक्त्वाऽदौ पृष्ट्वा चैवमनामयम् ॥ ९४ ॥
 सर्वसेनाप्रणेतृणां मध्ये वान्यमुवाच ह ।
 सर्वैर्मयद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ॥ ९५ ॥
 वान्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ।
 घृतपाशश्च पाण्डुश्च सुताचेरुस्य विद्युतौ ॥ ९६ ॥

तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ।
 धृतराष्ट्रस्य ये पुत्राः प्राप्तं तैः पैतृकं वसु ॥ ९७ ॥
 पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ।
 प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरेकशः ॥ ९८ ॥
 शेषवन्तो न शकिता नेतुं वै यमसादनम् ।
 ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत्सर्वं पूर्वकिस्त्रिवम् ॥ ९९ ॥
 सामैव कुरुभिः सार्धमिच्छन्ति कुरुपुङ्गवाः ।
 न हि ते विप्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह ॥ १०० ॥
 अविनारोह लोकास्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकम् ।
 यश्चापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विप्रहं प्रति ॥ १०१ ॥
 स च हेतुर्न मन्तव्यो बलीयांसस्तथा हि ते ।
 ते भवन्तो यथाधर्मं यथासमयमेव च ।
 प्रयच्छन्तु प्रदानव्यं मा घः कालोऽत्यगादयम् ॥ १०२ ॥
 (अ. ११) तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युतिः ।
 सम्पूज्येन यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १०३ ॥
 दिष्ट्या कुशलिनः सर्वे सह दामोदरेण ते ।
 दिष्ट्या न युद्धमनसः पाण्डवाः सह बान्धवैः ॥ १०४ ॥
 असंशयं क्लेशितास्ते घने खेह च पाण्डवाः ।
 प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वे पितुर्धनमसंशयम् ॥ १०५ ॥
 भीष्मे ह्रियति तद्वाक्यं पृष्टमाक्षिप्य मन्युना ।
 दुर्योधनं समालोभ्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ १०६ ॥
 यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ।
 यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु घनमाश्रिताः ॥ १०७ ॥
 अथ ते धर्ममुत्पूज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः ।
 आसाद्येमान्कुक्षेत्रेष्टान्स्मरिष्यन्ति घ्नो मम ॥ १०८ ॥

भीष्म- किं नु राघेय वाचा ते कर्म तत्स्मर्तुमर्हसि ।
 एक एव यदा पार्थः पङ्क्त्याञ्जितवान्युधि ॥ १०९ ॥
 बहुशो जीयमानस्य कर्म द्रष्टुं तदैव ते ।
 न चेदेवं करिष्यामो यद्यं ब्राह्मणोऽब्रवीन् ॥ ११० ॥
 ध्रुवं युधि हतास्नेन भक्षयिष्याम पांसुकान् ।
 धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च ॥ १११ ॥
 अथभर्त्स्य च राघेयमिदं वचनमब्रवीत् ।
 चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि सञ्जयम् ॥ ११२ ॥
 स भवान्प्रतियात्यद्य पाण्डवानेव मा चिरम् ।
 स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् ।
 सभामध्ये समाहूय सञ्जय वान्प्रमथीत् ॥ ११३ ॥

धृतराष्ट्रप्रेषितस्य सञ्जयस्य पाण्डवैः संवादः

धृत-
 (अ. १२)
 प्राप्तानाहुः सञ्जय पाण्डुपुत्रा
 जुषह्वये तान्विजानीहि गत्वा ।
 अजातशत्रुं च सभाजयेथा
 दिष्ट्याऽऽनहा स्थानमुपस्थितस्त्वम् ॥ ११४ ॥
 समानीतान्पाण्डवान्सृज्यांश्च
 जनार्दनं युयुधानं विराटम् ।
 अनामयं मद्रचनेन पृच्छेः
 सर्वास्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च ॥ ११५ ॥
 यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्य-
 स्त्व मन्येथा भारताना हितं च ।
 तद्भाषेथाः सञ्जय राजमध्ये
 न मूर्च्छयेद्यत्र च युद्धहेतुः ॥ ११६ ॥

(अ. २१) राशस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य सञ्जयः ।
 उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः ॥ ११७ ॥
 स तु राजानमासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 अभिवाद्य ततः पूर्वं सूनपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ ११८ ॥

(अ. २४) यन्मां प्रवीक्ष्यत राष्ट्रो निशाया-
 मजातशत्रो वचनं पिता ते ।
 सहामात्यः सहपुत्रश्च राजन्
 समेत्य तां वाचमिमां नियोध ॥ ११९ ॥

युधि- समागताः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
 (अ. २५) जनार्दनो युयुधानो धिराटः ।
 यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं
 गावलाणे ब्रूहि तत्सूतपुत्र ॥ १२० ॥

सञ्जय- शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्द-
 प्रयोजयन्त्यस्मानो रथं मे ।
 सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज-
 स्तदोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥ १२१ ॥
 सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः
 पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः ।
 कस्तत्र कुर्याज्जातु कर्म प्रजानन्
 पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ १२२ ॥
 ते चेत्कुरुननुशिष्याथ पार्या
 निर्णाय सर्वान्द्रिपतो निगृह्य ।
 समं वस्तजीवितं मृत्युना स्या-
 चल्लोक्य घातिवधे न साधु ॥ १२३ ॥
 सोऽहं जये चैव पराजये च
 निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किञ्चिन् ।

कथं हि नीचा इव दौष्कलेया
 निर्घर्मार्यं कर्म कुर्युश्च पार्याः ॥ १२४ ॥
 एतद्राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य
 मतं यद्वः शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ १२५ ॥
 कां नु वाचं सञ्जय मे शृणोषि
 युद्धैषिणीं येन युद्धाद्विभेपि ।
 अयुद्धं वै तात युद्धाद्वरीयः
 कस्तद्गुण्या जातु युद्धपेत सत् ॥ १२६ ॥
 कुतो युद्धं जातु नरोऽवगच्छेत्
 को देयराज्ञो हि वृणीत युद्धम् ।
 सुखैषिणः कर्म कुर्यन्ति पार्या
 धर्मादहीनं यच्च लोकास्य पथ्यम् ॥ १२७ ॥
 आशंसते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
 तस्मिञ्छमः केवलं नोपलभ्यः
 सर्वं स्वकं मन्यते मद्वतेऽर्थम् ॥ १२८ ॥
 जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं
 त्वां पूजयन्सञ्जयाहं क्षमेयम् ।
 यथास्माकं कौरवैर्भूतपूर्वं
 या नो वृत्तिर्घातं राष्ट्रे तदाऽऽसीत् ॥ १२९ ॥
 अद्यापि तत्तत्र तथैव वर्ततां
 शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्य ।
 इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं
 सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्यः ॥ १३० ॥
 धर्मनित्या पाण्डव ते विचेष्टा
 लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्य ।

युधि-
 (अ. ११)

सञ्जय-
 (अ. १७)

महाश्रावं जीवितं चाप्यनित्यं

सम्पश्य त्वं पाण्डव मा व्यनीनशः ॥ १३१ ॥

न चेद्भाग कुर्योऽन्यत्र युद्धात्

प्रयच्छेरंस्तुभ्यमजातशनो ।

भैक्षचर्यामन्धकवृष्णिराज्ये

धेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ १३२ ॥

कामा मनुष्यं प्रसजन्त एते

धर्मस्य ये विघ्नमूल नरेन्द्र ।

पूर्वं नरस्तान्मतिमान्प्रणिघ्नन् ।

लोके प्रशंसा लभतेऽनवद्याम् ॥ १३३ ॥

नियन्धनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ

तामिच्छता थाप्यते धर्म एव ।

धर्मं तु यः प्रवृणीते न युद्धः

कामे गृध्नो ह्रीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ १३४ ॥

नाधर्मो ते धीयते पार्थ बुद्धि-

र्न संरम्भात्कर्म चकर्थ पापम् ।

आत्थ किं तत्कारणं यस्य हेतो-

प्रभाविदुःखं कर्म विकीर्णसीदम् ॥ १३५ ॥

लब्ध्वाऽपीमा पृथिवीं सागरान्ता

जरामृत्युं नैव हि त्वं प्रजहा ।

प्रियाप्रिये सुगदुःखे च राज-

शेव विद्वाश्चैव युद्धं कुरु त्वम् ॥ १३६ ॥

असंशयं सञ्जय सत्यमेत-

द्धर्मो धरः कर्मणा यत्त्वमात्य ।

क्षत्वा तु मा सञ्जय गदयेस्त्वं

यदि धर्मं यद्यधर्मं चरेयम् ॥ १३७ ॥

युधि-

(अ. १६)

यज्ञधर्मो धर्मरूपाणि घत्ते
 धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ।
 विभ्रदधर्मो धर्मरूपं तथा च
 विद्वांसस्तं सम्प्रदयन्ति बुद्ध्या ॥ १३८ ॥
 एवं तथैवापदि लिङ्गमेत-
 द्धर्माधर्मौ नित्यवृत्ती भजेताम् ।
 आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाण-
 मापद्धर्मं सञ्जय तं निरोध ॥ १३९ ॥
 लुप्तायां तु प्रवृत्तौ येन कर्म
 निष्पादयेत्तत्परीप्सेद्विहीनः ।
 प्रवृत्तिस्थश्चापदि वर्तमान
 उभौ गह्वौ भवतः सञ्जयेतौ ॥ १४० ॥
 यदि ह्यहं विसृजन्साम गह्वो
 नियुद्धयमानो यदि जह्यां स्वधर्मम् ।
 महायशाः केशवस्तद्वरीतु
 वासुदेवस्तुभयोरर्थकामः ॥ १४१ ॥
 अग्निनाशं सञ्जय पाण्डवाना-
 मिच्छान्येषां भूतिमहं प्रियं च ।
 तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत
 समारांसे बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ १४२ ॥
 कामो हि मे सञ्जय नित्यमेव
 नान्यद्दृष्ट्या तान्प्रति शाम्यतेति ।
 राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि
 मन्ये चैतत्पाण्डवानां समक्षम् ॥ १४३ ॥
 सुदुष्करस्तत्र शमो हि नून
 प्रदर्शितः सञ्जय पाण्डवेन ।

वासुदेव-
 (अ. १९)

यस्मिन्मृद्धो घृतराष्ट्रः सपुत्रः
 कस्मादेपां कलहो नावमूच्छेत् ॥ १४४ ॥
 न त्वं धर्मं विचरं सञ्जयेह
 मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराच्च ।
 स कस्मात्वं जानतां दानयान्सन्
 व्यायच्छसे सञ्जय कौरवार्थे ॥ १४५ ॥
 सुयोधनो मन्युमयो महाद्रुमः
 स्कंधः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखा ।
 दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे
 मूलं राजा घृतराष्ट्रोऽमनीरी ॥ १४६ ॥
 युधिष्ठितो धर्ममयो महाद्रुमः
 स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखा ।
 माद्रीपुत्रो पुष्पफले समृद्धे
 मूलं त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ १४७ ॥
 वनं राजा घृतराष्ट्रः सपुत्रो
 व्याघ्रास्ते वै सञ्जय पाण्डुपुत्राः ।
 मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं
 मा व्याघ्राऽनीनशन्यतात् ॥ १४८ ॥
 निर्वनो पथ्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम् ।
 तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रं च पालयेत् ॥ १४९ ॥
 लताधर्मा धातपष्टाः शालाः सञ्जय पाण्डवाः ।
 न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाग्रिता ॥ १५० ॥
 स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योनुमरिन्दमाः ।
 पत्न्यं धातपष्टस्य तन्यरोतु नराधिपः ॥ १५१ ॥
 स्थिताः दामे महात्मानः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 योषाः समर्थास्तपि द्वयाचक्षीषा यथातथम् ॥ १५२ ॥

सञ्जय-
(अ. १०)

आमन्त्रये त्वां नरदेवदेव
गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु ।
कश्चिन्न वाचा वृजिनं हि मित्रि
दुच्चारितं मे मनसोऽभिपङ्गात् ॥ १५३ ॥

युधि-

अनुज्ञातः सञ्जय स्वस्ति गच्छ
न नः स्मरस्यप्रियं जातु विद्वन् ।
विद्वन् त्वां ते च धर्मं च सर्वं
शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थम् ॥ १५४ ॥

(अ. ११)

गावहाणे कुरुन्वात्वा धृतराष्ट्रं महाउलम् ।
अभिवाद्योपसङ्गृह्य ततः पृच्छेरनामयम् ॥ १५५ ॥
धृयाश्चैनं त्वमासीनं कुरभिः परिवारितम् ।
तत्रैव राजन्वीर्येण सुखं जीरन्ति पाण्डवाः ॥ १५६ ॥
तत्र प्रसादाद्दालास्ते प्राणा राज्यमरिन्दम् ।
राज्ये तान्स्यापयित्वाऽग्रे नोपेक्षस्व त्रिनश्यतः ॥ १५७ ॥
अथ दुर्योधनं धृया राजपुत्रममर्पणम् ।
यत्नः प्रराजये. सौम्य अजिनैः प्रतिरासितान् ॥ १५८ ॥
तद्दुःखमतिनिक्षाम मायवीप्स कुरुनिति ।
अथोचितं स्वकं भागं लभेमाहि परन्तप ॥ १५९ ॥
शान्तिरेव भवेद्राजन्प्रीतिश्चैव परस्परम् ।
अविस्थलं वृकस्थल माकन्दं वारणावतम् ॥ १६० ॥
अवसानं भवत्वत्र किञ्चिदेकं च पञ्चमम् ।
भ्रातृणां देहि पञ्चानां पञ्च ग्रामान्सुयोधन ॥ १६१ ॥
शान्तिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञ क्षातिभिः सह सञ्जय ।
भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् ॥ १६२ ॥
स्मयमाना. समायान्तु पाञ्चाला. कुरभिः सह ।
अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय सञ्जय ।
धर्मार्थयोरलं चाहं मृद्वे दारुणाय च ॥ १६३ ॥

संज्ञयप्रत्यागमनं विदुरनीतिश्च

(अ. ११) अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ सक्षयस्तदा ।
 शासनं धृतपाण्डुस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ १६४ ॥
 सम्प्राप्य द्वास्तिनपुरं शीघ्रमेव प्रविश्य च ।
 अन्तःपुरं समास्थाय द्वास्थं वचनमब्रवीत् ॥ १६५ ॥
 आचक्ष्य धृतराष्ट्राय द्वास्थं मां समुपागतम् ।
 सकाशात्पाण्डुपुत्राणां सञ्ज्ञं मा चिरं कृथाः ॥ १६६ ॥

ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य
 महद्वेदम प्राज्ञशर्यपंगुतम् ।
 सिंहासनस्थ पार्यियमाससाद
 वैचित्र्योर्षं प्राञ्जलिः सुतपुत्रः ॥ १६७ ॥

सञ्ज्ञय-

सञ्ज्ञयोऽहं भूमिपते नमस्ते
 प्राप्नोऽस्मि गत्वा नरदेय पाण्डवान् ।
 अभिवाच त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी
 युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ॥ १६८ ॥
 सद्दामान्यः कुशली पाण्डुपुत्रो
 युभूषते यद्य तेऽग्रेऽत्मनोऽभूत् ।
 निर्णितधर्मार्थकरो मनस्वी
 यदुभुनो दृष्टिमाच्छीलयाम्हा ॥ १६९ ॥
 अज्ञातशत्रुस्तु विदाय पापं
 जीर्णा न्यनं स्वर्प इवासमर्थाम् ।
 यितेचनेऽद्वार्यवृत्तेन घोरो
 युधिष्ठिरम्यपि पापं विष्टुज्य ॥ १७० ॥
 स त्वां गर्हं भारतानां यितेघा-
 इन्तो नूनं भयिनाऽप्यं प्रज्ञानाम् ।

नो चेद्विदं तव कर्मापराधात्
 कुरुन्दहेत्कृष्णवर्मेव कक्षम् ॥ १७१ ॥
 अनाप्तानां सङ्ग्रहात्त्वं नरेन्द्र
 तथाऽप्तानां निग्रहाच्चेव राजन् ।
 भूमिं स्फीता दुर्बलत्वादनन्ता-
 मशक्तस्त्व रक्षितुं कौरवेय ॥ १७२ ॥
 धृतराष्ट्र- अनुज्ञातोऽस्यावसथं परेहि
 प्रपद्यस्व शयन सूतपुत्र ।
 प्रातः श्रोतारः कुरवः सभाया-
 मजातशत्रोर्वचनं त्वयोक्तम् ॥ १७३ ॥

(अ. ११) द्वास्थ्यं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय मा चिरम् ॥ १७४ ॥
 ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
 अत्रतीव्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयान नराधिपम् ॥ १७५ ॥
 विदुरोऽहं महाप्राज्ञ संग्रामस्तव शासनात् ।
 यदि किञ्चन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि माम् ॥ १७६ ॥
 धृत- सञ्जयो विदुर प्राप्तो गर्हयित्वा च मां गतः ।
 तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत्प्रजागरम् ॥ १७७ ॥
 जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदनुषदयसि ।
 तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ १७८ ॥
 विदुर- अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।
 हृतस्य कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ १७९ ॥
 कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप ।
 कच्चिच्च परवित्तेषु गृह्यन्न परितप्यसे ॥ १८० ॥
 धृत- श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैश्रेयसं वचः ।
 अस्मिन्प्राजर्पिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः ॥ १८१ ॥

विदुर- निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।

अनास्तिकः श्रद्धधान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥ १८२ ॥

क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च द्वीः स्तम्भो मान्यमानिता ।

यमर्थात्रायकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १८३ ॥

यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे ।

कृतमेवाऽस्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १८४ ॥

क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति

विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।

नासम्पृष्टो व्युपयुङ्क्ते परार्थे

तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ १८५ ॥

नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।

आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितयुद्धयः ॥ १८६ ॥

निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्यसति कर्मणः ।

अवन्ध्यकालो घट्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ १८७ ॥

न हृष्यत्यात्मसम्माने नावमानेन तप्यते ।

गाहो हृद् इवाऽक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ १८८ ॥

धुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव धृतानुगा ।

असम्भिन्नार्थमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ १८९ ॥

अश्रुतश्च समुन्नद्धो दग्धिश्च महामनाः ।

अर्याश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ १९० ॥

स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।

मित्र्याचरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ १९१ ॥

अनाहतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।

अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधमः ॥ १९२ ॥

परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।

यश्च मुह्यत्यनीशानः स च मूढतमो नरः ॥ १९३ ॥

अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते ।
 कर्दर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ १९४ ॥
 एकः सम्पन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् ।
 योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ॥ १९५ ॥
 एकं हन्यान्न वा हन्यादिपुर्मुक्तो धनुष्मता ।
 बुद्धिर्युद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ १९६ ॥
 एकं विपरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च बध्यते ।
 सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविप्लवः ॥ १९७ ॥
 एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्यान्न चिन्तयेत् ।
 एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ १९८ ॥
 शान्तिखङ्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ।
 अतृणे पतितो बद्धिः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ १९९ ॥
 एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।
 विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखावहा ॥ २०० ॥
 द्वावग्भसि निषेष्टव्यौ गले बद्ध्वा दृढां शिलाम् ।
 धनयन्तमदातारं दरिद्रं घातपस्थिनम् ॥ २०१ ॥
 द्वाविमौ पुरुषव्यात्र सूर्यमण्डलमेदिनौ ।
 परित्राढ्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ २०२ ॥
 ह्वरणं च परस्थानां परदारमिमर्शनम् ।
 सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ २०३ ॥
 भक्तं च भजमानं च तवास्मीति च वादिनम् ।
 त्रीनेताञ्छरणं प्राप्तान्विषमेऽपि न सन्त्यजेत् ॥ २०४ ॥
 चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन
 वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात् ।
 अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्या-
 न्न दीर्घसूत्रै रभसैश्चारणैश्च ॥ २०५ ॥

पञ्चाग्रयो मनुष्येण परिचर्या- प्रयत्नतः ।
 पिता माताऽग्निरात्मा च गुरुश्च भर्तृर्धम ॥ २०६ ॥
 पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य च्छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् ।
 ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा वृत्तेः पात्रादिवोदकम् ॥ २०७ ॥
 पद्दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
 निद्रा तन्द्रो भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ २०८ ॥
 पण्डितान्पुरुषो जह्याद्भिनां नावमिवार्णवे ।
 अप्रवक्तात्माचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ २०९ ॥
 अरक्षितारं राजानं भार्या चाप्रियवादिनीम् ।
 ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ २१० ॥
 पदेव तु गुणाः पुंसां न हातव्याः कदाचन ।
 सत्यं दानमनालस्यमनसूया धृतिः क्षमा ॥ २११ ॥
 अर्थागमो नित्यमरोगिता च
 प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
 वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
 पद्मजीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ २१२ ॥
 पण्डिते पदसु जीवन्ति सत्तमो नोपलभ्यते ।
 चौराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥ २१३ ॥
 प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ।
 राजा विन्दमानेषु नित्यं भूषेषु पण्डिताः ॥ २१४ ॥
 पण्डितानि विनश्यन्ति मुहूर्तमनवेक्षणात् ।
 गायः सेवा वृषिर्मर्या विद्या वृषलसङ्गतिः ॥ २१५ ॥
 पडेते हावमन्यन्ते नित्यं पूर्वोपकारिणम् ।
 आचार्य निक्षिताः शिष्याः वृत्तदाराश्च मातरम् ॥ २१६ ॥
 नारीं विगतकामास्तु वृत्तार्याश्च प्रयोजयम् ।
 नायं निस्तीर्णवान्ताय मातुराश्च चिकित्सकम् ॥ २१७ ॥

आरोग्यमानृण्यमप्रिवासः

सद्भिर्मनुष्यैः सह सद्ययोगः ।

स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवासः

पङ्जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ २१८ ॥

ईर्षुर्घृणी नसन्तुष्टः मोघनो नित्यशङ्कितः ।

परभाग्योपजीवी च पडेते नित्यदुःखिताः ॥ २१९ ॥

(अ. १४) शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।

अपृष्टस्तस्य तद्द्रव्याद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ २२० ॥

न राज्यं प्राप्तमित्येष घर्तितत्र्यमसाम्प्रतम् ।

ध्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिद्योत्तमम् ॥ २२१ ॥

भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो यडिशमायसम् ।

लोभाभिपाती असते नानुन्ध्यमप्रेक्षते ॥ २२२ ॥

यच्छक्यं असितुं अस्यं अस्तं परिणमेच्च यत् ।

हितं च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ २२३ ॥

यनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः ।

स नाप्नोति रसं तेभ्यो वीजे चास्य विनश्यति ॥ २२४ ॥

यस्तु पन्थमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।

फलाद्रसं स लभते धीजाच्चैव फलं पुनः ॥ २२५ ॥

पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ २२६ ॥

अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः ।

सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ २२७ ॥

गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदे. पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।

चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ २२८ ॥

सत्येन रक्ष्यते धर्मो त्रिधा योगेन रक्ष्यते ।

मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं धृतेन रक्ष्यते ॥ २२९ ॥

मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान्नक्षत्यनुक्रमः ।
 अभीक्ष्णदर्शनं गाश्च द्वियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥ २३० ॥
 न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
 अन्तेष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ २३१ ॥
 जिता सभा वस्त्रवता मिष्टाशा गोमता जिता ।
 भध्वा जितो यानवता सर्व शीलवता जितम् ॥ २३२ ॥
 शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
 न तस्य जीवितेनार्यो न धनेन न यन्धुभिः ॥ २३३ ॥
 आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।
 तैलोत्तरं द्रविद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ २३४ ॥
 प्रायेण धीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
 जीर्यन्त्यपि हि काष्ठानि द्रविद्राणां महीपते ॥ २३५ ॥
 अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् ।
 उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयम् ॥ २३६ ॥
 आक्रोशपरिधादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् ।
 यता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ २३७ ॥
 हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्वलम् ।
 शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ २३८ ॥
 रोहते सायकेर्विद्धं घनं पशुना हतम् ।
 वाचा दुरुक्तं वीमत्सं न संरोहति घाम्क्षतम् ॥ २३९ ॥

(अ. १५) यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
 तथा तथाऽस्य सर्वार्थाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ॥ २४० ॥
 धीर्मङ्गलात्मभवति प्रागल्भ्यात्सम्प्रवर्धते ।
 दाक्ष्याच्च कुरुते मूलं संयमात्मतितिष्ठति ॥ २४१ ॥
 इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा घृणा ।
 अलोम इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ २४२ ॥

तत्र पूर्वचतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते ।

उत्तरभ्य चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति ॥ २४३ ॥

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा

न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।

नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति

न तत्सत्यं यच्छलेनाभ्युपेतम् ॥ २४४ ॥

दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।

अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥ २४५ ॥

पूर्वं ययसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।

यावज्जीयेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ २४६ ॥

ऋषीणा च नदीना च कुलानां च महात्मनाम् ।

प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥ २४७ ॥

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतघियश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ २४८ ॥

(अ. ३१) आकुक्ष्यमानो नात्रोदोन्मन्युरेव तितिक्षतः ।

आनोष्ठारं निर्दहति सुहृतं चास्य बिन्दति ॥ २४९ ॥

भाषमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मनः ।

सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः ॥ २५० ॥

नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।

रन्ध्रं परस्य जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥ २५१ ॥

न श्रद्धयाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशङ्कितः ।

निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥ २५२ ॥

वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्विचित्रमेति च याति च ।

अक्षीणो पित्तत क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ २५३ ॥

अक्स्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः ।

शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लव्यं यथा ॥ २५४ ॥

ग्राह्यणेषु च ये शूराः स्त्रीषु क्षातिषु गोषु च ।

वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ २५५ ॥

महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।

प्रसह्य एव बातेन सस्कन्धो मर्दितुं क्षणात् ॥ २५६ ॥

अथ ये सहिता वृक्षाः सङ्घशः सुप्रतिष्ठिताः ।

ते हि शीघ्रतमान्यातान्सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥ २५७ ॥

धृत- शतायुरुकः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ।

(अ.१७) नामोत्पद्य च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ २५८ ॥

विदुर- अतिमानोऽतिबाह्व तथाऽत्यागो नराधिप ।

क्रोधश्चात्मविधित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥ २५९ ॥

एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायुं पि देहिनाम् ।

धृतमेतत्पुण्यकल्पे दृष्टं घेरकरं नृणाम् ॥ २६० ॥

तस्माद्धृतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ।

सन्नियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ।

स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापस्तु न मुह्यति ॥ २६१ ॥

(अ.१८) अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाभ्यसेत् ।

दीर्घो बुद्धिमतो बाहू पाभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ २६२ ॥

(अ.१९) समृद्धा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे ।

धनवृद्धान्पुणैर्हानान्धृतपट्ट विजर्जय ॥ २६३ ॥

अनिर्वेदः श्रियो मूलं लाभस्य च शुभस्य च ।

महान्मवत्यनिर्विण्णः सुखं चानन्त्यमभ्युते ॥ २६४ ॥

दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ।

न श्रीर्नसत्यदान्तेषु ये चोन्साहविरजिताः ॥ २६५ ॥

अत्यार्थमतिदातारमतिशरमतिनतम् ।

प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्मयाश्रोपसर्पति ॥ २६६ ॥

न तत्परस्य सन्दध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
 सङ्ग्रहेणैष धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते ॥ २६७ ॥
 अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेन् ।
 जयेत्कर्द्वयं दानेन जयेत्सत्येन चानृतम् ॥ २६८ ॥
 अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
 चत्वारि सम्प्रवर्जन्ते कीर्तिपयुर्यशो बलम् ॥ २६९ ॥
 न स्वप्नेन जयेद्भिद्रां न कामेन जयेत्स्त्रियः ।
 नेन्धनेन जयेद्दग्धिं न पानेन सुरां जयेत् ॥ २७० ॥
 यस्य दानजितं मित्रं शत्रवो युधि निर्जिताः ।
 अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥ २७१ ॥
 यत्पृथिव्यां व्रीहियव हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
 नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ २७२ ॥

(अ. ४०) असूयैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो यथ ।
 अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्याया शत्रवस्त्रयः ॥ २७३ ॥
 आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च ।
 स्तब्धता चाभिमानित्वं तथाऽत्यागित्वमेव च ॥ २७४ ॥
 एते वै सप्त दोषाः स्युः सदा त्रियार्थिना मताः ।
 सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति त्रियार्थिनः सुखम् ॥ २७५ ॥
 सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत्सुखम् ।
 कामक्रोधग्राहवर्ती पञ्चेन्द्रियजला नदीम् ।
 नायं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ २७६ ॥
 प्रसाधृद्धं धर्मवृद्धं स्वगन्धुं
 विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् ।
 कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य
 यः संपृच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित् ॥ २७७ ॥

संजयेन पाण्डवसन्देशकथनं, भीष्मादीनां दुर्योधनायोपदेशः

(अ. ४७) तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते ।

सभामगविचिशुर्दृष्टाः सूतस्योपदिदक्षया ॥ २७८ ॥

आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भास्त ।

द्वाःस्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितम् ॥ २७९ ॥

उपेयाथ स तु क्षिप्रं रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।

प्रविवेश सभां पूर्णौ महीपालैर्महात्मभिः ॥ २८० ॥

सञ्जय- यथाऽहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितो गतः ।

अद्भुवं पाण्डवान्नात्वा तन्निबोधत पार्थिवः ॥ २८१ ॥

धृतराष्ट्र- पृच्छामि त्वां सञ्जय राजमध्ये

(अ. ४८) किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः ।

धनञ्जयस्तात युधां प्रणेता

दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ २८२ ॥

सञ्जय- दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु

यदब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानः ।

न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रो

निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानाम् ॥ २८३ ॥

मा तत्कार्पाः पाण्डवस्याथंहेतो-

रुपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ।

यदा रथं हेममणिप्रकाशं

श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुमुग्रम् ॥ २८४ ॥

दृष्ट्वा ममाप्यास्थितं केशवेन

तदा तप्स्यत्यहतात्मा स मन्दः ।

यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्वाणसङ्घात्

गाण्डीवमुक्कानापततः शिताग्रान् ॥ २८५ ॥

हयान्गजान्वर्मिणश्चाददानां-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।

वधे धृतो वेगवतः प्रमुञ्च-

आहं प्रजाः किञ्चिदिहावशिष्ये ॥ २८६ ॥

शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येष भावः

स्थिरो मम ब्रूहि गावत्क्षणे तान् ।

ये धैजय्याः समरे सूत लब्ध्वा

देवानपीन्द्रप्रमुखान्समेतान् ॥ २८७ ॥

तैर्मन्यते कलहं सप्रसह्य

स धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ।

धृष्टो भीष्मः शान्तनवः कृपश्च

द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान् ॥ २८८ ॥

एते सर्वे यद्वदन्ते तदस्तु

आयुष्मन्तः कुरवः सन्तु सर्वे ॥ २८९ ॥

(अ. ४९) समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।

दुर्योधनमिदं वान्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ २९० ॥

अर्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरप्युत्ता ।

अयाणामेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुमन्यसे ॥ २९१ ॥

रामेण चैव शप्तस्य कर्णस्य भरतर्षभ ।

दुर्जातेः सूतपुत्रस्य शकुनेः सौबलस्य च ।

तथा क्षुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च ॥ २९२ ॥

कर्ण-

नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्य पितामह ।

अहं हि पाण्डवान्सर्वान्हनिष्यामि रणे स्थितान् ॥ २९३ ॥

कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शान्तनवः पुनः ।

धृतराष्ट्रं महाराज सम्भाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ २९४ ॥

यदयं कथ्यते नित्यं हन्ताऽहं पाण्डवानिति ।
 नायं कलाऽपि सम्पूर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ २९५ ॥
 एतमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
 अयामन्यत तान्वीरान्देवपुत्रानरिन्दमान् ॥ २९६ ॥
 गन्धर्वैर्घोषयात्रायां ह्रियते यत्सुतस्तव ।
 क तदा सूतपुत्रोऽभूद्य इदानीं वृषायते ॥ २९७ ॥
 भीष्मस्य तु यवः श्रुत्वा भास्त्राजो महामनाः ।
 घृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ॥ २९८ ॥
 यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत्क्रियतां नृप ।
 यद्वाप्यमर्जुनेनोक्तं सञ्जयेन निवेदितम् ॥ २९९ ॥
 सर्वं तदपि जानामि करिष्यति च पाण्डवः ।
 न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्धरः ॥ ३०० ॥
 धृत- भीमसेनाद्धि मे भूयो भयं सञ्जायते महत् ।
 (अ. ५१) क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिषु महाखरोः ॥ ३०१ ॥
 जागमिं रात्रयः सर्वा दीर्यमुष्णं च निःश्वसन् ।
 भीतो वृकोदरात्तात सिंहात्पशुरिवापरः ॥ ३०२ ॥
 अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।
 अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यग्प्रेक्षी महास्यनः ।
 मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ३०३ ॥
 (अ. ५२) यस्य वै नानृता वाचः कदाचिदनुशुभम् ।
 त्रैलोक्यमपि तस्य स्यादोद्धा यस्य धनञ्जयः ॥ ३०४ ॥
 तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीयचन्वनः ।
 अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तम् ॥ ३०५ ॥
 अस्यतः कर्णिनालीकान्मार्गणान्दृढयच्छिदः ।
 शन्येता न समः ऋद्धिगुधि गाण्डीयचन्वनः ॥ ३०६ ॥

यथा कक्षं महानग्निः प्रदहेत्सर्वतश्चरन् ।

महार्चिरनिलोद्भूतस्तद्वद्भक्ष्यति मामकान् ॥ ३०७ ॥

(अ. ५३) तैर्युद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निरोधत ।

युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥ ३०८ ॥

एषा मे परमा बुद्धिर्यया शाम्यति मे मनः ।

यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शान्त्ये यतामहे ॥ ३०९ ॥

न तु नः क्रिद्यमानानामुपेक्षेत युधिष्ठिरः ।

जुगुप्सति ह्यधर्मेण मामेगोद्दिश्य कारणम् ॥ ३१० ॥

दुर्योधन- न मेतज्य महाराज न शोच्या भवता वयम् ।

(अ. ५५) समर्थाः स्म परान्जेतुं बलिनः समरे त्रिभो ॥ ३११ ॥

अक्षौहिण्यो हि मे राजन्द्रश्रीका च समाहृताः ।

न्यूनाः परेषां ससैव कस्मान्मे स्यात्पराभवः ॥ ३१२ ॥

बलं त्रिगुणतो हीनं योर्ध्वं ग्राह्यं बृहस्पतिः ।

परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजधनीकिनी ॥ ३१३ ॥

गुणहीनं परेषां च बहु पश्यामि भारत ।

गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च निशाम्यते ॥ ३१४ ॥

एतत्सर्वं समाहाय बलाग्र्यं मम भारत ।

न्यूनतां पाण्डवानां च न मोहं गन्तुमर्हसि ॥ ३१५ ॥

धृतर- दुर्योधन निवर्तस्य युद्धाद्भरतसत्तम ।

(अ. ५६) न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्वावस्यमरिन्द्रम् ॥ ३१६ ॥

अलमर्थं पृथिव्यास्ने सहामात्यस्य जीयितुम् ।

प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचिनमरिन्द्रम् ॥ ३१७ ॥

दुर्योधन- अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशान्मनश्च मे ।

एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान्समरे त्रयः ॥ ३१८ ॥

अहं हि पाण्डवान्हन्त्वा प्रशास्ता पृथिवीगताः ।

मां वा हन्त्वा पाण्डुपुत्रा मोक्षारः पृथिवीगताः ॥ ३१९ ॥

त्यक्तं मे जीवितं राज्यं धनं सर्वं च पार्थिव ।

न जानु पाण्डवैः सार्धं घसेयमहमच्युत ॥ ३२० ॥

धृष्टपु- निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं रथद्वयद्विषम् ।

गतिमश्रेयिषं प्रेक्ष्य स्मर्ताऽसि घचनस्य मे ॥ ३२१ ॥

महाधनमिव ज्विह्वं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ।

यत्नं कुरूणां भीमेन तदा स्मर्ताऽसि मे ययः ॥ ३२२ ॥

यतायदुपत्या राजा तु सर्वास्तान्पृथिवीपतीन् ।

अनुमाप्य महाराज पुनः पप्रच्छ सञ्जयम् ॥ ३२३ ॥

(७.११)

तथा तु पृच्छन्तमतीय पार्थ

प्रेक्षिष्यमीयं तमचिन्तयित्वा ।

उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं

प्रहर्षयन्मंसदि कौरवाणाम् ॥ ३२४ ॥

मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं

रामान्त्र्यं प्रत्यमयं पुरस्तात् ।

तदस्ति चास्त्रं मम नापदोऽयं

तस्मात्तममर्थोऽस्मि ममैव भारः ॥ ३२५ ॥

पितामहन्तिष्ठतु ते शमीपे

द्रोणश्च शयं च नरेन्द्रमुत्थाः ।

यथाश्वधानेन शस्त्रेण गन्था

पार्थान्दहनिष्यामि ममैव भारः ॥ ३२६ ॥

एवं श्रुत्वा तनुपायं भीष्मः

वि. वन्यते कालर्षात्तपुः ।

यां नापि दानि. त्रिदत्ताधिपत्ने

दर्शं महात्मा भगवान्महेन्द्रः ॥ ३२७ ॥

मन्मोहनां तां शमरं पिङ्गलां

धन्यदत्तां द्रुपदि बन्धयेत् ।

धाणस्य मौमस्य च कर्णं हन्ता
किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ॥ ३२८ ॥
यस्त्वादृशानां च धरीयसां च
हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥ ३२९ ॥
असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्त-

कर्ण-

स्तथा च भूयांश्च ततो महात्मा ।
अहं यदुक्तः परंपं तु किञ्चित्
पितामहस्तस्य फलं दृणोतु ॥ ३३० ॥
न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु सङ्ख्ये
पितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम् ।
त्वयि प्रशान्ते तु मम प्रभावं
द्रक्ष्यन्ति सर्वे भुवि भूमिपालाः ॥ ३३१ ॥
इत्येवमुक्त्वा स महाघनुष्मान्
हित्वा सभां स्वं भवनं जगाम ।
भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राजन्
मध्ये कुरुणां प्रहसन्नुयाच ॥ ३३२ ॥
यदेव रामे भगवत्यनिन्द्ये
ग्रह मुयाणः कृतवांस्तद्वत् ।
तदेव धर्मञ्च तपश्च नष्टं
वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ ३३३ ॥

दुर्यो- सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।
(अ. १३) कथमेकान्ततस्तेषां पार्यानां मन्यसे जयम् ॥ ३३४ ॥
नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च वालिहके ।
अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारमे ॥ ३३५ ॥

विदुर- शकुनीनामिहार्याय पाशं भूमावयोजयत् ।
(अ. १४) कश्चिच्छकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम ॥ ३३६ ॥

तस्मिंस्तौ शकुनौ वद्धौ युगपत्सहचारिणौ ।
 तावुपादाय ॥ पाशं जग्मतु खचराबुभो ॥ ३३७ ॥
 तौ विहायसमानान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ।
 अन्यधावदनिर्विण्णो येन येन स्म गच्छतः ॥ ३३८ ॥
 तथा तमनुधावन्तं मृगयु शकुनार्थिनम् ।
 आश्रमस्यो मुनि कश्चिद्दर्शाय कृताह्निकः ॥ ३३९ ॥
 तावन्तरिक्षगौ शीघ्रमनुधान्तं महीचरम् ।
 न्योरेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥ ३४० ॥
 विचित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन्प्रतिभाति मे ।
 प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ॥ ३४१ ॥

शाकुनिक-पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम ।

यत्र वै विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः ॥ ३४२ ॥

विदुर- तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसन्धितौ ।

विगृह्य च सुदुर्बुद्धौ पृथिव्या सन्निपेततुः ॥ ३४३ ॥

तौ युध्यमानौ सरब्धौ मृत्युपाशवशानुगौ ।

उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मृगहा तदा ॥ ३४४ ॥

एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मियो गच्छन्ति विग्रहम् ।

तेऽमित्रवशमायान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥ ३४५ ॥

सम्भोजनं सङ्कथनं सम्प्रश्नोऽथ समागमः ।

एतानि ज्ञातिकायाणि न विरोधः कदाचन ॥ ३४६ ॥

धृतर- दुर्योधन विजानीहि यत्त्वा वक्ष्यामि पुत्रकः ।

(४ ६५) उत्पद्य मन्यसे मार्गमनभिज्ञ इवाध्वगः ॥ ३४७ ॥

तिष्ठ तात सता वाप्ये सुहृदामर्थवादिनाम् ।

बृद्धं शान्तनय भीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ॥ ३४८ ॥

यत्तद्विराटनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः ।

उत्सृज्य गा सुसन्त्रस्तं बलं ते समशीर्यतः ॥ ३४९ ॥

अर्जुनस्तत्तथाऽकार्पीतिकि पुनः सर्व एव ते ।
 स भ्रातृनमिजानीहि वृत्त्या तं प्रतिपादय ॥ ३५० ॥
 (अ. १७) दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचो नाभिनन्दति ।
 तूष्णींभूतेषु सर्वेषु समुत्तस्युर्नर्यभाः ॥ ३५१ ॥

श्रीकृष्णपाण्डवमन्त्रणम्

(अ. ७१) सञ्जये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 अभ्यभाषत दाशार्हमृषमं सर्वसात्वताम् ॥ ३५२ ॥
 श्रुतं ते धार्तराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
 एतद्धि सकलं कृष्ण सञ्जयो मां यदब्रवीत् ॥ ३५३ ॥
 अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।
 लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ॥ ३५४ ॥
 सुयोधनमते तिष्ठग्राजाऽस्मासु जनार्दन ।
 मिथ्या चरति लुब्धः सञ्चरन्निह प्रियमात्मनः ॥ ३५५ ॥
 इतो दुःखतरं किं नु यदहं मातरं ततः ।
 संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन ॥ ३५६ ॥
 अधनाद्धि निवर्तन्ते शतयः सुहृदो द्विजाः ।
 अपुष्पादफलाद्दृशाद्यथा कृष्ण पतत्रिणः ॥ ३५७ ॥
 धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ॥ ३५८ ॥
 ते वयं न श्रियं ह्यातुमलं न्यायेन केनचित् ।
 अत्र नो यतमानानां वयश्चेदपि साधु तत् ॥ ३५९ ॥
 तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव ।
 प्रशान्ताः शमभूताश्च श्रियं तामश्नुवीमहि ॥ ३६० ॥
 तत्रैवा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया ।
 यद्वयं कौरवान्दत्त्वा तानि राष्ट्राण्यवाप्नुमः ॥ ३६१ ॥

न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति ।
 हविषाऽग्निर्व्या कृष्ण भूय एवामिबर्धते ॥ ३६२ ॥
 तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम् ।
 कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेम हि माधव ॥ ३६३ ॥
 ईदृशोऽत्यर्थकृच्छ्रोऽस्मिन्कमन्यं मधुसूदन ।
 उपसम्प्रभुमर्हामि त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ ३६४ ॥
 एषमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।
 उभयोरेष धामर्थं यास्यामि कुरसंसदम् ॥ ३६५ ॥

शुधि- न ममैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरुन्प्रति ।
 सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ३६६ ॥

श्रीभग- जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ।
 अथाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ॥ ३६७ ॥
 न जातु गमनं पार्थ भवेत्तत्र निरर्थकम् ।
 अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादन्ततो वाऽप्यथाच्यता ॥ ३६८ ॥

शुधि- यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वति प्राप्नुहि कौरवान् ।
 कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ ३६९ ॥
 अस्मान्वेत्य परान्वेत्य वेत्थार्थान्वेत्य भाषितुम् ।
 यद्यदस्मद्धितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥ ३७० ॥

श्रीभग- सञ्जयस्य श्रुतं वान्श्यं भवतश्च श्रुतं मया ।
 (अ. ७१) सर्वं जानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च य. ॥ ३७१ ॥
 यावच्च माद्रवेनैताव्राजधुपचरिष्यसि ।
 तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिन्दम ॥ ३७२ ॥
 यत्स्यामुपधिना राजन्यूते वञ्चितयास्तदा ।
 न चापत्रपते तेन नृशंसः स्वेन कर्मणः ॥ ३७३ ॥
 तथाशीलसमाचारे राजन्मा प्रणयं कृथाः ।
 यात्या चाहं कुरुन्सर्वान्युपपदर्थमहापयन् ॥ ३७४ ॥

यतिष्ये प्रशमं कर्तुं लंक्षयिष्ये च चेष्टितम् ।
 कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकाम् ॥ ३७५ ॥
 निशम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ।
 सर्वथा युद्धमेवाहमार्शसामि परैः सह ।
 निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ ३७६ ॥

भीम- यथा यथैव शान्तिः स्यात्कुरूणां मधुसूदन ।
 (अ. ७४) तथा तथैव भापेथा मा स्म युद्धेन भीषयेः ॥ ३७७ ॥
 अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमद्यश्चराः ।
 नीचैर्भूत्वाऽनुयास्यामो मा स्म नो भरताऽनशन् ॥ ३७८ ॥

श्रीभग- त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।
 (अ. ७५) यथाभिनिन्दिनः दूरान्धारतराष्ट्रान्मिमादेषुः ॥ ३७९ ॥
 तस्य ते प्रशमे बुद्धिर्धियतेऽद्य परन्तप ।
 इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्पणम् ॥ ३८० ॥
 यदीदृशं प्रभापेथा भीमसेनासमं धृवः ।
 स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत ॥ ३८१ ॥
 उत्तिष्ठस्य विषादं मा कृथा वीर स्थिरो भव ।
 न चैतदनुरूपं ते यत्ते ग्लानिरिन्दम ।
 यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्नुते ॥ ३८२ ॥

भीम- अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसेऽच्युत ।
 तस्मादनभिरूपाभिर्वाग्मिर्मां त्वं समर्हसि ।
 (अ. ७६) न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ॥ ३८३ ॥
 न मे सीदन्ति मज्जानो न ममोद्वेपते मनः ।
 सर्वलोकादभिनुद्धाद्य भयं विद्यते मम ॥ ३८४ ॥
 किं तु सौहृदमेवैतत्कृपया मधुसूदन ।
 सर्वास्तितिक्षे सङ्कश्लेशान्मा स्म नो भरता नशन् ॥ ३८५ ॥

धीभग- भागं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ।

(अ. ७७) न चाक्षेपाच्च पाण्डित्याच्च क्रोधाच्च विवक्षया ॥ ३८६ ॥

अस्मिन्युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः ।

तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव ।

गदतः क्लीवया याचा तेजस्ते समदीदिपम् ॥ ३८७ ॥

अर्जुन- उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ।

(अ. ७८) तव वाक्यं तु मे श्रुत्या प्रतिभाति परन्तप ॥ ३८८ ॥

नैव प्रशममन त्व मन्यसे सुकरं प्रभो ।

स तथा कृष्ण घर्तस्व यथा शर्म भवेत्परैः ॥ ३८९ ॥

अथवा मन्यसे ज्यापान्वधस्तेषामनन्तरम् ।

तदेव नियतामाशु न विचार्यमतस्त्वया ॥ ३९० ॥

तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां हितं च यत् ।

तथाऽऽशु कुरु धाण्येय यन्न- कार्यमनन्तरम् ॥ ३९१ ॥

नकुल- उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मयजेन माधव ।

(अ. ८०) यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत्कुर्या- पुरुषोत्तम ॥ ३९२ ॥

तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव ।

प्राप्तकालं मनुष्येण क्षमं कार्यमरिन्दम ॥ ३९३ ॥

अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थ- पुनर्भवति सोऽन्यथा ।

अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ३९४ ॥

अन्यथा युद्धयो ह्यासन्नस्मासु धनवासिषु ।

अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ॥ ३९५ ॥

स भवान्नामनादेव साधयिष्यत्यसंशयम् ।

इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केवलम् ॥ ३९६ ॥

धोता चार्धस्य विदुरस्त्वं च घक्ता जनार्दन ।

वमिशर्थे निवर्तन्त स्थापयेतां न घर्तन्ति ॥ ३९७ ॥

सहदेव-यदेतत्कथितं राक्षस धर्म एव सनातनः ।

(अ.८१) यथा च युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिन्दम ॥ ३९८ ॥

यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह ।

तथापि युद्धं दाशार्हं योजयेथाः सहैव तैः ॥ ३९९ ॥

कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा कृष्ण सभागताम् ।

अथधेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ४०० ॥

सात्यकि-सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महामतिः ।

दुर्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ ४०१ ॥

(अ.८१) राक्षस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।

कृष्णा दाशार्हमासीनमग्रवीच्छोककशिता ॥ ४०२ ॥

अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः ।

सन्धिमिच्छेन्न कर्तव्यं तत्र गत्वा कथञ्चन ॥ ४०३ ॥

साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।

योक्तव्यस्तेषु दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥ ४०४ ॥

क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।

यथाऽवध्ये वध्यमाने भवेद्दोषो जनार्दन ॥ ४०५ ॥

स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ।

यथा त्वां न स्पृशेदेव दोषः कृष्ण तथा कुरु ॥ ४०६ ॥

सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात्समुत्थिता ।

धृष्टशुस्यस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ ४०७ ॥

आजमीढकुलं प्राप्ता स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।

महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसमवर्चसाम् ॥ ४०८ ॥

साऽहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्रिष्टा सभां गता ।

पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ ४०९ ॥

इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम् ।

केशपक्षं वरारोहा गृह्य वामेन पाणिना ॥ ४१० ॥

पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।
 अध्रुपूर्णेक्षणा वृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ४११ ॥
 अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धतः ।
 स्मर्तव्यः सर्वकार्येषु परेषा सन्धिमिच्छता ॥ ४१२ ॥
 दुःशासनभुजं श्यामं सञ्छिन्नं पांसुगुण्डितम् ।
 यद्यहं तु न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ४१३ ॥
 तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ।
 अचिराद्द्रक्ष्यसे कृष्णे रद्वतीर्मस्तस्त्रियः ॥ ४१४ ॥
 धार्तराष्ट्राः कालपका न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
 शेष्यन्ते मिहता भूमौ श्वसृगालादनीहृताः ॥ ४१५ ॥
 चलेद्धि हिमवान्शैलो मेदिनी शतधा फलेत् ।
 द्यौः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४१६ ॥
 सत्यं ने प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निगृह्यताम् ।
 हतामित्रान्त्रिया युक्तानचिराद्द्रक्ष्यसे पत्नीन् ॥ ४१७ ॥

भगवद्धानम्

- (अ. ८१) ततो व्यपेततमसि सूर्ये विमलयद्गते ।
 मैत्रे मुहूर्ते सङ्ग्राते मृद्वर्चिषि दिवाकरे ॥ ४१८ ॥
 कौमुदे मासि रेवत्या शरदन्ते हिमागमे ।
 आररोह रथं शौरिर्विमानमिव कामगम् ।
 ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरपोत्तमः ॥ ४१९ ॥
 (अ. ८४) वृकस्यलं समासाद्य केशवः परवीरहा ।
 प्रकीर्णरश्मिमावादित्ये व्योम्नि वै लोहितायति ॥ ४२० ॥
 अवतीर्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
 रथमोचनमादिश्य सन्ध्यामुपविशेह ॥ ४२१ ॥

सुमृष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणांस्तत्र केशवः ।

भुक्त्वा च सह तैः सर्वैर्यसत्तां श्रपां सुखम् ॥ ४२२ ॥

(अ. ८५) तथा दूतैः समावाय प्रयान्तं मधुसूदनम् ।

धृतराष्ट्रोऽथवाङ्महीप्समर्चयित्वा महाभुजम् ॥ ४२३ ॥

उपायास्यति दाशार्हः पाण्डुवार्यं पराक्रमी ।

स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वया मधुसूदनः ॥ ४२४ ॥

सभाः पथि विधीयन्तां सर्वकामसमन्विताः ।

ततो देशेषु देशेषु रमणीयेषु भागशः ॥ ४२५ ॥

सर्वरत्नसमाकीर्णाः सभाश्चकुरनेकशः ।

गुणवन्त्यश्रपानानि भोज्यानि विविधानि च ॥ ४२६ ॥

माल्यानि च सुगन्धानि तानि राजा ददौ ततः ।

विशेषतश्च घासार्थं समां ग्रामे वृकस्थले ॥ ४२७ ॥

विदधे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमाम् ।

ताः समाः केशवः सर्वा रत्नानि विविधानि च ।

असमीक्ष्यैव दाशार्हं उपायात्कुरुसद्य तत् ॥ ४२८ ॥

धृत- उपप्लव्यादिह क्षत्तरूपायातो जनार्दनः ।

(अ. ८६) वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहप्यति ॥ ४२९ ॥

तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ।

एकवर्णः सुनृत्ताङ्गैर्गाल्हिजातैर्हयोत्तमैः ॥ ४३० ॥

चतुर्युक्तात्रयांस्तस्मै रौन्मान्दास्यामि षोडश ।

दिवा रात्रौ च मात्येषु सुतेजा विमलो मणिः ॥ ४३१ ॥

तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमर्हति हि केशवः ।

यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते ।

ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ ४३२ ॥

विदुर- यत्त्वमिच्छसि कृष्णाय राजश्रुतिवधे बहु ।

(अ. ८७) एतदन्यच्च दाशार्हः पृथिवीमपि चार्हति ॥ ४३३ ॥

ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्धृच ।

मैवं वोचः प्रजापाल नैष धर्मः सनातनः ॥ ४४७ ॥

दूतश्च हि हृषीकेशः सम्यन्धी च प्रियश्च नः ।

अपापः कौरवेयेषु स कथं बन्धमर्हति ॥ ४४८ ॥

भीष्म- परीतस्तव पुत्रोऽयं धृतराष्ट्र सुमन्दधीः ।

वृणोत्यनर्थं नेवार्थं याच्यमानः सुहृज्जनेः ॥ ४४९ ॥

पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ।

नोत्सहेऽनर्थसंयुक्ताः श्रोतुं वाचः कथञ्चन ॥ ४५० ॥

इत्युक्त्वा भरतध्रेष्टो धृष्टः परममन्युमान् ।

उत्थाय तस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ ४५१ ॥

(अ. ८९) मातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययी नगरं प्रति ॥ ४५२ ॥

स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुदर्शनः ।

अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ॥ ४५३ ॥

सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ।

तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः ॥ ४५४ ॥

यथावयः समीपाय राजभिः सह माधवः ।

तत्रासीद्द्विजितं मृष्टं काञ्चनं महदासनम् ॥ ४५५ ॥

शासनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ।

कृतातिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान्परिहसन्कुरुन् ॥ ४५६ ॥

आस्ते साम्बन्धिकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः ।

राजानं समनुज्ञाप्य निरक्रामदरिन्दमः ॥ ४५७ ॥

विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ।

तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ।

क्षत्रुराचष्ट दाशार्हः सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ४५८ ॥

न तु त्व धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियकारणात् ।
 एतद्वित्ससि वृष्णाय सत्येनात्मानमालमे ॥ ४३४ ॥
 मायैषा सत्यमेवेतच्छ्रुतैतद्भूरिदक्षिण ।
 जानामि त्वन्मतं राजन्गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ ४३५ ॥
 पञ्च पञ्चैव लिप्सन्ति ग्रामकान्पाण्डवा नृप ।
 न च दित्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छ्रुत्वा न करिष्यसि ॥ ४३६ ॥
 अर्थेन तु महाघातं वाण्येयं त्वं जिहीर्षसि ।
 अनेन चाप्युपायेन पाण्डवेभ्यो विमेत्स्यसि ॥ ४३७ ॥
 न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
 अन्यो घनज्जयात्कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ४३८ ॥
 शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च ।
 पाण्डवानां च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ ४३९ ॥
 पितासि राजन्पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे ।
 वर्तस्व पितृवत्तेषु वर्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥ ४४० ॥
 दुर्यो- यदाह विदुरः वृष्णे सर्वं तत्सत्यमच्युते ।
 (अ.८८) अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्थान्प्रति जनार्दनः ॥ ४४१ ॥
 यत्तत्सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने ।
 अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देयं कदाचन ॥ ४४२ ॥
 वैशः कालस्तथाऽयुक्तो न हि नार्हति केशवः ।
 मंस्यत्यधोक्षजो राजन्भयादर्चन्ति मामिति ॥ ४४३ ॥
 अधमानश्च यत्र स्यात्क्षत्रियस्य विशाम्पते ।
 न तत्कुर्याद्बुधः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ४४४ ॥
 इदं तु सुमहत्कार्यं शृणु मे यत्समर्थितम् ।
 परायेण पाण्डवानां नियच्छामि जनार्दनम् ॥ ४४५ ॥
 तस्मिन्वदे भविष्यन्ति वृष्णयः पृथिवी तथा ।
 पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहेष्यति ॥ ४४६ ॥

ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।

मैवं वोचः प्रजापाल नैव धर्मः सनातनः ॥ ४४७ ॥

दूतश्च हि हृषीकेशः सम्यन्धी च प्रियश्च नः ।

अपापः कौरवेयेषु स कथं वन्द्यमर्हति ॥ ४४८ ॥

भीष्म- परीतस्तव पुत्रोऽयं धृतराष्ट्र सुमन्दधीः ।

घृणोत्यनर्थं नैवार्थं याच्यमानः सुहृज्जनेः ॥ ४४९ ॥

पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ।

नोत्सहेऽनर्थसंयुक्ताः श्रोतुं वाचः कथञ्चन ॥ ४५० ॥

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान् ।

उत्थाय तस्मात्पातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ ४५१ ॥

(अ. ८९) प्रातस्तथाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ४५२ ॥

स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छुभकृशान् ।

अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ॥ ४५३ ॥

सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ।

तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः ॥ ४५४ ॥

यथावयः समीपाय राजभिः सह माधवः ।

तत्रासीद्भिर्जितं मृष्टं काञ्चनं महदासनम् ॥ ४५५ ॥

शासनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ।

कृतातिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान्परिहसन्कुरुन् ॥ ४५६ ॥

आस्ते साम्यन्धिकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः ।

राजानं समनुज्ञाप्य निरयामदरिन्दमः ॥ ४५७ ॥

विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ।

तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ।

क्षत्तुराचष्ट दाशार्हः सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ४५८ ॥

(अ. ९०) अथोपगम्य चिदुरमपराङ्गे जनार्दनः ।

पितृष्वसारं स पृथामभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ ४५९ ॥

सा दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।

कण्ठे गृहीत्वा प्राक्कोशत्स्मरन्ती तनयान्पृथा ॥ ४६० ॥

सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविन्दमागतम् ।

नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवान्वकीर्तयत् ॥ ४६१ ॥

न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरता ।

तथा शोकाय दहति यथा पुत्रैर्विनाभयः ॥ ४६२ ॥

तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिप्लुताम् ।

पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः पृथाम् ॥ ४६३ ॥

वासुदेव- अभिषादयन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया ।

आत्मानं च कुशलिनं निवेद्यातुस्नामयम् ॥ ४६४ ॥

अरोगान्सर्वसिद्धार्थान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवान् ।

ईश्वरान्सर्वलोकस्य हतामित्रान्धियावृत्तान् ॥ ४६५ ॥

पथमाश्वासिता कुन्ती प्रन्युयाच्च जनार्दनम् ।

पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्याऽबुद्धिजं तमः ॥ ४६६ ॥

कुन्ती- त्वं प्राता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

यथैवात्य तथैवेतत्त्वयि सत्यं भविष्यति ॥ ४६७ ॥

(अ. ९१) पृथामामभ्य गोविन्दः कृत्वा चाभिग्रदक्षिणम् ।

दुर्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ ४६८ ॥

तत्र आम्बूनदमयं पर्यङ्कं सुपरिप्लुतम् ।

विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ॥ ४६९ ॥

ततो दुर्योधनो राजा घाष्णीयं जयतां घरम् ।

न्यमन्त्रयद्भोजनेन नाभ्यनन्दश्च केशवः ४७० ॥

ततो दुर्योधनः कृष्णमग्रवीन्कुरुसंसदि ।

कस्माद्भ्रातृनि पानानि यास्यांसि शयनानि च ॥ ४७१ ॥

त्वदर्थमुपनीतानि नाग्रहीस्त्वं जनार्दन ।

स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महामनाः ॥ ४७२ ॥

कृतार्था भुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव ह ।

कृतार्थं मां सहामात्यं समर्चिष्यसि भारत ॥ ४७३ ॥

नाहं कामाक्ष संरम्भाक्ष द्वेषाक्षार्थकारणात् ।

न हेतुवादाहोभाद्वा धर्मं जह्या कथञ्चन ॥ ४७४ ॥

सम्प्रीतिभोज्यान्यशानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।

न च सम्प्रीयसे राजक्ष चैवापद्रता वयम् ॥ ४७५ ॥

अकस्माद्द्वेष्टि धे राजन्जन्मप्रभृति पाण्डवान् ।

धर्मे स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान्किं वस्तुमर्हति ॥ ४७६ ॥

यस्तान्द्वेष्टि स मा द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ।

पेकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥ ४७७ ॥

सर्वमेतन्न भोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् ।

क्षत्रुरेकस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः ॥ ४७८ ॥

एषमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्योधनममर्पणम् ।

निवेशाय ययौ वेश्म त्रिदुरस्य महात्मनः ॥ ४७९ ॥

ततः क्षत्ताऽन्नपानानि शुचीनि गुणयन्ति च ।

उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ४८० ॥

(४ १२) तं भुक्तवन्तमाश्वस्नं निशायां त्रिदुरोऽब्रवीत् ।

नेदं सम्यग्यवसितं केशवागमनं तव ॥ ४८१ ॥

अर्थधर्मातिगो मन्दः संरम्भी च जनार्दन ।

मानघ्नो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥ ४८२ ॥

धर्मशास्त्रातिगो मूढो दुष्टात्मा प्रग्रहं गतः ।

अनेयः श्रेयसां मन्दो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ४८३ ॥

यत्र सूक्तं दुःसूक्तं च समं स्यान्मधुसूदन ।

च तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो वयिरेष्विय गायनः ॥ ४८४ ॥

सोऽयं बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः ।
 तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं सम्पत्स्यते तव ॥ ४८५ ॥
 तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम् ।
 तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥ ४८६ ॥
 या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव ।
 प्रेम्णा च यदुमानाञ्च सौहृदाञ्च प्रवीम्यहम् ॥ ४८७ ॥

श्रीभग- दौरात्म्यं धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणां च वैरताम् ।

(अ. ९३) सर्वमेतदहं जानन्क्षत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४८८ ॥
 पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।
 यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ४८९ ॥
 धर्मकार्यं यत्तच्छक्त्या नो चेत्प्राप्नोति मानवः ।
 प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ४९० ॥
 सोऽहं यतिप्ये प्रशमं क्षत्तः कर्तुममायया ।
 कुरूणां सृञ्जयानां च सङ्ग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ४९१ ॥
 ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ।
 सर्वयत्नेन माध्यस्थ्यं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ ४९२ ॥
 न मां द्यूतधर्मिष्ठा मूढा ह्यसुहृदस्तथा ।
 शक्तो नावारयत्कृष्णः संरम्धान्कुरुपाण्डवान् ॥ ४९३ ॥
 मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयम् ।
 न चेदादास्यते वालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ ४९४ ॥

(अ. ९४) तथा कथयतोरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा ।

शिष्या नक्षत्रसम्पन्ना सा व्यतीपाद्य शर्चते ॥ ४९५ ॥
 तत उत्थाय दाशार्हं ऋषभः सर्वसात्वताम् ।
 सर्वमावश्यकं चक्रे प्रातः कार्यं जनार्दनः ॥ ४९६ ॥
 अथ दुर्योधनः कृष्णं शत्रुनिश्चापि सौबलः ।
 सन्ध्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥ ४९७ ॥

आचक्षेतां तु कृष्णस्य धृतपाद्मं समागतम् ।
 कुरुंश्च भीष्मप्रमुखान्राजः सर्वाश्च पार्थिवान् ॥ ४९८ ॥
 त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शनमिवामराः ।
 सावभ्यनन्दक्षोभिन्दः साम्ना परमप्लुना ॥ ४९९ ॥
 ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीभिना ।
 ह्योत्तमयुजा शीघ्रमुपातिष्ठत दासकः ॥ ५०० ॥
 आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दनः ।
 अन्यारुरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित् ॥ ५०१ ॥
 सात्यकिः कृन्धर्मा च वृष्णीनां चापरे रथाः ।
 पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं गजैरभ्यै रथैरपि ॥ ५०२ ॥
 आसाद्य तु सभाद्वारमृषभः सर्वसात्वताम् ।
 अवतीर्य रथाच्छौरिः प्रविशेश समां ततः ॥ ५०३ ॥
 पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महायशाः ।
 धृतपाद्मं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः ॥ ५०४ ॥
 आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ।
 आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ ५०५ ॥
 कृष्णार्थे कल्पितं तत्र धृतपाद्मस्य शासनात् ।
 तत्र केशवमानर्तुः सस्यगम्यागतं सभाम् ।
 राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरुवश्च जनार्दनम् ॥ ५०६ ॥

सन्धिविचारः

(ब. ९५) तेष्वसीनेषु सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।
 धृतपाद्ममिमेक्ष्य समभाषत माधवः ॥ ५०७ ॥
 कुरूणां पाण्डवानां च शमः स्यादिति भारत ।
 अप्रणाशेन वीरणामेतद्याचितुमागतः ॥ ५०८ ॥

इदं ह्यद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव ।
 श्रुतवृत्तोपसम्पन्नं सर्वैः समुद्रितं गुणैः ॥ ५०९ ॥ -
 तस्मिन्नेवंविधे राजकुले महति तिष्ठति ।
 त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसाम्प्रतम् ॥ ५१० ॥
 ते पुत्रास्तत्र कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः ।
 धर्मार्थौ पृष्टतः कृत्वा प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥ ५११ ॥
 अशिष्टा गतमर्यादा लोभेन हृतचेतसः ।
 स्वेषु वन्धुषु मुरयेषु तद्वेत्थ पुर्यर्यभ ॥ ५१२ ॥
 सेयमापन्नमहाघोरा कुरप्त्वेव समुत्थिता ।
 उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ५१३ ॥
 त्वय्यधीनः शमो राजन्मयि चैव विशाम्पते ।
 पुत्रान्स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ ५१४ ॥
 एतैर्हि सहितः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।
 अन्यान्विजेष्यसे शत्रून्तप स्वार्थस्तथाखिलः ॥ ५१५ ॥
 शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य परस्परम् ।
 सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथागृहम् ॥ ५१६ ॥
 आहुस्त्यां पाण्डवा राजश्रमिवाद्य प्रसाद्य च ।
 भवतः शासनाद्दुःखमनुभूतं सहानुगेः ॥ ५१७ ॥
 स्थाता नः समये तस्मिन्पितेति हृतनिश्चयाः ।
 नाहास्म समयं तात तद्य नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ५१८ ॥
 तस्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ ।
 नित्यं सङ्क्लेशिता राजन्स्वराज्यांशं लभेमहि ॥ ५१९ ॥
 ते सत्यमाहुर्धर्म्यं च न्याय्यं च भरतर्षभ ।
 शप्यं किमन्यद्भक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर ॥ ५२० ॥
 पितृयं तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ।
 ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुङ्क्त्व भोगान्परंतप ॥ ५२१ ॥

अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ।
धर्मादर्यात्सुखाच्चैव मा राज्ञीनशः प्रजाः ॥ ५२२ ॥
लोमेऽतिप्रसृतान्पुत्रान्निगृहीष्व विशाम्पते ।
स्थिताः शुधूपितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिन्दमाः ।
यत्ते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परन्तप ॥ ५२३ ॥

(अ. १२४) ततोऽभ्यावृत्य घाष्ण्यो दुर्योधनममर्पणम् ।
अग्रधीन्मधुरां घाचं सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ५२४ ॥
दुर्योधन निबोधेदं मद्वाक्यं कुरुसत्तम ।
सन्धत्स्व पुरपव्याघ्र पाण्डवैर्मरतर्यम् ॥ ५२५ ॥
तद्धितं च प्रियं चैव घृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
धृत्वा यः सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते ॥ ५२६ ॥
विपाकान्ते दहत्येनं क्रिपाकमिव भक्षितम् ।
जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिहृतास्त्वया ॥ ५२७ ॥
न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ।
आत्मानं तक्षति होय वनं यरशुना यथा ॥ ५२८ ॥
यः सम्यग्वर्तमानेषु मिथ्या राजग्न्यवर्तते ।
अयं भीष्मस्तथा द्रोणः कर्णश्चायं तथा कृपः ॥ ५२९ ॥
अशक्ताः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनञ्जयम् ।
मद्द्वितीयं पुनः पार्थ कः प्रार्थयितुमर्हति ॥ ५३० ॥
पश्य पुत्रांस्तथा भ्रातृन्नातीन्सम्यन्धिनस्तथा ।
त्वत्कृते न विनश्येयुरिमे भरतसत्तमाः ॥ ५३१ ॥
अस्तु शेषं कौरवाणां मा पराभूदिदं कुलम् ।
कुलघ्न इति नोच्येथा नष्टकीर्तिर्नराधिप ॥ ५३२ ॥
त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथाः ।
महाराज्येऽपि पितरं घृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ५३३ ॥

मा तात श्रियमायान्तीमवमंस्थाः समुद्यताम् ।
 अर्धं प्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्नुहि ॥ ५३४ ॥
 पाण्डवैः संशमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां वचः ।
 सन्म्रीयमाणो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥ ५३५ ॥

(अ. १२५) ततः शान्तनवो भीष्मो दुर्योधनममर्पणम् ।
 केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ ५३६ ॥
 धर्म्यमर्थ्यं महाबाहुसह त्यां तात केशवः ।
 तदर्थमभिपद्यस्व मा राजप्रीतिशः प्रजाः ॥ ५३७ ॥
 अथ द्रोणोऽब्रवीत्तन दुर्योधनमिदं वचः ।
 अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ यदूचतुः ॥ ५३८ ॥
 ये त्यां प्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् ।
 धैरं परेषां प्रीद्यायां प्रतिमोक्षयन्ति संयुगे ॥ ५३९ ॥
 तस्मिन्वाप्यान्तरे धान्यं क्षत्तापि विदुतोऽब्रवीत् ।
 दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ ॥ ५४० ॥
 इमौ तु वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ।
 यावनाथौ चरिष्येते त्वया नाथेन दुर्हृदा ॥ ५४१ ॥
 हतमित्रौ हतामात्यौ लूनयश्चाविवण्डजौ ।
 अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ५४२ ॥
 दुर्योधन निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना ।
 अनेन हि सहायेन कृष्णेनाक्रिष्टकर्मणा ॥ ५४३ ॥
 शृणुन्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ।
 सुसंहतः केशवेन तात गच्छ युधिष्ठिरम् ॥ ५४४ ॥
 चर स्वस्त्ययनं कृन्मनं भरतानामनामयम् ।
 यासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व संशमम् ॥ ५४५ ॥
 कालप्राप्तमिदं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः ।
 शमं चेद्याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवम् ।
 त्वदर्थमभिजल्पन्तं न तवास्त्यपरावचः ॥ ५४६ ॥

(अ. १२७) श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यमप्रियं कुरुससदि ।

प्रत्युवाच महाबाहुं वासुदेवं यशस्विनम् ॥ ५४७ ॥

भवान्क्षत्ता च राजा वाऽप्याचार्यो वा पितामहः ।

मामेव परिगर्हन्ते नान्यं कञ्चन पार्यिवम् ॥ ५४८ ॥

न चाह कञ्चिदत्यर्थमपराधमरिन्दम ।

विचिन्तयन्प्रपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केशव ॥ ५४९ ॥

प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन ।

जिता शत्रुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम् ॥ ५५० ॥

किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन्वा पुनरागति ।

धार्तराष्ट्राजिघांसन्ति पाण्डवाः सृज्येः सह ॥ ५५१ ॥

न चापि घयमुध्रेण कर्मणा वचनेन वा ।

प्रभ्रष्टाः प्रणमामेह मयादपि शतकृतम् ॥ ५५२ ॥

मुख्यश्चैष नो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन ।

यच्छयीमहि सङ्ग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ ५५३ ॥

उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरवम् ।

अप्यपरिणि भज्येत न नमेदिह कर्हिचित् ॥ ५५४ ॥

इति मातङ्गनयनं परीप्सन्ति हितेप्सवः ।

अप्रदेयं पुरा वृत्तं राज्यं परधतो मम ॥ ५५५ ॥

अज्ञानाद्वा भयाद्वाऽपि मयि बाले जनार्दन ।

न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्वृष्णिनन्दन ॥ ५५६ ॥

ध्रियमाणे महाबाहौ मयि सम्प्रति केशव ।

यावद्धि तीक्ष्णया सूच्या विध्येदध्रेण केशव ।

तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ ५५७ ॥

(अ. १२८) ततः प्रशम्य दाशार्हं श्रोत्रपर्षाकुलेक्षणः ।

दुर्योधनमिदं वाक्यमुवाच कुरुससदि ॥ ५५८ ॥

लप्स्यसे वीरदायनं काममेतद्वाप्स्यसि ।
 स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता महान् ॥ ५५९ ॥
 यच्चैवं मन्यसे मूढ न मे कश्चिद्व्यतिक्रमः ।
 पाण्डवेष्विति तत्सर्वं निबोधत नराधिपाः ॥ ५६० ॥
 ध्रिया सन्तप्यमानेन पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 त्वया दुर्मन्त्रितं धूतं सौवलेन च भारत ॥ ५६१ ॥
 कश्चान्यो भ्रातृभार्यां वे विप्रकर्तुं तथाऽर्हति ।
 आनीय च सभां व्यस्तं यथोक्ता द्रौपदी त्वया ॥ ५६२ ॥
 सह मात्रा प्रदग्धुं तान्यालोकान्वारणावते ।
 कास्थितः परमं यत्नं न समृद्धं च तत्तव ॥ ५६३ ॥
 विप्रेण सर्ववन्धैश्च यतिताः पाण्डवास्त्वया ।
 सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धं च तत्तव ॥ ५६४ ॥
 पर्ययुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तिः सदा भवान् ।
 कथं ते नापराधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥ ५६५ ॥
 यच्चैभ्यो याचमानेभ्यः पित्र्यमंशं न दित्ससि ।
 तच्च पाप प्रदाताऽसि भ्रष्टैश्वर्यो निपातितः ॥ ५६६ ॥
 मातापितृभ्यां भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
 शाम्येति मुहुरक्तोऽसि न च शाम्यसि पार्थिव ॥ ५६७ ॥
 एवं हृत्यसि दाशार्हं दुर्योधनममर्यणम् ।
 दुःशासन इदं धाम्न्यमप्रवीत्कुरसंसदि ॥ ५६८ ॥
 न चेत्सन्धास्यसे राजन्स्त्रेन कामेन पाण्डवैः ।
 यद्वा किल त्वां दास्यन्ति कुन्तीपुत्राय कौरवाः ॥ ५६९ ॥
 भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
 रुद्धः प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ ५७० ॥
 अशिष्टवदमर्यादो मानी मान्यावमानिता ।
 तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनुजर्षमम् ॥ ५७१ ॥

अनुजग्मुः सहामात्या राजानश्चापि सर्वशः ।
 सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रातृभिः सह ॥ ५७२ ॥
 दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।
 कालपक्रमिदं मन्ये सर्वं ध्वजं जनार्दन ॥ ५७३ ॥
 सर्वं ह्यनुसृता मोहात्पार्थिवाः सह मन्त्रिभिः ।
 भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः ॥ ५७४ ॥
 भीष्मद्रोणमुरान्सर्वानभ्यभाषत वीर्यवान् ।
 कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थं सर्वयादवाः ॥ ५७५ ॥
 संभूय सुसमेधन्ते भारतान्वरुवृष्णयः ।
 व्यूढे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यतेष्वायुधेषु च ॥ ५७६ ॥
 अस्मिन्युद्धे सुसद्वृद्धा हनिष्यन्ति परस्परम् ॥ ५७७ ॥
 इति मत्वाऽब्रवीद्धर्म परमेष्ठी प्रजापतिः ।
 घरणाय प्रयच्छैतान्वद्ध्वा दैतेयदानवान् ॥ ५७८ ॥
 एवमुक्तस्ततो धर्मो नियोगात्परमेष्ठिनः ।
 घरणाय ददौ सर्वान्वद्ध्वा दैतेयदानवान् ॥ ५७९ ॥
 तथा दुर्योधनं कर्णं शकुनिं चापि सौवलम् ।
 वद्ध्वा दुःशासनं चापि पाण्डवेभ्यः प्रयच्छथ ॥ ५८० ॥
 राजन्दुर्योधनं वद्ध्वा ततः संशाम्य पाण्डवैः ।
 त्वन्वृते न विनश्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ५८१ ॥

(अ. ११९) कृष्णस्य तु वचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ ५८२ ॥
 गच्छ तात महाप्राज्ञं गान्धारीं दीर्घदर्शिनीम् ।
 आनयेह तया सार्धमनुनेष्यामि दुर्मतिम् ॥ ५८३ ॥
 राक्षस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीम् ।
 आनयामास गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ५८४ ॥

शासनाद्धृतयष्टस्य दुर्योधनममर्पणम् ।
 मातुश्च वचनात्क्षत्ता सभां प्रावेशयत्पुनः ॥ ५८५ ॥
 तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितम् ।
 विगर्हमाणा गान्धारी शमार्थं चाकथमब्रवीत् ॥ ५८६ ॥
 दुर्योधन यदाह त्वां पिता भरतसत्तम ।
 भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता सुहृदां कुरु तद्वचः ॥ ५८७ ॥
 न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्येन कामेन शक्यते ।
 भवाप्तुं रक्षितुं वापि भोक्तुं भरतसत्तम ॥ ५८८ ॥
 न ह्यवदयेन्द्रियो राज्यमश्नीयाद्दीर्घमन्तरम् ।
 विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥ ५८९ ॥
 कामकोधौ हि पुष्टमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ।
 तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते महीम् ॥ ५९० ॥
 प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
 प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ॥ ५९१ ॥
 न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम् ।
 न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत् आधियाः ॥ ५९२ ॥
 प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम ।
 पदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्थं प्रदीयताम् ॥ ५९३ ॥
 अमर्षवशमापन्नो मा कुरुंस्तात जीधनः ।
 एषा हि पृथिवी कृत्स्ना मागमत्वनृते वधम् ॥ ५९४ ॥
 यच्च त्वं मन्यसे मूढ भीष्मद्रोणकृपादयः ।
 योत्स्यन्ते सर्वशक्त्येति नैतद्योषपद्यसे ॥ ५९५ ॥
 समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्यान् हि विदितात्मनाम् ।
 पाण्डवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्याधिकस्ततः ॥ ५९६ ॥
 राजपिण्डभयादेते यदि हास्यन्ति जीवितम् ।
 न हि शक्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितुम् ॥ ५९७ ॥

न लोभादर्थसम्पत्तिर्नराणामिह दृश्यते ।
 तदलं तात लोमेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ५९८ ॥
 (ध.१४९) एवमुक्ते तु गान्धार्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । -
 दुर्योधनमुवाचेदं राजमध्ये जनाधिप ॥ ५९९ ॥
 दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।
 तथा तत्कुरु भद्रं ते यद्यस्ति पितृगौरवम् ॥ ६०० ॥
 प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विद्युतः ।
 तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः ॥ ६०१ ॥
 त्रयः प्रजक्षिरे पुत्रा देयरूपा यशस्विनः ।
 देवापिरभवच्छ्रेष्ठो पारुहीकस्तदनन्तरम् ॥ ६०२ ॥
 तृतीयः शान्तनुस्तात धृतिमान्मे पितामहः ।
 देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः ॥ ६०३ ॥
 अथ कालस्य पर्याये धृद्धो नृपतिसत्तमः ।
 सम्भारानभिपेकार्थं कारयामास शास्त्रतः ॥ ६०४ ॥
 तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ।
 सर्वे निधारयामासुर्देवापेरभिपेचनम् ॥ ६०५ ॥
 एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च सोऽभवत् ।
 प्रियः प्रजानामपि संस्त्वग्दोषेण प्रदूषितः ॥ ६०६ ॥
 हीनाङ्गं पृथिवीपालं नाभिनन्दन्ति देवताः ।
 इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्यपेघन्द्भिर्जर्पमा ॥ ६०७ ॥
 तयैवाहं मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ।
 ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्याद्दीनाङ्ग इति भारत ॥ ६०८ ॥
 पाण्डुस्तु राज्यं सम्प्राप्तः कनीयानपि सशृप ।
 विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिन्दम ॥ ६०९ ॥
 मय्यभामिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ।
 अराजपुत्रो ह्यस्वामी परस्वं हर्तुमिच्छसि ॥ ६१० ॥

प्रयच्छ राज्यार्धमपेतमोहः

सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च ।

-ततोऽवशेषं तव जीवितस्य

सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ॥ ६११ ॥

(अ. ११०) ततः सभाया निर्गम्य मन्त्रयामास कौरवः ।

सौवलेन मताक्षेण राज्ञा शकुनिना सह ॥ ६१२ ॥

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवलयस्य च ।

दुःशासनचतुर्थोनामिदमासीद्विचेष्टितम् ॥ ६१३ ॥

पुराऽयमस्मान्गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः ।

वयमेव हृषीकेशं निगृह्णीम यलादिव ॥ ६१४ ॥

धृत्वा गृहीतं वाष्ण्यं पाण्डवा हतचेतसः ।

निरुन्साढा भविष्यन्ति भग्नद्रुमा इषोरगाः ॥ ६१५ ॥

तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ।

इक्षितहः कविः क्षिप्रमन्वदुभ्यत सात्यकिः ॥ ६१६ ॥

अग्रवीत्कृतवर्माणं क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ।

ज्यूदानीकः सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दंशितः ॥ ६१७ ॥

यावदाख्याम्यहं चैतत्कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ।

स भविष्य सभां वीर सिद्धो गिरिगुहामिव ॥ ६१८ ॥

आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने ।

धृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चान्यभाषत ॥ ६१९ ॥

इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यल्पचेतसः ।

पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथा बाला यथा जडाः ॥ ६२० ॥

एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।

क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ॥ ६२१ ॥

ततो दुर्योधनं क्षत्ता पुनः प्रावेशयत्सभाम् ।

अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ६२२ ॥

नृशंस पापभूयिष्ठ क्षुद्रकर्मसहायवान् ।
 त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रवृष्यं दुरासदम् ॥ ६२३ ॥
 पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं क्लिच्छसि ।
 दुराह्नः पाणिना वायुर्दुस्पर्शः पाणिना शशी ॥ ६२४ ॥
 दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुराह्नः केशवो बलात् ।
 इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षत्ताऽपि विदुरोऽग्रवीत् ॥ ६२५ ॥
 दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम साम्प्रतम् ।
 आशीविषमिव कुक्षं तेजोराशिमनिन्दितम् ॥ ६२६ ॥
 प्रधर्षयन्महाबाहुं कृष्णमक्लिप्तकारिणम् ।
 पतङ्गोऽग्निमिवास्त्राय सामात्यो न भविष्यसि ॥ ६२७ ॥

(अ. १११) धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाऽभ्यभाषत ।
 यावद्वलं मे पुत्रेषु पश्यतस्ते जनार्दन ॥ ६२८ ॥
 प्रत्यक्षं ते न ते किञ्चित्परोक्षं शत्रुदर्शन ।
 कुरूणां शममिच्छन्तं यतमानं च केशव ॥ ६२९ ॥
 विदित्वैतामवस्थां मे नाभिःशङ्कितुमर्हसि ।
 ततोऽग्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दनः ॥ ६३० ॥
 द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं बाल्हिकं कृपम् ।
 प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ ६३१ ॥
 यथा चाशिष्टवन्मन्दो रोषादद्य समुत्थितः ।
 यदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ ६३२ ॥
 आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ।
 ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
 कुरूणां पश्यतां द्रुपुं स्वसारं स पितुर्ययौ ॥ ६३३ ॥

विदुलापुत्रानुशासनम्

(अ. १३२) प्रविश्याथ गृहं तस्याश्चरणावभिवाद्य च ।

आचख्यौ तत्समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ ६३४ ॥

वासुदेव- कालपक्रमिदं सर्वं सुयोधनवशानुगम् ।

आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये पाण्डवान्प्रति ॥ ६३५ ॥

किं वाच्याः पाण्डवेयास्ते भवत्या वचनान्मया ।

तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ६३६ ॥

कुन्ती- भूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।

भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुनश्च वृथा कृथाः ॥ ६३७ ॥

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।

अनुधाकृता बुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ६३८ ॥

अङ्गावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयंभुवा ।

याहुर्म्यां क्षत्रियाः सृष्टा बाहुवीर्योपजीविनः ॥ ६३९ ॥

कूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ।

यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राजा सुरक्षिताः ॥ ६४० ॥

चतुर्थे तस्य धर्मस्य राजा बिन्देत भारत ।

दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक्तात्स्न्येन वर्तते ॥ ६४१ ॥

तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ।

कालो वा कारणं राक्षो राजा वा कालकारणम् ॥ ६४२ ॥

इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ।

राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ॥ ६४३ ॥

नैतद्राजर्षिवृत्तं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ।

ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्ष्यं क्षत्रियः परिपालयेत् ॥ ६४४ ॥

वैश्यो घनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेद्य तान् ।

भैक्षं विप्रतिपिब्यं ते कृषिर्नैवोपपद्यते ॥ ६४५ ॥

अत्रियोऽसि अतान्त्राना याहुवीर्योपजीविता ।
 पित्र्यमंशं महाराहो निमग्नं पुनरुद्धर ॥ ६४६ ॥
 सान्ना मेदेन दानेन दण्डेनाय नयेन वा ।
 इतो दुःखतरं किं नु यदहं दीनगन्धरा ॥ ६४७ ॥
 पयपिण्डमुद्गीक्षे ध्वं त्वां सूच्याऽमित्रनन्दन ।
 युद्धयस्व राजधर्मेण मा निमर्जीः पितामहान् ।
 मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम् ॥ ६४८ ॥

(अ. १११) अत्राप्युदाहन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 विदुलायाश्च संघादं पुत्रस्य च परन्तप ॥ ६४९ ॥
 विदुला नाम राजन्या जगर्हे पुत्रमौरसम् ।
 निर्जितं सिन्धुयजेन शयानं दीनचेतसम् ॥ ६५० ॥

विदुला- अनन्दन मया जात द्विपतां हर्षवर्धन ।
 न मया त्वं न पिता च जातः काम्यागतो ह्यसि ॥ ६५१ ॥
 त्वमेवं प्रेतवच्छेपे कस्माद्वज्रहतो यथा ।
 उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा स्वाप्सीः शत्रुनिर्जितः ॥ ६५२ ॥
 माऽस्संगमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वरुमणा ।
 अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि हि ज्वल ॥ ६५३ ॥
 मा तुपाग्निरियानचिर्धूमायस्व जिजीविषुः ।
 मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरम् ॥ ६५४ ॥
 यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महद्भुतम् ।
 यशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ ६५५ ॥
 दाने तर्पसि सत्ये च यस्य नोद्यतितं यशः ।
 विद्यायामर्थलासे वा मातुरुच्चार एव सः ॥ ६५६ ॥
 एतावानेव पुरुषो यदमर्षो यदक्षमी ।
 क्षमावाधिरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ ६५७ ॥

सन्तोषो वै श्रियं हन्ति तथाऽनुकोश एव च ।
 अनुत्थानमये चोमे निरीहो नाञ्जुते महत् ॥ ६५८ ॥
 आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकम् ।
 परं विपद्यते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ ६५९ ॥
 स्वबाहुवलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः ।
 स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥ ६६० ॥

(अ. १३४) इन्द्रो धृत्रद्युधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ।
 माहेन्द्रं च मृहं लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् ॥ ६६१ ॥
 नाम विद्राव्य वै सङ्ख्ये शत्रूनाह्वय दंशितान् ।
 सेनाग्रं चापि विद्राव्य हत्वा वा पुरुषं वरम् ॥ ६६२ ॥
 पदैव लभते वीरः सुयुजेन महद्यशः ।
 तदैव प्रव्यथन्तेऽस्य शत्रवो यिनमन्ति च ॥ ६६३ ॥
 जहि शत्रून्ने राजन्स्यधर्ममनुपालय ।
 पूर्ध्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि ॥ ६६४ ॥
 यो वै कश्चिदिहाजातः क्षत्रियः क्षत्रकर्मवित् ।
 भयाद्दृष्टिसमीक्षो वा न नमेदिह कस्यचित् ॥ ६६५ ॥

(अ. १३५) पुत्र नात्माऽधमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
 अभूत्वा हि भगन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे ॥ ६६६ ॥
 उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु ।
 भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथैः ॥ ६६७ ॥

(अ. १३६) सदश्व इव स क्षितः प्रणुजो वाक्यसायकैः ।
 तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ६६८ ॥

(अ. १३७) एतद्धनञ्जयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ।
 यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ६६९ ॥
 सर्वधर्मविशेषज्ञां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
 धूया माधव कल्याणीं कृष्ण कृष्णां यशस्विनीम् ॥ ६७० ॥

युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि ।
यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्तिथाः ॥ ६७१ ॥
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरताबुधौ ।
विरुमेणार्जितान्मोगान्बृणीतं जीवितादपि ॥ ६७२ ॥
विरुमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ ६७३ ॥
न राज्यहरणं दुःखं द्यूते चापि पराजयः ।
प्रजाजनं सुतानां वा न मे तद्दुःखकारणम् ॥ ६७४ ॥
यत्र सा बृहती श्यामा सभायां रदती तदा ।
अश्रौषीत्पण्या घाचस्तन्मे दुःखतरं महत् ॥ ६७५ ॥
दुःशासनश्च यद्ग्रीमं कटुकान्यभ्यभाषत ।
पश्यतां कुरपीराणां तच्च संस्मारयेः पुनः ॥ ६७६ ॥
पाण्डवान्कुशलं पृच्छेः सपुत्रान्कृष्णया सह ।
मां च कुशलिनीं धूयास्तेषु भूयो जनार्दन ॥ ६७७ ॥
अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुत्रान्मे प्रतिपालय ।
अभिवाद्याऽयं तां कृष्णः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ ६७८ ॥
निश्चराम महागङ्गुः सिंहखेलगतिस्ततः ।
आरोप्याथ रथे कर्णं प्रायात्सात्यकिना सह ।
मन्त्रयामास च तदा कर्णेन सुचिरं सह ॥ ६७९ ॥

कर्णोपनिषद्:

पासु- उपासितास्ते राघेय ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
(भ.१४०) तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानसूयया ॥ ६८० ॥
त्वमेव कर्णं जानासि वेदवादान्सनातनान् ।
। त्वमेव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु परिनिष्ठितः ॥ ६८१ ॥

कानीनश्च सहोदश्च कन्यायां यश्च जायते ।
 वोढारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः ॥ ६८२ ॥
 सोऽसि कर्णं तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः ।
 निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहि राजा भविष्यसि ॥ ६८३ ॥
 पितृपक्षे च ते पार्था मातृपक्षे च कृष्णयः ।
 द्वौ पक्षावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ ॥ ६८४ ॥
 मया सार्धमितो यातमद्य त्वां तात पाण्डवाः ।
 अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ॥ ६८५ ॥
 पादौ तव ग्रहीष्यन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
 द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौभद्रश्चापराजितः ॥ ६८६ ॥
 पष्ठे त्वां च तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति ।
 अहं च त्वाऽभिपेक्षामि राजानं पृथिवीपतिम् ॥ ६८७ ॥
 युधराजोऽस्तु ते राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 स त्वं परिवृतः पार्थैर्नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ६८८ ॥
 प्रशाधि राज्यं कौन्तेय कुन्ती च प्रतिनन्दय ।
 मित्राणि ते ग्रह्यन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा ।
 सौभ्रात्रं चापि तेऽद्यास्तु भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ॥ ६८९ ॥
 कर्ण- असंशयं सौहृदान्मे प्रणयाच्चात्थ केशव ।
 (अ. १४१) सरयेन चैव वाष्णेयं श्रेयस्कामतयैव च ॥ ६९० ॥
 सर्वं चैवाभिजानामि पाण्डो. पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
 निग्रहाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे ॥ ६९१ ॥
 कन्या गर्भं समावत्त मास्करान्मां जनार्दन ।
 आदित्यवचनाच्चैव जातं मां सो व्यसर्जयत् ॥ ६९२ ॥
 सूतो हि मामगिरथो दृष्ट्वैवाभ्यानयद्गृहान् ।
 राधायाश्चैव मां प्रादात्सौहृदान्मधुसूदन ॥ ६९३ ॥

मत्स्नेहाद्येव राधायां सद्यः क्षीरमयातरत् ।
 सा मे मूत्र पुरीषं च प्रतिजग्राह माधव ॥ ६९४ ॥
 तस्याः पिण्डव्यपनयं कुर्यादस्मद्विधं कथम् ।
 धर्मविडर्भशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥ ६९५ ॥
 तथा मामभिजानाति सूतश्चाधिरथ सुतम् ।
 पितरं चाभिजानामि तमहं सौहृदात्सदा ॥ ६९६ ॥
 स हि मे जातकर्मादि कारयामास माधव ।
 शास्त्रदृष्टेन विधिना पुनर्प्रीत्या जनार्दन ॥ ६९७ ॥
 नाम वे वसुपेणेति कारयामास वै द्विजैः ।
 भार्याश्चोद्वा मम प्राप्ते यौवने तत्परिग्रहात् ॥ ६९८ ॥
 तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्दन ।
 तासु मे हृदयं कृष्णं सज्जातं कामग्रन्थनम् ॥ ६९९ ॥
 न पृथिव्या सफलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
 हर्षान्नयाद्वा गोविन्द मिथ्या कर्तुं तदुत्सहे ॥ ७०० ॥
 घृतराष्ट्रकुले कृष्णं दुर्योधनसमाश्रयात् ।
 मया त्रयोदशसमा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥ ७०१ ॥
 मां च कृष्णं समासाद्य कृतः शस्त्रसमुद्यमः ।
 दुर्योधनेन घाण्ण्यं विग्रहश्चापि पाण्डवैः ॥ ७०२ ॥
 घघाद्वन्याद्भयाद्वाऽपि लोभाद्वाऽपि जनार्दन ।
 अनृतं नोत्सहे कर्तुं घातराष्ट्रस्य घीमतः ॥ ७०३ ॥
 असंशयं हितार्थाय धूयास्त्वं मधुसूदन ।
 सर्वं च पाण्डवा कुर्युस्त्वद्वशित्वाथ सशयः ॥ ७०४ ॥
 मन्त्रस्य नियमं कुर्यास्त्वमत्र मधुसूदन ।
 एतदत्र हितं मन्ये सर्वं यादवनन्दन ॥ ७०५ ॥
 यदि जानाति मां राजा घर्मात्मा संयतेन्द्रियः ।
 कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥ ७०६ ॥

प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन ।
 स्फीतिं दुर्योधनायैव सम्यदधामरिन्दम ॥ ७०७ ॥
 यदधुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान् ।
 प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तप्ये ह्यकर्मणा ॥ ७०८ ॥
 समुपानय कौन्तेयं युद्धाय मम केशव ।
 मन्त्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परन्तप ॥ ७०९ ॥

कृष्ण- उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुन्धरा ।

(अ. १४३) यथा हि मे वचः कर्णं नोपैति हृदयं तद्य ॥ ७१० ॥
 सर्वेषां तात भूतानां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
 अनयो नयसङ्काशो हृदयाश्चापसर्पति ॥ ७११ ॥

कर्ण- अपि त्वां कृष्ण पश्याम जीयन्तोऽस्मान्महाराणात् ।
 समुत्तीर्णा महाबाहो धीरक्षत्रविनाशनात् ॥ ७१२ ॥
 अथवा सङ्गमः कृष्ण स्थगं नो भविता ध्रुवम् ।
 तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्वयाऽनघ ॥ ७१३ ॥
 इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडितम् ।
 विसर्जितः केशवेन रथोपस्थाद्वानरत् ॥ ७१४ ॥
 ततः शीघ्रतरं प्रायात्केशवः सहस्रात्यकिः ।
 पुनरुच्चारयन्वाणीं याहि याहीति सारथिम् ॥ ७१५ ॥

(अ. १४४) असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पाण्डवान्वाते ।
 अमिगम्य पृथां क्षत्ता शनैः शोचन्निवाद्यधीत् ॥ ७१६ ॥
 अस्माकं केशवे याते समुद्योक्ष्यन्ति पाण्डवाः ।
 ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः ॥ ७१७ ॥
 चिन्तयन्न लभे निद्रामहस्तु च निशासु च ।
 श्रुत्वा तु कुन्ती तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितम् ॥ ७१८ ॥
 सा निःश्वसन्ती दुःखार्ता मनसा विममर्श ह ।
 नाचार्यः कामघाञ्छिष्यैर्द्रोणो युध्येत जानुचित् ॥ ७१९ ॥

पाण्डवेषु कथं हार्दं कुर्यान्न च पितामहः ।
 अयं त्वेको घृथादृष्टिर्घातैराग्रस्य दुर्मतेः ॥ ७२० ॥
 मोहानुवर्तते सततं पापो द्वेष्टि च पाण्डवान् ।
 महत्यनर्थे निर्वन्धी बलवांश्च विनोपतः ॥ ७२१ ॥
 कर्णः सदा पाण्डवानां तन्मे दहति सग्नति ।
 आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान्प्रति ॥ ७२२ ॥
 प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती यथातथम् ।
 इति कुन्ती विनिश्चित्य कार्यनिश्चयमुत्तमम् ॥ ७२३ ॥
 कार्यार्थमभिनिश्चित्य ययौ भागीरथीं प्रति ।
 आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसङ्गिनः ॥ ७२४ ॥
 प्राङ्मुखस्योर्ध्वबाहोः सा पर्यतिष्ठत पृष्ठतः ।
 जप्यावसानं कार्यार्थं प्रतीक्षन्ती तपस्विनी ॥ ७२५ ॥
 आपृष्टतापाज्जप्या स परिषृत्य यतव्रतः ।
 दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ७२६ ॥
 यथान्यायं महातेजा भानी धर्मभृतां वरः ।
 उत्स्मयन्प्रणतः प्राह कुन्तीं धैर्कर्तनो घृपः ॥ ७२७ ॥
 (अ. १४५) राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्यामभिवादये ।
 प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ७२८ ॥
 कुन्ती- कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ।
 नासि सूतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः ॥ ७२९ ॥
 कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा घृतः ।
 कुन्तिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ॥ ७३० ॥
 प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ।
 अजीजनत्वां मय्येष कर्ण शस्त्रभृतां वरम् ॥ ७३१ ॥
 स त्वं भ्रातृनसम्बुध्य मोहाद्यदुपसेवसे ।
 धार्तराष्ट्राश्च तद्युन्तं त्वयि पुत्र विनोपतः ॥ ७३२ ॥

एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये ।

यत्तुष्यन्त्यस्य पितरो माता चाप्येकदर्शिनी ॥ ७३३ ॥

कर्णार्जुनौ धै भवेतां यथा रामजनार्दनौ ।

असाध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः संहितात्मनोः ॥ ७३४ ॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैर्ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु ।

सूतपुत्रेति मा शब्दः पार्थस्त्वमसि धीर्यवान् ॥ ७३५ ॥

कर्ण- अकरोन्मयि यत्पापं भवती सुमहात्ययम् ।

(अ. १४६) अपाकीर्णोऽस्मि यन्मातस्तद्यशःकीर्तिनाशनम् ॥ ७३६ ॥

अहं चेत्क्षत्रियो जातो न प्रातः क्षत्रसत्क्रियाम् ।

त्वत्कृते किं नु पापीयः शयुः कुर्यान्ममाहितम् ॥ ७३७ ॥

क्रियाकाले त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम ।

हीनसंस्कारसमयमद्य मां समचूचुदः ॥ ७३८ ॥

न वै मम हितं पूर्य मातृवच्चेष्टितं त्वया ।

सा मां सम्योध्यस्यद्य केवलात्महितैपिणी ॥ ७३९ ॥

सर्वकामैः संधिभक्तः पूजितश्च यथासुखम् ।

अहं धै धार्तराष्ट्राणां कुर्यां तद्वफलं कथम् ॥ ७४० ॥

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थे योत्स्यामि ते सुतैः ।

एतं च शक्तिं चास्थाय न वै त्वय्यनृतं वदे ॥ ७४१ ॥

भानृशंस्यमयो वृत्तं रक्षन्सत्पुरुषोचितम् ।

अतोऽर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वचः ॥ ७४२ ॥

न च तेऽयं समारम्भो मयि मोघो भविष्यति ।

वध्यान्विषह्यान्सङ्ग्रामे न हनिष्यामि ते सुतान् ॥ ७४३ ॥

युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ चैवार्जुनादृते ।

न ते जातु न शिष्यन्ति पुत्राः पञ्च यशस्विनि ॥ ७४४ ॥

निरर्जुनाः सकर्णो वा सार्जुना वा हते मयि ।

इति कर्णवचः श्रुत्वा कुन्ती दुःखात्मवेपती ॥ ७४५ ॥

उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्यादकम्पनम् ।
 त्वया चतुर्णां भ्रातॄणामभयं शत्रुकर्शन ॥ ७४६ ॥
 दत्तं तत्प्रतिजानीहि सङ्घप्रतिमोचनम् ।
 अनामयं स्वस्ति चेति पृथाऽथो कर्णमप्रवीत् ।
 तां कर्णोऽथ तथेत्युक्त्वा ततस्तौ जग्मतुः पृथक् ॥ ७४७ ॥

कौरवपाण्डवसेनानिवेगः

(अ. १४७) आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिन्दमः ।
 पाण्डवानां यथावृत्तं केशवः सर्वमुक्तवान् ॥ ७४८ ॥
 मया नागपुरं गत्वा समायां धृतराष्ट्रजः ।
 तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ ७४९ ॥

(अ. १५०) दण्डं चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा ।
 निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः ॥ ७५० ॥
 न ते राज्यं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव ।
 विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ ७५१ ॥

(अ. १५१) युज्यतां घाहिनी साधु वधसाध्या हि मे मताः ।
 पृथमुक्ते तु कृष्णेन सम्प्राह्वयन्नरोत्तमाः ॥ ७५२ ॥
 तेषां प्रहृष्टमनसां नादः समभवन्महान् ।
 योग इत्यथ सैन्यानां त्वरतां सम्प्रधाचताम् ॥ ७५३ ॥
 ततः शब्दः समभवत्समुद्रस्येव पर्जणि ।
 दृष्टानां संप्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत् ॥ ७५४ ॥
 प्रहृष्टा दंदिता योधाः परानीरुविदारणाः ।
 तेषां मध्ये ययौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ७५५ ॥
 शकटापणवेशाश्च यानयुग्मं च सर्वशः ।
 कोशं यन्त्रायुधं चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः ॥ ७५६ ॥

फल्गु यच्च बलं किञ्चिद्यच्चापि कृशदुर्बलम् ।
 तत्सङ्गृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥ ७५७ ॥
 उपप्लव्ये तु पाञ्चाली द्रौपदी सत्यवादिनी ।
 सह स्त्रीभिर्निवृत्ते दासीदाससमावृता ॥ ७५८ ॥
 कृत्वा मूलप्रतीकारं गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
 स्कन्धाधारेण महता प्रययुः पाण्डुनन्दना ॥ ७५९ ॥
 आसाद्य तु कुरुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
 पाण्डवाः समहृदयन्त नर्दन्तो वृषभा इव ॥ ७६० ॥

(अ. १५२) ततो वेशे समे स्निग्धे प्रभूतयवसेन्धने ।

निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः ॥ ७६१ ॥
 विद्राव्य शतशो गुल्मान्धारतपष्टस्य सैनिकान् ।
 पर्यक्रामत्समन्ताच्च पार्थेन सह केशवः ॥ ७६२ ॥
 शिथिरं मापयामास धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्वतीम् ॥ ७६३ ॥
 खानयामास परिखां केशवस्तत्र भारत ।
 गुप्त्यर्थमपि चादिश्य बलं तत्र न्यवेशयत् ॥ ७६४ ॥
 विधिर्यः शिथिरस्यासीत्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 तद्विधानि नरेन्द्राणां कारयामास केशवः ॥ ७६५ ॥
 प्रभूततरकाष्ठानि दुरोधर्पतराणि च ।
 भक्ष्यमोज्यान्नपानानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७६६ ॥
 तत्रासञ्छिन्नानि प्राक्षाः शतशो दत्तवेतनाः ।
 सर्वोपकरणयुक्ता वैद्याः शास्त्रविशारदाः ॥ ७६७ ॥
 ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणां तथैव मधुसर्पिणोः ।
 ससर्जरसपांसूनां राशयः पर्वतोपमाः ॥ ७६८ ॥
 बहूदकं सुयवसं तुपाङ्गारसमन्वितम् ।
 शिथिरे शिथिरे राजा सञ्चकार युधिष्ठिरः ॥ ७६९ ॥

निविष्टान्पाण्डवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भारत ।

अभिससुर्यथादेशं सवलाः सहबाहनाः ॥ ७७० ॥

(अ. १५३) प्रतियाते तु दाशार्हे राजा दुर्योधनस्तदा ।

कर्णं दुःशासनं चैव शमुनिं चाव्रयीदिदम् ॥ ७७१ ॥

महतेनैव कार्येण गतः पार्यान्धोक्षजः ।

स एनान्मन्युनाऽग्निष्टो ध्रुवं धक्ष्यत्यसंशयम् ॥ ७७२ ॥

भविता विग्रहः सोऽयं तुमुलो लोमहर्षणः ।

तस्मात्साङ्ग्रामिकं सर्वं कारयन्मतन्द्रिताः ॥ ७७३ ॥

शिविराणि कुरुक्षेत्रे क्रियन्तां वसुधाधिपाः ।

प्रयाणं घुष्यतामद्य श्वोभूत इति मा चिरम् ॥ ७७४ ॥

(अ. १५५) व्युष्टायां धै रजन्यां हि राजा दुर्योधनस्ततः ।

व्यभजत्तान्यनीकानि दश चैकं च भारत ॥ ७७५ ॥

तत्र दुर्योधनो राजा शूरान्बुद्धिमतो नपन् ।

प्रसमीक्ष्य महाबाहुश्चक्रे सेनापतींस्तदा ॥ ७७६ ॥

रूपं द्रोणं च शल्यं च सैन्धवं च जयद्रथम् ।

सुदक्षिणं च काम्योजं वृत्तवर्माणमेव च ॥ ७७७ ॥

द्रोणपुत्रं च कर्णं च भूरिश्रवसमेव च ।

शकुनिं सौयलं चैव धाव्हीकं च महायलम् ॥ ७७८ ॥

(अ. १५६) ततः शान्तनवं भीष्मं प्राञ्जलिर्धृतराष्ट्रजः ।

सह सर्वैर्महीपालैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७७९ ॥

श्रुते सेनाप्रणेतारं पृतना सुमहत्पि ।

दीर्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटं यथा ॥ ७८० ॥

न हि जातु द्वयोरुद्भिः समा भवति कर्हिचित् ।

शौर्यं च यत्नेनृणां स्पर्धते च परस्परम् ॥ ७८१ ॥

श्रूयते च महाप्राज्ञ द्वैहयानमितौजसः ।

अभ्ययुर्बाह्वणाः सर्वे समुच्छ्रितकुशध्वजाः ॥ ७८२ ॥

तानभ्ययुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह ।
 एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षमाः ॥ ७८३ ॥
 ततो युद्धेष्वमज्यन्त त्रयो वर्णाः पुनः पुनः ।
 क्षत्रियाश्च जयन्त्येव बहुलं चैकतो घलम् ॥ ७८४ ॥
 ततस्ते क्षत्रियानेव पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।
 तेभ्यः शशंसुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह ॥ ७८५ ॥
 ययमेकस्य शृण्वाना महाधुद्धिमतो रणे ।
 भवन्तस्तु पृथक्सर्वे स्वबुद्धियशयतिनः ॥ ७८६ ॥
 ततस्ते ब्राह्मणाश्चक्रुरेकं सेनापतिं द्विजम् ।
 नये सुकुशलं शूरमजयन्क्षत्रियांस्ततः ॥ ७८७ ॥
 एवं ये कुशलं शूरं हितेप्सितमकल्मषम् ।
 सेनापतिं प्रकुर्यन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥ ७८८ ॥
 भवानुशनसा नुस्यो हितैषो च सदा मम ।
 असंहार्यः स्थितो धर्मे न नः सेनापतिर्भव ॥ ७८९ ॥

भीष्म- एषमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवाः ॥ ७९० ॥
 अपि चैव मया श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप ।
 संयोद्धव्यं तयार्थाय यथा मे समयः कृतः ॥ ७९१ ॥
 न त्वेवोत्सादनीया मे पाण्डोः पुत्रा जनाधिप ।
 तस्माद्योधान्हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ॥ ७९२ ॥
 सेनापतिस्त्वहं राजन्समयेनापरेण ते ।
 भविष्यामि यथाकामं तन्मे श्रोतुमिहार्हसि ॥ ७९३ ॥
 कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते ।
 स्पर्धते हि सदाऽत्यर्थं सौतपुत्रो मया रणे ॥ ७९४ ॥

कर्ण- नाहं जीवति गाङ्गेये राजन्योत्स्ये कथञ्चन ।
 हते भीष्मे तु योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना ॥ ७९५ ॥

ततः सेनापतिं कृत्वा भीष्मं परबलार्दनम् ।
 स्कन्धावारेण महता कुरुक्षेत्रं जगाम ह ॥ ७९६ ॥
 परिक्लम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह कौरवः ।
 शिविरं मापयामास समे देशे जनाधिप ॥ ७९७ ॥
 मधुरानूपरे देशे प्रभूतयवसेन्वने ।
 यथैव हास्तिनपुरं तद्वच्छिविरमावभौ ॥ ७९८ ॥

(अ. १५७) ततो वृषदमानाय्य विराटं शिनिपुङ्गवम् ।
 धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं धृष्टकेतुं च पार्थिव ॥ ७९९ ॥
 शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं सहदेवं च मागधम् ।
 पतान्सतं महाभागान्वीरान्युद्धामिकाङ्क्षिणः ॥ ८०० ॥
 सेनाप्रणेत्स्विधिषदभ्यपिञ्चयुधिष्ठिरः ।
 सर्वसेनापतिं चात्र धृष्टद्युम्नं चकार ह ॥ ८०१ ॥
 द्रोणान्तहेतोरुत्पन्नो य इद्धाज्ञातवेदसः ।
 सर्वेषामेव तेषां तु समस्तानां महात्मनाम् ॥ ८०२ ॥
 सेनापतिपतिं चके गुडाकेशं धनञ्जयम् ।
 अर्जुनस्यापि नेता च संयन्ता चैव याजिनाम् ॥ ८०३ ॥
 सङ्कर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ।
 तद्दृष्ट्वोपस्थितं युद्धं समासन्नं महात्ययम् ॥ ८०४ ॥
 प्राविशद्भग्नं राजन्याण्डवानां हलायुधः ।
 तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः ॥ ८०५ ॥
 उदतिष्ठततः पार्यो भीमकर्मा वृकोदरः ।
 गाण्डीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ॥ ८०६ ॥
 पूजयांचक्रिरे ते धै समायान्तं हलायुधम् ।
 ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः ॥ ८०७ ॥
 वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणेयोऽभ्यभाषत ।
 भविताऽयं महारौद्रो दारुणः पुरुषक्षयः ॥ ८०८ ॥

ध्रुवो जय. पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ।
 तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत ॥ ८०९ ॥
 उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविदारदौ ।
 तुल्यस्नेहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे ॥ ८१० ॥
 तस्माद्यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निपेक्षितुम् ।
 न हि शक्यामि कौरव्यान्नश्यमानाननुपेक्षितुम् ॥ ८११ ॥
 पचमुक्त्वा महाबाहुरनुशातश्च पाण्डवे ।
 तीर्थयात्रा ययौ रामो निर्घर्त्य मधुसूदनम् ॥ ८१२ ॥

(अ १५८) पतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः ।
 दाक्षिणात्यपते पुत्रो दिक्षु रुक्मीति विद्युत ॥ ८१३ ॥
 स भोजराज सेन्येन महता परिवारित ।
 अक्षौहिण्या महावीर्य. पाण्डवान्निक्षप्रमागमत् ॥ ८१४ ॥
 उवाच मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्र धनञ्जयम् ।
 सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव ॥ ८१५ ॥
 हनिष्यामि रणे भाग यन्मे दास्यसि पाण्डव ।
 अथवा सर्वं पवैते तिष्ठन्तु वसुधाधिपा ॥ ८१६ ॥
 निहत्य समरे शत्रूस्तव दास्यामि मेदिनीम् ।
 इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च सन्निधौ ॥ ८१७ ॥
 उवाच धीमान्कौन्तेय. प्रहस्य सखिपूर्वकम् ।
 कौरवाणां कुले जात पाण्डो पुत्रो विशेषत ॥ ८१८ ॥
 द्रोण व्यपदिशन्निष्ठ्यो वासुदेवसहायवान ।
 भीतोऽस्मीति कथं वृथा दधानो गाण्डिवं धनु ॥ ८१९ ॥
 नास्मि भीतो महाबाहो सहायार्थश्च नास्ति मे ।
 यथाकामं यथायोगं गच्छ वाऽन्यत्र तिष्ठ वा ॥ ८२० ॥
 विनिवर्त्य ततो रुक्मी सेना सागरसन्निभाम् ।
 दुर्योधनमुपागच्छन्तथैव भरतर्षभ ॥ ८२१ ॥

तथैव चाभिगम्यैनमुवाच वसुधाधिपः ।

प्रत्याख्यातश्च तेनापि स तदा शूरमानिना ॥ ८२२ ॥

द्वावेव तु महाराज तस्माद्युद्धादपेयतुः ।

रौहिणेयश्च वाष्पेयो रुक्मी च वसुधाधिप ॥ ८२३ ॥

(४.१५९) तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ ।

धृतराष्ट्रो महाराज सञ्जयं चान्यमब्रवीत् ॥ ८२४ ॥

एहि सञ्जय सर्व मे आचक्ष्वानवशेषतः ।

सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ८२५ ॥

सञ्जय- प्रभातायां तु शर्यां पुनरेव सुतस्तव ।

(४.१६१) मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहमपृच्छत ॥ ८२६ ॥

पाण्डवैयस्य गाङ्गेय यदेतत्सैन्यमुद्यतम् ।

लोकपालसमैर्गुप्तं धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ८२७ ॥

केन कालेन गाङ्गेय क्षपयेथा महाशुते ।

एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ८२८ ॥

भीष्म- मुञ्चेयं यदि वाऽस्त्राणि महान्ति समरे स्थितः ।

शतसाहस्रघातीनि हन्यां मासेन भारत ॥ ८२९ ॥

सञ्जय- धृत्या भीष्मस्य तद्वाक्यं राजा दुर्योधनस्ततः ।

पर्यपृच्छत राजेन्द्र द्रोणमङ्गिरसां वरम् ॥ ८३० ॥

आचार्य केन कालेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।

निहन्या इति तं द्रोणः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ ८३१ ॥

स्थविरोऽस्मि महाबाहो मन्दप्राणविचेष्टितः ।

शस्त्राग्निना निर्दहेयं पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ८३२ ॥

यथा भीष्मः शान्तनवो मासेनेति मतिर्मम ।

एषा मे परमाशकिरेतन्मे परमं बलम् ॥ ८३३ ॥

द्वाभ्यामेवतु मासाभ्यां कृपः शाश्वतोऽब्रवीत् ।

द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे बलक्षयम् ॥ ८३४ ॥

कर्णस्तु पञ्चरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्रवित् ।
 तच्छ्रुत्वा सूतपुत्रस्य वाक्यं सागरगासुतः ॥ ८३५ ॥
 जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमुवाच ह ।
 न हि यावद्रणे पार्थ बाणशङ्खधनुर्धरम् ॥ ८३६ ॥
 वासुदेवसमायुक्तं रथेनायान्तमाहवे ।
 समागच्छसि राधेय तेनैवमभिमन्यसे ।
 शक्यमेवं च भूयश्च त्वया घक्तुं यथेष्टतः ॥ ८३७ ॥

(अ. १९५) पञ्चयोजनमुत्सृज्य मण्डलं तद्रणाजिरम् ।
 सेनानिवेशास्ते राजन्नाविशङ्कतसङ्घशः ॥ ८३८ ॥
 तत्र ते पृथिवीपाला यथोत्साहं यथाबलम् ।
 विविशुः शिषिराण्यत्र द्रव्यवन्ति सहस्रशः ॥ ८३९ ॥
 तेषां दुर्योधनो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ।
 व्यादिदेश सबाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ ८४० ॥
 सनागाश्वमनुप्याणां ये च शिल्पोपजीविनः ।
 ये चान्येऽनुगतास्तत्र सूतमागधवन्दिनः ॥ ८४१ ॥
 यणिजो गणिकाश्चारा ये चैव प्रेक्षका जनाः ।
 सर्वास्तान्कौरवो राजा विधिवत्प्रत्यवेक्षत ॥ ८४२ ॥

(अ. १९६) तथैव राजा कौन्तयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 धृष्टद्युम्नमुखान्वीरांश्चोदयामास भारत ॥ ८४३ ॥
 तेषां युधिष्ठिरो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ।
 व्यादिदेश सबाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ।
 सगजाश्वमनुप्याणां ये च शिल्पोपजीविनः ॥ ८४४ ॥

उपकथा १ प्रह्लादस्य सत्यनिष्ठा

विदुर- स्वयंवरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामतः ।

(अ. ३५) विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा तत्राजगाम ह ॥ १ ॥

अथाजगाम तं देशं सुधन्या राजसत्तम ।

विरोचनो यत्र प्रिमो केशिन्या सहितः स्थितः ॥ २ ॥

समागतं द्विजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ ।

प्रत्युत्थायासनं तस्मै पाद्यमर्थ्य ददौ पुनः ॥ ३ ॥

सुधन्या- अन्यालमे हिरण्मयं प्राहादे ते वरसनम् ।

एकत्वमुपसम्पन्नो न त्वासेऽहं त्वया सह ॥ ४ ॥

विरोचन- त्वार्हते तु फलकं कूर्चं वाऽप्यथवा वृत्ती ।

सुधन्यश्च त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् ॥ ५ ॥

सुधन्या- पिता हि ते समासीनमुपासीतैव मामधः ।

पालः सुदैधितो गेहे न त्वं किञ्चन बुध्यसे ॥ ६ ॥

विरोचन- हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः ।

सुधन्यन्विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ ७ ॥

सुधन्या- हिरण्यं च गवाश्वं च तत्रेवाऽस्तु विरोचन ।

प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ ८ ॥

विरोचन- आद्यां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

न तु देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥ ९ ॥

सुधन्या- पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

पुत्रस्यापि च हेतोर्हि प्रहादो नानृतं वदेत् ॥ १० ॥

एवं कृतपणौ क्रुद्धौ तत्रामिजग्मतुस्तदा ।

विरोचनसुधन्यानौ प्रहादो यत्र तिष्ठति ॥ ११ ॥

प्रहाद- किं वै सहैवं चरथो न पुरा चरथः सह ।

विरोचनेतत्पृच्छामि किं ते सख्यं सुधन्वना ॥ १२ ॥

विरोचन- न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे ।

प्रहाद तत्त्वं पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदे ॥ १३ ॥

सुधन्या- प्रहाद त्वं तु मे तथ्यं प्रश्नं प्र्यूहि पृच्छतः ।

किं ब्राह्मणाः स्वच्छ्रेयांस उताहोस्विद्विरोचनः ॥ १४ ॥

नगरे प्रतिरुद्धः सन्वह्निद्वारे वृभुक्षितः ।

अमित्रान्भूयसः पश्येद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ १५ ॥

प्रह्लाद- मत्तः श्रेयानङ्गिर वै सुधन्वा त्वद्विरोचन ।

मातास्य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वं तेन वै जितः ।

विरोचन सुधन्वाऽयं प्राणानामीश्वरस्तव ॥ १६ ॥

सुधन्वा- यद्धर्ममृणीयास्त्वं न कामादनृतं वदीः ।

पुनर्ददामि ते पुनं तस्मात्प्रह्लाद दुर्लभम् ॥ १७ ॥ ८६१ ॥

उपकथा २ वैडालग्रतम्

(अ. ११०) यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरा ध्वज इवोच्छ्रितः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तदग्रतम् ॥ १ ॥

अत्र ते घर्तयिष्यामि आल्यानमिदमुत्तमम् ।

मार्जारः किल दुष्टात्मा निश्चेष्टः सर्वकर्मसु ॥ २ ॥

ऊर्ध्वबाहुः स्थितो राजन्गङ्गातीरे कदाचन ।

स वै कृत्या मनःशुद्धिं प्रत्ययार्थं शरीरिणाम् ॥ ३ ॥

करोमि धर्ममित्याह सर्वानेव शरीरिणः ।

तस्य कालेन महता विश्रम्भं जग्मुरण्डजाः ॥ ४ ॥

समेत्य च प्रशंसन्ति मार्जारं तं विशाम्पते ।

पूज्यमानस्तु तैः सर्वैः पक्षिभिः पक्षिभोजनः ॥ ५ ॥

आत्मकार्यं कृतं मेने चर्यायाश्च कृतं फलम् ।

अथ दीर्घस्य कालस्य तं देशं मूपिका ययुः ॥ ६ ॥

दृष्टशुस्तं च ते तत्र धार्मिकं व्रतचारिणम् ।

उपगम्य तु ते सर्वे विडालमिदमब्रुवन् ॥ ७ ॥

भक्तप्रसादादिच्छामश्चर्तुं चैव यथासुखम् ।

भवान्धर्मपरो नित्यं भवान्धर्मं व्यवस्थितः ॥ ८ ॥

स नो रक्ष महामह त्रिदशानिव वज्रभृत् ।
 ष्वमुकस्तु तैः सर्वैर्मूषिकैः स विशास्यते ॥ ९ ॥
 प्रत्युवाच ततः सर्वान्मूषिकान्मूषिकान्तरुत् ।
 द्वयोर्योगं न पश्यामि तपसो रक्षणस्य च ॥ १० ॥
 अथर्ष्यं तु मया कार्यं वचनं भवतां हितम् ।
 तपसाऽस्मि परिश्रान्तो दृढं नियममास्थितः ॥ ११ ॥
 न चापि गमने शक्तिं काञ्चित्पश्यामि चिन्तयन् ।
 सोऽस्मि नेयः सदा ताता नदीकूलमितः परम् ॥ १२ ॥
 तथेति तं प्रतिज्ञाय मूषिका भरतर्षभ ।
 बृद्धबालमथो सर्वे मार्जाराय न्यवेदयन् ॥ १३ ॥
 ततः स पापो दुष्टात्मा मूषिकानथ भक्षयन् ।
 पीवरञ्च सुवर्णञ्च दृढयन्धञ्च जायते ॥ १४ ॥
 तत्र बृद्धतमः कश्चित्कोलिको नाम मूषिकः ।
 अग्रयीद्विचनं राजन्नातिमध्ये यथातथम् ॥ १५ ॥
 न मातुलो धर्मकामश्छद्ममात्रं कृता शिरसा ।
 न मूलफलमक्षस्य विष्टा भवति लोमशा ॥ १६ ॥
 अस्य गात्राणि वर्धन्ते गणश्च परिहीयते ।
 पतच्छ्रुत्वा वचः सर्वे मूषिका विप्रदुद्रुवुः ।
 विडालोऽपि स दुष्टात्मा जगामैव यथागतम् ॥ १७ ॥ ८७८ ॥

आदितः श्लोकाः ॥ ४२९५ ॥

इति श्रीमहाभारतसारे उद्योगपर्व समाप्तम् ।

महाभारतसारशब्दार्थसङ्ग्रहः

अक्षः—पाशः (द्यूतस्य)

अक्षः—चक्रद्वयसन्धानकाष्ठम्

अक्षकुशलः—द्यूतनिपुणः

अक्षरः—द्यूतनिपुणः

अक्षहृदयम्—द्यूतविद्या

अक्षातिवापः—द्यूतकर्ता

●अक्षौहिणी—सैन्यसङ्ख्याविशेषः

अक्षिलः—सर्वः, पूर्णः

अगदः—औषधम्

अगस्त्यः—ऋषेर्नाम

अ(आ)गारम्—गृहम्

अगोपाः—गोपरहिताः

अग्रजः—प्रथमजातः, ज्येष्ठः

अग्र्यः—प्रथमः, श्रेष्ठः

अग्र्यम्—प्रथमजातम्

अघातयिथाः—वध कृतवान्

अङ्गम्—शरीरम्

अङ्गः—देशविशेषः

अचक्षुः—अन्धः

अचरम्—स्यावरम्

अचलः—पर्वतः

अचेता.—मूढः

अच्युतः—कृष्णः, निष्णुः

अजः—वस्तु, ब्रह्मदेवः

अजगर.—महासर्पः

अजसम्—सन्ततम्

अजातशत्रु.—युधिष्ठिरः

अजिनम्—व्याघ्रादिचर्म

अजिस्म—अङ्गनम्

अञ्जनम्—कञ्जलम्

अञ्जसा—वेगेन, तत्त्वतः

अटनम्—हिण्डनम्

अणुः—सूक्ष्मः

अण्डज.—पक्षी

अतिक्रम—उल्लङ्घनम्

अतिक्रान्त—गतः, नष्टः

अतिमानम्—अत्यन्तम्

अतिरक्त.—आसक्तः

अतिरादः—निन्दारचनम्

अतिराद.—वेदप्रामाण्यम्

अतिबलम्—अतिशयम्

अतिशयः—आधिक्यम्

अतिसर्गः—दानम्

अतीयु—अतिक्रान्ताः

* १ रथः १ गज. ३ अश्वाः ५ पदातयः—पतिः, ३ पत्तयः—सेनामुखम्,

३ सेनामुखानि—गुल्मः, ३ गुल्माः—गणः, ३ गणा—वाहिनी, ३ वाहिन्यः—

पृतना, ३ पृतना.—चमूः, ३ चम्बः—अनीकिनी, १० अनीकिन्यः—अक्षौहिणी.

● अक्षौहिणी—२१८७० रथाः, २१८७० गजाः, ६५६१० अश्वाः, १,०९,३५०

पदातयः.

अत्ययः—नाशः
 अत्यागः—अस्ति+आगः
 अयो—अथ, अनन्तरम्
 अदितिः—कश्यपस्त्री, देवमाता
 अदेशः—अयोग्यस्थलम्
 अद्यप्रभृति—अद्यारभ्य
 अधरः—ओष्ठः
 अधिगमनम्—ज्ञानम्
 अधिपः—स्वामी, राजा
 अधिरधः—कर्णस्य पिता
 अधीत्य—अध्ययन कृत्वा
 अधीयताम्—विचार्यताम्
 अध्यर्धज्ञायः—उपरितन शरीरार्धम्
 अध्यर्धं शतम्—सार्धशतम् १५०
 अध्यास्ते—उपविशति
 अध्वगः—पान्थः
 अध्वा—मार्गः, पन्थाः
 अनघः—निष्पापः
 अनङ्गः—मदनः
 अनन्तः—विष्णुः, आकाशः
 अनन्तरम्—शीघ्रम्
 अनयः—अनीतिः, विपत्तिः
 अनलः—अग्निः
 अनययः—निर्दोषः, अनिन्यः
 अनागसम्—अपराधरहितम्
 अनाधृष्यः—जेतुमशक्यः
 अनानम्यम्—नमयितुमशक्यम्
 अनामयः—दुःखरहितः

अनामयम्—आरोग्यम्
 अनायुधः—शस्त्रहीनः
 अनार्यः—नीचः
 अनावृतः—अनिरुद्धः
 अनिलः—वायुः
 अनिलसारथिः—अग्निः
 अनिलोदम्—वायुना आनीतम्
 अनिशम्—सततम्
 अनीकम्—सैन्यम्
 अनीकिनी—सेना
 अनीशः—परतन्त्रः
 अनीहः—निश्चेष्टः
 अनु—पश्चात्
 अनुकीर्णम्—न्यासम्
 अनुकोशः—दया
 अनुचरः—सेवकः
 अनुचितः—अनम्यस्तः, अपरिचितः
 अनुज—कनीयान् भ्राता
 अनुज्ञा—अनुमतिः
 अनुज्ञाय—पृष्ट्वा
 अनुध्यानम्—स्मरणम्
 अनुनयः—सान्त्वनम्, विरक्तिः
 अनुबन्धः—परिणामः, परिवारः
 अनुमतिः—सम्मतिः
 अनुयात्रः—सेवकः
 अनुस्पृ—योग्यः, तुल्यः
 अनुवाकः—वेदपठनम्
 अनुवतः—अनुमूलः

अरुतम्-असत्यम्
 अन्तः-समाप्तिः, नाशः, मध्ये
 अन्तःपुरम्-स्त्रीणां निवासगृहम्
 अन्तरधीयत-अदर्शनं गतः
 अन्तरम्-तात्पर्यम्, भेदः, छिद्रम्
 अन्तरम्-अवधिः
 अन्तरिक्षम्-आकाशः
 अन्तरेण-मध्येतः, बिना
 अन्तरैषणम्-छिद्रान्वेषणम्
 अन्तर्धानम्-गुप्तता
 अन्तिकम्-समीपम्
 अन्यतमः-बहुषु एकः
 अन्योन्यम्-परस्परम्
 अन्वयायः-वंशः
 अन्वशासत्-आशापितवान्
 अभितः-युक्तः
 अभिव्यामि-अनुगमिष्यामि
 अन्वेषणम्-मार्गणम्, गवेषणम्
 अपकर्षः-दूरीकरणम्
 अपचयः-क्षयः, नाशः
 अपचारः-दोषः, दुराचरणम्
 अपञ्चरः-दुःखरहितः
 अपत्यम्-सन्ततिः
 अपत्रपा-लज्जा
 अपदेशः-मिथम्, निमित्तम्
 अपघ्यातः-शतः
 अपवर्गः-मोक्षः, समाप्तिः, दानम्
 अपविदः-इतस्ततो विशीर्णः

अपसदः-अधमः
 अपस्वरः-विकलवर्णः
 अपहः-नाशकः
 अपहाय-त्यक्त्वा
 अपाकीर्णः-त्यक्तः
 अपाङ्गः-नेत्रकाणः
 अपापतिः-व्रुणः
 अपारयन्-अशक्नुवान्
 अपावर्तत-परावृत्तः
 अपावृतम्-अनावृतम्
 अपि-प्रभार्यकम्
 अपिपत्-पिष्टं कृतवान्
 अपुस्त्वम्-ह्रीवत्वम्
 अपोह्य-दूरीकृत्य
 अप्रजः-सन्तानहीनः
 अप्रतिष्ठः-निर्णयशून्यः
 अप्रमत्तः-दक्षः
 अप्राप्तव्यवहाराः-अप्रौढाः
 अब्जम्-कमलम्
 अब्जसम्भवः-ब्रह्मा
 अब्दः-वर्षम्, मेघः
 अभवः-अपकर्षः
 अभिगृह्यः-इच्छुः
 अभिचारः-वशीकरणादिः
 अभिजनः-कुलम्
 अभितः-समीपे
 अभिनिवेशः-निश्चयः
 अभिपद्य-स्वीकृत्य

अभिपन्नः—अपराधी, गतः
 अभिप्रायः—आशयः, इच्छा
 अभिमतम्—इष्टम्
 अभिरूपः—सुन्दरः
 अभिलषितम्—इष्टम्
 अभिवाद्य—प्रणम्य
 अभिशापः—अभियोगः, निन्दा
 अभिषङ्गः—आवेशः
 अभिषेकः—स्नानम्
 अभिष्टौषि—स्तुतिं करोषि
 अभीदणम्—सततम्, बारबारम्
 अभ्यचोदयत्—पृष्ठवान्
 अभ्यसूया—निन्दा, क्रोधः
 अभ्युत्ससित्वा—प्रोत्साह्य
 अभ्युदयः—उत्कर्षः
 अभर्षितः—क्रोधयुक्तः
 अमा—सह
 अमात्यः—मन्त्री, सहवासी
 अमानुषः—अलौकिकः
 अमिनः—शत्रुः
 अम्बरम्—आकाशः, वज्रम्
 अम्बु—जलम्
 अम्बुजम्—कमलम्
 अम्भः—जलम्
 व्यच्छन्—ददुः
 व्ययशः—अपकीर्तिः
 व्ययस्मयः—लोहमयः
 व्युतम्—दशसहस्राणि

अरणिः—अग्निमन्थनकाष्ठम्
 अरत्निः—कूर्परः, हस्तः
 अरिः—शत्रुः
 अग्निष्टम्—निर्विघ्नम्
 अरुणः—ईषद्वक्तवर्णः, सूर्यसारथिः
 अर्कः—सूर्यः, बुधविशेषः
 अर्घः—पूजा, मूल्यम्
 अर्चा—पूजा, सम्मानः
 अर्चिः—प्रकाशः, तेजः, ज्वाला
 अर्च्यः—पूज्यः
 अर्जितम्—सम्पादितम्
 अर्णवः—समुद्रः
 अर्थः—हितम्, प्रयोजनम्, धनम्
 अर्थः—इच्छा, कार्यम्
 अर्थवर्गः—धनकोशः
 अर्थिन्—इच्छन्, याचकः
 अर्घुदम्—दशकोट्यः
 अवक्—पूर्वम्
 अर्हः—योग्यः, मूल्यम्
 अर्हणम्—उपायनम्
 अर्हणा—पूजा
 अर्हणीयः—पूज्यः, सत्कारार्हः
 अलाक्षितः—अदृष्टः
 अलम्—निषेधार्थकम्, समर्थः
 अलातम्—दीप्तकाष्ठम्
 अलीकम्—अप्रियम्, दुःखम्
 अवकीर्य—परित्यज्य
 अवगाढाः—पराभूताः

अवगाहनम्—स्नानम्, प्रवेशः

अवग्रहः—प्रतिबन्धः

अवटः—गर्तः

अवतिष्ठेत्—स्थिरा भवेत्

अवतंसः—अलंकारः

अवदातः—उज्ज्वलः

अवधार्य—विचार्य

अवनामी—नम्रः

अवपचन्त—अनुमोदितवन्तः

अवमृयः—यश्च समाप्तिस्नानम्

अवरः—कनिष्ठः

अवलितः—गर्बयुक्तः

अवलेपः—गर्वः

अवशः—परतन्त्रः

अवसादः—ऋशः

अवसानम्—वसतिस्थानम्

अवसीदेत्—नश्येत्

अवहर—अवतारय

अवहितः—सायधानः

अवाक्—मौनमाश्रितः

अवाङ्मुखः—अधोमुखः

अवाचीनम्—विपरीतम्

अविः—मेघः

अविन्दत—प्राप्तवान्

अवेधा—व्यवस्था, आदरः

अशनम्—मक्षणम्, अन्नम्

अशनिः—विद्युत्, वज्रम्

अशरीरिणी वाक्—आकाशवाणी

अशेषः—संपूर्णः

अश्मन्—पाषाणः

अश्वशिरः—अश्वविद्या

अश्वसेनः—तक्षकपुत्रः

अश्वहृदयम्—हयपरीक्षा

अश्विनौ—नासत्यौ

अष्टशतसाहस्रः—८,००,०००

असकृत्—अनेकवारम्

असत्—मिथ्या, अयोग्यम्

असती—व्यभिचारिणी

असमञ्जा—सगरपुत्रः

असाग्रतम्—अयुक्तम्, विपरीतम्

असितः—कृष्णवर्णः

असुधर्मः—प्राणधारणम्

असुरम्—सुरारहितम्

असुराः—दैत्याः, दानवाः

असूया—मत्सरः

अस्रम्—नेत्रजलम्, अश्रु

अस्तम्—गृहम्

अहः—दिवसः

अहनि—दिवसे

अहार्यः—स्वामाविकः

अंशः—भागः, अवयवः

अंशुः—किरणः

अंसः—स्कन्धः

आकरः—रानिः, स्थानम्

आकलितः—आक्रान्तः

आकीर्णः—व्याप्तः, पूर्णः

आकन्दः—कलकलशब्दः
 आक्रीडः—क्रीडा, क्रीडोद्यानम्
 आक्रीडः—क्रीडास्थानम्
 आक्रोशः—रुक्षभाषणम्
 आक्षिप्य—तिरस्कृत्य
 आखुः—मूषकः
 आख्या—नाम
 आख्यातम्—कथितम्
 आगः—अपराधः
 आगमः—आयः, आगमनम्
 आग्नेयः—उबालाग्राही
 आचक्ष्व—कथय
 आचक्ष्यौ—उक्तवान्
 आचक्ष्वे—कथयामास
 आच्छिनत्—छेदितवान्
 आचष्ट—कथयामास
 आजमीदः—अजमीदवंशजः
 आजानेयः—उत्तमजातिः (अश्वः)
 आजिः—युद्धम्, रणभूमिः
 आक्षिप्य—धीमान्, युवतः
 आक्षिप्य—उष्णम्
 आतिथ्यम्—अतिथिसत्कारः
 आतुरः—पीडितः, रोगी
 आत्मजः—पुत्रः
 आत्मवान्—वित्तवित्तः
 आत्मसम्भवः—पुत्रः
 आत्मा—शरीरम्, स्वभावः, जीवः,
 मनः

आदानम्—ग्रहणम्
 आदित्यः—सूर्यः
 आदुन्वस्व—सन्ताप कुरु
 आद्यम्—भक्षणीयम्, प्रथमम्
 आधिः—विपत्तिः, मनोव्यथा
 आधिरथिः—अधिरथपुनः (कर्णः)
 आनर्तः—सौराष्ट्रदेशः
 आनुपूर्व्यम्—क्रमः
 आनुष्यम्—ऋणापाकरणम्
 आनुशस्यम्—अवैपश्यम्
 आनुशस्यम्—दया, समता
 आपगा—नदी
 आपगेयः—भीष्मः
 आपणः—पण्यबीयिका
 आपद्—विपत्तिः
 आपृष्टतापात्—अपरहृत्पर्यन्तम्
 आपोदः—अपोदस्य पुनः
 आसः—प्रामाणिकः
 आसिः—लामः
 आप्यायनम्—वृद्धिः, पुष्टिः
 आमरणम्—अलकारः
 आमः—अपक्वः
 आमिषम्—मांसम्, लोमनीयम्
 आवः—प्राप्तिः
 आयतः—दीर्घः
 आयतनम्—गृहम्, स्थानम्
 आयत्तः—अधीनः
 आयुः—आयुष्यम्

आयुधम्—शस्त्रम्
 आरण्यम्—अरणीसम्पुटम्
 आरात्—समीपम्
 आरावः—ध्वनिः
 आरिराघयिषुः—आराधनं कर्तुमिच्छुः
 आर्जवम्—ऋजुता
 आर्जुनिः—अर्जुनपुत्रः
 आर्तः—दुःखी, पीडितः
 आर्तिः—हुःस्तम्
 आर्या—शत्रूः
 आर्यकः—मातामहः, पितामहः
 आर्यः—ऋषिप्रणीतः
 आलम्भः—स्पर्शः
 आलयः—गृहम्, स्थानम्
 आलोकः—प्रकाशः
 आलोढनम्—क्षोभः
 आवसथः (यम्)—गृहम्, स्थानम्
 आवह—कुरु
 आवासः—गृहम्, स्थानम्
 आवाहाः—कुलधर्माः
 आविदानः—विवादं कुर्वन्
 आवृणोत्—आच्छादितवान्
 आवृण्वानः—व्याप्तं कुर्वाणः
 आवृतम्—आच्छादितम्
 आवृत्य—परिवार्य
 आशीः—सर्पदंष्ट्रा, आशीर्वादः
 आशु—शीघ्रम्
 आशुगः—बाणः, शीघ्रगामी

आशसा—आशा, इच्छा, कल्पना
 आश्वासनम्—सान्त्वनम्
 आससाद—प्राप्तवान्
 आसादितः—प्राप्तः
 आसुरी—अमुरर्क्षा, राक्षसी
 आस्थाय—आश्रित्य
 आस्फोटः—बाहुशब्दः
 आस्थम्—मुलम्
 आस्तावः—व्रणः
 आहर—आनय
 आहरणम्—आनयनम्
 आहरिष्यामि—करिष्यामि
 आहवः—युद्धम्
 आहारः—आनयनम्, भक्षणम्
 आहुत चाग्निहोत्रम्—अग्निहोत्र-
 होमोजातः

आहृत्य—आनीय
 आहृत्यत्—आमन्त्रयामास
 इक्षितम्—अभिप्रायः
 इज्या—यज्ञः
 इतिकृत्यता—कार्यक्रमः
 इक्ष्मम्—इन्धनम्, समिधा
 इक्ष्मग्राहः—अगस्त्यपुत्रः
 इन्द्रः—ध्रेष्ठः, अधिपः, देवराट्
 इन्द्रसेनः—युधिष्ठिरसेवकः
 इन्द्राणी—इन्द्रपत्नी
 इन्द्रानुजः—विष्णुः
 इयेय—इच्छां कृतवान्

इपीका-शलाका

इधुः-वाणः

इधुधिः-निपट्नः

इवासः-धनुः, योद्धा

इह-अत्र, अस्मिन् लोके

ईक्षणम्-नेत्रम्, दर्शनम्

ईप्सितम्-प्राप्तुमिष्टम्

ईयिषान्-गतः

ईयुषाम्-गतानाम्

ईशः-स्वामी, ईश्वरः

ईषा-रथदण्डः

उग्रः-भयङ्करः, श्रेष्ठः

उच्चारः-विष्टा

उच्चावचम्-नानाविधम्

उच्चैः-उच्चः, अतिशयेन

उच्छ्रयः-उत्सेधः, उच्चता

उज्जहुः-उद्धृतवन्तः

उज्जः-कणशोऽर्जनम्

उत्कचः-केशहीनः

उत्तमः-श्रेष्ठः

उत्तरः-विराटपुत्रः, श्रेष्ठः

उत्तरा-विराटकन्या

उत्तरीयम्-उपरिवस्त्रम्

उत्थानयुक्त-यत्नवान्

उत्पत्य-उद्दीप्य

उत्पथः-उन्मार्गः, कुमार्गः

उत्पातः-अपघकुनम्

उत्सक्तः-उत्कर्षेण व्याप्तः

उत्सङ्गः-अङ्गः

उत्सर्गः-त्यागः, दानम्

उत्सारणम्-दूरीकरणम्

उद्-ऊर्ध्वम्

उद्देशः-स्थानम्

उदधिः-समुद्रः

उदयानम्-कूपः

उदयः-उत्कर्षः, प्राप्तिः

उदारः-श्रेष्ठः, दाता

उदीची-उत्तरदिशा

उदीर्णः-वृद्धिं गतः

उद्यतः-तत्परः, सज्जः

उद्यानम्-उपवनम्

उद्विक्तः-अधिकः

उद्बहः-श्रेष्ठः

उद्बाह-विबाहः

उद्विग्नः-भीतः

उद्विजसे-विभिषि

उद्धृत-दुराचारी

उन्मथ्य-नाशयित्वा

उपकरणम्-साधनम्

उपकृतम्-उपकारः

उपकीचकाः-कीचकभ्रातरः

उपघात-नाशः, अनिष्टः

उपच्छन्नः-उपागतः

उपजीव्यः-आश्रयः

उपजोषः-इच्छा

उपधिः-कपटम्

उपनिवादः—भेदनम्
 उपनिषद्—मन्त्रः, वेदान्तभागः
 उपपद्यस्व—गृहाण
 उपपन्नम्—युक्तम्
 उपप्लुतः—जितः
 उपयमनम्—विवाहः
 उपयोक्तुम्—भोक्तुम्
 उपयस्ये—विवाहं करिष्ये
 उपरमः—मृत्युः, विरामः
 उपरराम—उपरतः
 उपरोधः—प्रतिबन्धः
 उपस्थानम्—साम्निध्यम्, सभा
 उपस्पृश्य—आचम्य
 उपस्पर्ण्डुम्—स्नानादि कर्तुम्
 उपस्वेदः—उष्मा
 उपहासः—परिहासः
 उपहृतः—आमन्त्रितः
 उपाध्यायः—गुरुः
 उपान्तः—साम्निध्यम्
 उपालम्भः—निन्दा
 उपेतः—युक्तः, सहितः
 उपोद्यमानम्—उपस्थाप्यमानम्
 उपवा—पातयित्वा
 उमा—पार्वती
 उरगः—सर्पः
 उरुः—महान्, विस्तृतः
 उर्वी—पृथ्वी
 उल्का—दीपिका

उत्खणः—भयङ्करः
 उवास—सङ्गं (वासं) कृतवान्
 उशनाः—शुकः
 उष्य—वास कृत्वा
 ऊरुः—उत्सङ्गः
 ऊर्ध्वरेताः—नैष्ठिक ब्रह्मचारी
 ऊर्मिः—तरङ्गः
 ऋशः—महूकः
 ऋपमः—श्रेष्ठः, शुभमः
 ऋजुः—सरलः
 ऋतम्—कर्मफलम्
 ऋते—विना
 ऋत्विजः—यशार्थं दृताः ब्राह्मणाः
 ऋदिः—सम्पत्तिः
 एकरवम्—सख्यम्
 एकपत्नी—पतिव्रता
 एकपदम्—सर्वात्मना
 एकाकी—एकलः
 एकाग्रम्—अभ्यग्रम्
 एकान्तः—अतिशयः
 एकान्तेन—निश्चयेन, नित्यम्
 एनः—पातकम्
 एहि—आगच्छ
 ऐन्द्रम्—इन्द्रदेवताकम्
 ऐन्द्रिः—इन्द्रपुत्रः
 ओकः—ग्रहम्, स्थानम्
 ओषः—समूहः, प्रवाहः
 ओजः—तेजः, बलम्, वेगः

ओम्-अङ्गीकारे
 औपयिकः-उचितः
 औरसः-शरीरः, सवर्णपत्नीपुत्रः
 औरसम्-उत्साहः
 और्ध्वदेहिकम्-प्रेतसंस्कारः
 कक्षः-बाहुमूलम्, शुष्क कर्तृणम्
 कक्षा-द्वारदेशः
 कञ्चित्-प्रभायै
 कटुकः-कठोरः
 कठिनम्-भाण्डम्, कठोरम्
 कदनम्-नाशः, युद्धम्
 कदम्बः-वृक्षविशेषः
 कदर्यः-अदाता, कृपणः
 कनीयान्-कनिष्ठः
 कन्दरा-गुहा
 कन्दर्पः-मदनः
 कन्याभावः-कन्यात्वम्
 कपाटम्-द्वारम्
 कपिः-वानरः
 कपिप्रवरः-मारुतिः, हनुमान्
 कमण्डलुः-कलशः
 करः-हस्तः, राजेदेयघनम्, शुण्डा
 करणः-वैश्यात्शुद्धायां जातः
 करणोजशे-करण इव जातः
 करुणम्-दीनम्
 कर्कटः-कर्कः
 कर्कटी-कर्कटस्त्री
 कर्तनम्-छेदनम्
 कर्पकः-कृपाबलः

कलत्रम्-पत्नी
 कलशः-समुद्रः, घटः
 कला-अंशः, विन्दुः
 कलापः-तृणः
 कलिः-कलहः, युद्धम्
 कलेवरम्-शरीरम्
 कल्पः-पक्षः
 कल्पः-किञ्चिन्म्यूनः, समर्थः
 कल्पः-सञ्जः, दक्षः
 कल्याणि-शोभने
 कविः-शुक्रः, देवयानीपिता
 कथा-प्रबोधः
 कश्मलम्-भवम्, पापम्, मूर्च्छा,
 मोहः
 काङ्क्षा-इच्छा
 काञ्चनम्-सुवर्णम्, सुवर्णमयम्
 कातरः-भीरुः
 काननम्-वनम्
 कानीनः-कन्यापुत्रः, कन्यागर्भः
 कान्यकुब्जः-देशविशेषः
 कापुरुषः-कुपुरुषः
 कामः-विषयः (शब्दादिः)
 कामः-इच्छा, मदनः
 कामपुक्-इच्छापूर्तिश्रुत्
 कामम्-यथेष्टम्, सम्प्रतिदर्शकम्
 काम्या-इच्छा
 कार्पण्यम्-दैन्यम्
 कामुकम्-धनुः
 कालधर्मः (धर्मेन)-मृत्युः

कृष्णवर्त्मा—अग्निः
 कृष्णा—द्वौपदी
 केकयः—देशविशेषः, तद्राजा
 केतनम्—ध्वजः, चिन्हम्
 केतुः—ध्वजः
 केदारः—क्षेत्रम् (कृषिस्थानम्)
 केश-पद्मः (पाशः)—केशसमूहः
 केशवः—कृष्णः, विष्णुः
 कैकेयी—कैकयराजकन्या
 कोविदः—कुशलः
 कोसलः—देशविशेषः
 कौतूहलम्—जिज्ञासा, कौतुकम्
 कौन्तेयः—कुन्तीपुत्रः
 कौरवः—कुरुवंशोत्पन्नः
 कौरव्यः—कौरवः
 कौशलम्—कुशलता
 कौशल्यम्—कुशलम्, कुशलता
 कौशिकः—विश्वामित्रः, इन्द्रः
 कौशी—कुशमयी
 कवुः—यवः
 केता—क्रयकर्ता
 कोपुकः—जम्बूकः
 क्लमः—धमः
 क्लान्तः—भ्रान्तः
 क्लिष्टः—दुःखितः
 क्लीबः—नपुंसकः
 क्षणः—अवसरः, उत्सवः
 क्षतम्—पीडा
 क्षत्ता—विदुरः

क्षत्रम्—क्षत्रियजातिः
 क्षपणम्—नाशः
 क्षपयिष्यन्ति—नाशयिष्यन्ति
 क्षपा—रात्रिः
 क्षमः—योग्यः, समर्थः
 क्षयः—गृहम्, नाशः
 क्षामः—कृशः
 क्षिणोपि—तुदसि
 क्षितिः—पृथिवी
 क्षिप्रम्—शीघ्रम्
 क्षीरम्—दुग्धम्
 क्षुब्—क्षुब्ध
 क्षुधितः—क्षुधायुक्तः
 क्षेत्रम्—स्त्री
 क्षेत्रम्—हितकरम्, रक्षणम्
 क्षोभ्यताम्—मथ्यताम्
 क्षस्यन्ते—क्षमाकरिष्यन्ते
 खगः—पक्षी
 खम्—आकाशः
 खचरः—आकाशगामी, गन्धर्वः
 खजा—मन्यनदण्डः
 खड्गः—असिः
 खरः—तीक्ष्णः
 खाण्डवप्रस्थम्—खाण्डववनभूमिः
 खेचरः—पक्षी, गन्धर्वः, महः
 ख्यातिः—प्रसिद्धिः
 गगनम्—आकाशः
 गगनेचरः—पक्षी
 गङ्गादारम्—हरिद्वारम्

गजसाहयम्-हस्तिनापुरम्

गणः-समुदायः

गणिका-वेश्या

गतासुः-गतप्राणः

गतिः-गमनम्, तत्त्वम्

गरम्-विषम्

गर्तः (तर्तम्)-विलम्

गर्हा-निन्दा

गर्हितः-निन्दितः

गवयः-गवालुकः (गोसदृशः
घन्यपशुः)

गवा ध्रुपः-पाशश्रेष्ठः

गहनम्-निविडम्, वनम्

गाङ्गेयः-भीष्मः

गाण्डीवम्-अर्जुनधनुः

गानम्-अवयवः, शरीरम्

गान्धर्वः-प्रीतिविवाहः

गान्धर्वम्-सद्गीतम्

गान्धारिः-दुर्योधनः

गायनः-गायकः

गार्हस्थ्यम्-गृहस्थाश्रमः

गावल्गाणि-सङ्गयः

गिरा-वचनेन, वाक्येन, वाणी

गिरिः-पर्वतः (महास्तम्भः)

गीः-वाणी

गीतम्-गानम्

गुडाकेशः-अर्जुनः

गुण्डितः-वेष्टितः

गुप्तिः-रक्षणम्

गुरुः-पूज्यः, पूर्वजः, श्रेष्ठः

गुर्वर्यः-गुरुदक्षिणा

गुह्यम्-गोपनीयम्

गूढः-छन्नः

गूहनम्-आच्छादनम्

गूहमाना-छादयन्ती

गृद्धी-इच्छुः

गृध्रः-स्पृहावान्

गृहाः-गृहम्

गोधा-निहाका, तलम्

गोपः-गोरक्षकः

गोप्ता-रक्षकः

गोविन्दः-कृष्णः

गोष्ठः (ठम्)-गोस्थानम्

गोसङ्ख्यः-गवापरीक्षकः

गौतमः-कृपाचार्यः

गौरवम्-महत्त्वम्

ग्रन्थग्रन्थिः-ग्रन्थे दुर्गन्धस्थानम्

ग्रहः-ग्रहणम्

ग्राम्ये-स्त्रीभोगे

ग्राहः-सर्पः

ग्रीवा-शिरोधरा

ग्लहः-पणः

घटः-मस्तकम्

घटमानः-यत्न कुर्वाणः

धर्मः-स्वेदः, उष्णता

घातकः-नाशकः

धूर्णमानः-कम्पमानः

धूर्णिका-दास्याः नाम

घृणा-दया
 घोरः-भयकरः
 घोषः-शब्दः, गोत्रजः
 घ्नः-नाशकः
 चक्षुः-नेत्रम्
 चङ्क्रमणम्-भ्रमणम्
 चण्डः-तीक्ष्णः, अतिकोपनः
 चतुरङ्गिणी-शजाश्वरथपदातियुक्ता
 चतुरन्ता-चतुःसमुद्राः अन्ते यस्याः
 चतुर्दश-१४
 चरण-पादः
 चरम्-जङ्गमम्
 चरितम्-वर्तनम्, आचरणम्
 चर्या-वर्तनम्, भ्रमणम्
 चापः (पम्)-धनुष्यम्
 चा (च) र'-गुप्तदूतः
 चारुः-सुन्दरः
 चिकित्सिक'-वैद्यः
 चिकित्सितम्-रोगानिरसनम्
 चिकित्सितुम्-चिकित्साकर्तुम्
 चिकीर्षति-कर्तुमिच्छति
 चिक्षेप-निन्दा कृतवान्
 चित्रबर्हाः-मयूराः
 चित्रभानुः-अग्निः
 चिन्वन्-सम्रहकुर्वन्
 चिरम्-दीर्घकालः
 चिररात्राय-चिरकालम्

चीरम्-वस्त्रम्
 चेतनम्-मनः, चैतन्यम्
 चेतना-बुद्धिः ज्ञानम्, दक्षता
 चेतस्-चित्तम्, प्राणः
 चेदिः-देशविशेषः
 चेष्टा-चलनम्, क्रिया
 चैत्यक'-नगरसूचकः
 चैत्ररथम्-कुबेरस्य उद्यानम्
 चैलम्-वस्त्रम्
 चोदना-प्रेरणा, आज्ञा
 चोदितः-प्रेरितः
 चोपति-चलति
 च्यावयेत्-पातयेत्
 छद-पक्षः
 छद्म-कपटम्, वेपः
 छन्न-आच्छादितः, शूटः
 छागः-अजः
 छिद्रम्-न्यूनम्, दोषः, बिलम्
 जगती-पृथिवी, भूमिः
 जघन्यः-अन्तिमः, नीचः
 जघन्यज'-अनुजः
 जघन्यतः-पश्चात्
 जज्ञिरे-शातवन्तः, जाताः
 जज्ञे-जात', शातवान्
 जतु-लाक्षा
 जननी-माता
 जनपदः-देशः, राष्ट्रम्
 जनार्दन-कृष्णः, विष्णुः
 जप्यः (प्यम्)-जप्यः

दानवाः—दनुष्याः	दुरात्मवान्—दुष्टः
दान्तः—जितेन्द्रियः	दुरोदरम्—द्यूतम्
दाम—माला	दुर्गम्—विषमस्थानम्
दायादः—पुत्रः, दायभाक्	दुर्मगः—भाग्यहीनः
दायाद्यम्—दायादयोग्यं राज्यम्	दुर्योगः—दुष्टभावः
दायाद्यम्—पैतृकधनभागः	दुर्हृद्—शत्रुः, दुष्टः
दायाद्यता—पितृधनस्य भोगयोग्यता	दुश्छिन्नः—अर्धच्छिन्नः
दारकः—पुत्रः	दुष्कृतम्—पातकम्
दारक्रिया—विवाहः	दुहिता—कन्या
दाराः—पत्नी	दूती—दासी
दारुणः—तीव्रः, निर्दयः	दृतिः—चर्म
दावः (वम्)—वनम्, वनाभिः	दृप्तः—गर्वयुक्तः
दाशः—धीवरः	दृष्टपूर्वा—पूर्वदृष्टा
दाशार्हः—कृष्णः, यादवः	देवताः—देवाः
दाशेयी—धीवरकन्या	देवदत्तः—अर्जुनस्यशङ्खः
दिग्वासाः—दिगम्बरः, नग्नः	देवनम्—द्यूतम्
दितिः—कश्यपस्त्री, दैत्यमाता	देवमातृकः—पर्जन्यावलम्बी
दिक्ता—दातुमिच्छा	देवयुगम्—कृतयुगम्
दिक्षिता—दातुमिष्टा	देवराजः—इन्द्रः
दिहक्षुः—द्रष्टुमिच्छुः	देवव्रतः—भीष्मः
दिब्—स्वर्गः, आकाशः	देवी—द्यूतशीलः
दिवस्पृशः—आकाशस्पर्शिनः	देहजः—पुत्रः, देहोत्पन्नः
दिवाकरः—सूर्यः	दैतेयः—दितिपुत्रः
दिवीकसः—देवाः	दोः—बाहुः
दिष्टम्—दैवम्	दैत्यः—दितिपुत्रः
दिष्टः—कालः, समयः	दैवतम्—देवता
दिष्टया—भाग्येन, आनन्दार्यकम्	दौघ्यन्तिः—दुष्यन्तस्य पुत्रः
दीव्य—द्यूतं कुरु	दक्षितः—सन्नद्धः
दीव्य—पणं कुरु	द्रवणम्—पलायनम्

तलम्—हस्तत्राणम्
 तलान्—हस्ततलानि
 तल्पम्—शयनम्
 तस्करः—चौरः
 तात—सप्रेमसबोधनम्
 तातः—पिता
 तिग्मः—तीक्ष्णः
 तिग्मांशुः—सूर्यः
 तितिक्षते—सहते
 तिन्दुकः—वृक्षविशेषः
 तिमि.—महान्मत्स्यः
 तिमिङ्गिलः—तिमिभक्षकः
 तुमुलम्—युद्धम्, आकुलम्
 तुरगः—अश्वः
 तुरीयार्धम्—अष्टमांशः
 तुल्यम्—समानम्
 तुषः—कडङ्गारम्, तुषम्
 तुष्टिः—सन्तोषः
 तूणः—तूणीरः
 तूर्णम्—शीघ्रम्
 तूष्णीम्—मौनम्
 तृतीयम्—तृतीयवारम्
 तृतीयप्रवृत्तिः—नपुंसक.
 तृष् (३)—तृष्णा
 तृषा—तृष्णा
 तेजोरस—जलम्
 तेजसम्—तेजोमयम्
 तोयम्—जलम्
 तोरणम्—वाहिद्वारम्

त्यागः—दानम्
 त्रयोदश—१३
 त्रस्तः—भीतः
 त्राहि—रक्ष, पालय
 त्रिगर्तः—देशविशेषः, तद्राजाच
 त्रिदशः—देव.
 त्रिदशालयः—स्वर्गः
 त्रिदिवः—स्वर्गः
 त्रिवर्गः—धर्मार्थकामाः
 त्रयक्षः—नेत्रत्रययुक्तः
 त्वक्—त्वचा
 त्वग्दोषी—कुष्ठी
 दक्षः—चतुरः, तत्परः
 दक्षिणा—दक्षिणदिशा
 दण्ड—दण्डिः
 दमः—इन्द्रियनिग्रहः
 दमयति—जयति, निग्रहाति
 दायित.—प्रियः, पतिः
 दर्पः—गर्भ
 दर्बी—परिवर्तक.
 दर्शनम्—विचारः
 दश—१०, दश कुर्व
 दशग्रीवः—रावणः
 दशताम्—दश कुरुताम्
 दशतिः—शतम्
 दशार्णः—देशविशेषः
 दशार्घाः—पञ्च, ५
 दस्युः—चौरः
 दाक्षायणी—दशकन्या

दानवाः—दनुपुत्राः
 दान्तः—जितेन्द्रियः
 दाम—माला
 दायादः—पुत्रः, दायभाक्
 दायाद्यम्—दायादयोग्यं राज्यम्
 दायाद्यम्—पैतृकघनभागः
 दायाद्यता—पितृघनस्य भोगयोग्यता
 दारकः—पुत्रः
 दारकिया—विवाहः
 दाराः—पत्नी
 दारुणः—तीव्रः, निर्दयः
 दाघः (वम्)—वनम्, वनाग्निः
 दाशः—धीवरः
 दाशार्हः—कृष्णः, यादवः
 दाशेयी—धीवरकन्या
 दिग्वासाः—दिगम्बरः, नग्नः
 दितिः—कश्यपस्त्री, दैत्यमाता
 दित्सा—दातुमिच्छा
 दित्सिता—दातुमिष्टा
 दिदक्षुः—द्रष्टुमिच्छुः
 दिव्—स्वर्गः, आकाशः
 दिवस्पृशः—आकाशस्पर्शिनः
 दिवाकरः—सूर्यः
 दिवौकसः—देवाः
 दिष्टम्—दैवम्
 दिष्ट—कालः, समयः
 दिष्टया—भाग्येन, आनन्दार्थकम्
 दीव्य—द्युत कुरु
 दीव्य—पण कुरु

दुरात्मवान्—दुष्टः
 दुरोदरम्—द्युतम्
 दुर्गम्—विषमस्थानम्
 दुर्मगः—भाग्यहीनः
 दुर्योगः—दुष्टभावः
 दुर्हृद्—द्युतः, दुष्टः
 दुश्छिन्नः—अर्धच्छिन्नः
 दुष्कृतम्—पातकम्
 दुहिता—कन्या
 दूती—दासी
 दति—चर्म
 दत्तः—गर्वयुक्तः
 दृष्टपूर्वा—पूर्वदृष्टा
 देवताः—देवाः
 देवदत्त—अर्जुनस्यशङ्खः
 देवनम्—द्युतम्
 देवमातृकः—पर्जन्यावलम्बी
 देवयुगम्—कृतयुगम्
 देवराजः—इन्द्रः
 देवव्रतः—भीष्मः
 देवी—द्युतशीलः
 देहज—पुत्रः, देहोत्पन्नः
 दैतेयः—दितिपुत्रः
 दोः—बाहुः
 दैत्य—दितिपुत्रः
 दैवतम्—देवता
 दौष्यन्ति—दुष्प्यन्तस्य पुत्रः
 दक्षितः—सन्नदः
 द्रवणम्—पलायनम्

द्रविणम्-द्रव्यम्, घनम्
 द्रुतम्-शीघ्रम्
 द्रुमः-वृक्षः
 द्रुह्य-द्रोह कुरु
 द्वादश-१२
 द्वार-द्वारम्
 द्वारवती-द्वारका
 द्वा.स्थः-द्वारपालः
 द्विः-द्विवारम्
 द्विजः-ब्राह्मणः, पक्षी
 द्विजातिः-ब्राह्मणः, द्विजः
 द्विधा-द्विविधा, द्विप्रकारः
 द्विपः-गजः
 द्विपद्-मनुष्यः
 द्विपः-शनवः
 द्विपत्-शत्रुः
 द्वीपः-आश्रयः
 द्वैपायनः-व्यासः
 धक्षपति-दाह करिष्यति
 धनञ्जयः-अर्जुनः, अग्निः
 धनदः-कुबेरः
 धनददिक्-उत्तरदिशा
 धनपति-कुबेरः
 धमनिः-धिरा, रक्तबाहिनी
 धरणिः-पृथ्वी
 धरणी-भूमिः
 धर्मः-यमः, धर्मराजः
 धर्मपथः-धर्ममार्गः
 धर्मराजः-यमः, युधिष्ठिरः

धर्मवती-धर्मयुक्ता
 धर्मवाणिज्यकः-धर्मलेखुः
 धर्म्य-धर्मयुक्तः
 धर्षणा-अपमानः
 धाता-पोषकः, ब्रह्मा
 धात्री-दासी, माता
 धार्तराष्ट्रः-धृतराष्ट्रपुत्रः
 धिक्-धिक्कारः, निन्दा
 धिष्यम्-स्थानम् (अग्नेः)
 धिष्ठित-स्थितः
 धीमान्-बुद्धिमान्
 धूमः-धूँयः
 धृतिः-धैर्यम्
 धृष्टम्-धर्षणायुक्तम्
 ध्रियमाणः-जीवन्
 ध्वंस-च्युतो भव
 नगः-पर्वतः, वृक्षः
 नन्दनः-पुत्रः, आनन्ददाता
 नत्ता-पौत्रः
 नमुचिः-दानवविशेषः
 नयः-नीतिः
 नरः-पुरुषः, मनुष्यः
 नरक-अमुरनाम, निरयः
 नरसिंहः-नरभेष्टः
 नराधिपः-राजा
 नर्तनः-नर्तकः
 नर्तनम्-नृत्यम्
 नर्म-परिहासः
 नलिनी-कमलपुत्र उरः

नवत्याः नवतिः—८१००

नष्टः—अदर्शन गतः

(नृ) ना—मनुष्यः

नाकः—स्वर्गः

नाकुलिः—नकुलपुत्रः

नागः—सर्पः, गजः

नागपुरम्—इस्तिनापुरम्

नागरः—नगरवासी

नागसाह्वयम्—इस्तिनापुरम्

नाथः—स्वामी, रक्षकः

नामधेयम्—नाम

नाराचः—लोहमयोश्वाणः

नारी—स्त्री

नालीकः—वाणः

नावैति—न अङ्गीकरोति

नासत्यौ—अश्विनीकुमारौ

नाहुपः—नहुपपुत्रः

निकरः—समूहः

निकामा—इच्छा

निकृतः—अपमानितः

निकृतिः—कपटम्

निक्षेपः—न्यासः

निक्षेप्स्यामि—स्थापयिष्यामि

निमहः—प्रहणम्, निवमनम्

नितम्बः—पर्वतपार्श्वः, श्रोणी

निदेशः—आज्ञा

निपुणः—प्रवीणः

निबर्हणम्—नाथः, नाथकम्

निबोध—जानीहि

निमः—सदृशः

निमृतः—गुप्तः

निमिपः—नेत्रमीलनम्

नियञ्छामि—बध्नामि

नियतम्—नाथितम्

नियमः—व्रतम्

नियुद्धम्—गहयुद्धम्

नियोगः—आज्ञा

निरयः—नरकः, दुःखम्

निराकृतः—निषिद्धः, जितः

निरातङ्कः—निर्मयः

निर्गुणः—गुणहीनः

निर्देशः—कथनम्

निर्वन्धः—आग्रहः

निर्वयौ—निर्गतः

निर्वाणम्—समाप्तिः, मोक्षः

निर्वाणम्—शमनम्, नाशः

निर्विचक्राम—निष्क्रान्तः

निर्वृत्तम्—सिद्धम्, समाप्तम्

निर्वृतिः—सिद्धिः, समाप्तिः

निर्वेदः—उत्साहाभावः, वैराग्यम्

निर्वेश्यः—शोधनीयः

निवासः—गृहम्, स्थानम्, वसतिः

निवेदनम्—कथनम्, अर्पणम्

निवेशः—विवाहः

निवेशनम्—गृहम्, स्थानम्

निशम्य—दृष्ट्वा

निशा—रात्रिः

निशान्तः—प्रातःकालः

निश्चितम्—तीक्ष्णम्	नैष्ठिकः—निश्चितः
निशीथः—रात्रेः मध्यमागः	न्यग्रोधः—वटवृक्षः
निःश्रेयसम्—कल्याणम्	न्यमन्वयत—आह्वयत्
निषद्गः—तूष्णीरः	न्याय्यम्—न्याययुक्तम्
निषधः—देशविशेषः	न्यासः—स्पागः, निक्षेपः
निषसाह—उपविष्टः	पक्तिः—पक्षवता
निषादः—ब्राह्मणात् शूद्रां जातः	पङ्कः—कर्दमः
निषूदनः—नाशकः	पञ्चरवम्—मृत्युः
निष्कुटः—गृहोद्यानम्	पञ्चालः—देशविशेषः
निष्कृतिः—प्रायश्चित्तम्, निरसनम्	पटम्—वस्त्रम्
निष्ठा—समाप्तिः, स्थितिः	पटम् (पटः)—वस्त्रम्
निष्ठितः—समाप्तः	पतगः—पक्षी
निष्पन्दः—लेशः, रसः	पतङ्गिका—मधुमक्षिका
निर्लिङ्गः—खड्गः	पतत्—पक्षी
निस्वनः—शब्दः	पताका—ध्वजाञ्चलः, ध्वजः
नीचिका—मग्दा [गतिः]	पतिः—भर्ता, स्वामी, पालकः
नीचैः—अधः	पन्नम्—पिच्छम्, पक्षः
नीतिः—प्राप्तिः, नयः	पन्नरयः—पक्षी
नीलकण्ठः—शङ्करः, मयूरः	पन्नी—वाणः, पक्षयुक्तः, पक्षी
नीहारः—धूमिका	पश्यम्—कल्याणम्, योग्यम्
नूनम्—निश्चितम्	पद् (दम्)—पादः
नृपः—राजा	पदम्—शब्दः, मार्गः, स्थानम्
नृशसः—निन्द्यः, दुष्टः	पदवी—मार्गः
नृशंसम्—निन्द्यकर्म	पद्मम्—कमलम्, राजपल्याणम्
नेता—नेत्यति	पद्मम्—शजोत्तमलक्षणम्
नेत्रम्—मन्यनरञ्जुः	पद्मगः—सर्पः
नैकाः—अनेकाः	पयः—जलम्, दुग्धम्
नैकृतिकः—माषाढी	पयस्विनी—दोग्घ्री
नैपथः—नलः	पयोधरः—स्तनः, भेषः

परः—अन्यः, श्रेष्ठः, शत्रुः
 परतः—पश्चात्
 परमः—श्रेष्ठः
 परमेष्ठी—ब्रह्मदेवः
 परवान्—पराधीनः
 परशुः—कुठारः
 परश्वः—श्व.पर दिनम्
 परामर्शः—स्पर्शः
 परामृष्टः—धृतः
 परायणम्—आश्रयः, तत्परः
 पराप्तुः—गतप्राणः
 परिष्ठा—प्राकारपरितो गर्तः
 परिग्रहः—स्वागतम्, स्वीकारः
 परिधः—घातः, स्रष्टकलोहदण्डः
 परिचतुर्दशाः—चतुर्दशाधिकाः
 परिचारः—सेवा
 परिचारकः—सेवकः, दासः
 परिच्छदः—परिवारः, बस्त्रभूषणादि
 परिणयः—विवाहः
 परिदेवना—दुःखम्, शोकः
 परिष्वसः—ह्लेशः
 परिनिष्ठा—पूर्णता, पराकाष्ठा
 परिमाणम्—गणना
 परित्राट्—सन्ध्यासी
 परिश्रान्तः—श्रमहीनः, परिवर्जने
 परिपद्—सभा
 परिष्कृतः—अलङ्कृतः
 परिष्वज्य—आलिङ्ग्य
 परिहृतम्—परिहारः

परितः—व्यातः, विपरीतः
 परीक्षा—पालनेच्छा, लाभेच्छा
 परीवारः—परिवारः
 परुषः—निर्दयः, कठोरः
 परुषम्—कठोरभाषणम्
 परोक्षम्—अज्ञातम्, असमक्षम्
 पर्णम्—पत्रम्
 पर्यङ्कः—मञ्चः
 पर्यन्तरत्—सेवामकरोत्
 पर्यन्त्यत—दुःखं कृतवान्
 पर्यमृक्षः—चिन्तितवान् (स्वम्)
 पर्ययः—परिवर्तनम्
 पर्यस्तः—अन्यथाभूतः
 पर्व—ग्रन्थिः, पुण्यकालः
 पर्व—पौर्णिमा, अमावास्या
 पलाशम्—पत्रम्
 पवनः—वायुः
 पाकशासनः—इन्द्रः
 पाञ्चालिका—पुत्तिका, पुनिका
 पाञ्चाली—द्रौपदी
 पाञ्चाल्य—पाञ्चालदेशीयः
 पाञ्चाल्यः—द्रुपदः, धृष्टद्युम्नः इ.
 पाटनम्—भेदनम्
 पाणिः—हस्तः
 पाणिग्रहणम्—विवाहः
 पाण्डवः—पाण्डुपुत्रः
 पाण्डवेयः—पाण्डवानां वंशे जातः
 पातः—पतनम्
 पादपः—वृक्षः

पादातम्—पदातिसैन्यम्
 पाद्यम्—पादक्षालनार्थं जलम्
 पानम्—पेयम्, मद्यम्
 पानीयम्—जलम्
 पापः—पातकी
 पापम्—अनिष्टम्, पातकम्
 पारंगः—पारगतः
 पारसवः—शूद्रायाब्राह्मणाज्जातः
 पारावारे—परापरतीरे, तीरद्वये
 पाराशर्यः—पराशरपुत्रः
 पाशुः—धूलिः
 पारितम्—समापितम्
 पारिव्रजः—चञ्चलः
 पारिवर्हः—परिवारः
 पारीक्षितः—परीक्षिपुत्रः
 पाक्ष्यम्—कठोरवचनम्
 पार्थः—कुन्तीपुत्रः, अर्जुनः
 पार्थिवः—राजा
 पार्थिवरथम्—साम्राज्यम्
 पार्श्वम्—कुक्षिः, समीपभागः
 पार्श्वे—समीपे
 पावकः—अग्निः
 पाशवम्—पशोः इदम्
 पाहि—रक्ष
 पिठरम्—पात्रम्
 पिण्डः—प्रासः
 पितरौ—मातापितरौ
 पितामहः—ब्रह्मा, पित्रःपिता
 पितृवसा—पितृमहिनी

पितृवस्त्रीयः—पितुःस्वसुपुत्रः
 पिधानम्—आच्छादनम्
 पिनाकः—शंकरस्य धनुः
 पिपासा—तृष्णा
 पिप्लुः—शरीराचिह्नम्
 पिशितम्—मासम्
 पिशिताशनः—वृकः, राक्षसः
 पिहितः—आच्छादितः
 पीडितम्—गादम्
 पीनः—पुष्टः
 पीवरः—स्थूलः, पुष्टः
 पीवान्—पुष्टः
 पुंसा—पुरुषेण
 पुस्तवम्—पुरुषत्वम्
 पुष्टः—(त्वम्)—बाणमूलम् .
 पुङ्गवः—श्रेष्ठः, वृषभः
 पुण्डरीकम्—कमलम्
 पुण्डरीकाक्षः—कृष्णः, विष्णुः
 पुमान्—पुरुषः
 पुरंदरः—इन्द्रः
 पुरम्—नगरम्
 पुरा—पूर्वम्
 पुरातनः—पुराभवः
 पुरीषम्—विष्टा
 पुरुपादः—राक्षसः, नरमक्षकः
 पुरुहूतः—इन्द्रः
 पुरोडाशः—होमद्रव्यम्
 पुरोधाः—पुरोहितः
 पुरोहितः—बुलगुरुः

पुलिनम्-सैकतम् (सिकता-वालुका)

पुलिन्दः-वन्यजनः

पुष्करः-नलभ्राता

पुष्करम्-कमलम्, तीर्थविशेषः

पुष्करिणी-कमलयुक्तं सरः

पुष्पितः-पुष्पयुक्तः

पूगः-समूहः

पूर्वः-पूर्वजः

पूर्व वयः-तारुण्यम्

पूर्वांतरे-ऐशान्याम्

पृथा-कुन्ती

पृदाकुः-सर्वः

पेपयित्वा-पिष्ट कृत्वा

पैतृकम्-पितृपरम्पराप्राप्तम्

पोषयामास-मारयामास

पौनः-पुनस्य पुनः

पौरवः-पूरुवंशजः

पौरवम्-पुरोःइदम्

पौरकुत्सः-पुरुकुत्सपुनः

पौरुषम्-पराक्रमः

पौरोगवः-पाचकः, पाकशुद्धाधिकारी

पौलोमी-शची, इन्द्रस्त्री

प्रकामम्-अतिशयितम्

प्रकृतिः-प्रजा, मूलस्वभावः

प्रक्रमः-आरंभः

प्रख्या-कान्तिः, शोभा

प्रगाढः-कठिनः

प्रचस्कन्द-पपात

प्रजा-सन्ततिः, लोकः

प्रजापतिः-ब्रह्मा, दक्षादिः, राजा

प्रज्ञा-बुद्धिः

प्रज्ञाचक्षुः-धृतराष्ट्रः, अन्धः

प्रज्ञानम्-चिह्नम्

प्रज्ञानुगम्-बुद्धिबन्धम्

प्रणतिः-प्रणामः

प्रणयः-प्रेम, विश्वासः

प्रणयस्व-परिणयस्य

प्रणीतः-अनुष्ठितः

प्रणेता-नायकः

प्रतिक्राम-दूरे भव

प्रतिच्छन्नः-आच्छादितः

प्रतिदेवितम्-विलापः, शोकः

प्रतिनिधिः-तत्स्थाने

प्रतिपत्तिः-ज्ञानम्, उपायः

प्रतिपालय-प्रतीक्षस्व

प्रतिपेदे-प्राप्तवान्

प्रतिबन्धः-विघ्नः

प्रतिभयम्-भीषणम्

प्रतिभास्यन्ति-प्रादुर्भास्यन्ति

प्रतिमा-उपमा, मूर्तिः

प्रतिमुख्य-बद्ध्वा

प्रतिश्रयः-गृहम्, आश्रयः

प्रतिश्रुत्य-प्रतिज्ञां कृत्वा

प्रतीकाशः-सदृशः

प्रतीक्षस्व-प्रतीक्षां कुरु

प्रतीची-पश्चिमदिशा

प्रतीच्छ-गृहाण

प्रत्यक्षदर्शिवान्-प्रत्यक्षदर्शी

प्रत्यगुह्यात्-अनुसरण कृतवान्
 प्रत्यजानात्-प्रतिष्ठा कृतवान्
 प्रत्ययः-विश्वासः, श्रद्धा
 प्रत्याख्यानम्-अस्वीकारः,
 निराकरणम्
 प्रत्यादेशः-धिकारः, निराकरणम्
 प्रथमः-मुख्यः
 प्रदध्यौ-ध्यानं कृतवान्
 प्रदोशिनी-तर्जनी
 प्रद्ववः-पलायनम्
 प्रद्वुताः-गताः
 प्रपक्षः-प्राप्तः, शरणागतः
 प्रमत्ताः-पराजिताः
 प्रमवः-उत्पातिस्थानम्, उत्पत्तिः
 प्रभावः-पराक्रमः
 प्रभुः-समर्थः, अधिकारी, राजा
 प्रभूतः-पुष्कलः, विपुलः
 प्रमत्तः-उन्मत्तः
 प्रमदा-स्त्री, सुन्दरी
 प्रमादः-अनवधानता
 प्रमृष्टः-सम्प्राप्तः
 प्रयतः-शुद्धः, सावधानः
 प्रयुज्य-प्रयोगकृत्वा
 प्रयुतम्-दशलसंख्या
 प्रलग्नः-वञ्चनम्
 प्रवादः-लोकवार्ता
 प्रवारणम्-ईप्सितप्रदानम्
 प्रवालः-पल्लवः
 प्रवीरः-धैर्यः

प्रशम्य-विचार्य
 प्रशाम्य-दृष्ट्वा
 प्रसङ्गः-आसक्तिः, सम्बन्धः
 प्रसभम्-बलात्कारेण
 प्रसवः-सन्ततिः
 प्रसह्य-बलात्कारेण
 प्रसह्यः-शक्यः
 प्रसादयिष्ये-प्रसन्न करिष्ये
 प्रस्कन्द्य-अवप्लुत्य
 प्रत्यम्-समाभूमिः, शिखरम्
 प्रहः-नम्रः
 प्राक्-पूर्वम्, पूर्वदिशि
 प्राकारः-परितोमिति
 प्राक्कीडत्-खेलं कृतवान्
 प्रागुदीची-ईशानी दिशा
 प्राची-पूर्वदिशा
 प्राणः-बलम्
 प्रायः-आमरणमन्त्रयागः
 प्रायात्रिकम्-गमनोपयोगी
 प्रार्थना-विनतिः, इच्छा
 प्रावारः-उपरिवर्तनम्
 प्रासादः-राजगृहम्
 प्राहिणोत्-प्रेषयामास
 प्राहादिः-प्रहादपुत्रः, विरोचनः
 प्रिया-पत्नी
 प्रीतः-तुष्टः
 प्रीतिः-आनन्दः, प्रेम
 प्रेतः-मृतः
 प्रेतराजः-यमः

प्रेतलोकः—पितृलोकः
 प्रेतवशः—प्रेतराजवशः
 प्रेत्य—परलोके
 प्रेष्यः—सेवकः, दासः
 प्रोष्य—प्रवासं कृत्वा
 प्रवनम्—उद्दयनम्, उत्तरणम्
 फलकम्—काष्ठपीठम्
 फलिष्यति—सफलो भविष्यति
 फलेत्—विशीर्णो भवेत्
 फाल्गुनः—अर्जुनः, मासविशेषः
 षडिंशम्—मत्स्यवेधनम्, गलः
 बन्दी—स्तुतिपाठकः
 बन्धकी—बेदया
 बभ्रुः—नकुलः
 बलम्—सैन्यम्, शक्तिः
 बलाका—वकः (पक्षी)
 बलव—गोपः, सूदः
 बहुः—पुष्कलः
 बहुतिथः—पुष्कलः (कालः)
 बाढम्—उत्तमम्
 बान्धवः—आप्तः
 बाह्द्वयः—जरासन्धः
 बालः—मूर्खः
 बालिशः—अज्ञः, स्वल्पः
 बाष्पम्—अश्रु
 बाहुकः—गलस्यअज्ञातवासेनाम
 बिडालः—मार्जारः
 विभीतकः—कलिद्रुमः
 विभीषिका—भयम्, भयदवाक्यम्

बिलशयः—मूषकः, सर्पः
 बीजवापः—कृषीवलः
 बीमत्सः—विकृतः
 बीमत्सु—अर्जुनः
 बुधः—विद्वान्
 बुद्धः—ज्ञाता
 बुद्धिः—ज्ञानम्
 वृत्ती—आसनम्
 वृहणम्—वर्धनम्
 ब्रह्म—वेदः, परमात्मा, मन्त्रः
 ब्रह्मा—ब्राह्मणः, ब्रह्मदेवः
 ब्राह्म—ब्रह्मप्रतिपादकः
 मत्तम्—प्रतिदिन देयम्
 मगम्—दैवम्, सौन्दर्यम्
 मङ्गिः—वक्रता, वीचिः
 मद्र—साधारणसम्बोधनम्
 मद्रः—श्रेष्ठः, सुन्दरः
 मद्रम्—कल्याणम्, सुखम्
 मद्रा—सुमद्रा
 भरस्व—पोषणकुरु
 मर्ता—पतिः, स्वामी, पोषकः
 भलः—बाणविशेषः
 मवः—शकरः, सप्तरः
 मव—उत्कर्षः, उत्साहिः
 मानुमान्—सूर्यः
 मवनम्—गृहम्
 मविष्यति—आगामिकाले
 भागधेयम्—भाग्यम्
 भाङ्गासुरिः—ऋतुपर्णः

माजनम्-भाण्डम्
 माण्डम्-सामग्री, माजनम्
 मानुः-सूर्यः, किरणः
 भारः-समूहः
 भारद्वाजः-द्रोणः, भरद्वाजपुत्रः
 भारतः-भरतकुलोत्पन्नः
 भार्या-स्त्री, पत्नी
 भावः-सत्ता
 भावनः-उत्पादकः
 भावय-जीवितकुरु
 भाविनी-मुदरी
 भास्करः-सूर्यः
 भिषज्-वैद्यः
 भीमः-भयकरः
 भीमः-दमयन्तीपिता
 भीष्मः-कातरः
 भुजः-बाहुः
 भुजगः-सर्पः
 भुजङ्गः-सर्पः
 भुजङ्गमः-सर्पः
 भुजिष्या-दासी
 भूतम् (तः) प्राणी
 भूपतिः-राजा
 भूः-पृथ्वी
 भूमिज्ञयः-उत्तरस्यानामान्तरम्
 भूरि-पुष्कलम्, बहु, विपुलम्
 भूयः-अति, पुनः
 भूयिष्ठ-पुष्कलम्
 भृतिः-आश्रयः, वेतनम्

मृत्युः-सेवकः
 मृशम्-अति, बारंवारम्
 मेदः-वैरम्
 मैत्रम्-मित्राक्षम्
 मैत्री-दमयन्ती
 मैत्रवः-भयकरः
 मैषजम्-औषधम्
 भोगः-सर्वशरीरम्
 मोगवती-नागनगरी
 भोगिन्-सर्पः
 मोक्षम्-भोजनम्
 भौमः-भूमिपुत्रः, नरकाक्षुरः
 भ्राजसे-धोमसे
 भ्रुकुटी-भूः
 मकरः-नक्रः
 मगधः-देशविशेषः
 मघवान्-इन्द्रः
 मठः-छानादिगृहम्
 मणिः-रत्नम्
 मण्डनम्-भूषणम्
 मण्डलम्-समुदायः, वर्तुलम्
 मतः-मान्यः
 मतिः-बुद्धिः
 मत्तः-मदयुक्तः
 मत्संस्थः-ममाधीनः
 मत्स्यः-देशविशेषः, तद्राजा, मीनः
 मत्स्यजीवी-धीवरः
 मदिरा-मद्यम्
 मद्रः-देशविशेषः

मद्विधः—मत्सदृशः
 मधुः—चैत्रमासः
 मधुपर्कः—अतिथिविशेषपूजा
 मधुसूदनः—कृष्णः, विष्णुः
 मधुरेण—प्रिया
 मनीषा—बुद्धिः, इच्छा
 मनुजः—मानवः
 मनोरथः—इच्छा
 मन्त्रः—गुप्तविचारः
 मन्त्रयितुम्—विचारकर्तुम्
 मन्दः—मूर्खः, दुष्टः, अलसः
 मन्दिरम्—गृहम्
 मन्या—मन्यनदण्डः
 मन्यानः—मन्यः
 मन्मथः—कामः, मदनः
 मन्युः—दुःखम्, क्रोधः
 मरीचिः—किरणः
 मरुत्थान्—इन्द्रः
 मरुधन्वन्—निर्जलदेशः
 मरुभूमिः—निर्जलदेशः
 मर्त्यः—मनुष्यः
 मर्षयन्ति—सहन्ते
 महद्भयम्—मृत्युः
 महानसम्—पाकशाला
 महामात्रः—श्रेष्ठः
 महिषः—डुलायः, सैरिभः
 महिषी—स्त्री, राजपत्नी
 मही—पृथ्वी
 महीक्षित्—राजा

महीधरः—पर्वतः
 महीरुहः—वृक्षः
 महे—पूजये
 मागधः—जरासन्धः
 मागमः—न गच्छ
 माचिरम्—शीघ्रम्
 मा जीधनः—न नाशय
 मातङ्गः—ऋषिविशेषः
 मातरिश्वा—वायुः
 मातलिः—इन्द्रसारथिः
 मातुलः—मातृभ्राता
 मातुलेयः—मातुलपुत्रः
 मात्रा—प्रमाणम्, मानम्
 मात्रेयः—माद्रीपुत्रः
 माधवः—कृष्णः, विष्णुः, वैशाखः
 मानसम्—मनः
 मानीनशः—न नाशय
 मानुषः—मनुष्यः
 मान्यमानी—आत्मानमान्यमन्यते सः
 मारुतः—वायुः
 मार्गः—प्रयत्नः, पन्थाः
 मार्गणम्—अन्वेषणम्
 मार्गम्—मृगस्य इदं मार्गम्
 मालिनी—नद्याःनाम
 मात्यम्—माला, पुष्पम्
 मावमस्थाः—अपमानं न कुरु
 माव्यनीनशः—न नाशय
 माहिपम्—महिषस्य इदम्
 मितम्—अल्पम्

मिथः—परस्परम्
 मिथुनम्—द्वयम्
 मिषताम्—पश्यताम्
 मिष्टः [म्]—मधुरः [म्]
 मीनः—मत्स्यः
 मुक्ता—मुक्ताफलम्
 मुख्यः—श्रेष्ठः
 मुद्—सन्तोषः, आनन्दः
 मुनिः—ऋषिः
 मुमुक्षा—मोक्षतुमिच्छा
 मुमूर्षुः—मर्तुम् इच्छति सः
 मुमोचयिषुः—मोचयितुमिच्छुः
 मुहूर्तः—घटिकाद्वयम्, अल्पकालः
 मृगः—हरिणः
 मृगजीवनः—व्याधः
 मृगयुः—व्याधः
 मृगराजः—सिंहः, व्याघ्रः
 मृगहा—व्याधः
 मृजा—उद्धर्तनम्
 मृदुः—कोमलः, सौम्यः
 मृष्टः—उज्ज्वलः, निर्मलः, मिष्टः
 मूढः—मूर्खः
 मूर्छितः—व्यास्तः, मूर्छायुक्तः
 मेखला—रशना
 मेदिनी—पृथिवी
 मेघः—यज्ञः
 मेधावी—बुद्धिमान्
 मेघ्यः—यशियः, पवित्रः

मेघनाग्नी—यत्प्रमनामतत् एव
 यस्याः सा
 मैत्रम्—सख्यम्
 मैत्रावरुणिः—अगस्त्यः, वसिष्ठः
 मैथुनम्—स्त्रीसम्भोगः
 मोक्षः—मोक्षणम्, मुक्तिः
 मोघः—व्यर्थः
 यकृल्लोमः—देशविशेषः
 यक्षराट्—कुबेरः
 यक्षमा—क्षयरोगः
 यक्षसेनः—द्रुपदः
 यतः—यत्नकृत्, यस्मात्
 यत्कृते—यदर्थम्
 यथातथम्—योग्यम्
 यथातथम्—सत्यस्वरूपम्
 यथार्हम्—यथायोग्यम्
 यथावत्—योग्य प्रकारेण
 यदृच्छया—सहजगत्या
 यमजः—यमलः
 यमौ—नकुलसहदेवौ
 ययौ—रातः
 यवसम्—तृणम्
 यवीयान्—कनिष्ठः
 याचकः—भिक्षुकः
 याज्यः—यज्ञमानः
 याज्यार्ये—अन्योन्यस्पर्धिनौ
 याज्ञसेनी—द्रौपदी
 यानम्—वाहनम्, गमनम्
 याम्या—यमस्थ इव याम्या

मायावराः—प्रामेएकरात्रवासिनः
 मियधुः—यश्चकतुर्मुमिच्छुः
 युगः—धुरा
 युगम्—द्वयम्, हस्तचतुष्कम्
 युगपत्—एकस्मिन्नेवकाले
 युग्यम्—वाहनम्
 युयुक्षा—योद्धुमिच्छा
 युयुधानः—सात्यकिः
 युयोज—गणयामास
 यूयम्—सजातिसमुदायः
 योक्त्रणम्—बन्धनम्
 योगः—युद्धाय सज्जीभवनम्
 योगः—अभ्यासः, उपायः
 योग्या—अभ्यासः
 योजनम्—क्रोशचतुष्टयम्
 योनिः—कारणम्
 योपित्—स्त्री
 यौधिष्ठिरः—युधिष्ठिरस्य अयम्
 यौवनम्—तावप्यम्
 रक्षा—रक्षणम्
 रङ्गः—सभागृहम्
 रजः—धूलिः, रजोगुणः
 रजनिः—रात्रिः
 रजनीमुखम्—प्रदोषकालः
 रतिः—आनन्दः, प्रेम
 रत्नम्—उत्कृष्ट वस्तु
 रथवशः—रथसमूहः
 रथोपस्थः—रथमध्यः
 रमणीयः—सुन्दरः

रग्मा—कदली
 रग्मोरुः—रग्मावतृकस्य स्याः सा
 रयः—वेगः, प्रवाहः
 रविः—सूर्यः
 रश्मिः—किरणः
 रहः—एकान्तस्थानम्
 रहसि—एकान्ते
 रहिते—एकान्ते
 रागः—वर्णः
 राजपुत्री—क्षत्रियकन्या
 राजशूयः—यशविशेषः
 (सार्वभौमकर्तृकः)
 राजीवम्—कमलम्
 राद्—राजा
 राधा—कर्णमाता
 राधेयः—कर्णः, राधापुत्रः
 रामणीयकम्—द्वीपविशेषः
 रामा—स्त्री
 रावः—शब्दः
 रासमः—सरः
 रिक्ता—दरिद्रा
 रिरसा—रन्तुमिच्छा
 रुक्मम्—हिरण्यम्
 रुचिरः—तेजस्वी, सुन्दरः
 रुधिरम्—रक्तम्
 रुहः—मृगविशेषः
 रुपितः—कुद्दः
 रुक्षः—कठोरः, स्नेहरहितः
 रूपम्—आकृतिः, स्वरूपम्

रेणुः-धूलिः
 रेतः-वीर्यम्
 रेभणम्-हृष्यारवः
 रोम-केशः
 रोमहर्षः-रोमाञ्चः
 रोपः-क्रोधः
 रौद्रः-भयङ्करः
 रौरवम्-श्रोः इदं रौरवम्
 रौहिणेयः-वलरामः
 रुक्षणम्-चिह्नम्
 रुक्षम्-सङ्ख्यानम्, गणना
 रुधीयान्-नीचतरः
 रुधुः-शोभम्
 रुधु-अल्पपरिवारः
 रुधु-अल्पः, सुपचः, नीचः
 रुता-बह्व्री
 रुत्स्यसे-लामकरिष्यति
 रुन्धा-लामं करिष्यति
 रुलाटम्-भालम्
 रुवः-कणः; सूक्ष्माशः
 रुवशः कृतम्-चूर्णीकृतम्
 रुक्मलध्वज-वलरामः
 रुक्मलम्-हलम्
 रुलसः-उत्सुकः
 रुलसा-उत्कण्ठा, इच्छा
 रुल्लम्-चिह्नम्
 रुप्सुः-लब्धुम् इच्छुः
 रूलिपे-लेपकृतवान्
 रूलिहु-निहुयाआस्वादयामासुः

रूिनः-अन्तर्हितः
 रूिला-क्रीडा
 रुब्धः-व्याधः
 रुनः-कृतः
 रुखा-रेखा, पदतिः, कला
 रुलिहः-सर्पः
 रुशः-अल्पभागः, कणः
 रुचनम्-नेत्रम्
 रुप्त्रम्-चौरापहृत धनम्
 रुपामुद्रा-अगस्त्यपत्नी
 रुमशः-ऋषेर्नाम
 रुमशः-केशयुक्तः
 रुष्टम्-मृदु, लोष्टुः
 रुधः-उरः
 रुक्ष्यन्ति-बह्वनकरिष्यन्ति
 रुचः-वाक्यम्
 रुज्रम्-वरजा, इन्द्रायुधम्
 रुज्रधरः-इन्द्रः
 रुज्रनाभम्-वज्रनाभौयस्यतद्
 रुज्री-इन्द्रः
 रुडवा-धृष्टा
 रुत्स-पुत्रः, तर्कः
 रुत्सर-वर्षम्
 रुधुः-भार्या, स्नुषा
 रुनम्-जलम्, अरण्यम्
 रुनस्पति-वृक्षः
 रुनेचरः-वन्धपशुः, किरातः
 रुधु-शरीरम्
 रुयः-प्रौढः, तरुणः

चयोविगः-वृद्धः
 चरत्रा-चर्मरज्जुः
 चरवर्णिनी-मुन्दरी
 चरारोहा-मुन्दरी
 चराहः-सूकरः
 चरुणम्-उदकम्
 चर्गः-समुदायः
 चर्चः-तेजः
 चर्गकः-अनुलेपनम्
 चर्त्स्यति-परिवेषणकरिष्यति
 चर्म-कवचम्
 चर्म-शरीरम्
 चलयम्-कङ्कणम्, चतुलम्
 चत्नानम्-विकल्पनम्, नर्तनम्
 चत्सुः-मधुरः, सुन्दरः
 चराः-इच्छा, अभीनः
 चधि-इच्छति.
 चसनम्-वस्त्रम्
 चसा-मेदः
 चसु-द्रव्यं, घनम्
 चसुधा-पृष्ठी
 चसुपेणः-कर्णः
 चहिः-अग्निः
 चाप्यः-उपदेष्टुयोग्यः, निन्द्यः
 चाटः [टम्]-मण्डपः
 चातः-वायुः

चादितम्-चादनम्
 चादितम्-चायम्
 चानम्-शुष्क फलम्
 चानरध्वजः-अर्जुनः
 चापी-वृषः, सरः
 चामः-सुन्दरः, वक्रः
 चारः-दिवसः
 चारणः-गजः
 चाराणसी-काशी
 चारि-जलम्
 चारिचर-यक्ष
 चारुणिः-वरुणपुत्रः
 चार्तिका-चार्ता
 चार्धशत्रिः-वृद्धशत्रुपुत्रः, जपद्रव्यः
 चार्पवर्णी-वृषपर्वकन्या
 चार्णयः-नलसारथिः
 चार्णयः-वृणिबुल्लोत्पन्नः, कृष्णः
 चालः-केशः
 चाद्यती-श्रीशन्ती
 चासः-वस्त्रम्
 चासवम्-वसोः इदं चासवम्
 चासवः-इन्द्रः
 चासवी-चासवस्यश्च्यम्
 चामुदेवः-कृष्णः
 चाहः-अश्वः
 चाहः-रथः, विंशतिखारीकः

४ मुष्टयः-निष्टिका. २ निष्टिके-अष्टिका. २ अष्टिके-कुडवः. ४ कुडवाः-
 प्रस्थाः. ४ प्रस्थाः-शाटकी. ४ आटक्यः-द्रोणः. २० द्रोणाः-सारी.
 २० सार्यः-बाहः

बाहिनी—सेना
 विकर्तनः—सूर्यः
 विकर्षणम्—कालातिक्रमः
 विकृतः—बुरूपः
 विकोशः—पिधानहीनः
 विक्रमः—पराक्रमः
 विक्नेता—विक्रयकर्ता
 विग्रहः—विरोधः, युद्धम्, शरीरम्
 विगाहः—प्रवेशः
 विचरः—विचलितः
 विचारणा—विचारः, सशयः
 विचित्रपदपर्यणः—रम्याणि पदानि
 पर्वाणि च यत्र तस्य
 विजनः—निर्जनः
 विजयः—अर्जुनः
 विटपः—पल्लवः, शाला
 वितथः—असत्यः, व्यर्थः
 वितानः—युक्तः
 वित्तम्—धनम्
 विद्—ज्ञाता
 विदर्भः—देशविशेषः
 विदितम्—ज्ञातम्
 विदित्वा—ज्ञात्वा
 विदिशः—उपदिशाः
 विदुस्त्वस्व—अतिदुःखं कुरु
 विद्धि—जानीहि
 विद्याम्—जानीयाम्
 विद्वान्—ज्ञाता
 विद्विपाणः—द्वेपकृतबान्, शत्रुः

विघटस्व—कुरुष्व
 विधा—प्रकारः
 विधानम्—दैवम्
 विधिः—दैवम्, ब्रह्मा, प्रकारः
 विधिवत्—यथाविधि
 विधेयः—अधीनः, वशः
 विनयः—शिक्षणम्, नम्रता
 विनामयः—वियोगः
 विनीतः—शिक्षितः
 विन्ध्यः—पर्वतविशेषः
 विपश्चित्—विद्वान्
 विपाकः—परिणामः, एकवता
 विपाकः—पचनम्
 विपिनम्—वनम्
 विप्रः—ब्राह्मणः
 विप्रकारः—अपमानः, पीडा
 विप्रकुर्युः—पीडयेयुः
 विप्रमोक्षः—मुक्तता
 विप्रियम्—अप्रियम्
 विप्रयः—नाशः
 विबुधः—देवः
 विभावसु—अग्निः, सूर्यः
 विभूतिः—ऐश्वर्यम्
 विमर्दः—युद्धम्, नाशः
 विमर्शः—विचारः
 विमानम्—सप्तभूमिगृहम्
 विरमतु—स्थगितं भवतु
 विरह—वियोगः
 विरहितः—एकाकी

विरागः—अप्रीतिः
 विरूपाक्षः—शङ्करः
 विरेजुः—शुशुभिरे
 विरोधः—कलहः
 विवरम्—अवकाशः
 विवरनः—नमः
 विवरवान्—सूर्यः
 विषासनम्—निर्वासनम्
 विविक्तः—एकान्तः
 विविक्तम्—एकान्तस्थानम्
 विवृणोति—प्रकटीकरोति
 विवृतः—स्पष्टः, प्रकटः
 विवृत्तः—विस्फारितः
 विव्यास—विस्तारितवान्
 विश्—प्रजा, वैश्यः
 विशांपतिः—राजा
 विशारदः—प्रवीणः
 विशेषः—भेदः
 विशेषणम्—अतिशयकरणम्
 विष्टुतः—प्रसिद्धः
 विग्र्यस्व—प्रसिद्धो भव
 विपण्णः—रिक्तः
 विपपीतः—पीतविपः
 विपमम्—सदृकटम्
 विपयः—देशः, शब्दस्पर्शादिः
 विपहते—विजयते
 विष्टम्—न्याप्य
 विष्टरः—आसनम्
 विपाणः [णम्]—शृङ्गम्

विषादः—दुःखम्
 विसृजः—मूर्च्छितः
 विसर्जनम्—त्यागः, दानम्
 विसृज्य—त्यक्त्वा
 विस्फुरन्—विरोधं कुर्वन्
 विस्मयः—आश्चर्यम्
 विहगः—आकाशगामी
 विहन्य—विनाश्य
 विहायः—आकाशः
 विहायस्—आकाशः, पक्षी
 बिहारः—क्रीडा
 वीचिः—तरङ्गः
 व्रीडा—लज्जा
 वीरुधः—लताः
 वीर्यम्—पराक्रमः, रेतः
 वृकोदरः—भीमसेनः
 वृत्तम्—वर्तनम्, आचरणम्
 वृत्तिः—जीविका, जीवनसाधनम्
 वृषः—ध्रेष्टः, वृषभः
 वृषध्वजः—शकरः
 वृषपर्वा—दैत्यविशेषः
 वृषलः—शूद्रः
 वेगः—प्रवाहः, जवः
 वेतनम्—मासान्तदेयम्
 वेत्स्यसि—ज्ञास्यसि, लप्स्यसे
 वेद—जानाति
 वेदीमध्या—वृक्षमध्या
 वेद्धा—वेधं करिष्यति
 वेपथुः—कम्पः

वेह्लितः—आकुञ्चितः
 वेराः—पटगृहम्
 वेदम—गृहम्
 वैकर्तनः—विकर्तनपुत्रः, कर्णः
 वैकृतम्—अपकारः
 वैचित्रवीर्यः—विचित्रवीर्यपुत्रः
 वैजय्यः—विजयवान्
 वैतानम्—होमः
 वैदर्भी—दमयन्ती
 वैद्य—विद्यावान्
 वैनतेयः—गरुडः
 वैमनस्यम्—दुःखम् वैरम्
 वैयाप्रपद्यः—वाप्रपाद्गोत्रजः
 वैराटिः—विराटपुत्रः
 वैरोच्चनि—विरोचनपुत्रः, बलिः
 वैवस्वतः—यमः, सूर्यपुत्रः
 वैबाहिकम्—विबाहसाहित्यम्
 वैशसम्—वैरम्, बधः
 वैश्रवणः—कुबेरः
 वैहायसम्—आकाशस्थम्
 वोढा—पतिः
 व्यक्तम्—स्पष्टम्
 व्यग्रः—व्याकुलः
 व्यङ्गः—अदृढावयवः
 व्यतिक्रमः—अपराधः
 व्यतिमिधम्—मिश्रितम्
 व्यथा—दुःखम्
 व्यदधात्—कृतवान्
 व्यध्वगतः—दुरगतः

व्यपनयः—अपहारः
 व्यपोहनम्—दूरीकरणम्
 व्यवसायः—उद्योगः, निश्चयः
 व्यसनम्—सङ्कटम्, विपत्तिः
 व्यसुः—गतप्राणः
 व्यहरत्—विहार चकार
 व्याज—मिषम्, कपटम्
 व्याजहार—उक्तवान्
 व्यामः—हस्तचतुष्टयम्
 व्यायच्छसे—निग्रह करिष्यसे
 व्यायम्य—श्रम कृत्वा
 व्यावामः—श्रमः, प्रहारः
 व्यालः—हिंस्रपशुः, सर्पः
 व्यावृत्त्य—अभिमुखीभूय
 व्याहृतम्—भाषणम्
 व्युदासः—त्यागः, नाशः
 व्युष्टः—गतः
 व्युष्टम्—प्रभातम्
 व्युष्टिः—उत्कर्षः, फलम्
 व्यूढः—विस्तीर्णः
 व्योमन्—आकाशः
 वज्र—वाञ्छ
 शकटः—गान्त्री
 शकल (लम्)—मागः
 शकुनः—पक्षी
 शकुन्तः—पक्षी
 शकृत्—विष्टा
 शकः—इन्द्रः
 शङ्का—संशयः

शची-इन्द्राणी
 शठः-अलसः, धूर्तः
 शतशतः-इन्द्रः
 शतगुणम्-शतवारम्
 शतम्-१००
 शतशता-दशसहस्राणि (१००००)
 शनैः-मन्दम्, न तु उच्चैः
 शपे-शापदधि
 शम्-कल्याणम्, सुखम्
 शमः-प्रेमम्
 शमः-शान्तिः, मनोनिग्रहः
 शमी-वृक्षविशेषः
 शरः-बाणः
 शरद्-वर्षम्, शरदृतुः
 शरीरजः-मदनः
 शरीरी-प्राणी
 शर्करा-बालुका
 शर्म-सुखम्
 शर्वः-शङ्करः
 शर्वरी-रात्रिः
 शलभः-पतङ्गः
 शशाङ्क-चन्द्रः
 शशाप-शपयकृतवान्
 शशास-आशाकृतवान्
 शशी-चन्द्रः
 शस्त्राणि-मन्त्रदेवताः
 शाकुनिकः-पक्षिहन्ता व्याघ्रः
 शाखामृग-वानरः
 शाखी-वृक्षः

शातकुम्भम्-सुवर्णम्
 शातनम्-छेदनम्
 शानवः-शत्रुः
 शाङ्खलः-शालवृणयुक्ता भूमिः
 शाधि-आज्ञा कुरु
 शान्तः-नष्टः, मृतः
 शान्तनव-शान्तनुपुत्रः, भीष्मः
 शारद-वर्षम्
 शारद्वतः-कृपाचार्यः
 शार्दूलः-व्याघ्रः, श्रेष्ठः
 शालः-वृक्षः
 शाला-गृहम्, स्थानम्
 शालावृकः-कुम्कुरः, जम्बूकः
 शालि-ग्रीहिः
 शात्वः-देशविशेषः तद्राजा
 शासनम्-आशा
 शास्त्रि-शासनं करोति
 शास्त्रम्-शासनम्
 शिक्षा-शिक्षणम्
 शिखा-ज्वाला
 शिनिपुङ्खवः-सात्यकिः
 शिनेः पौत्रः-सात्यकिः
 शिवि-देशनाम, राजनाम
 शिविका-आन्दोलिका, नरयानम्
 शिविरम्-सेनानिवेशः
 शिरोधरा-ग्रीवा
 शिठम्-कणिशार्जनम्
 शिला-पापानः
 शिलोच्चयः-पर्वतः

शिल्पम्—कला
 शिल्पी—कारुः, कलावान्
 शिव.—शङ्करः
 शिवम्—कल्याणम्
 शिष्ये—शयनं करिष्ये
 शीर्षम्—शिरः, मस्तकम्
 शुक्रः—कीरः
 शुक्रम्—वीर्यम् (रितः)
 शुचिः—शुद्धः सेजोमयः, श्वेतः
 शुभ्र्या—सेवा, श्रोत्रमिच्छा
 शूरसेनः—देशविशेषः
 शुगालः—जम्बुकः
 शुद्गम्—शिखरम्, विषाणम्
 शुक्लाटकः—चतुष्पथः
 शैक्यायसी—कृष्णायसमयी
 शैव्यसुग्रीवी—कृष्णरथाश्वौ
 शैलः—पर्वतः
 शैशिरः—हिममयः
 शोणितम्—रक्तम्
 शोधयन्—शोधकुर्वन्
 शोभनः—सुन्दरः
 शौचम्—शुद्धता
 शौटीरः—समर्गः, गर्वयुक्तः
 शौण्डः—मत्तः
 शौरिः—कृष्णः
 शमधु—मुखरोमाणि
 श्यामः—कृष्णवर्णः
 श्यामा—तक्षणी
 श्येनः—पक्षिविशेषः

श्रीः—लक्ष्मीः, शोभा, वैभवम्
 श्रुतानुगः—शास्त्रानुगारी
 श्रेयस्—कल्याणम्
 श्रेयसा—श्रेष्ठेन
 श्रेयान्—प्रशस्यतरः
 श्रेष्ठतमः—अतिशयेन श्रेष्ठः
 श्रोणिः—नितम्बः
 श्रोत्रियः—वेदाध्यायी
 श्लक्ष्णः—सौम्यः, सुन्दरः
 श्वः—आगामिदिनम्
 श्वशुरः—पतिपत्न्योः पिता
 श्वधूः—पतिपत्न्योः माता
 श्वेतबाहन—अर्जुनः
 षट्—६
 षट्कुटम्बः—षड्वारम्
 षट्पदः—भूङ्गः, भ्रमरः
 षट्शतम्—१०६
 षडशीतिः—८६
 षण्डः [ण्डम्]—समूहः
 षण्डः—नपुंसकः
 सकाशम्—समीपम्
 सखा—मित्रम्
 सखित्वम्—मित्रत्वम्
 सगणः—सपरिवारः
 सगन्धिनी—समानगन्धा
 सङ्कटम्—सङ्कुचितस्थानम्
 सङ्कल्पः—इच्छा
 सङ्कर्षणः—बलरामः
 सङ्काशः—सदृशः

सकुलः—ध्यातः
 सङ्ख्यम्—युद्धम्
 सङ्ख्यानम्—गणना, ज्ञानम्
 सङ्गतम्—सङ्ख्यम्
 सङ्गतिः—सयोगः, सहवासः
 सङ्गरः—प्रतिज्ञा, युद्धम्
 सङ्घः—समुदायः
 सङ्घर्षः—स्पर्धा, धर्षणम्, वैरम्
 सचिवः—मन्त्री
 सजनः—जनसमूहः
 सञ्चारम्—द्वारम्
 सञ्ज्ञा—चेतना, नाम
 सटा—जटा
 सत्यवती—मत्स्यगन्धा, ध्यासमाता
 सत्ये—सत्यभामे
 सत्प्रम्—यशः, बहुकर्तृको यशः
 सत्त्वः (रम्) —प्राणी, धैर्यम्
 सत्त्वम्—उत्साहः, उद्योगः बलम्
 सदनम्—गृहम्
 सदस्यः—सभ्यः, ऋषिबन्धु
 सदोत्पायी—सदा उद्योगवान्
 सदागतिः—वायुः
 सद्म—गृहम्
 सप्तः—तरकालम्
 सदृशः—तुल्यः, अनु रूपः, योग्यः
 सनातनः—चिरन्तनः
 सनाम्नी—समाननामिका
 सतानम्—विस्तारः, सततिः
 सन्तापः—दुःखम्, दाहः

सन्नस्तः—अतिभीतः
 सन्देशः—ज्ञाता
 सन्धिः—साम
 सन्नहनम्—काठिन्यम्
 सन्निभः—सदृशः
 सपत्नः—शत्रुः
 सपुरदरः—इन्द्रेण सहितः
 सप्त—७
 सप्ततिः—७०
 सभा—धर्मशाला, गृहम्
 समाजनम्—पूजनम्
 सभास्तारः—सभासद्
 समः—सदृशः
 समजीवयत्—जीवितं कृतवान्
 समधिगच्छति—जानाति
 समन्ततः—सर्वतः
 समभवत्—सङ्ग चकार
 समम्—सह
 समयः—सङ्केतः
 समयः—प्रतिज्ञा, वचनम्, कालः
 समरः (रम्) युद्धम्
 समरोद्देशः—रणभूमिः
 समर्थम्—अनुबलम्
 समर्थितम्—सिद्ध कृतम्, सङ्कल्पितम्
 सपत्—सपत्तिः, सिद्धिः
 सम्पतनम्—आगमनम्
 सपरिध्वज्य—आश्लिष्य
 सप्रयुक्तः—प्रेरितः
 सम्प्रहारः—युद्धम्

सार्धम्-सह
 सावित्री-गायत्री
 सास्तीकः-सः आस्तीकः
 साहसम्-अविचारेण कार्यकर्तृत्वम्
 सितः-श्वेतः, बद्धः
 सिन्धुः-देशविशेषः
 सीमन्तिनी-स्त्री
 सुकृतम्-पुण्यम्
 सुतः-सुलकारकः
 सुतः-पुत्रः
 सुता-कन्या
 सुनीतः-नीतिसहितः
 सुनीयः-शिशुपालः
 सुपर्णः-गरुडः
 सुतः-निद्रितः
 सुनलज-शकुनिः
 सुमनस् (पु.) देवः (न.) पुण्यम्
 सुरः-देवः
 सुरज्ञा-महाशिलम्
 सुरभिः-सुगन्धिः, कामधेनु
 सुरा-मद्यम्
 सुरेश्वरः-इन्द्रः
 सुश्रोणी-सुन्दरी
 सुसरकृतः-अलकृतः
 सुदत्-मित्रम्
 सुशमः-अल्पः
 एतः-शत्रियात् ब्राह्मण्यां जातः,
 सारभिः
 सुत्वा-उत्पाद्य

सूदः-पाककर्ता, सूपकारः
 सूना-वधस्थानम्
 सुनुः-पुत्रः
 सुपतीर्या-शोभनोपकण्ठा
 सेनानीः-सेनापतिः
 सैनिकः-योद्धा
 सैन्धवः-जयद्रथः
 सैरन्ध्री-स्ववशा दासी
 सोमः-अमृतम्, चन्द्रः
 सौगन्धिकम्-सुगन्धिः, श्वेतकमलम्
 सौतिः-सूतस्य पुत्रः
 सौरल-आञ्छादितः
 सौरलेयः-शकुनिः
 सौभम्-सौवर्णविमानम्
 सौभद्रः-सुभद्रापुत्रः
 सौभ्राजम्-बन्धुप्रेम
 सौम्य-साधारण सम्बोधनम्
 सौवीर-देशनाम, तद्देशराजा
 सौवीरः-जयद्रथः, सौवीरराजा
 सौहार्दम्-प्रेम
 सौहृदम्-मैत्री, प्रेम
 सयम्य-निगृह्य
 संयुगः-युद्धम्
 सरब्ध-क्षुब्धः, अतिक्रुद्धः
 सरम्भः-क्रोधः, गर्वः, द्वेषः
 सरम्भमाणः-दृष्ट कुर्वाणः
 सवननम्-वशीकरणम्
 सवरणम्-आञ्छादनम्
 सवित्-संभाषणम्, विचारः

सवभूव-समागम कृतवान्
 सम्भारः-समिग्री
 सम्भ्रमः-आदरः, त्वरा
 समञ्ज्य-विचार्य
 सम्मितः-तुल्यः, सहितः
 सम्राट्-सार्वभौमः
 सलिलम्-जलम्
 समाजः-मेलकः
 समादिष्ट-आज्ञप्तः
 समाधाय-स्थापयित्वा
 समाधिः-चित्तस्य एकाग्रता
 समापेतुः-पतिताः
 समा-वर्षाणि
 समायोग-सम्बन्धः
 समारम्भः-उद्योगः
 समावृत्तव्रतः-समाप्तव्रतः
 समासजत्-आरोपयामास
 समासज्य-स्थापयित्वा
 समास्तरत्-आच्छादितवान्
 समास्तासीत्-समासजत्
 समित-सदृशः
 समीयुः-मिलिताः, सगताः
 समुच्छ्रयः-वैरम्, उत्कर्षः
 समुदाचार-सदाचारः
 समुदितः-सम्पन्नः
 समुदाहृतम्-शब्दः
 सम्यक्-शोभनम्
 सरित्-नदी
 सर्ज-वृक्षविशेषः

सर्जरसः-रालः
 सर्पणम्-चलनम्
 सर्पिः-घृतम्
 सविता-सूर्यः
 सविहारम्-सलीलम्
 सव्यः-वामः
 सन्यसाची-वामकरेणापि योद्धा
 सन्यसाची-अर्जुनः
 सस्यम्-धान्यम्
 सहदेवः-जरासन्धपुत्रः
 सहायः-साहायकर्ता
 सहस्राक्षः-इन्द्रः
 सहस्राशुः-सूर्यः
 सागरगामुत्-नदीपुत्र, भीष्मः
 सागरापाङ्गी-समुद्रपर्यन्ता
 सात्राजिती-सत्ताजितकन्या,
 सत्यभामा
 सारवतः-यादवः, कृष्णः
 सादनम्-गृहम्, स्थानम्
 साधयिष्यति-सिद्ध करिष्यति
 साधारणः-समानः
 साधु-कल्याणम्
 साध्वसम्-मेयम्
 सानु-शिखरम्
 सात्तपदम्-सत्तपदैः भवति सत्
 साम-गायनम्, सौम्यता
 सायक-बाणः
 सारः-तात्पर्यम्, मुख्यभाग, वलम्
 सारयिः-यन्ता, सहायः

सार्धम्-सह
 सावित्री-गायत्री
 सास्तीकः-सः आस्तीकः
 साहसम्-अविचारेण कार्यकर्तृत्वम्
 सितः-श्वेतः, वद्धः
 सिन्धुः-देशविशेषः
 सीमन्तिनी-स्त्री
 सुकृतम्-पुण्यम्
 सुप्तः-सुखकारकः
 सुतः-पुत्रः
 सुता-कन्या
 सुनीतः-नीतिसहितः
 सुनीयः-शिशुपालः
 सुपर्णः-गरुडः
 सुप्तः-निद्रितः
 सुबलवः-शकुनिः
 सुमनस् (पु.) देवः (न.) पुष्पम्
 सुरः-देवः
 सुरज्ञा-महाबिलम्
 सुरामिः-सुगन्धिः, कामधेनु
 सुरा-मद्यम्
 सुरेश्वरः-इन्द्रः
 सुश्रोणी-सुन्दरी
 सुसंस्कृतः-अलंकृतः
 सुदृत्-मित्रम्
 सूक्ष्मः-अल्पः
 एतः-धत्रियात् ब्राह्मण्यां जातः,
 सारथिः
 सूत्वा-उत्पाद्य

सूदः-पाककर्ता, सूपकारः
 सूना-वधस्थानम्
 सुनुः-पुत्रः
 सुपतीर्या-शोमनोपकण्ठा
 सेनानीः-सेनापतिः
 सैनिकः-योद्धा
 सैन्धवः-जयद्रथः
 सैरन्त्री-स्ववशा दासी
 सोमः-अमृतम्, चन्द्रः
 सौगन्धिकम्-सुगन्धिः, श्वेतकमलम्
 सौतिः-सुतस्य पुत्रः
 सौबलः-आच्छादितः
 सौबलेयः-शकुनिः
 सौमम्-सौवर्णविमानम्
 सौमद्रः-सुमद्रापुत्रः
 सौभ्रानम्-बन्धुप्रेम
 सौम्य-साधारणं सम्बोधनम्
 सौवीरः-देवनाम, तद्देशराजा
 सौवीरः-जयद्रथः, सौवीरराजा
 सौहादम्-प्रेम
 सौहृदम्-मैत्री, प्रेम
 सयम्भ-निगृह्य
 संयुगः-युद्धम्
 सरन्धः-क्षुब्धः, अतिक्रुद्धः
 सरम्भः-क्रोधः, गर्वः, द्वेषः
 संरम्भमाणः-इष्ट कुर्वाणः
 सवननम्-वशीकरणम्
 सवरणम्-आच्छादनम्
 सवित्-समापणम्, विचारः

सत्रिद्-सङ्केतः

सविदध्वम्-ऐकमत्य कुरुध्वम्
सविधातुम्-पोषयितुम्, कर्तुम्
सविभज्य'-विभाग दातु योग्यः

सवीत'-आच्छादितः

सवृतः-आच्छादितः

सवेशः-निद्रा

सशब्द-शब्दं कृत्वा

सशयः-प्राणसङ्कटम्

सशयः-वितर्कः, शङ्का

साशितम्-अतितीक्ष्णम्

सश्लेषणम्-सयोजनम्

ससद्-सभा

संसर्गः-सान्निध्यम्, सम्बन्धः

संस्तव'-स्तुतिः

सस्थितम्-आकारः

सहृत् -दृढाङ्गः

सहननम्-घरीरम्, दृढत्वम्,

काठिन्यम्

संहित'-मिलितः

स्कन्धावारः-सेनानिवासस्थानम्

स्कन्धावारः-सैन्यम्

स्तब्ध'-उद्धतः

स्तम्भः-समूहः

स्तम्भः-स्थूणा, अनम्रता

स्थविरः-वृद्धः

स्थानम्-कारणम्, स्थितिः

स्थाने-योग्यम्

स्थावरजङ्गमम्-चराचरम्

स्थूणा-स्तम्भः

स्पश -गुप्तदूतः

स्पशौ-सुखदुःखे

स्फाटिकम्-स्फटिकमयम्

स्फीतः-समृद्धः, विशालः

स्मयमानः-किञ्चित् हसन्

स्मारणम्-गवादीनां सङ्ख्यादि-
लेखनम्

रिमितम्-हास्यम्

स्यन्दनः-रथः

सज्ज-माला

सस्त-गलितः, पतितः

स्व'-स्वकीयः

स्वम्-धनम्

स्वकम्-स्वकीयम्

स्वनः-शब्दः

स्वप्नः-शयनम्

स्वप्रत्यया-स्वानुवृत्त्या

स्वयम्भू'-ब्रह्मदेवः

स्वस्त्ययनम्-आशीर्वादः

स्वसा-भगिनी

स्वस्तीय'-भगिनीपुत्रः

स्त्रादु'-मधुरः

स्वाध्याय'-वेदाध्ययनम्

स्वेदः-घर्मः

स्वैरम्-स्वेच्छया

दृढवादी-चार्वकः, निसर्गवादी

दृढः-ताडितः, मारितः

हन्त-आनन्ददुःखद्वयादिदर्शकम्

हयः—अश्वः
 हरः—शङ्करः
 हरयः—इन्द्रस्य अश्वः
 हरिः—कृष्णः, विष्णुः
 हरिः—वानरः, सिंहः, अश्वः
 हरिणः—पाण्डुवर्णः
 हरिवाहनः—मघवा, इन्द्रः
 हविः—यज्ञार्हद्रव्यम्
 हव्यवाहनः—अग्निः
 हायनम्—वर्षम्
 हार्दम्—प्रेम, दया
 हितः—हितकर्ता
 हित्वा—त्यक्त्वा
 हिनस्ति—दोषं जनयति, नाशयति
 हिमम्—तुषारः
 हिमवान्—हिमालयः
 हिरण्यम्—सुवर्णम्

हुतमुर्—अग्निः
 हुतादाः—अग्निः
 हृच्छयः—मदनः
 हृत्पम्—मनोहरम्, प्रियम्
 हृदयम्—मनः
 हृषीकम्—इन्द्रियम्
 हेतुः—उद्देशः, कारणम्
 हेम—सुवर्णम्
 हेरन्वः—गणेशः
 हिडिम्बः—हिडिम्बापुत्रः
 हैमवती—गङ्गा, पार्वती
 हिरण्यरेताः—अग्निः
 ही—आश्चर्यायकम्
 होता—हवनकर्ता (ऋत्विक्)
 हृत्थः—अदीर्घः, खर्षः
 ह्रीः—नृत्ता

पृष्ठम्	अनुदम्	शुद्धम्	श्लोकः
३६१	पुत्रा	पुत्रा-	११४
३६२	वध्व	वध्व	१२३
३६३	शृणोपि	शृणोपि	१२६
३६६	ऽनीनशन्व	नीनशन्व	१४८
३६८	मेऽत्मनो	मेऽऽत्मनो	१६९
३७०	थदधान	थदधान	१८२
॥	वाऽस्य	वास्य	१८४
॥	इवाऽसो	इवासो	१८८
३७२	च्छिद्र	छिद्र	२०७
॥	पद् जीव	पद् जीव	२१२
३७३	॥	॥	२१८
३७४	नात्रस	नात्र स	२४०
३७९	उद्योगपव	उद्योगपर्व	(पक्तिः १)
३८३	ब्रह्म ब्रु	ब्रह्मब्रु	३३३
३८५	घातं	घृत	३५३
॥	सञ्चर	सन् चर	३५५
३८६	स्वति	स्वस्ति	३६९
३८७	भरताऽन	भरता न	३७८
॥	समर्हसि	समर्हसि	३८३
३८८	अन्यथा बु	अन्यथाबु	३९५
३९३	च्छत्रु	च्छत्रु	४५३
३९६	न्ध्रियावृ	न्ध्रिया वृ	४६५
॥	ह्याऽबुद्धि	ह्याबुद्धि	४६६
३९७	घृतराष्ट्र	घृतराष्ट्र	५०७
४०७	वाऽम्य	वाम्य	६२८
॥	घृत	घृत	६३०
४०९	त्वाऽमित्र	त्वा मित्र	६४८
४१९	मन्युनाऽ	मन्युनाऽऽ	७७२

पृष्ठम्	अशुद्धम्	शुद्धम्	लोक
२८१	तयवै	तयैवै	१३४८
२८९	नकुलो	नकुल	१४४७
३०१	मुपह	मुमह	२४
३०२	मा ग्यम्	माहात्म्यम्	उपकथा ४
३०४	द्विजोत्तम	द्विजोत्तम	१८
३१२	मुद्रल	मुद्रल	१९
३१३	लब्धान्तप	लब्धा तप	२६
३१५	नाञ्च	नोञ्च	१७
॥	—	(अ ५)	२२
३१६	—	(अ ७)	३०
३२१	मुञ्चनेषु	पु छत्रेषु	६८
३२२	त्यक्ष्यस्व	त्यक्ष्यसि	८१
३२३	मुभ्रोणि	मुभ्रोणि	१०२
३३१	मद्यवै	मद्य वै	१९७
३३६	रिद	रिद	२६१
॥	प्रार्थ	पार्थ	२६२
३४२	व्यूहितु	व्यूहितु	३२७
॥	शब्देन	शब्देन	३३३
३४७	चित्रम्	चित्र	३५९
३४८	सर्वलो	सर्वलो	३८८
॥	(अ ७१)	(अ ७१)	३८९
३४९	वयस्थ	वय स्थ	४०४
३८३	वैचित्र्य	वैचित्र	१३
३८४	नून	दूत	३०
३९६	रम्या	रम्या	५४
३८९	मुक्त्वाऽदौ	मुक्त्वाऽऽदौ	९४
॥	प्रणेत	प्रणेतु	९५
३६१	प्रपायिष्यामि	प्रेपयिष्यामि	११२

पृष्ठम्	अशुद्धम्	शुद्धम्	श्लोकः
३६१	पुत्रा	पुत्रा-	११४
३६२	वध्व	वध्व	१२३
३६३	शृणोपि	शृणोपि	१२६
३६६	ऽनीनशन्व	नीनशन्व	१४८
३६८	ग्रेऽत्मनो	ग्रेऽऽत्मनो	१६९
३७०	श्रद्धघान	श्रद्धघान	१८२
"	वाऽस्य	वास्य	१८४
"	इवाऽशो	इवाशो	१८८
३७२	ष्ठिद्र	ठिद्र	२०७
"	पङ्जीव	पङ् जीव	२१२
३७३	"	"	२१८
३७४	नात्र स	नात्र स	२४०
३७९	उद्योगपव	उद्योगपर्व	(पक्तिः १)
३८३	ब्रह्म ब्रु	ब्रह्मब्रु	३३३
३८५	घातं	घृत	३५३
"	सञ्चर	सन् चर	३५५
३८६	स्वति	स्वस्ति	३६९
३८७	भरताऽन	भरता न	३७८
"	समर्हसि	समर्हसि	३८३
३८८	अन्यथा वु	अन्यथाउ	३९५
३९३	च्छनु	च्छनु	४५३
३९६	न्ध्रियावु	न्ध्रिया वु	४६५
"	ह्याऽबुद्धि	ह्याउद्धि	४६६
३९७	घृतराष्ट्र	घृतराष्ट्र	५०७
४०७	वाऽम्य	वाम्य	६२८
"	धृत	धृत	६३०
४०९	त्वाऽमित्र	त्वा मित्र	६४८
४१९	मन्युनाऽ	मन्युनाऽऽ	७७२

पृष्ठम्	अशुद्धम्	शुद्धम्	श्लोक
४२१	सत	सत	८००
४२३	परमाश	परमा श	८३३
४२५	वाऽस्तु	वास्तु	८

महाभारतसारशब्दार्थसङ्ग्रहशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	अशुद्धम्	शुद्धम्	पङ्क्ति
४३२	अर्जितम् —	अर्जितम्—	१२
"	काट्य	कोन्ध	१८
४३५	होमोजात	होमो जात	१७
४३८	शुष्क	शुष्क	७
"	वश्यात्शूद्रायाजा	वैश्यात् शूद्राया जा	२४
"	करणोज	करणो ज	२५
४३९	दु खद	दु खदा	२२
"	कृपा	कृपा	२६
४४०	द्रौपदी	द्रौपदी	३
"	क्षमाक	क्षमा क	१८
४४१	पाश	पशु	१३
"	गाण्डीवम्	गाण्डीवम्	१६
"	गवाप	गवा प	"
४४२	चिकित्साक	चिकित्सा क	२२
"	सग्रहकु	सग्रह कु	२७
४४४	तद्राजाच	तद्राजा च	६
४४५	पूर्वह	पूर्व ह	१४
"	अर्जुनस्यश	अर्जुनस्य श	१६
४४७	लोहमयोवा	लोहमयो वा	१३
४४९	पराकाष्ठा	परा काष्ठा	२३

पृष्ठम्	अशुद्धम्	शुद्धम्	पङ्क्तिः
४५०	पारसवः	पारशवः	९
"	शूद्रायात्रा	शूद्राया त्रा	"
"	पितृष्वस्त्रीयः	पितृष्वस्त्रीयः	१
४५२	प्रयोगकृ	प्रयोग कृ	२४
"	समाभू	समा भू	११
"	परितोभि	परितो भि	१४
"	योगी	योगि	२०
४५३	नलस्य अज्ञातवासेना	नलस्य आज्ञातवासे ना	२७
"	पोषणंकु	पोषण कु	२१
४५४	जीवितकु	जीवित कु	११
"	उत्तरस्यना	उत्तरस्य ना	२६
४५५	विचारक	विचार क	११
"	मागमः	मा गमः	६
"	मानीनशः	मा नीनशः	१८
"	आत्मानमान्यंम	आत्मान मान्य म	२०
"	माग्य	मा व्य	२८
"	माहिपस्यइ	माहिपस्य इ	२९
४५६	मूर्छितः	मूर्च्छितः	२४
"	मूर्छा	मूर्च्छा	२४
"	मेसनाम्नी	मे सनाम्नी	२
"	यत्ममनामतत् ए	यत् मम नाम तत् ए	२
४५७	आमेएक	आमे एक	२
"	यशक	यश क	३
"	एकस्मिन्नेवका	एकस्मिन्नेव का	६
"	रम्भावत् ऊरु-	रम्भावत् ऊरु यस्याः	
	यस्या.सा	सा	३
४५८	लघुः	लघु	१४
४५८	लघु	लघुः	१५

पृष्ठम्	अशुद्धम्	शुद्धम्	पङ्क्ति
४५८	लाभक	लाभ क	१८
"	लेपक	लेप क	२१
"	जिह्वाया	जिह्वा या	३०
"	पङ्क्ति	पङ्क्ति	६
"	अगरस्य	अगरस्य	११
"	वहनक	वहन क	१६
"	वज्रनाभौयस्यतत्	वज्र नाभौ यस्य तत्	२०
४५९	परिवेषणक	परिवेषण क	११
"	उपदेष्टुयो	उपदेष्टु यो	२५
"	४ मुख्य	१.४ मुख्य.	२९
"	द्वेपक	द्वेप क	३०
"	वि प्रका	विप्रका	१७
"	वि रह.	विरह	२९
"	वि रहित	विरहित	३०
४६२	वाघ	व्याघ	१४
४६३	शापद	शाप द	१
"	शापयक	शापय क	२४
"	आशाक	आशां क	२५
"	शान्तनु	शान्तनु	८
४६४	शुद्ध	शुद्ध ,	१०
"	शोधक	शोध क	२१
"	अतिशयेन	अतिशयेन धे	७
"	स्थानम्	स्थानम्	२७